

458

KÖZGAZDASÁGTAN

I. KÖTET

ELMÉLETI KÖZGAZDASÁGTAN

MÁSODIK, TELJESEN ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

IRTA:

HELLER FARKAS

A NEMZETGAZDASÁGTAN ÉS PÉNZÜGYTAN NY. R. TANÁRA
A JÓZSEF MŰEGYETEMEN

BUDAPEST, 1921.

NÉMETH JÓZSEF KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

I., HORTHY MIKLÓS-UT 15.

ES KÖZLEKEL
Közlekedési Üzemeltető
M. E. I. O.
1977

2000

48965

1992

SAZDARSI TUDOMÁNYI EGYSÉG
KÖNYVTÁRA
1995

1988

1985

„ÉLET” IRODALMI ÉS NYOMDA R. T. BUDAPEST.

1985

REVIZIÓ 1980

Előszó.

A munka, melyet ezennel az olvasóközönségnek átadok, igen nehéz viszonyok között készült. Hadiszolgálat által igénybevéve, nem szentelhettem annak annyi időt, mint amennyit elkészítésére béke idején fordíthattam volna. Mindamellett a most közrebocsátott kötet kézírata már 1918 tavaszán készen volt és így az azóta megjelent nagyobb munkákat abban figyelemben nem részesíthettem. A rendkívül nehéz nyomdai viszonyok folytán annak kiadása csak most lehetséges.

A munka kiállítását illetőleg e nehéz viszonyokkal kellett számolnom. Mindenekelőtt az irodalmi vonatkozásokat kellett megszorítanom. Ez mégsem tarthatott vissza attól, hogy a fontosabb kérdésekben az egyes írók felfogására ki ne térjek; mellőznöm kellett azonban legtöbb esetben az írókkal való behatóbb polemizálást. Ha tehát igyekeztem is a közgazdaság elméletének irodalmi anyagát lehetőleg a maga teljességében értékesíteni, az egyes írók különleges véleményére mégis csak ott térhettem ki, ahol annak a nézetek fejlődésére különös kihatása volt. A kötet terjedelmét nagyon jelentékenyen növelte volna, ha jegyzetekben a szokásos módon idéztem volna munkáik megfelelő részeit, és így erről le kellett mondanom. Nem szívesen és csakis a háborús helyzet okozta kényszer hatása alatt tettem e tekintetben engedményt a nyomdai előállítási viszonyoknak. E hátrányt azonban csak a tudományos olvasó fogja érezni, míg azok számára, akik tan- és kézikönyvül kívánják munkámat használni, ez bizonyos előnyt rejt magában, mert így kénytelen voltam az olyan utalásokat is a szövegben feldolgozni, amelyek egyébként jegyzetbe kerültek volna, miáltal az irodalmi vonatkozások a szöveggel egybeolvadnak és a munka használatát ebben a vonatkozásban megkönnyítik. Hogy azonban az olvasónak mégis módot nyújtsak az irodalom terén való tájékozódásra, irodalmi

függelékét csatoltam munkámhoz, mely az irodalomban való tájékozódásra általános útmutatást tartalmaz.

Első tervem az volt, hogy tisztán tankönyvet írok hallgatóim számára. Munkaközben némileg tágitottam a kereteket és úgy hiszem, a művelt érdeklődő közönség számára is hasznos kézikönyvvé szélesbült a munka. Mindkét cél azt tette feladatommá, hogy a közgazdaságtan elméletét a mai színvonalon rendszerbe foglaljam. E feladat nem volt könnyű, mert még a modern értékelmélet alapján álló írók álláspontja sem mutatja a közgazdaságtan kérdéseinek egységes szempontból való megvilágítását. Munkám feladatát éppen ennek az egységes szempontnak a megtalálásában láttam. Azt a sok értékes részletkutatást, mely az új értékelmélet kibontakozását követte, egy egységes szempontban egyesíteni kell, ha azokat igazán gyümölcsözővé akarjuk tenni a közgazdasági élet egészének megismerése szempontjából. Emellett az elmélet majdnem minden fejezetében oly hézagokra kellett bukkannom, amelyek kitöltését mellőzhetetlenül szükségesnek tartottam. A termelési javak elmélete éppen úgy alkalmat nyújtott ily kiegészítésekre, mint az ár- és a jövedelemeloszlási elmélet.

Az elmélet terjedelmét nem vélem a forgalmi gazdaságra korlátozhatónak, amint az magában a munkában bővebb indokolást nyer. Ez a körülmény szükségessé tette egyrészt a nemzetgazdaság azon vonatkozásainak, melyek a forgalmi gazdaságtól függetlenek, erősebb kidomborítását, másrészt pedig egy, a közgazdasági élet szervezetéről szóló, eddig a közgazdaság elméletében ebben az alakjában hiányzó fejezet hozzáfűzését. A forgalmi gazdaság jelenségeinek, az ár, a pénz és a jövedelemeloszlás tünetényeinek vizsgálata ugyanis véleményem szerint még nem meríti ki azokat a kérdéseket, amelyekben tipikus elemi összefüggésekig sikerül előre hatolnunk, de nem is képes a közgazdaság egészének magyarázatát adni azért, mert az összeműködés szervezete a dolog lényegéhez tartozik. E fejezet felölésére még egy másik, igen fontos ok is indított. Nézetem szerint ugyanis a tőke fogalmának helyes megvilágítása csak ebben az összefüggésben lehetséges. A régi irodalom a tőke termelési fogalmát, az újabb amerikai irodalom és hazánkban *Balás Károly* annak jövedelemelosztási fogalmát domborították ki. E felfogásokkal szemben a tőke véleményem szerint szervezési fogalom, tehát sem nem technológiai, sem pedig tiszta for-

galomgazdasági fogalom, hanem csakis gazdaságszociológiai alapon helyezhető kellő világításba. *Bücher, Sombart, Schmoller, Schumpeter*, és mások kutatási eredményei felhasználásával erre tettem a szóbanforgó fejezetben kísérletet. Sajnos, éppen ezt a fejezetet kellett erősen megkurtítanom, sőt egyes, kéziratban már készenfekvő szakaszokat a munka növekvő terjedelmére való tekintettel ki is kellett hagynom. Talán békésebb időben módomban fog állani a munkát azokkal is kiegészíteni.

Nemcsak az utolsó fejezetben, hanem az egész munkában főtörekvésem az volt, hogy a közgazdasági jelenségeket lehetőleg a társadalmi jelenségek általános összefüggésében világítsam meg. Ez nem egyértelmű azok különlegességének mellőzésével, hanem csupán azt a veszedelmet kívánja elhárítani, mely abból származik, ha teljesen egyoldalúan és csak a forgalmi gazdaság szempontjából tekintjük ezeket a jelenségeket. Részben ebben is magyarázatát találja az, hogy a gazdasági szervezkedés elmélete nélkül hiányosnak tartom a közgazdaságtan elméletét.

A háború a közgazdaság számos jelenségét igen éles világításba helyezte. Az így felszínre került tünemények értékesítése természetesen fontos kötelességem volt. Még nagyobb mértékben fog azonban erre munkám második kötetében alkalmam nyilni, mely remélhetőleg rövid időn belül követheti az első kötetet.

A tárgymutatót adjunctusom, *Hallósy István* kereskedelmi-és iparkamarai fogalmazó úr volt szíves elkészíteni, amiért, valamint a munka sajtó alá rendezése körül való fáradozásáért e helyen is köszönetet mondok.

Budapest, 1918 december 15.-én.

Heller Farkas.

Előszó a második kiadáshoz.

Midőn e munka második kiadásának elkészítéséhez fogtam, két célt tűztem magam elé. Az egyik az első kiadás bizonyos hiányainak pótlása, a második didaktikai tapasztalataim értékesítése volt. Ennek megfelelően alapos átdolgozáshoz fogtam, mely a munka beosztását is némileg megváltoztatta.

A munkát főképp a nemzetgazdaságtan egészének vázolója szempontjából kellett kiegészítenem. Régi meggyőződésem, hogy a classikus irodalom behatása alatt a forgalmi gazdaság előtérbe helyezkedésével a figyelem túlságosan elfordult a nemzetgazdaság egészének vizsgálatától. Már az első kiadásban is e hiányt igyekeztem a gazdasági szervezkedés elemzésével pótolni. Az átdolgozás alkalmával azután a termelékenység, a nemzeti vagyon és jövedelem problémáinak elmélyítésére és a gazdasági szervezkedés elméletének további kiépítésére törekedtem. Az új keretben sikerült a népesedés problémáját is megfelelő helyre juttatnom, melynek az első kiadásban való elhanyagolását hiányolta a katedrámon illusztris elődöm, *Gaal Jenő*. Megfelelő helyet igyekeztem azonban egyúttal juttatni a közgazdaságtan legmodernebb kérdésének, a gazdasági élet hullámmozgásának is.

Didaktikai tapasztalataim arra készítették, hogy az egész munkát elsősorban a gondolatkeltésre rendezzem be. A ténymegállapítások és a megoldásra váró kérdések lehető elkülönítésével igyekeztem ezt elérni, hogy így a megoldandó problémák minél erősebben domborodjanak ki. Igazán tudományos munkát az olvasó csak a problémák éles meglátása alapján végezhet. Ebben igyekszik e könyv minden fejezetében segítségére lenni. Az inductio és a deductio öntudatos egymásraépítése és a tiszta teleologiai szempontoktól mentes megismerés útjának szigorú betartása nyújthat csak igazán komoly közgazdasági ismereteket. Ezt az utat hozzáférhetővé tenni és az

elméleti kérdésekben való elmélyedést megkedveltetni, fontosabb feladatnak látszik előttem, mint schematikus, de a problémák mélyére nem hatoló ismeretek nyújtása.

Hogy a legújabb irodalmat igyekeztem lehetőleg értékesíteni, épp oly magától értetődik, mint az, hogy e téren a fennforgó viszonyok közt sok nehézség hátráltatott. A továbbképzést nemcsak az irodalmi tájékoztató kibővítésével, hanem az egyes kérdéseknél is irodalmi utalásokkal igyekeztem elősegíteni.

Budapest, 1921. szeptember 3.-án.

Heller Farkas.

Irodalmi tájékoztató.

A közgazdaságtan, mint a csupán a modern állami élet kialakulásával fejlődésnek indult társadalomtudományok egyik ága, a fiatalabb tudományok közé tartozik. Irodalma mégis már olyan terjedelmes, hogy a kezdőnek nem könnyű abban eligazodni. Az alábbi sorok némi útmutatást kívánnak nyújtani az elmélet terén leginkább kiemelkedő és szélesebb körökben elterjedt munkákról, melyek a közgazdasági tudás elmélyítésére leginkább jönnek számba. E rövid keretben természetesen még a legfontosabb elméleti munkák kimerítő felsorolásáról sem lehet szó. Mégis néhány támpontot nyújthatnak e sorok a hazai és külföldi irodalom leginkább kiemelkedő munkáira vonatkozólag.

A kezdő számára természetesen a tankönyvek, illetőleg a kézikönyvek a legfontosabbak, mert felölelik az egész tárgykört és arról rendszeres áttekintést nyújtanak. A magyar irodalom sem szűkölködik ily munkákban. Eltekintve a régebbi és ma már elavult kézikönyvektől, *Földes Béla*: Társadalmi gazdaságtan, I—II. köt., 6. kiadás, Budapest, 1917.; *Gaal Jenő*: A nemzetgazdaságtan rendszere, I—II. köt., Budapest, 1899. és *Navratil Ákos*: A társadalmi gazdaságtan és közháztartástan vázlata, Budapest, 1908. című munkák nyújtanak tájékoztatást a közgazdaságtan egész területére vonatkozólag, sőt *Navratil* munkája még a pénzügytant is felöleli. E munkák közül *Földes* könyve főképp széles irodalmi alapjával, *Gaalé* világosságával és áttekinthetőségével, *Navratilé* pedig a modern eszmeáramlatokkal való szoros kapcsolatával válik ki.

A leggazdagabb tankönyvirodalom a német. A számos német tankönyv közül legjobban *Philippovich*: Grundriss der politischen Oekonomie Tübinga, I. köt. 10. kiad. 1913., II. köt. 1. rész 7. kiad. 1914., 2. rész 5. kiad. 1915. és *Conrad*: Grundriss zum Stadium der politischen Oekonomie I., II. köt., Jena

1909–1913. című munkák terjedtek el. Mint harmadik nagy kézikönyv még ma is igen kedvelt *Wagner*: Grundlegung der politischen Oekonomie, Berlin, 1892. című könyve. *Conrad* és *Wagner* az újabb kutatások eredményeit még kevésbé értékesítik, míg *Philippovich* már egészen az új értékelmélet körében mozog; ez és rövid, világos tárgyalási módja dacára a kérdések mélyére hatolni törekvése emelték a másik két kézikönyv fölé. Ma mind e munkákat túlszárnyalja *Wieser*: Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. Tübinga 1914. című munkája, mely a Grundriss der Socialökonomik című többkötetes mű I. kötetében jelent meg. Egy hosszú, mély kutatásban eltöltött élet megérlelt tudományos eredményeit foglalja össze e munka, mely a tudományos kutatás legérettebb gyümölcsei közé tartozik.

A német irodalom többi összefoglaló munkái közül felemlítendő *Lexis*: Allgemeine Volkswirtschaftslehre, 2. kiad., Lipcse, 1913., mely rövidségével tűnik ki, de nagyobb elmélyedésre nem ad alkalmat. Éppen az ellenkezőjét kell mondanunk *Spann*: Fundament der Volkswirtschaftslehre, Bécs és Lipcse, 2. kiad., 1921. c. könyvéről, mely a közgazdaságtan rendszertanában és alapnézőpontjainak tisztázásában egyenesen úttörő. Mélyremenő munka *Amonn*: Die Grundbegriffe des Volkswirtschaftslehre, Bécs és Lipcse, 1911., továbbá *Schumpeter*: Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie, Lipcse, 1908. A legújabb munkák *Liefmann*: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, I–II. köt., Stuttgart, 1917. (rendkívül terjengős), és *Cassel*: Theoretische Socialökonomie, Lipcse, 1918.

A francia irodalom legelterjedtebb kézikönyve *Gide*: Principes d'économie politique, Paris, 5. kiad., 1896., mely igen világosan és tetszetősen van megírva, úgy hogy a kezdőnek alig lehet hasznosabb olvasmányt ajánlani. A legelterjedtebb angol kézikönyv *Marshall*: Principles of economics, London, 1907., mely kitűnő munka német fordításban is megjelent. Nagyon értékes az amerikai irodalom, melynek kézikönyvei kitűnő áttekintést nyújtanak a közgazdaságtan problémáin. Élükön *Clark*: Essentials of Political Economy, New-York, 1907. című munkája áll, mely a legvilágosabban megírt munkák közé sorolható. Kitűnők *Seligman*: Principles of Political Economy 3. kiad., New-York, 1908. és *Seager*: Introduction to economics, 3. kiad., New-York, 1908., valamint *Fetter*: Principles of Economics, 1904., melyek mindegyike komoly egyéni munka kere-

tében foglalja össze a közgazdaságtan alaptételeit. Az említett kézikönyveknél szélesebb mederben mozog *Pierson*: *Principles of Economics*, I—II. köt., London, 1912. című munkája, mely holland eredetiből angolra lett lefordítva.

Szükségtelen felemlítenem, hogy a classikus irodalom tanulmányozása a közgazdasági problémákba való behatolás elengedhetlen feltétele. Ezt megkönnyíti, hogy *Smith*, *Ricardo*, *Stuart Mill* és *Cairnes* alapvető munkái magyarul is megjelentek.

A közgazdaságtan elméletének egyes fejezeteire vonatkozólag a tan- és kézikönyveken kívül csak néhány leginkább kimagasló munkára történhetik utalás.

Ilyen az *értékelmélet* terén *Menger*: *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, Bécs, 1871-ben megjelent munkája, mely az új értékelmélet terén a legúttörőbb munka. Éleselméjű fejtegetései ma is a legnagyobb haszonnal forgathatók. Messzemenő részletességgel, de igen világosan tárgyalja az új értékelméletet *Böhm-Bawerk*: *Geschichte und Kritik der Kapitalzinstheorien*, 2. kiad., Innsbruck, 1914. című nagy és alapvető műve. Az értékproblema nagyon széleskörű áttekintése található *Cornélissen*: *La théorie de la valeur*, 2. kiad., Paris, 1913. című könyvében. A magyar irodalomban a szerző A határhaszon elmélete, Budapest, 1904. című munkája foglalja össze az új értékelmélet alaptételeit. Az *árelméletre* vonatkozólag e munkák mellett még *Zuckerkanndl*: *Zur Theorie des Preises*, Lipcse, 1889. című könyve említendő fel, mely az érték- és árelmélet fejlődését is nyújtja.

A *jövedelemeloszlás* terén mindenekelőtt egy kitűnő magyar munkáról kell megemlékeznünk. Ez *Balás Károly*: A jövedelemeloszlás főbb ágai a kapitalizmus korában, Budapest, 1913. című könyve, mely a külföldi irodalmat is bőven ismerteti és bírálja. Igen gazdag e téren az amerikai irodalom. *Clark*: *Distribution of Wealth*, New-York, 1908., *Carver*: *Distribution of Wealth*, New-York, 1911., valamint *Commons*: *Distribution of Wealth*, London, 1893. című munkái emelendők ki e téren. Kitűnő, rövid, világos munka *Hobson*: *Distribution of Wealth*, London, 1902. és ugyane szerző *The Industrial System*, London, 2. kiad., 1909. című könyve.

A *pénzelmélet* legelterjedtebb munkája *Helferich*: *Das Geld*, 5. kiad., Lipcse, 1921. című könyve. Az angol irodalomból *Laughlin*: *The principles of money*, New-York, 1903. emelkedik ki. Az új pénzelmélet kifejlődésének egyik legfontosabb

tényezője *Knapp*: Staatliche Theorie des Geldes, 2. kiad., Lipcse, 1918. című munkája, melynek alapgondolata jogosan erős bírálatot váltott ki, mely azonban a pénzelmélet alapkérdéseibe való elmélyedést igen megkönnyíti és az elméleti kutatás becses vezérfonalát nyújtja. A hazai irodalomból *Balás K.*: A pénz csereértéke, Budapest, 1917. című könyve ajánlható. A pénzelmélet egyik fejezetének, a mennyiségi elméletnek fejlődését *Hoffmann*: Kritische Dogmengeschichte der Geldwerttheorien, Lipcse, 1907. című munkája tartalmazza, míg a tulajdonképpen pénzelmélet fejlődését A pénzelmélet fejlődése című dolgozatomban igyekeztem összefoglalni. (L. Közgazdasági Szemle, XLV. évf., 63. köt., 196-222. old.)

A gazdasági szervezet fejlődésére vonatkozólag *Bücher*: Die Entstehung der Volkswirtschaft, Tübinga, 10. kiad. 1917. munkája alapvető, míg *Sombart*: Der moderne Kapitalismus, München, I. köt., 2. kiad., 1916., II. köt. 1902. a mai gazdasági szervezet kifejlődésének megismerése terén úttörő. A tőke magasabbrendű szervezési folyamataira jó forrásmunka *Liefmann*: Beteiligungen und Finanzierungsgesellschaften, 3. kiad., Jena 1921. A kartellek igen bő irodalmából *Baumgarten* és *Meszlényi*: Kartellek, trustök, Budapest, 1906. című németül is megjelent munkáján kívül csupán *Tschiersky*: Kartell und Trust. Sammlung Göschen, Lipcse, 1911. című könyvecskéjét említem fel. Igen gazdag e téren természetesen az amerikai irodalom is, melynek a tőke legnagyobb arányú szervezési folyamatát a legközvetlenebbül lehetett szemlélnie. A gazdasági szervezet egészének áttekintésére és főképp a közgazdasági élet szociológiai kapcsolatának áttekintésére *Schmoller*: Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre, Lipcse, I. köt., 1904., II. köt. 1908. című alapvető és korszakalkotó munkája ajánlható, mely irodalmunk legélvezetesebb olvasmányai közé tartozik.

A gazdasági élet hullámmozgásának, *dinamikájának* tanulmányozása újabb keletű. Mélyrehatóan szolgálja azt *Schumpeter*: Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung, Lipcse, 1912., továbbá *H. E. Vogel*: Die Theorie des volkswirtschaftlichen Entwicklungsprozesses und das Krisenproblem, Bécs és Lipcse, 1917. című könyve. Behatóan és önálló alapon foglalkozik vele *Cassel* fentemlített munkája is. A válságelmélet specialis irodalma régebbre nyúl vissza. Elterjedtebb munkák e téren *Bouniatian*: Studien zur Theorie und Geschichte der Wirtschaftskrisen,

I–II. köt., München, 1908. és *Tugan-Baranovszky*: Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England, Jena, 1901.

A közgazdaságtan elméletének fejlődéséről nehéz teljes képet kapni. A klasszikus korszakig terjedőleg e feladatot igen szépen megoldotta *Oncken*: Geschichte der Nationalökonomie, Lipcse, 1902. című munkájában. A további fejlődéssel több munka foglalkozik, de ezek egyike sem szorítkozik az elmélet fejlődésének vázolására, hanem súlypontját csakhamar áthelyezi a gazdasági politika eszméi kifejlődésének vázolására. Így van ez már *Ingram*: Geschichte der Volkswirtschaftslehre, Tübinga, 1880. cím alatt németre lefordított munkájánál, *Eisenhart*: Geschichte der Nationalökonomik, Jena, 1910., sőt *Gide* és *Rist*: Histoire des doctrines économiques au XIX. siècle című németre Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen, Jena, 1913. címen lefordított munkájában is. *Damaschke*: Geschichte der Nationalökonomie, I–II., Jena, 1918. tudományos célokra egyáltalában nem jöhet szóba. Rövid áttekintés nyérésére jó *Spann*: Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre, Lipcse, 5. kiad., 1921., mely inkább az eszmeáramlatok fejlődését mutatja be, míg a közgazdaságtan főbb fejezeteinek fejlődését Die Grundprobleme der theoretischen Volkswirtschaftslehre, Lipcse, 1921. című kis könyvemben igyekeztem áttekinteni.

A socialistikus irodalom is tartalmaz sokat, ami elméletileg is értékes, de az a munka beosztásánál fogva a második kötet tárgykörébe tartozik.

Fontos és tudományos kutatásnál nélkülözhetlen segédeszközök a közgazdasági lexikonok, melyek elméleti cikkei rövid áttekintést nyújtanak a fontosabb elméleti kérdésekről. Igen sikerült hazai termékünkre, a Magyar közgazdasági lexikonra, I–III. köt., Budapest, 1900–1902. mutathatunk rá elsősorban. Nagyon kitűnő a két nagy német lexikon, a Handwörterbuch der Staatswissenschaften, I–VIII. köt., 3. kiad. Jena 1909–1911. (a 4. kiadás most indult meg), és a Wörterbuch der Volkswirtschaftslehre I–II. köt., Jena, 1906–1907. Az első hosszabb és kimerítőbb, az utóbbi rövidebb, de éppen ezért tömörebb cikkekben ismerteti az elmélet kérdéseit.

BEVEZETÉS.

1. A közgazdaságtan, mint a tudományos kutatás anyaga.

Ha közgazdaságtanról van szó, mindenki elsősorban az emberi tevékenység ama terére gondol, amelyet gazdasági tevékenységnek nevezünk. Ennek az az oka, hogy az ember gazdasági tevékenységéből nőnek ki azok a jelenségek, amelyek magyarázatát keresi a közgazdaságtan. A pénz, az ár, a jövedelem, a vállalat és a közgazdaságtan egyéb jelenségei az emberek gazdasági tevékenységének kísérői. Ez az, ami az a látszatot kelti, hogy a közgazdaságtan az a tudomány, amely általában a gazdasági élet törvényszerűségeit van hivatva felderíteni.

Ha fejtegetéseinknek komoly tudományos értéket akarunk biztosítani, akkor tárgyunk ily általános megjelölésével be nem érhetjük. A természettudományokban a kutatás tárgyai külsőleg is különváltan jelentkeznek. A szerves és a szervetlen világ, az erők mechanikai kölcsönhatásai és az anyagok vegyi folyamatai, mindmegannyi külön területet jelölnek ki a kutatás számára. Nem így van ez ott, ahol, mint a közgazdaságtanban, az ember cselekvéseinek bizonyos csoportja és azok eredményei várnak megvilágításra. Az emberi cselekvések, valamint azok kölcsönhatásai, minthogy mindig az ember körül forognak, nem mutatkoznak önmagukban oly különállásban, mint a természet tünevényei és lényei. Különböző irányokban, de mindig az ember cselekvéseit és az emberi viszonylatokat kutatják. Ez csak akkor járhat sikerrel és találhat kristályosodási pontot, ha az emberi cselekvés bizonyos vonatkozásainak egységes nézőpontját tudjuk megtalálni. Csak így lehet a kutatás valóban összefüggő területeit az emberi cselekvés végtelen mezejéből kihasítani.

A közgazdaságtan anyagának körülhatárolásához is ez az út vezet. Oly szempontot kell keresnünk, melyből egységesen

és összetartozóan mutatkozik az emberi cselekvések bizonyos sorozata. Természetes kiindulásul e szempont megválasztásánál mindenekelőtt az kínálkozik, hogy tudományunk egy évszázadnál hosszabb időre visszatekintő multjában az emberi élet mily jelenségeit és tüneményeit vonta be a közgazdasági kutatás körébe és miben van e jelenségek amaz érintkezési pontja, mely azokat közös alapra helyezi. Ha a közgazdasági kutatás anyagának körülhatárolása eddig gyakran nem is történt az előadottak szem előtt tartásával, mégis többé-kevésbbé egységes terület az, amelyet a közgazdaságtan eddig művelt. Azt kell tehát mindenekelőtt keresnünk, hogy mi kapcsolja össze azokat a jelenségeket, amelyekkel a közgazdaságtan eddig foglalkozott.

Az első kérdésre választ keresve, az érték, az ár, a pénz és a jövedelmi ágak alakulását kell ama terület gyanánt megjelölnünk, melyre eddig a közgazdasági kutatások irányítva voltak. Ha a közgazdasági fejtegetések sokszor messze el is kalandoztak e jelenségektől, azok gerincét mégis mindig ezek a tünemények képezték. Azt kell azonban már most keresnünk, hogy mi az, ami e jelenségek között oly logikai kapcsolatot létesít, hogy azok egységes jelenségkörnek tűnnek fel, vagyis mi határolja el az ember gazdasági cselekvéseit, egyéb cselekvési köreitől? Vajjon akkor, ha gazdasági természetüket, vagyis azt a körülményt emeljük ki, hogy azok a gazdasági tevékenységgel kapcsolatosak, tényleg megtaláltuk-e az azokat összefűző logikai kapcsolatot?

2. A gazdasági tevékenység lényege.

Hogy a felvetett kérdésre választ adhassunk, futó pillantást kell vetnünk általában az emberi cselekvés különböző csoportjaira. Nem sok elmélyedés kell ugyanis annak felismeréséhez, hogy az emberi cselekvések rugóik szerint két nagy csoportra oszlanak. Egyik részük az ember szellemiségéből származik és az ember valódi céljának elérésére van irányítva. Ilyenek az ember szellemének különböző megnyilatkozásai: a szent, a szép, a jó, az igaz és a nemes utáni törekvés, mely bár különböző fokban, de mégis mindenhol megtalálható az emberben. Az emberi cselekvés eme rugóinak további körülírása már a metaphysikai speculatio körébe vezet és bennünket itt nem érdekel.

Beérhetjük itt annak megállapításával, hogy az emberi

cselekvés indítékainak egy másik csoportja különböztethető meg. A cselekvés eme mozgató tényezői az ember és az őt környező természet testiségéből, tárgyi alapot feltételező voltából származnak. Alapjuk az embernek a külvilágra utaltsága és az ahhoz való alkalmazkodás szükségessége. *A külvilágra utaltságból eredő eme cselekvések önmagukban nem céljai az embernek, hanem csak a külvilágba való beletagolásával számolnak és abból származnak, hogy a külvilág felhasználása és az ahhoz való alkalmazkodás nélkül az ember céljait nem munkálhatja.*

Nem kell metaphysikai fejtegetésekbe bocsátkozni, hogy az emberi cselekvés e két csoportjának éles megkülönböztetéséhez eljussunk. Az első esetben a cselekvés indítóoka maga a cél, az ember szellemiségének valamelyik megnyilatkozása, annak valamilyen alakban való concretizálása és megvalósítása. A második esetben a cselekvés rugója nem közvetlenül a cél, hanem csak az a körülmény, hogy a célt másképpen, mint a szükséges eszközök biztosításával el nem érhetjük. E cselekvések tehát közvetlenül nem a célra, hanem a valamely cél számára szükséges eszközök biztosítására irányulnak. Evvel lényeges ellentétbe kerülnek a közvetlen célokra irányuló cselekvésekkel. Az utóbbiaknál ugyanis maga az erő kifejtés, a cselekvés lévén a cél, a cselekvés maga szerzi a kielégítést. Nem így a másik csoportnál. Itt a cselekvés eredménye még csak az eszközök biztosítása és nem a valódi cél elérése. Erre vezethető vissza, hogy *itt cselekvésünknek nem engedünk szabad folyást, hanem — minél öntudatosabban cselekszünk, annál inkább cselekvésünknek a szükséges mértékre való leszállítására törekszünk.* Minthogy ugyanis itt nem cél a cselekvés és az eszközök is csak annyiban érdekelnek, amennyiben valamely célhoz vezetnek és így a cselekvés önmagában nem nyújt kielégítést, azt a legkisebb mértékre igyekszünk leszállítani. Míg tehát céljaink megvalósításánál cselekvésünk szabad és törekvésünk önmagában nincsen semmi által korlátolva, addig az eszközök megszerzésére irányuló cselekvésünk a legkisebb erőfeszítés korlátai közé szorul és a *lex minimi uralma* alá kerül. A *lex minimi* elvét, tehát azt az elvet, hogy cselekvésünket az éppen szükséges mértékre szállítjuk le és gondosan őrködünk afölött, hogy csupán a szükséges mértékben lépünk működésbe, *gazdasági elvnek* és az erre alapított cselekvésünket *gazdasági tevékenységnek* hívjuk.

Az előadottakból kifolyólag *a gazdasági cselekvés már*

mikéntjében is meg van állapítva azáltal, hogy csak eszközök megszerzésére irányul és nem magában nyújtja a kielégítést. Az emberi célok sokoldalúsága egyrésztől, az ezek biztosítására szükséges eszközök korlátolt mennyisége másrésztől, kettős függésbe hozzák ugyanis a gazdasági tevékenységet. Céljaink sokoldalúsága és eszközeink korlátolt volta szükségessé teszük ugyanis azt, hogy egyrésztől minden gazdasági cselekedetünkben a különböző célok összehasonlításából és mérlegeléséből induljunk ki, másrésztől pedig, hogy az eszközök felhasználásának így megállapított sorrendjét betartsuk. A célok összefüggésének folytonos szem előtt tartása és mérlegelése, valamint az ennek eredményeképp megállapított sorrend szigorú betartása, vagyis röviden a célok összefüggésének és a takarékoságnak szemmel-tartása tehát a gazdasági cselekvés főelemei. *A gazdasági tevékenység lényege abban áll, hogy mindig az embert irányító célok összefüggésére van figyelemmel, ezek alapján osztja fel a rendelkezésre álló eszközöket és örködik az így megállapított sorrend fölött.* Viszont maguknak a céloknak megállapítása, az emberi életnek tartalommal való megtöltése már teljesen a gazdasági életen kívül esik.*

Minden cselekvés és így a gazdasági is, erő kifejtést kíván. Minthogy a gazdasági cselekvés nem esik az ember tulajdonképpeni céljainak körébe, hanem a külvilágra utaltsággal összefüggő akadályok legyőzésére irányul, a gazdasági cselekvéssel járó erőfeszítés, fáradozás cselekvésünknek az ember tulajdonképpeni céljaitól való elvonásával jár és így bizonyos fájdalmas, terhes jelleget nyer. A cselekvésünknek tulajdonképpeni céljainktól elvonásából származó lemondás és fájdalmas fáradozás is a gazdasági élet lényegével függ össze és abból kifolyólag állandó kísérője a gazdasági cselekvésnek. Magának a gazdasági tevékenységnek a lényegéhez azonban a munkát kísérő fájdalmas érzés, bár a gazdasági tevékenység lényegével függ össze, mégsem tartozik, mert nem az emberi célok egymásközötti összefüggésének,

* A gazdasági tevékenység lényegét csak újabban kezdték behatóbban elemezni. Ritka éleselméjűséggel foglalkozik vele *Spann*, *Fundamente der Volkswirtschaftslehre*, Jena 1918. c. munkájának I. fejezetében. Kutatásának eredményei a fenti szövegben figyelembe vették. — Azt, hogy a gazdasági tevékenység lényegét, cselekvésünket megelőző mérlegelésben kell keresnünk, egyre általánosabban elismerik. V. ö. p. *Liefmann*: *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. I. Stuttgart és Berlin 1917.

hanem élettani folyamatoknak (kifáradás) és annak a ténynek folyománya, hogy tevékenységünket valódi céljaink és az azokhoz szükséges eszközök megszerzése között meg kell osztanunk. A munka fáradságos volta tehát csak állandó kísérője, de nem alkateleme a gazdasági tevékenységnek.

3. Az egyéni gazdaság és közgazdaság viszonya.

Ha a fentiekben a gazdasági tevékenységet sikerült az emberi cselekvés egyéb területeitől elhatárolni, ezáltal a közgazdaságtan anyagának körülhatárolásához még el nem jutottunk. A közgazdaságtan ugyanis nem foglalkozik a gazdasági tevékenységgel a maga egészében. A gazdasági tevékenység, magában tekintve, egyéni tevékenység, amely az egyéni élet körében játszódik le és ezen belül valósítja meg, a takarékoság elve alapján és a rendelkezésre álló eszközök korlátolt voltára való tekintettel, a különböző célok kapcsolatba hozatalát. Ebben a vonatkozásban a közgazdaságtant csak részben érdeklí, éppen úgy, mint ahogy a közgazdaságtan körén kívül esik a gazdasági tevékenységet kísérő ama tevékenység, amely a kívánt eszközök megszerzése körül a külvilággal, a természettel való küzdelmet bonyolítja le. A gazdasági tevékenységet kísérő eme vonatkozás *a technika*. A technikai cselekvés adott cél számára a külvilág törvényszerűségeiből folyó okszerű megoldást keres; azt keresi tehát, hogy a külvilág különböző tényezőinek okszerű összefüggésénél fogva a keresett hatást, illetőleg hatásfokot hogyan érhetjük el. A technikának magábanvéve a gazdasági tevékenység lényegéhez tartozó *lex minimi* elvével semmi összefüggése nincsen, mert feladata csak az, hogy a külvilágban megfelelő okozati csoport létesítésével bizonyos szándékolt hatást vagy hatásfokot idézzen elő. A technika eme lényege tisztán lép elének a laboratóriumban, ahol a technikai cél magában és tisztán érvényesül. Nem így az életben. Itt a technika nem önmagáért, hanem az ember céljai számára eszközöket kereső tevékenység körébe beállítva nyer alkalmazást és a gazdasági cselekvés mikéntje egyik fontos oldalaként jelentkezik. Ezzel bekapcsolódik a gazdasági tevékenységbe és a gazdasági elv hatása alá kerül, mert most már nem magában egy meghatározott hatás, vagy hatásfok okszerű láncolattal való előidézése, hanem annak az összes célok kapcsolatára, tehát az emberi cselekvés egyéb

céljaira is figyelemmel levő megvalósítása lesz a feladat. *Mihelyt a technika a gazdasági élet szolgálatába kerül és annak segéd-eszköze lesz, feladataiban már többé nem lehet okszerű sorozatok útján bizonyos hatás előidézése magában döntő, hanem az, hogy az emberi célok összefüggésére való tekintettel adott eszközök mellett megengedhető-e és mily anyagi előfeltételek alapján, a keresett hatás előidézése.* Ezért bármily szép technikai megoldás gyakran ki nem vihető, mert az emberi célok összképe és a szükségelt eszközök mennyisége a *lex minimi* elvénél fogva azt meg nem engedi.*

A gazdasági tevékenység azonban nemcsak a külvilág törvényszerűségeivel kerül összefüggésbe, hanem az embert embertársaival is érintkezésbe hozza. Hiszen minden ember a külvilággal érintkezésbe kerülve és a külvilág tárgyainak megszerzése segítségével folytatja gazdasági tevékenységét és igyekszik céljai számára az eszközöket biztosítani. Az embereknek ebből származó érintkezése, részben még most is, különösen azonban alacsonyabb fejlődési fokon, nyers erőszak kíséretében megy végbe. Az idevágó erőfeszítések azonban már kiesnek a gazdasági tevékenység köréből, mert már nem tisztán a célok összefüggésének megóvásából, mérlegeléséből és az eszközök fölhasználása sorrendjének megállapításából állanak. Ellenben teljes mértékben megőrzi a gazdasági cselekvés jellegét az emberek között létrejövő ama békés érintkezés, amely az emberi célok számára szükséges eszközök megszerzésével kapcsolatban fejlődik ki. E téren is találunk küzdelmeket, de ezek már nem a nyers erőszak igénybevételével mennek végbe, hanem már a célok és eszközök összefüggését mérlegelő tevékenység köréből nőnek ki. Azok a szálak, melyek ily módon az emberek gazdasági cselekvései kapcsán fűződnek, hozzák létre ama tüneményeket, amelyeket a közgazdaságtan régóta vizsgál. A pénz, az ár, a különböző jövedelmi ágak, a vállalat különféle alakjai, mind annak a kapcsolatnak következményei, amely a *lex minimi* elve alapján céljaik számára magukban eszközöket kereső gazdaságok között eme tevékenységükből kifolyólag keletkezik. A gazdálkodó emberek békés érintkezése és kapcsolata nélkül sem a pénz,

* A gazdaság és technika egymáshoz való viszonyát behatóan tárgyalja *Spann* előbb idézett munkája I. részében. Az idevágó irodalom bírálatos ismertetését nyújtja *Navratil: Gazdaság és technika, Közgazdasági Szemle* XLIII. évf. 60. köt. 647—664. és XLIII. évf. 61. köt. 93—115. és 218—239 l.

sem az árat, sem az egyes jövedelmi ágakat el nem képzelhetjük és e jelenségek mindegyike háttérében a gazdasági tevékenység köré csoportosuló békés érintkezés áll. Ennek megfelelően a közgazdaságtan anyagát minden habozás nélkül azokban a kapcsolatokban jelölhetjük meg, amelyek az egyének között azok gazdasági tevékenységéből kifolyólag keletkeznek. A közgazdaságtan tehát a társadalomtudományok közé tartozik, mert nem az egyéni gazdaságok lefolyásának törvényszerűségeit avagy azokat a törvényeket kutatja, melyek felhasználásával a külvilág tárgyait céljaink elérésére alkalmassá tehetjük, hanem azokat a törvényszerűségeket keresi, amelyek alatt az egyéneknek gazdasági tevékenységükből kifolyó érintkezése végbemegy. A közgazdaságtan tehát sem azt nem kutatja, hogyan gazdálkodhatik az egyén legmegfelelőbbben, sem pedig azzal nem foglalkozik, hogyan kell a különböző tárgyakat használatunkra alkalmassá tenni, hanem azt kutatja, hogy az emberek és nemzetek gazdasági tevékenységükből kifolyólag milyen viszonylatokba kerülnek egymással. Az egyéni gazdaság legcélszerűbb berendezése módjainak kutatása ennél fogva épp úgy a közgazdaságtan körén kívül esik, mint a technika törvényeinek vizsgálása. Ennek dacára az egyéni gazdaság tipikus szerkezete a közgazdaságtan köréből, amint arra újabban *Spann* nyomatékosan rámutatott,* nem rekeszthető ki, mert az a gyökere azoknak a társadalmi folyamatoknak is, amelyek a gazdasági tevékenység nyomában járnak.

4. A közgazdasági kutatás fejlődése.

A tudományos kutatás csak fokozatosan látta meg a közgazdasági élet egyes jelenségeit, valamint problémáit és csak nehezen tanulta meg helyesen kezelni azokat a módszereket, amelyek a közgazdasági élet törvényszerűségeinek megismeréséhez vezetnek. Akár a közgazdaságtan tárgykörét akarjuk közelebbről megismerni, akár pedig tudományos módszerébe bepillantást nyerni, mindenképpen elsősorban az emberi elme ama

* V. ö. e. i. m. *Liefmann* is lényegesnek tartja a közgazdaságnak az egyéni gazdaságokban gyökerezését. (V. ö. Grundsätze der Volkswirtschaftslehre I. Stuttgart és Berlin 1917.) Ezzel szemben különösen *Ammon* azt hangsúlyozta, hogy a közgazdaságtan körébe csupán a gazdasági élet társas tényei esnek. (V. ö. Object und Grundbegriffe der theoretischen Nationalökonomie. Wien und Leipzig 1911. II. rész 4. és III. rész 1. fejezet.)

vergődését kell legelőször szemügyre vennünk, mellyel a közgazdasági élet jelenségei körülhatárolását és azok megfejtését elérni igyekezett. A mult kísérletei és tévedései megbecsülhetetlen tanulságokat rejtenek magukban úgy a közgazdaságtan anyagának, mint pedig módszerének megismerése szempontjából. Vessünk tehát egy futó pillantást a közgazdasági kutatás fejlődésére.

A közgazdaság tág mezején a gazdasági élet és a nemzeti lét közötti összefüggés vonja magára legelőször a figyelmet és kelt elsősorban az államférfiak, valamint a nemzeti lét alakulását figyelők körében érdeklődést a közgazdasági kérdések iránt. A középkor elaprózottságából kibontakozó nemzetek vezető államférfiai és azok tanácsadói veszik észre legelőször, hogy nemcsak a háborús hódítás, hanem a békés gazdasági tevékenység is hatalmas forrása lehet a jólétnek. A békés eszközökkel való gyarapodás szempontjából a nemzet, mint egység jelentkezik szemükben és a nemzeteknek egymással való gazdasági érintkezése látszik annak az erőforrásnak, amelyből a jólét emelkedése fakad. E megállapítások alapja nemcsak a nemzeti egységek szorosabbra fűzése, amint az Nyugateurópában mutatkozik, hanem annak a mélyremenő hatásnak a megfigyelése is, amelyet kivált az Amerikával és Indiával az odavezető utak felfedezése után kifejlődő szorosabb gazdasági érintkezés, valamint az Amerikából Európába jövő nagy nemesfém mennyiségek a Nyugateurópai államokban előidéztek. Ahol a pénzgazdaság az Amerikából beözönlő arany- és ezüstmennyiségek alapján nagyobb mértékben tért foglalt, a jólét emelkedése következett be és így a pénz, valamint az ehhez nagyobb mértékben vezető külkereskedelem látszott a békés gyarapodás főtényezőjének.

Az első kép, amelynek kapcsán a közgazdasági problémák öntudatosává válnak és az érdeklődés körébe bevonulnak, annak dacára, hogy a nemzet keretében egyesült egyéneknek a gazdasági gyarapodás szempontjából való egységességét már helyesen tükrözi vissza, még nagyon is az egyéni gazdaság mintájára mutatja be a közgazdasági életet. A pénzfőlöslegre törekvő egyéni gazdaság, amint az leginkább a kereskedő üzletben testesül meg, áll e kép előterében és a nemzetgazdaságot egészen ennek mintájára festi le. Amint a kereskedő az év végén szembeállítja bevételeit és kiadásait és arra törekszik, hogy pénzbevételei minél nagyobb mértékben múlják felül kiadásait

úgy a nemzetgazdaság is a külkereskedelemből származó nemesfém-többletek útján látszik gyarapodni. *Mercantilismusnak* nevezték később a közgazdasági élet eme felfogását, minthogy az egészen a kereskedő szempontjából nézi a közgazdaságot és annak csakis az ezzel összefüggő vonatkozásait látja meg. A mercantilismus tehát még nem tekinti át az egész közgazdaságot, hanem annak csupán egyik részét, a pénzforgalmat és a külkereskedelmet, és ezzel azokat a jelenségeket ragadja ki a közgazdaság összképéből, amelyek felületes szemlélésre a legszembetűnőbbek és amelyek az akkori kor körülményeihez képest leginkább voltak fejlődőfélben. Minthogy a közgazdaság jelenségeinek csak egy részét látta meg, még torzképét nyújtja a közgazdasági életnek. De e korszak még nem is törekszik arra, hogy a közgazdasági életet a maga egészében felölelje és igazi arányaiban tükrözze vissza, mert a mercantilismus nem tudományos rendszer, nem a közgazdasági életnek a kutató szemével való átvizsgálása, hanem tisztán annak a főszempontnak a keresése, amely jólétet teremthet egy nemzet fiai számára. Angliában már a XIV. században utat tör magának ez az irányzat; sokkal később terjed az át Franciországra, hol *Colbert* annak legkiválóbb gyakorlati képviselője, úgyannyira, hogy róla gyakran *colbertismusnak* is szokták nevezni. Németországba még később terjed át és nálunk Mária Terézia és II. József idejében irányította a gazdasági politikát.

A közgazdasági problémák tehát legelőször, mint a nemzeti gazdagodás kérdései vonják magukra a figyelmet és eleinte tisztán gyakorlati szempontok fordítják a figyelmet feléjük, amint a természet megismerése is a gyakorlati élet szükségéből nőtt ki. Mint minden téren, úgy itt is, később az érdeklődés köre kiszélesbedik; már nemcsak gyakorlati irányelveket keres, hanem a közgazdasági élet lényegét akarja megismerni. Ezzel azután a pusztán gyakorlati megoldásokat kereső fáradozás köréből a tudomány színvonalára emelkedik.

Számos körülmény hatott közre abban, hogy a XVIII. században a közgazdasági élet kérdései a tudományos érdeklődés körébe kerültek. Egyrészt a természetphilosophia és az encyklopaedisták a középkorban előtérben állott metaphysikai problémák helyett a földi élet viszonylataira fordították a figyelmet; másrészt pedig az anyagi gyarapodás oly mértékben következett be, hogy nem lehetett tovább tőle az érdeklődést

megtagadni. Midőn a társaslet egyéb, kivált államtani vonatkozásaiban annyira magáravonta a figyelmet, annak gazdasági oldala sem maradhatott észrevétlenül, annál kevésbbé, mert a lét anyagi alapjai mindenképpen az érdeklődés középpontjába kerültek akkor, amidőn a természet és a társadalom egységének gondolata oly vonzóerőt gyakorolt a lelkekre. Az új törekvés élén *Quesnay*, egy francia orvos áll, aki a közgazdaságban is ugyanoly irányban keresi a megismerés eszközeit, mint a természettudományokban. A mercantilisták ama válasza, hogy a külkereskedelem és a nemesfémeknek ezúton való gyarapítása forrásai a nemzeti jólétnek, sehogysem elégítheti ki őt. A pénz emberi alkotás, a jólét forrása pedig csak maga a természet lehet, mert az ember, mint a természeti világ egy része, létfeltételeiben a természetre van utalva. Az ipar és a kereskedelem csak a természet tárgyainak átalakítására és egyik kézből a másikba juttatásra képesek, de nem tudják a természeti javak számát szaporítani, pedig az ember, mint természeti lény csak magából a természetből merítheti gyarapodásának eszközeit. Így lép a *termelékenység*, a productivitás gondolata az új felfogásban előtérbe, amely azt a természet megismerésére való irányzottságában tisztán, mint a mezőgazdaság gyümölcsét tudta elképzelni.

Az új irányt, mely az ember gazdasági életét is, mint természeti tényt igyekezett felfogni, *physiokratismusnak* nevezték. Talaja az akkori szellemi áramlatokban annyira elő volt készítve, hogy *Quesnay* körül csakhamar egész iskola keletkezett, melynek kiváló képviselői *Turgot*, *Mercier de la Rivière*, az idősebb *Mirabeau* és mások. Törekvésük elsősorban a gazdasági élet lényegének megértésére irányul és csakis ez úton, a gazdasági élet boncolása alapján vélik megtalálhatóknak azokat az elveket, amelyek szerint az államnak a gazdasági életet irányítania kell. Éppen ezért a physiokraták már nem szorítkoznak arra, hogy a gazdasági életnek csupán egyik vonatkozását elemezzék, hanem át akarják tekinteni a közgazdaság egész mezejét. Habár erősen hangsúlyozzák, hogy a gazdasági tevékenység középpontjában az embernek a természettől való függése és a mezőgazdaság, mint a jólét természeti forrása áll, már felismerik azt is, hogy a mezőgazdaság által termelt javak körforgást végeznek a gazdasági életben és a csere segítségével, melyet a kereskedelem fejleszt ki, lehetővé teszik az ipari munka folytatását. E kör-

forgás erősen megragadja érdeklődésüket, mert ez is természetes folyamatnak látszik előttük, amely az emberek kölcsönös egymásra utaltságából származik. E megfigyeléseik közben föl ismerik azt, hogy a társadalom különböző gazdasági osztályokból áll; a mezőgazdák, a kereskedők és iparosok, valamint a munkások tűnnek föl, mint külön osztályok. Emez osztályok jelentősége szemükben a termelékenység tekintetében nem egyenlő, mert csakis a mezőgazdák állítanak elő új anyagokat és ennél fogva ők a támaszai a többi munkának.

A physiokratizmus a dolgok alapösszefüggésének megértésére irányzott kutatásában nem marad meg tehát a gazdagság külső jeleinél, a pénznél, és az annak gyarapítására alkalmas külkereskedelemnél, hanem a gazdasági élet lényegéig kíván előrehatolni. Nem a kereskedő mintájára képzei el a közgazdaságot, hanem természeti szervezetet keres abban és az emberi szervezetben látja annak mintaképét. Éppen ezért a közgazdaságtanban a gazdasági élet természetrajzát látja, melynek feladata a gazdasági élet szerveinek és azok működésének felkutatása. Tisztán felismeri már a közgazdaság életfolyamatait, a termelést és a forgalmat, sőt némileg a vállalati szervezést is. E folyamatok végbemenetelét is a természetes folyamatokhoz hasonlóan képzei és ezért beszél a társadalomban is *természetes rendről*, amely alatt a gazdasági élet alaptényezői önmagukban való és mesterségesen el nem torzított működését érti. A természetes rend képzete a physiokraták és az egész felvilágosodási philosophia alap gondolatát juttatja kifejezésre, mely szerint az emberi világban is ugyanolyan szükségszerűség uralkodik, mint a természet körében.

A physiokratizmus gondolatvilága hosszú ideig irányt szabott a közgazdasági jelenségek megítélésének. Maga a physiokratikus iskola ugyancsak rövid ideig és elsősorban csupán Franciaországban uralkodott, de a tudományos kutatás ama kiszélesítése, amelyet a *classicus iskola* hozott magával, nagyjában a physiokratizmus gondolatkörében mozgott. A classicusok felfogásának csak futólagos áttekintése is igazolja ezt. Csak egy lényeges pontban vált a physiokratizmus alapfelfogásának elejtése szükségessé, mert az a fejlődő étellel éles ellentétbe került. A physiokraták ugyanis a természetben, a mezőgazdaságban látták a gazdagodás egyedüli forrását, holott, kivált Angliában e korban a szinte szédületes ipari fejlődés addig nem

sejtett gazdagsághoz vezetett, amely mindenki figyelmét lekötötte. Ezzel szemben alig volt tartható az az állítás, hogy minden gazdagság a mezőgazdaságból származik. A gyárak szaporodó kéményei, az új vállalatokból folyó nyereségek mindmegannyi cáfolat voltak ez állítással szemben.

A nemzetgazdaságtan eddigi tanítása és az élet tényei között felmerült emez ellentmondást *Smith* Ádám oszlatta el, rámutatva arra, hogy sem a külkereskedelem, sem a mezőgazdaság nem kizárólagos forrásai a jólétnek, hanem e forrás az emberi ténykedésben, a munkában és annak célszerű megosztásában, a munkamegosztásban van. Az utóbbi is természeti tény, mert az emberi világon kívül is megtaláljuk és az emberi világban az csupán magasabb fokon és öntudatosan megy végbe. *Smith* szerint is természetes és törvényeit önmagában hordozó folyamat a gazdasági élet. Ő is annak természetrajzát kutatja, miként a physiokraták. Szerinte is meg van a gazdasági tényezők természetes működése és természetes összhangja. Sőt ő a gazdasági élet természetes mozgató elvére is rámutat a jól felfogott önértékben és a szabad versenyben jelölve meg azt. Csupán a természettől való függést nem szabad *Smith* szerint oly túlságosnak képzelnünk, mint ahogy azt a physiokraták teszik, mert az ember tevékenysége, munkája az ember kezébe adja gyarapodásának eszközeit.

Smith érdeklődésének középpontjában is a produktivitás, a termelékenység gondolata áll és a gazdasági élet lényege előtte is az ember részéről szükségelt tárgyak mennyiségének és minőségének növelésében áll. Ami őt a physiokratáktól elválasztja, az csupán az a körülmény, hogy őt a termelékenység tisztán mezőgazdasági értelmezése ki nem elégíti. *Smith* már tisztán látja azt, hogy az ember nem passiv szereplője a gazdasági életnek, hanem a természetes létfeltételekbe kezdeményezőleg és cselekvőleg belenyúl. Hiszen a műveltség alacsony fokán lévő népek kedvezőbb természeti környezetben is rosszabbul élnek, mint a civilizáció fegyvereivel felszerelt magas műveltségű népek. Így kerül önála a gazdasági élet középpontjába az ember cselekvő szereplése, a munka.

Smith gondolkodásának alapja egyébként egészen hasonló a physiokratákéhoz, hiszen ő is a felvilágosodás filozófiájának gyermeke. A gazdasági életben ő is a természetes, az időktől független törvények alatt álló szervezetet látja, amelyben min-

denült a természet észszerűsége uralkodik; az hozza létre mozgását, valamint összhangját és az embernek e törvényekkel ellenkező belenyúlása csak hátráltatja a természetes folyamat lebonyolódását. A gazdasági életnek önmagában való rationalis berendezkedése ejti őt bámulatba és megelégedetten jelöli meg a jól felfogott önérdékben e mozgató erőt, amely akkor, amidőn az ember saját érdekét követi, az összesség érdekét juttatja érvényre. A csere és a verseny mozgató ereje is ebből a gyökérből származik és a kereslet és kínálat törvényéből, tehát ismét egy a gazdasági életben bennrejlő törvényszerűségből kifolyólag fejleszt legnagyobb tökélyre a gazdasági életet.

De *Smith* már nem éri be a gazdasági élet oly általános áttekintésével, mint amilyent a physiokraták nyújtottak és annak elemeit is meg akarja ismerni. Az egyéni önérdék szerepének méltányolása fordítja figyelmét az egyén felé, akinek szükségleteiben és a tárgyak jelentőségének ez alapon való mérlegelésében látja a gazdasági élet alapelemeit. Ezáltal nemcsak a csere, az ár és a jövedelemeloszlás összefüggéseit sikerül alaposabban és rendszeresebben megvilágítania, hanem az értékelés tüneményében e jelenségek alapját is kellő világításba tudja helyezni. Így a gazdasági élet elemei gondos kihámozásával, egymásrahatásuk rendszeres feltüntetésével és részletes elemzésével sikerül neki oly rendszeres képet nyújtani a közgazdasági életről, amilyenhez a csupán a nagy általános összefüggéseket felismerő physiokraták el nem jutottak. Így vonul be *Smith* nézőpontjaival az egyén szerepének méltányolása a közgazdaságtanba és adja annak azt az individualistikus jelleget, amely ezentúl abban uralkodik.

Smith foglalta tehát először rendszerbe a közgazdaság alapösszefüggéseit és rajzolta meg ezek alapján a közgazdaság összképét. Ez az oka annak, hogy őt tekintik tudományunk megalapítójának és hogy a physiokraták nagy szellemi munkája e rendszeres átdolgozása mellett eltörpül. *Smith* szabta meg azt az irányt, amelyben a közgazdaságtan ezentúl fejlődik. A kor szellemének megfelelően utódainál is a természeti törvényeknek a gazdasági életben játszott vezető szerepe domborodik ki. Így *Malthus* a népesedési törvényre, vagyis arra a körülményre fordítja a figyelmet, hogy az emberiség gyors szaporodásának ténye milyen döntő befolyással van az ember gazdasági helyzetére. Az élelmiszerek gyarapodása nem tud lépést tartani az emberek

szaporodásával; ez *Malthus* megállapítása, melynek hatása nehezedik rá az egész classicus iskolára, amelynek legélelméjűbb képviselője *Ricardo* lesz. A munkás és tőkés között kiélesedő ellentét, mely *Smith* korában még nem volt oly szembeötlő, másrésztől *Malthus*-nak a népesedésre vonatkozó megállapítása összefüggésben látszanak lenni *Ricardo* előtt és visszavezetik érdeklődését arra a kérdésre, melyet már a physiokraták is vizsgáltak, t. i. a nemzeti termelés eredményének az egyes osztályok között való szétosztására. De *Malthus* népesedési törvényének hatása alatt *Ricardo* e kérdést már nem látja oly barát-ságos színben, mint a physiokraták; dacára annak, hogy *Smith* gondolatának továbbvezetésével a munkában látja mindennek, még az értéknek a forrását is, a jövedelemeloszlás oly képe tárul föl előtte, amely mellett a munkások nagy versenye folytán azok mindig csak alacsony életszínvonalon élhetnek. Ebből származik *Ricardo* és követői pesszimistikus felfogása.

Ricardo a gazdasági élet törvényeinek az élet változásaitól és az időktől független érvényesülését még éleabban domborítja ki, mint *Smith*. Szerinte azok kérlelhetetlen következetességgel hatnak és a természeti törvények következetes és változhatatlan jellegét viselik magukon. A termelési tényezők, melyek gyanánt már *Smith* a munkát, a tőkét és a természetet ismerte fel, szabadon mozognak és helyezkednek el az egyes termelési ágakban és a verseny hatása alatt a legelőnyösebb elhelyezést keresik, úgy minden nyereséget és munkabért egy átlagos színvonalra szállítván le. Az előállítási költségek, melyek főképpen munkában állanak, lesznek a verseny folytán az árak szabályozói és juttatják a verseny által érvényre a közgazdaság egységességét és szinteződését. Így van ez szerinte a külkereskedelemben is. Csupán egy irányban van kivétel és ez a mezőgazdaság. A természet szűkmarkúsága ugyanis nem engedi az élelmiszereket a népesség szaporodásával egyenlő ütemben gyarapodni, és ezáltal a föld tulajdonosainak nagy előnyöket biztosít a lakosság többi részének rovására, mert a mezőgazdasági cikkekre mindenkinek szüksége van és ezért azok megszerzéseért a lakosság minden áldozatot meghozni kénytelen.

Ricardo-ban a gazdasági élet természeti törvényeit kereső classicus iskola eléri tetőpontját. A gazdasági törvények változathatatlanságának és minden időktől való függetlenségének ilyen világításba helyezése erősen kihívta a bírálatot. *Mac Culloh*-on

kívül, ki bírálat nélkül veszi át *Ricardo* tanait, e tételek éles formulázása ellen visszahatás indul meg. Ugy *Senior*, mint *Stuart Mill* és *Cairnes* lényegileg átveszik ugyan *Ricardo* tanítását, melynek *Smith* és *Ricardo* egyénisége és tanításuk szerves egészként mutatkozása óriási tekintélyt biztosított, de igyekeznek annak éleit letompítani és azokat a korlátokat megvilágítani, amelyekbe törvények hatása ütközik. *Senior* rámutat arra, hogy a termelési költségek nem tisztán munkában, hanem önmegettartóztatásban is állanak, amely egyedül teszi lehetővé a tőke gyűjtését. *Cairnes* igyekszik kimutatni, hogy a termelési tényezők közül, különösen a munka nem mozog teljesen szabadon a piacon, amint azt *Ricardo* feltűnteti és hogy a munkások képzettségük szerint egymás közt nem versenyző csoportokat alkotnak, míg *Stuart Mill* már egyenesen azzal az állítással helyezkedik szembe, hogy a gazdasági élet a maga egészében változhatatlan és az ember befolyásától egészen független törvények alatt áll. Szerinte ez csak ott felel meg a valóságnak, ahol az ember a természettől függ, míg éppen azon a téren, amelyre *Ricardo* legélesebben fogalmazta tételeit, a társadalmi termelés eredményének elosztása terén már nem uralkodnak ily merev törvények, hanem a társadalmi szervezkedés erősen beleszólhat a dolgok rendjébe.

A *Ricardo*-ban tetőpontját elért classicus felfogás, mint a physiokraták munkájának folytatása, az emberi életnek főképpen két tényezőjét hanyagolta el. Az egyik az, hogy a gazdasági élet nem független az ember egyéb céljaitól és szellemi életének tartalmától. Bár ez az elhanyagolás eleinte tudatosan történt, hogy az ember egyéb életnyilvánulásaitól eltekintve annál világosabban domborodjanak ki a gazdasági élet törvényei, mégis ez elhanyagolás eredményei mind bántóbbak lettek, mert úgy látszott, hogy a közgazdaságtan nemcsak az élet törvényeinek felderítésében, hanem a gazdasági élet szabályozásában is mellőzni kívánja az erkölcsi tényezőt. A második tény, melynek a bírálatot erősen ki kellett hívnia, a gazdasági élet törvényeinek az ember és társadalma fejlődésétől függetlennek és minden időkből érvényesnek való feltűntetése volt. A classicus iskola a gazdasági törvényeket oly mereveknek tüntette fel, mint hogyha azok az életkörülmények változásától függetlenek volnának. Ebben a két irányban erős ellenhatás keletkezett a classicus tannal szemben.

Az egyoldalúság és az emberi élet elválaszthatatlan össze-

függései mellőzésének vádját először *Sismondi* emeli a classicusokkal szembe. Tiltakozik az ellen, hogy a gazdasági életet önállóan és önmagában veszik vizsgálat alá, mint hogyha az az emberi élet egészétől és annak erkölcsi oldalától elválasztható volna. Szerinte épp oly jogosulatlan az embert tisztán gazdasági lénynek tekinteni, mint a gazdasági törvényszerűségekből egyes osztályok sanyarú helyzetének szükségképpen és elkerülhetetlen voltát levezetni. Így tekintve, szerinte a közgazdaságtan tisztán a pénzügyítés elmélete lesz, nem pedig az a tudomány, amely az ember gazdasági élete lefolyásának és szabályozásának elveit nyújtja. Az erkölcsi tényezőt be kell vezetni *Sismondi* szerint a gazdasági élet vizsgálatába. *Ethikai* iskolának nevezték ezt az irányzatot, mely később különösen Németországban, de máshol is számos követőre talált. Ez irány lényege abban áll, hogy a gazdasági törvényeknek a természeti törvényekkel egyenlő jellegét tagadja; mindig az erkölcsi megítélés szempontjával összekapcsolva kell felfogása szerint a gazdasági élet tüneményeit megítélni és éppen ezért a gazdasági életbe az alsóbb néposztályok érdekében erkölcsi alapon való állami beavatkozást követel. Németországban *Müller Ádám* bírálta nagyjában hasonló alapon *Smith* tanait. Már az *ethikai* iskola hibáztatja a gazdasági élet törvényeinek változtathatatlanok gyanánt való felfogását és a fennálló gazdasági állapotok bírálatára serkent. Bizonyos higgadtság és nyugodtság jellemzik azonban ez irány munkáját. Mások, így elsősorban *Rodbertus*, *Lassalle*, *Marx* és *Engels*, ugyancsak főképpen *Ricardo* élesen fogalmazott és kegyetlen tételeitől kihíva és részben mégis azokra építve, sokkal szenvedélyesebben látnak a gazdasági berendezkedés bírálatához. Így lett a classicus iskola pessimismusa és éles beállítása az úgynevezett *tudományos socialismus* kiindulási pontja. A fennálló állapotoknak racionalistikus irányban már előbb megindult bírálata ugyanis, *Ricardo* megállapításaiba bekapcsolódva, a fennálló gazdasági rend hátrányait és a classicusok által a gazdasági élet alaptényezőjének kimutatott munka érdekeivel ellentétbe kerülését domborítja ki.

Még egy másik irányban is megindul a classicusokkal szemben a visszahatás. Ez az irányzat is elsősorban az ellen a felfogás ellen fordul, hogy a gazdasági életnek változtathatatlan és örökké egyforma törvényeiről lehetne szólni. A viszonylagosság, a gazdasági életnek a társadalmi élet fejlettségi fokától és annak természeti és culturalis feltételeitől való függését domborítja ki.

Élén List Frigyes jár annak kiemelésével, hogy a gazdasági élet folytonosan átalakuló és a társadalmi szervezet fejlettségéhez alkalmazkodó folyamat. Ennek megfelelően ez az irányzat, melyet *történelmi iskolának* neveztek, nem akar a gazdasági élet mindenkor egyforma törvényeiről hallani és szerinte a közgazdaságtan csupán a népek gazdasági életének leírását, valamint összehasonlítását nyújthatja. *Hildebrand, Roscher* és *Knies* főképviselői e felfogásnak, bár nézeteikben egymás között sokban eltérnek.

A történelmi iskola relativismusában is szélesebbkörű, a szellemi tudományok más mezeire is kiterjedő eszmeáramlat nyilvánul meg, mely, miként annakidején a felvilágosodás philosophiája, a kor szelleméből folyt. A történelmi iskola mintegy gyűjtőlencséje lett ezután a közgazdaság és az emberi élet egésze közötti összefüggés szempontjainak. Megújulásában, mely elsősorban *Schmoller* nevéhez fűződik, az erkölcsi, történelmi és sociologiai szempontok egyesítésére törekszik. Ezt a *fiatalabb* vagy *második történelmi iskolát* épp ezért helyesebben *sociologiai iskolának* nevezhetjük. A gazdasági élet elszigetelt vizsgálata helyett annak az összes emberi tényezőket felölelő társadalmi összefüzttségében való felkutatására törekszik. *Schmoller* mellett kivált *Bücher, Sombart, Lotz* és a mai német tudomány számos képviselője, állanak ezen az alapon.

A gazdasági élet alaptörvényeinek megismerésére irányzott törekvés, mely a physiokratáknál jelentkezett legelőször és a classicusoknál, kivált *Ricardo*-nál érte el tetőpontját, nem tudta tehát kielégíteni a közgazdaságtan lényegét szomjazó emberi elmét. Kivált Angliában igen nagy volt ugyan a classicusok tanítása iránti tisztelet, mert az akkori angol közgazdasági viszonyoknak kitünő magyarázatát adták és az akkori racionalistikus szellemnek megfeleleltek. De az élet fejlődő ellentétei, a tőke és a munka harca, a fokozódó iparosodás folytán előálló nemzetgazdasági ellentétek a gazdasági élet szabályozására irányelveket követeltek a tudománytól, melyeket pedig az, a classicusoktól nyert alakjában az összemberi és nemzeti, valamint történelmi tényezők kikapcsolása folytán nem tudott nyújtani. Ez vezetett a classicus iskola irányzatának bírálatához és az erkölcsi szempont, valamint a viszonylagosság gondolatának hangoztatásához. Nagy szerepet játszott ebben a német szellemnek az erkölcsi megítélés felé hajlása és annak a történelmi szempont figyelembevételére iránti hajlama is. Ily módo

ethikai, mint a történelmi iskola lényegükben tiltakozás voltak az angol rationalismus felfogása ellen, amint az a classicus nemzetgazdaságtanban megnyilatkozik. Voltaképpen mind a két iskola egyúttal tiltakozás a classicus nemzetgazdaságtan ama nemleges álláspontjával szemben is, melyet az a gazdasági életbe való beavatkozás szempontjából képvisel. Ezek az irányzatok egyúttal erős hangoztatásai a gazdasági politika szükségességének.

Tévedtek azonban azok, akik azt hitték, hogy a gazdasági élet örök törvényei létének tagadása, az erkölcsi szempont és a viszonylagosság gondolatának hangoztatása vissza tudják tartani az emberi szellemet attól, hogy a közgazdasági élet alaptünetmentényei összefüggésébe behatolni megkísérelje. A törekvés ez irányban a jelzett szempontok kiemelése után sem szünetelt és Németországban, Franciaországban, valamint az Egyesült-Államokban egyenlő eréllyel folyt a munka.

Hermann és különösen *Thünen*, később *Schaeffle* és *Wagner* Adolf, valamint *Dietzel* is a gazdasági élet alaptörvényszerűségeire fordították figyelmüket és a gazdasági élet alapvázának megismerésére törekedtek. Mégis e német törekvéseken mindjobban meglátszik az ethikai és történelmi iskola hatása, amennyiben különösen *Schaeffle*, *Wagner* és *Dietzel* igyekeznek elméleti fejtegetéseiket is az élethez közel hozni és tartózkodni azoktól a merev általánosításoktól, amelyek a classicus iskolát jellemezték. Magában Angliában is mutatkozik ez az irányzat, hol az elvont elméleti kutatásnak leginkább maradt meg talaja.

E törekvések végre új, hatalmas elméleti lendületet váltanak ki, melynek a gerince az a meggyőződés, hogy a gazdasági élet alapösszefüggései és azok törvényszerűségei megismerésére szükség van, de e kutatásnak a classicusok kiindulási pontjai gondos átvizsgálásából kell kiindulnia. A gazdasági cselekvés és a gazdasági törvényszerűség önmagában tárgya kell hogy legyen a kutatásnak, de a tudománynak emellett nem szabad a gazdasági cselekvésnek az összes emberi rugóktól való szétválasztásából kiindulnia, hanem az ember lelki világát kell alapul vennie, hogy annak segítségével a gazdasági élet alaptörvényeit és alapösszefüggéseit megértse. Angliában már *Jevons* jelzi ezt a gondolatot, amelyet azután Franciaországban *Walras*, *Cournot* és Svájcban *Pareto* karolnak fel, hogy azután oly törvényeket formulázzanak, amelyeket mennyiségtani képletekben igyekeznek megrögzíteni. Az élet concret körülményeitől való elvonatkoztatást

ebben az irányban, ennek a *mathematikai iskola* nevéen ismert irányzatnak követői még inkább túlozzák, mint a régi angolok. Angliában *Edgeworth*, Amerikában *Irving Fisher*, Svédországban *Wicksell* és részben *Cassel* csatlakoztak ehhez az iskolához.

Az új elméleti irány valódi renaissancejét jelenti *Menger* munkájának megjelenése, mely legtisztábban förmulázza az elmélet új kiindulási pontjait és a gazdasági élet lélektani összefüggéseit. E munka az elméleti kutatás nagy fellendülésének lett kiindulási pontja. *Böhm-Bawerk*, *Zuckerlandl* és *Wieser* *Menger* nyomán az érték-, ár- és jövedelemeloszlási elméletet új alapokra helyezték és *Menger* kezdeményezését új, virágzó elméleti iskolává építették ki, melyet *bécsi* vagy *osztrák iskolának*, vagy a *határhaszonelmélet** iskolájának gyakran *pszichológiai iskolának* is szoktak nevezni. Hogy mennyire érezték a tudományos törekvések azt, hogy szorosabb értelemben vett, a gazdasági élet alaptörvényeit kutató elmélet nélkül a gazdasági élet mélyebb megértéséhez eljutni nem lehet, fényesen igazolja az a nagy érdeklődés, amellyel az új irány különösen Amerikában találkozott, ahol *Clark*, *Fetter*, *Seligman*, *Seager*, *Irving Fisher*, *Commons*, *Patten*, *Carver*, *Davenport* és mások a legnagyobb eréllyel vették fel az osztrák kutatás fonalát és igyekeztek az elméletet továbbépíteni. Magában Angliában a legelismertebb tekintély, *Marshall* — bár angol conservativismussal a classicusok iránti kegyeletet megőrizve — jórészen csatlakozott ez irányhoz és *Hobson* egészen annak alapjára helyezkedett. Olaszországban és újabban Németországban is erősödik ez az elméleti irány, amelyet, bár az osztrák iskolától sokban eltérve és azt erősen bírálva, de mégis elméleti törekvéseiben teljesen magáévá tesz *Liefmann*. Emellett magában Ausztriában is élénk továbbfejlődésben van az új elméleti irány, kivált *Ammon* és *Spann* munkáiban.

Magyarországon a közgazdaságtan elméletének művelése csak később indul meg, mint a nyugaton, mert a XVIII. század végén és a XIX. század elején politikai viszonyaink erősen útját állották e téren is a fejlődésnek. Amidőn azután Magyarország újjászületése megindul, természetesen elsősorban a gyakorlati életre közvetlenül kiható kérdések kötik le a közgazdasági érdeklődést is. Báró *Skerlecz Miklós* és *Berzeviczy Gergely* művei

* Ennek magyarázatát az alábbiak fogják megadni.

a közgazdasági politika terére tartoznak. Munkáikból meglátszik, hogy a közgazdaságtan akkori állásával ismerősek, sőt *Berzeviczy Gergely* munkája függelékében a nemzetgazdaságtan alapfogalmait is tárgyalja. Gróf *Széchenyi Istvánnak* is szép elméleti képzettsége volt, de az átalakulás nagy korszakában egész erejét elméleti tudásának a gyakorlati javaslatok terére való átültetésére kellett használnia. Az említett írókon, valamint első tankegyetemenkőn, *Horváth Mihályon* (1806), *Henfner Jánoson* (1831) és *Karvassy Ágoston* a *Smith*-féle iskola befolyása látszik meg.

A közgazdaságtan elméleti fejlődése hazánkban a főiskolai élettel talán még szorosabban össze van kapcsolva, mint más nemzeteknél, mert nálunk az elméleti érdeklődés inkább csak a tanári pályán található meg. A közgazdaságtan elméletének hazánkban való meghonosítása és továbbfejlesztése szempontjából korszakot alkotó *Kautz Gyula* fellépése, aki mély elméleti hajlammal látott a közgazdaságtan műveléséhez. Iránya is visszatükrözi, hogy széleskörű irodalmi ismeretek talaján áll. Már nem feltétlen híve a gazdasági individualismusnak, hanem megfelelően értékeli a történelmi iskola eredményeit is. A közgazdaságtan történetéről írt nagy műve európai hírnévre emelkedett.

Méltóan sorakoznak *Kautz* mellé azok a férfiak, akik ezután a közgazdaságtan terén a tudományos vezetést a kezükbe vették. Úgy *Földes Béla*, mint *Gaal Jenő* megőrizték az egyoldalúságtól való tartózkodás hagyományát. *Földes* éppen úgy, mint *Gaal* igyekszik távol maradni a klasszikus iskola túlságos általánosításaitól, de azért mindegyikük megtalálja a történelmi iskola eredményeinek méltányolása mellett is az elméleti szempontok helyes távlatát. Úgy *Földesnek*, mint *Gaalnak* az alapvető munkája a klasszikus elmélettől lerakott alapokra igyekszik ráépíteni az elmélet új eredményeit és a történelmi kutatások eredményeit inkább a gazdasági politikában érvényesíti. Ily módon *Földes* és *Gaal* működése elhárította a magyar közgazdasági irodalomtól azt az elsekélyesedést, mely Németországban a történelmi iskola nyomában járt és az elméleti kutatás szempontját állandóan a tárgyalás gyűjtőpontjában tartotta meg.

Az elméletnek *Menger*, *Wieser* és *Böhm-Bawerk* nyomán bekövetkezett átalakulása a magyar közgazdasági irodalomban is meghozta gyümölcsét és újabb irodalmunkat e jelentős eredmények hatják át. *Navratil Ákos* jelzi e téren az átmenetet. Igen széleskörű irodalmi képzettség alapján szól bele korunk nagy

elméleti vitáiba *Balás Károly*, ki különösen behatóan a jövedelemeloszlás kérdéseivel foglalkozik.

Ha végigtekintünk a magyar közgazdaságtani irodalom fejlődésén, akkor örömmel megállapíthatjuk, hogy Magyarország e téren is óriási léptekben igyekezett kipótolni azt, amit viszonyai kedvezőtlenége folytán régebben mulasztott. Ma máris elérkezett arra a színvonalra, amelyen Európa és Amerika irodalma a közgazdaságtan elméletét illetőleg áll.

Kiváló férfiak neveit kellett az előadottakban mellőznöm, mert csupán a közgazdaságtan elméletének vázolója tartozik e fejezet körébe, az ő működésük súlypontja pedig elsősorban a közgazdasági politika terére esik. Ezek közül első helyen kell említenem *Matlekovits Sándort*, kinek vámpolitikai munkái európai hírnévnek örvendenek éppen úgy, mint báró *Láng Lajos* idevágó kitűnő dolgozata. *Fellner Frigyesnek* a nemzeti vagyoni becsüléséről szóló Magyarország határain túl is jól ismert munkája elméleti szempontból is becses; úgyszintén valutapolitikai dolgozatai. A gazdaságpolitika magyar irodalmának méltatása azonban a II. kötetbe tartozik.

5. A közgazdaságtan felosztása.

Vonjuk le a közgazdasági kutatás fejlődésmenetéből a tanulságokat. Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az emberi szellem, miként más ismeretkörökben, úgy a közgazdaság terén sem tud lemondani a dolgok elemi összefüggéseinek megismerésére irányított elméleti kutatásról. Ha e kutatás tévútra is került és különböző ellenáramlatokat váltott is ki, aminthogy az ethikai és történelmi iskola, valamint a tudományos socializmus is ily ellenáramlatnak tekintendő, az emberi elme mégis mindig újból visszatér a szigorú elméleti kutatásra és nem tudta beérni a közgazdasági jelenségek egyszerű leírásával, avagy tisztán a gazdasági élet berendezésére vonatkozó fejtegetésekkel. A jelenségek egyszerű leírása és fejlődésmenetük vázolója a tudományos törekvést csak egy irányban elégíti ki és miként a természet-tudományok leginkább leíró részében, a növénytanban és az állattanban sem lehetett beérni az egyszerű leírással, hanem a rendszertan segítségével a mélyebb kapcsolatokat és az okozati összefüggéseket igyekeztek felderíteni, éppen úgy mellőzhetetlennek mutatkozott ez a közgazdaságtan terén is. Igazi

tudományos jellegét veszíti el a közgazdaságtan akkor, ha pusztán leíró tudomány akar lenni. A második történelmi iskola kutatási iránya ezt már részben el is ismeri, de a komoly tudományos törekvéseknek akkor sem képes a közgazdaságtan megfelelni, ha tisztán a társadalmi berendezkedés módjait igyekszik vizsgálni. A helyes berendezkedés és a célszerű eljárások megállapítása ugyanis, mint minden téren, úgy a társadalomtudományokban is e jelenségek alapösszefüggéseinek és törvényszerűségeinek áttekintését tételezi fel, mert csak ezek figyelembevételével lehet a célszerű eljárásokat és eszközöket kiválasztani. Már a physiokraták felismerték ezt és a mercantilismus főhibája éppen az volt, hogy a közgazdaság egészét áttekintő tudományos kutatás nélkül akarta a gazdasági berendezkedés legcélszerűbb elveit és eszközeit megtalálni.

A közgazdasági jelenségek lényegébe való elmélyedés egyre tisztábban mutatta azt, hogy e jelenségek alapösszefüggésének megismerése és a gazdasági élet célszerű berendezésének kérdése komoly sikerrel csak egymástól különválasztva tárgyalható. Ha a classicus iskola eredményei, miután az anyag káprázatos egységesítése iránti bámulatból a tudomány magához tért, oly kevésbé látszottak kielégítőeknek és olyan erős ellenáramlatokat idéztek elő, akkor ez nemcsak túlságos általánosításuknak és tételeik túlmerev fogalmazásának volt az eredménye, hanem nagyrészen annak is, hogy ők, akik oly biztos szemmel meglátták a tudományos kutatás útját, nem vették észre, *hogy a messzemenő általánosításokkal nyert eredmények még nem lehetnek közvetlenül kiindulási pontjai a gazdasági berendezkedés szabályozásának.* Innen az elégedetlenség eredményeikkel és az ethikai, valamint történelmi szempontok erős kiemelése az ellenáramlatok részéről. Viszont azonban az ethikai és történelmi iskola, valamint a socialismus azért nem tudták a közgazdasági kutatás iránti igényeket teljesen kielégíteni, mert nem voltak elég figyelemmel arra, hogy a közgazdasági életnek is megvannak az alaptypusai és alaptörvényei, amelyek tárgyilagos és rendszeres felderítése nyújthatja egyedül a helyes társadalmi berendezkedés alapját.

Úgy az ethikai iskolának, mint a socialismusnak, mint pedig a történelmi iskolának teljesen igaza volt, amidőn bírálat alá vette a classicus tanokat. A classicus iskola kétségtelenül megbocsáthatatlan hibát követett el, amidőn az embert tisztán gaz-

dasági lénynek tekintve, a közgazdasági élet szabályozásából is kikapcsolta az erkölcsi szempontot. Éppoly hibát követett el akkor, amidőn azt gondolta, hogy a történelem folyamán kialakult tényleges viszonyok figyelembe vétele nélkül egységesen lehet a gazdasági életet mindenhol szabályozni.* De teljesen igaza volt akkor, amidőn a közgazdasági kutatást abba az irányba terelte, hogy az a gazdasági élet alapösszefüggéseit és törvényeit az ethikai és történelmi szempontok kikapcsolásával vizsgálja, mert csak így lehet az emberi cselekvés végtelen mezejéből a gazdasági élet területét kihasítani és annak legáltalánosabb összefüggéseit felderíteni.

Ezek megfontolásának tanulsága nem lehet más, mint az, hogy a közgazdaságtan anyaga nem homogén, nem egynemű. Az egyik oldalon a gazdasági élet alapösszefüggései és alaptörvényei, vagyis az áll, ami a gazdasági életben tipikus és mindenhol megtalálható. A másik oldalon a gazdasági élet célszerű berendezésének kérdései állanak, amelyek mindenkor az emberi élet egész összefüggésének, tehát az erkölcsi, a történelmi és a sociológiai összefüggések figyelembe vételét tételezik fel. A közgazdasági élet alapösszefüggéseinek kihámozása e tényezők kikapcsolását teszi szükségessé, míg a gazdasági berendezkedés útjainak felkutatása az így nyert eredményeknek a jelzett concret összefüggésekbe való beállítását teszi nélkülözhetlenné, mert a gazdasági tevékenység soha sem öncél, hanem az általános emberi összefüggésében mindig csak részlet marad, melyet a többi emberi tényezővel összhangba kell hozni. Már a későbbi classikusok, kivált *Senior* és *Stuart Mill* kezdik ezt látni és erősen hangoztatják azt, hogy a szorosabb értelemben vett tudománynak csakis a gazdasági élet alaptörvényei szenttelen és elfogulatlan kutatása lehet a célja. Ezzel még egy fontos szempont domborodik ki, amely a közgazdasági kutatás jelzett két területének szigorú elválasztását teszi szükségessé. Ez a tudományos kutatás pártatlanságának megőrzése, mi pedig mindig veszélyben forog, ha a gazdasági alaptörvények vizsgálatát nem különítjük el gondosan a gazdasági berendezkedés kérdéseinek vizsgálatától. Alig képzelhető el ugyanis az emberi cselekvésnek más területe — talán az általános államtantól eltekintve —,

* Meg kell jegyezni, hogy *Smith* még ment e hibától, mely, mint általában a classicus iskola egyoldalúságai, leginkább *Ricardo* számlájára irandó.

amely az egyének és a társadalmi osztályok életébe oly mélyen belevágna és amely éppen ezért a pártszenvédeyeknek oly tág teret nyújtana, mint a gazdasági élet. Ezért alig veszélyeztetik a tudományos eredményeket a cselekvés alaptörvényei és a célszerű eljárás kutatásának összekeverése máshol oly nagy mértékben, mint a közgazdaságtanban. Ha p. o. a tőkekamat jelenségét nem tisztán önmagáért a tényállás megállapításáért kutatom, hanem vizsgálatomba azt a kérdést is belekeverem, jogosult-e a tőkekamat, avagy megfelel-e a célszerű berendezésnek, akkor könnyen pártállásom áldozata leszek és a ténybeli kérdést is aszerint döntöm el, rokonszenvezek-e a kamat intézményével avagy nem. Az ethikai irány épp oly könnyen beleesik ebbe a hibába, mint ahogy beleesett abba a socialismus és részben a történelmi iskola is.

E megfontolások elengedhetetlenné teszik azt, hogy a közgazdasági kutatás területét kettéválasszuk. Első része csupán a gazdasági élet alapjelenségeivel és alaptörvényeivel, tehát azzal van hivatva foglalkozni, hogy mi tipikus a gazdasági életben és melyek azok a jelenségek, amelyek azután az életben a legkülönbözőbb különleges sajátságokat mutató változatokban fordulnak elő. E kutatásnak a megengedhető legmesszebbmenő mértékben, tisztán a gazdasági tényezőkkel kell foglalkoznia, mindig azonban annak tudatában, hogy e tényezők az életben mindenkor csak a nagy emberi összefüggésekben érvényesülnek. A kutatás eme területe az, amelyet a közgazdaságtan *elméletének* nevezünk. A közgazdasági élet kutatásának második területe a gazdasági élet célszerű berendezésének vizsgálata. Ezt *közgazdasági politikának* hívjuk.

Lényege már kevésbbé egyoldalú; az emberi élet egyetemessége és a gazdasági cselekvésnek abban való elhelyezése adják kiindulási pontjait. Ezért a gazdasági politika már nem maradhat meg a legáltalánosabb alaptípusoknál, hanem a concret élet számtalan változatait és ezek történelmi összefüggéseit kell kutatnia. Persze itt is mindig bizonyos csoportosítást és általánosítást keresve, mert a tudomány mindig a jelenségek csoportosításában, a közös és az eltérő vonások kidomborításában áll. Figyelembe kell vennie továbbá az ember erkölcsi természetének megfelelően az erkölcsi értékítéleteket is, melyek zsinórmértékei lesznek a gazdasági politika célkitűzésének. Itt van tehát az erkölcsi értékítéleteknek a gazdasági életre alkalmazá-

sának a helye és nem az elméletben. A közgazdaságtan elmélete és a gazdasági politika között foglal helyet a *leíró közgazdaságtan*, valamint a *gazdaságtörténet*, melyek feladata tisztán a gazdasági élet leírása, illetőleg fejlődésmenetének vázolása. Minthogy azonban a gazdasági politika mindig az élet konkrét jelenségeiből indulhat csak ki, a leíró közgazdaságtan és a gazdaságtörténet beleszövődnek a gazdaságpolitikába is. Ezért a leíró közgazdaságtan alig tudott, mint a közgazdaságtan önálló ága, kifejlődni.

A közgazdasági jelenségek sokoldalú és bonyolult természetete tehát nem engedi meg, hogy a tudomány az idevágó összes tünetenyeket ugyanazon szempontok szerint vegye vizsgálat alá és a közgazdasági jelenségeknek csak egy részé hozzáférhető a szigorú tudományos elméleti kutatásnak. A közgazdaságtan elméletének körébe csupán azok a társadalmi alakulatok és összefüggések tartoznak, melyek aránylag csekély számú tényezőre vezethetők vissza és melyek mintegy gerincét alkotják a bonyolultabb tünetenyeknek; valóságos elemei ezek a közgazdasági életnek, melyben azután a legkülönbözőbb alakban és változatokban jelennek meg. A közgazdasági élet alapjelenségeiben azoknak az alaptényezőknek a legközvetlenebb megnyilatkozásaival találkozunk, melyekből a közgazdasági összefüggések származnak és éppen viszonylag egyszerű voltak és a gazdasági tevékenység alapindítóokaival való közvetlen összefüggésük adja meg a lehetőséget arra, hogy azokat tisztán áttekinthessük.

Minthogy a közgazdasági jelenségek természetének bonyolult volta elsősorban azoknak az ember lelki világával való összefüggéséből származik, sokan az exakt kutatás jegyében a közgazdaságtan elméletének oly körülhatárolására törekedtek, hogy az csupán a közgazdasági viszonylatoknak tárgyi mozzanataival foglalkozzék, mellőzván az egyéni akarás bonyolult és áttekinthetlenné látszó forrásából származó vonatkozásokat. A közgazdasági jelenségek objektiválása, tárgyiasítása a főtörekvése ennek az irányzatnak. E törekvés tudományunk tárgyának egyik leglényegesebb oldalát kívánja az elméleti kutatásból kizárni. Ha az emberek között fűződő lélektani szálak nem tartoznának a közgazdasági jelenségek lényegéhez, akkor a közgazdaságtan a természettudományokhoz hasonló megismerésnek volna hozzáférhető, amint azt a klasszikus iskola tényleg hitte. A társadalmi jelenségek egyik gyökere mindig az emberekben és azok lelki

világában van; ebből indulnak ki és ebbe térnek vissza azok a láthatatlan szálak, melyek a társadalmi jelenségek lényegét adják. Ezért elhibázottnak kell tartanunk a közgazdasági elmélet területének minden olyan körülhatárolását, amely pusztán tárgyi folyamatokat, vagy amint *Schmoller* nevezi, jószágfolyamatokat kíván a gazdasági életből kiragadni. Ha a közgazdasági elméletet tisztán a jószágfolyamatoknak önmagukból kifolyó összefüggéseire kívánjuk szorítani, akkor igazi lényegétől fosztjuk meg tudományunkat, melyet az emberek között a gazdasági tevékenységből előálló viszonylatok elemzése gyanánt ismertünk meg. A jószágfolyamatok kiindulási pontjait csakis az azokat előidéző emberek viszonylataiban találhatjuk meg, melyeket éppen ezért a közgazdaságtanból még akkor sem szabad kirekeszteni, ha abban a legnagyobb exaktságra törekszünk. Az élet egyszerűsítése nélkül nincs tudomány, viszont azonban minden olyan egyszerűsítés elhibázott, mely a megmagyarázandó jelenségek lényeges alkatrészeit rekeszti ki.

Mihelyt a tipikus összefüggések keresésének terét elhagyjuk és az élet sokoldalúságát vesszük tárgyalásunk alapjául azt kutatván, hogy mily alapon rendezzük a közgazdasági élet különböző vonatkozásait, a *gazdasági politika* területére érünk. A gazdasági politika már nem csupán összefüggések megállapításával vagy jelenségek leírásával foglalkozik, hanem a közgazdasági élet helyes irányításának elveit, eszközeit igyekszik megtalálni, vagyis azokat az utakat kijelölni, amelyek a közgazdasági élet helyes irányításának haladnia kell. Hogy ezt az utat igazán sikeresen tudja kijelölni, természetesen mindazt értékesítenie kell, amit az elmélet és a leíró közgazdaságtan megállapított, de egyúttal a spekuláció, a célszerűség keresésének elemét is fel kell magába vennie. Ha a képzelet túlcspanogásának veszélyétől a gazdasági politikát meg akarjuk óvni, akkor szigorúan tudományos alapra kell azt helyezni, éppen az elmélet és a gazdasági jelenségek leírása útján nyert eredmények felhasználásával. Ily módon a gazdasági politika a közgazdasági tudomány kiegészítő része lesz, bár a szorosabb értelemben vett tudománytól spekulatív jellege azt mindig bizonyos fokig elválasztja. Mégis a gazdasági politika azáltal, hogy a tipikus összefüggések megvilágítására és a nagy összefüggésekből folyó spekulatív eredmények megállapítására szorítkozik a tudomány területének közvetlen közelségében marad.

Amint a tipikusnak a körét elhagyjuk és egészen az élet sokoldalú és számtalan érdekeltségétől átszőtt területére lépünk, egyes intézkedések vagy intézmények célszerűségét vagy célszerűtlenségét vizsgálva, a *közgazdasági publicistika* körzetébe kerülünk. Sajátképpen területét a közgazdasági napi kérdések alkotják. Tudományos alapon is művelhető, de anyaga magával hozza azt, hogy a pártatlanság és tárgyilagosság megtartása e téren igen nehéz és sokszor oly kérdésekben is szükségessé lesz az állásfoglalás, amelyekre szigorúan tudományos válasz nem adható. Éppen ezért ezt a jellegét a közgazdasági publicistika még akkor sem tudja levetni, ha a legkomolyabb tudósok lépnek terére. Ennek megállapítása azért fontos, mert csak ez adja a helyes látószöveget annak megítélésére, hogy mit kívánhatunk a tudománytól. Az élet bonyolult jelenségeinek messzemenő részletekbe hatoló magyarázatát attól épp oly kevésbé szabad várunk, mint ahogy nem kívánhatunk tőle a gazdasági élet jövődő alakulására vonatkozó jóslást. Ha a közgazdasági politika és a gazdasági publicistika némileg meg is közelítheti az élet konkrét viszonyait, az elméletnek meg kell állania azon a küszöbön, amelyet anyagának elvontsága képez. Ezért jogtalanul vonták be a tudomány nagy hátrányára a közgazdasági elméletet a pártszenvédélyek forratagába. A pártszenvédélyektől még a gazdasági politika tudományos művelőinek is távol kell magukat tartaniok és csakis a közgazdasági publicistika állítható, persze tudományos jellegének megszűnése árán, a pártok szolgálatába.

6. A közgazdaságtan módszere.

A társadalomtudományok anyagának főjellemtvonását első pillantásra abban kellett felismernünk, hogy az önmagában nem esik szét oly részekre, amelyek a kutatás önálló és önmagukban körülhatárolt területeit nyújtják. Csupán az emberi cselekvés és az ebből előálló kapcsolatok gondolatbeli körülhatárolása vezet a társadalomtudományoknak külön disciplinákra bomlásához. Már a classikusok, sőt már a physiokraták is érezték ezt, amidőn a társadalmi jelenségek gondolatbeli elhatárolásához láttak. A classikusoknál ennek eszköze tisztán gazdasági szempontoktól cselekedeteiben vezetett ember elgondolása, a *homo oeconomicus* típusának felállítása volt. Ily módon az ember

tisztán gazdasági lény minőségében vehető vizsgálat alá és lehetővé válik annak kutatása, hogy az élet gazdasági oldalából milyen tünetények és kapcsolatok folynak. Az elszigetelésnek a classikusoktól alkalmazott emez eszköze a közgazdasági kutatás fősegédeszköze. Nagy abstractiót, vagyis a reális élettől való elvonatkoztatást foglal magában, mert olyan embert állít a szemünk elé, amilyen a valódi életben sehol sincsen. Lényege az élet ágas-bogas tényezői egy részének kikapcsolásában és tisztán a gazdasági tényezőnek, mint a kutatás tárgyának meg-hagyásában áll.

A tisztán gazdasági alapon cselekvő ember elképzelése megnyitja a közgazdasági kutatás számára a tudományos vizsgálat egyik főútját, a *deductiót*. A gazdasági cselekvés alaptermészetéből levezethetővé teszi annak alapalakzatait, valamint főtörvényeit. A gazdasági tényezőnek a maga tisztaságában való vizsgálatával kapjuk meg azt, ami oeconomicailag tipikus, a gazdasági életben igazán jellemző és tisztán annak természetéből folyik.

De a társadalmi jelenségek bonyolultsága nemcsak a cselekvés számtalan irányzatának egybefűződéséből, hanem azok alapjának folytonos változásából is származik. Az ember lelki világa és környezete folytonosan átalakul, mi a gazdasági cselekvést és annak viszonyait sem hagyja érintetlenül. A gazdasági és a társadalmi élet terén tehát nincsen olyan egyformaság és változatlanosság, mint a szervetlen természetben és a növényi és állatvilágban. A jelenségek tiszta gazdasági jellegének felismerését ez is nagy mértékben nehezíti, mert a változásokat előidéző tényezők is az emberi élet legkülönbözőbb birodalmaiba tartoznak. Ez vezetett ismét már a classikusoknál ahhoz, amit a *gazdasági élet statikai feltevésének* nevezhetünk. Lényegében ez is a gazdasági élet tényezői változó elemeinek kikapcsolása. Eleinte kevésbé öntudatos, mert azt, hogy a gazdasági élet alapjai változnak, kevésbé veszik észre és túlságosan hisznek abban, hogy a gazdasági élet végső elemei mindig egyformák. Később e feltevés mindig öntudatosabb lett, mert mindig határozottabban kidomborodik, hogy a gazdasági élet alaptényezői is az idővel átalakulnak.

Amint általában az elszigetelésnél, úgy a staticai feltevésnél is könnyen elfelejti a tudomány, hogy a kutatásnak ezek csak segédeszközei és hogy az elvont, csupán a tipikust és állandót

felfedő rétegekből csakis a tényezők complexitásának és a változás tényének bekapcsolásával szállhat alá a való élet tényeihez. E tanulságot leginkább a classikus elmélet kudarcra mutatja, amely, mint tudjuk, éppen abból származott, hogy különösen az utódok nem vetettek elég súlyt arra, hogy a gazdasági cselekvés elszigetelése éppen úgy, mint a tényezők állandóságának feltételezése csak segédeszközei a kutatásnak, de még nem nyújtják a való élet teljes magyarázatát. E feltevések folytán a kutatás továbbá túlságosan megfeledkezett arról, hogy a gazdasági alaptényezők változásának felderítése is oly tudományos feladat, melyet nem szabad mellőzni. Ennek felismerése különösen az amerikai tudomány érdeme, mely ezáltal az elmélet feladatkörét jelentékenyen szélesítette. Az utolsó évtized változásokban oly bőséges eseményei azután fokozott mértékben fordították a figyelmet a gazdasági élet változásai felé.

A deductív kutatásnak még egy harmadik eszköze is elég korán tör magának utat. Ez a *határesetek előtérbe helyezése* a gazdasági kutatásban. A közgazdaságtan tudvalevőleg a gazdasági élet tömegjelenségeivel foglalkozik. Éppen az esetek tömeges voltánál fogva a jelenségek typizálásánál nem veheti figyelembe az összes eseteket, hanem azok közül azokat kell kiemelnie, amelyek leginkább döntők a gazdasági tömegjelenségekre vonatkozólag. Ezek gyanánt a határesetek, vagyis azok a jelenségek mutatkoznak, amelyek a tényezők adottsága mellett még éppen érvényesülni tudnak. Ezek sem határozhatók meg mindig pontosan az életben, de döntő szerepük azért megmarad.

Ha mindezeket figyelembe vesszük, akkor tisztán láthatjuk, hogy a közgazdaságtan elmélete deductív tudomány. Abstractióra, az élet bonyolultságáról való elvonatkoztatására van elsősorban szüksége és ezáltal kerül abba a helyzetbe, hogy a gazdasági jelenségek alapjellegeből azok fokozati összefüggéseit és törvényszerűségeit levezethesse. Ebből nem szabad szemrehányást kovácsolni a közgazdaságtan elméletével szemben mindaddig, amíg teljes tudatában marad annak, hogy a gazdasági életnek így nyert tiszta típusai a maguk elszigeteltségében és tisztaságukban az életben soha elő nem fordulnak, hanem mindig más tényezőkkel összekapcsolva és variálva lépnek fel.

Ha az ethikai és különösen a történelmi iskola hívei azt állítják, hogy a közgazdaságtanban igazi törvényszerűségekről nem lehet szólni, akkor félreismerik a tudomány lényegét, de a

közgazdaságtan anyagát is. A törvényszerűség bizonyos eredmények ismétlődő bekövetkezésében áll, ha bizonyos előfeltételek fennforognak. Ez kétségtelenül a közgazdaság terén is megfigyelhető és így itt is vannak törvényszerűségek, melyek felderítésére kell a tudománynak törekednie. A történelmi iskola tagadó álláspontja, melyet maga *Schmoller* erősen enyhített, abból érthető meg, hogy nem az elemi összefüggések kutatására összpontosította erejét, hanem magára a gazdasági fejlődésnek az egészére, mely bonyolult voltánál fogva a legnehezebben hozzáférhető az eredmények ismétlődése felismerésének. A tipikus közgazdasági alapjelenségek — éppen a tényezők complexitásának kikapcsolása folytán — sokkal nagyobb mértékben engedik meg nemcsak az eredmények ismétlődésének megállapítását, hanem azok okainak felderítését is.*

Az *inductio* nem általános feltevésekből, hanem az esetek tömegének összegyűjtésével és áttekintésével kíván az azokban megnyilvánuló általános szabályokhoz eljutni. A közgazdaságtan elmélete természetesen ezt az eszközt sem nélkülözheti, mert már magábanvéve annak felismerése, hogy a gazdasági típusok a maguk tisztaságában seholsem fordulnak elő, inductív eredmény. Az inductiót az teszi minden tudományban nélkülözhetlenné, hogy minden tudomány az élet tényeit kívánja megmagyarázni és így nem is indulhat ki másból, mint azok megfigyeléséből és összegyűjtéséből. Még nagyobb azonban az inductio szerepe ott, ahol már az anyag természete és a kutatás lényege kizárja a tiszta abstractiót és ahol a kutatásnak közvetlenebbül az élet bonyolultságára kell irányulnia. Így van ez tudvalevőleg a közgazdasági politikában, amely a gazdasági berendezkedés kérdéseit vizsgálja. Ez az oka annak, hogy a gazdasági politikában az inductio-módszeré az elsőség és a deductio csak korlátoltabb mértékben és főképpen a gazdasági bölcsellett kapcsolatban érvényesül.

A társadalmi jelenségek különleges volta azonban a társa-

* A gazdasági törvények kérdését legelősebben *Neumann* két következő értekezése boncolja: „Naturgesetz und Wirtschaftsgesetz“. Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft 1892. évf. és „Wirtschaftliche Gesetze nach früherer und jetziger Auffassung“. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. III. Folge, XVI. köt. Behatóan tárgyalja továbbá *Schmoller*: „Volkswirtschaft, Volkswirtschaftslehre und methode“ c. cikkében a Handwörterbuch der Staatswissenschaften 3 kiad. VIII. kötetében.

dalomtudóst az inductio alkalmazásában lényegesen más eljárásra kényszeríti, mint amelyet a természettudós a maga területén alkalmazhat. A társadalmi jelenségek rendkívül bő változatosága, amely nemcsak országok és embercsoportok, éghajlat és műveltségi fokozat szerint, hanem az idők folyamán is mélyremenő különbségeket mutat, arra kényszeríti a társadalomtudóst, hogy az esetek gyűjtését illetőleg ne csak a jelenre, hanem a multa is kiterjessze figyelmét. Ezáltal az inductio módszere a társadalomtudomány terén *történeti módszerré bővül ki*. Ily módon a kutatás felöleli a társadalmi jelenségeknek időbeli változatait is.

A társadalomtudományok módszerei a természettudományokéval szemben még egy másik irányban is kibővülnek. Mindenhol, ahol tömegjelenségekkel állunk szemben, a számbeli viszonylatok a megfigyelésnek jelentőségteljes mozzanatát foglalják magukban, mert a különböző jelenségcsoportok gyakorisága, eltekintve attól, hogy a leírásnak fontos kiegészítő része, sokszor a megértéshez is nem keveset járulhat hozzá. Így a tömegjelenségek megismerésére irányuló törekvéseknél mindig szerepet játszik a *statisztikai módszer*. Alkalmazása a társadalomtudományok terén igen kényes feladat, mert nem szabad sohasem szem elől téveszteni, hogy egyrészt a társadalmi jelenségek lélektani eredete az igazán tipikusnak ez úton való megismerését nagyon nehezíti, másrészt pedig, hogy éppen lélektani természetüknél fogva számbeli megállapításokkal a társadalmi jelenségek csak kevésbé jellemezhetők. A jelenségek sokféleségének okai számtalanok lehetnek és ezek a statisztikai felvételnek a legtöbb esetben legfeljebb egy-két irányban hozzáférhetőek, amiért is a statisztikai módszer magában véve mindig csak egyoldalú eredményekre vezethet.

Ha a társadalomtudományoknak a történelmi és a statisztikai módszerben két oly eszközük van, melyet a természettudományoknak csak egy része alkalmazhat, úgy két oly módszert többé-kevésbé nélkülözniök kell, mely viszont a természettudományokban első helyen áll. Ezek egyike a *kísérlet*, másika pedig a *mennyiség-tani módszer*.

Ami az elsőt, a kísérletet illeti, annak alkalmazása a társadalomtudomány terén két nehézségbe ütközik. Az egyik az, hogy az ember öncélúsága útját állja annak, hogy embercsoportok kölcsönös viszonylatait azok életfeltételei önkényes változtatásával kísérletezésnek áldozzuk fel, eltekintve attól,

hogy az emberi lélek az ily kísérleteknek mégis csak egy bizonyos határig hozzáférhető. Egy másik igen nagy akadálya a kísérlet alkalmazásának a társadalomtudomány terén, hogy éppen a társadalmi jelenségek tömegjelenségi mivoltánál fogva nem lehetséges az ily jelenségeket kísérlet alakjában előidézni, amíg ez a természettudományokban annál fogva lehetséges, hogy a természeti tünemények nagy része kicsinyben is lényegileg azonos módon megy végbe, mint nagyban. Ha néhány embert helyezünk bizonyos feltételek közé, az eredmény távolról sem lesz ugyanaz mint akkor, ha az emberek széles körére terjesztünk ki ezeket a föltevéseket, egyszerűen azért nem, mert a széles körben, a tömegben való érvényesülés fontos kiegészítő része ezeknek a jelenségeknek. Szépen kitűnik ez azokból az esetekből, amidőn tényleg kis körben (minthogy nagyobb körben túlságosan sok akadálya lett volna) egyes társadalmi rendszereket kipróbálni igyekeztek, de e kísérletek mind azáltal szenvedtek kudarcot, hogy szűk körben az eredmény sohasem ugyanaz, amely széles körben való alkalmazás mellett bekövetkezne. Így volt ez Károly Frigyes badeni örgróf physiokrata községeivel éppen úgy, mint azokkal a socialista községekkel, amelyekben a socialistikus rendszert óhajtották kipróbálni. E rendszerek híveit ezek a kísérletek érthető módon nem voltak képesek meggyőződésüktől eltéríteni. Nem mulaszthatjuk el arra utalni, hogy a világháború nem egy irányban oly gyökeresen megváltoztatta a társadalmi tényezők egymásra hatásának alakjait, hogy a kísérletekről álmódó társadalomtudós legmesszebb csapongó képzeletét is túlhaladta és azok az intézkedések, amelyeket a háborús viszonyok hatása alatt tenni kellett, még inkább pedig az azután bekövetkezett forradalmi alakulatok nem egy irányban hasonlóak a társadalmi kísérletekhez. Ez természetesen nem változtat azon, hogy a kísérlet, mint kutatási eszköz továbbra is hozzáférhetetlen marad a társadalomtudományoknak; hiszen a ma szemünk előtt végbemenő események sem a tudományos kutatás céljaira szükséges feltevések önkényes megteremtésének eredményei, hanem a társadalmi tényezőknek oly, bár tényleg a mindennapiságtól távoleső alakulatai, amelyek a társadalmi fejlődés szükségszerűségéből álltak elő. Így tehát a közgazdaságtan továbbra is kénytelen a kísérlet helyett a társadalmi feltevések gondolatbeli ki- és bekapcsolásával beérni, ami végeredményben a deductív módszerre vezet vissza.

A gazdasági életben, amint már említettük, a számbeli viszonylatok nem csekély szerepet játszanak. Ennek dacára a matematikai módszernek, amely ezeket a számbeli viszonylatokat helyezi a közgazdasági búvárkodás előterébe, csak korlátolt jelentőséget tulajdoníthatunk ezen a téren. A közgazdasági, mint általában a társadalmi jelenségek, a mérésnek hozzáférhetlenek és így mennyiségtanilag meg nem foghatók. Ez az, ami elsősorban útját állja a közgazdaságtanban a matematikai módszer mélyebbremenő alkalmazásának. De a közgazdaságtannak nem szabad megállnia a gazdasági élet mennyiségi viszonylatainál, mert nem érdekelheti azt kizárólag a jelenségeknek ez a formális oldala, hanem sokkal mélyebbre kell azok természetébe behatolnia és magukat azokat a jelenségeket megmagyaráznia, amelyek ezekben a számbeli viszonylatokban csak igen gyengén és nagyon egyoldalúan tükröződnek vissza. Ezt sokszor félreértették és igen kiváló tudósok megkísérelték a matematikai módszer segítségével bevilágítani a közgazdasági jelenségek lényegébe. Igazán számottevő eredményt ezen az úton alig sikerült elérni és az, amit e kitűnő kutatók értek, nem a mennyiségteni módszernek, hanem az ennek alkalmazása kapcsán használt egyéb feltevéseknek köszönhető. Ezzel távolról sem akarjuk kétségbe vonni azt, hogy matematikai kifejezések és grafikus ábrázolások nagy hasznot nyújthatnak a közgazdaságtannak akkor, amidőn bonyolult összefüggések megérzékítéséről van szó, csupán azt tartjuk, hogy új eredmények felkutatására a matematikai módszer a közgazdaságtanban a megmagyarázandó jelenségek lélektani eredeténél fogva nem vezethet.

I. RÉSZ.

A forgalmi gazdaság.

A) A gazdasági számítás. (Értékelmélet.)

7. A gazdasági élet alaptényei.

A közgazdaságtan módszeréről szóló fejtegetéseinkben rámutattunk arra, hogy minden tudomány kiindulási pontjait megfigyelésekből, környezetünkre és az ember lelki világára vonatkozó tények megállapításából meríti. Tudományos levezetések csakis ily megfigyelésekre alapíthatók.

Már akkor, amidőn a közgazdaságtan anyagát igyekeztünk körülhatárolni, ily megfigyelésekre volt szükségünk. Megállapítottuk, hogy az ember a külvilágra rászorul és hogy cselekedeteinek az a csoportja, amelyet a gazdálkodás elnevezése alatt foglalunk össze, a külvilágra való eme rászorultságából ered, amennyiben a külvilág tárgyait és viszonyait, mint a különböző céljai számára szükséges eszközöket, mérlegelés és összehasonlítás útján állítja céljai szolgálatába. Láttuk, hogy a közgazdaság kiindulási pontja is itt van, mert a közgazdasági viszonylatok az egyének gazdasági tevékenységéből származnak. Ha tehát a közgazdaság tüneményeibe be akarunk hatolni, elsősorban azokat a tényezőket és eredményeiket kell behatóbban vizsgálnunk, melyek az embert gazdasági tevékenységre készítetik. Csak ezen az úton juthatunk el a homo oeconomicus, a gazdaságilag cselekvő egyén és annak gazdaságtársadalmi viszonyainak megismeréséhez.

A gazdasági tevékenység alaprugóját tehát, már felületesebb szemlélésre is, az embernek a külvilágra utaltságában ismertük fel. Az embernek ezt a környezetére utaltságát és az abból származó hiányzerteteket *szükségleteknek* hívjuk. Ha az embernek

nem volnának szükségletei, akkor sem hiányoznék ugyan a külvilág tárgyai iránti érdeklődése, de az ember nem érezné magát indíttatva arra, hogy környezetét céljai szempontjából mérlegelésnek vesse alá.

De ugyancsak hiányoznék erre az indító ok akkor is, ha a külvilág tárgyai korlátlan mennyiségben állnának rendelkezésére. Ez esetben ugyan felhasználná azokat hiányérzetei kielégítésére, de nem volna ok arra, hogy azok felhasználását behatóbban mérlegelje és a *lex minimi* elvének megfelelően irányítsa. Így tehát ebben az esetben sem kellene az embernek azok felhasználását behatóbb mérlegeléssel kísérnie, ha mégannyi szükséglete volna is.

A gazdasági tevékenységnek tehát két tény veti meg az alapját. Az egyik a szükséglet, a másik pedig az, hogy a külvilág tárgyai az embernek azokra utaltságánál kisebb mértékben állnának rendelkezésére. Ezeken a tényeken nyugszik az emberi életnek az a vonatkozása, amelyet a *homo oeconomicus* testesít meg. E két alaptényt kell tehát mindenekelőtt közelebbről vizsgálnunk.

Mielőtt azonban e két alaptény elemzésére rátérnénk, nem mellőzhetünk még egy megfigyelést. A külvilág tárgyainak szükségleteink kielégítésére felhasználása ugyanis nemcsak kielégülést nyújt, hanem mindig bizonyos *áldozatot* is kíván. És pedig legtöbbször kettős irányban. Egyrészt a külvilág tárgyai korlátolt mennyiségénél fogva azoknak meghatározott célra felhasználása mindig más irányú felhasználástól való elvonásukat tételezi fel, másrészt pedig emberi erőfeszítést, fáradozást kíván. A szükség-kielégítéssel kapcsolatos áldozatot *költségnek* nevezzük. Szerepe az alábbiakban ugyancsak foglalkoztatni fog bennünket.

8. A szükségletek és szükségletkielégítés alaptörvénye.

Az embernek a külvilágra utaltsága mindenekelőtt élettani működéséből származik. Testének az anyagcseréhez megkívántató táplálékra, az idő viszontagságai ellen védelmet nyújtó ruházatra, az ellenségekkel szembeszálláshoz nélkülözhetlen fegyverekre utaltsága kelti az emberben azokat a hiányérzeteket, melyeket szükségeknek nevezünk. Később lelki világának fejlődésével e hiányérzetek száma erősen növekszik. Lelki vágyai, vallási, egyéb szellemi és szórakozási törekvései is a külvilágra utalják és így

újabb és újabb hiányérzeteket keltenek benne, melyek a benne lakozó kényelmi vágy és fáradságtól való irtózás ellenére is még alacsony műveltségi színvonalon is tevékenységre, aktivitásra indítják. Az ember szükségei tehát egyrészt testi mivoltából, másrészt szellemi lényéből származnak.

Az ember színvonalának emelkedésével szükségletei gyarapszanak. Minél inkább fejlődik lelki világa, annál inkább szaporodik céljainak, törekvéseinek száma és ezek elérhetése végett annál több irányban érzi környezetére utaltságát, a külvilág legkülönbözőbb tárgyainak hiányát.

E szükségletek nem mind egyformák. Nemcsak *tárgyak* szerint különböznek, hanem jelentkezésük foka és ereje, vagyis *sürgősségük* szerint is. A táplálkozás, a ruházkodás, a lakás és szórakozás iránti szükségletek nemcsak a külvilág különböző tárgyaira irányulnak, hanem különböző mértékben is jelentkeznek az emberben. A tudomány az egyes szükségleteknek különböző erővel való jelentkezését már régebben megfigyelte, és ezen az alapon a szükségleteknek bizonyos *sorrendjét* állapította meg. Első helyet foglal el e sorrendben a testi létünkkel legszorosabban összefüggő táplálkozási szükséglet, majd sorban következnek a ruházkodás, a lakás szüksége, a fényűzés és feltűnés iránti vágy stb.

Erre a korok és vidékek szerint eltérő és így nem csekély nehézséggel megállapítható sorrendre a tudomány régen nagy súlyt helyezett, mert azt hitte, hogy a szükségletek mindig a sürgősség sorrendjében és a maguk teljességében lépnek fel. E felfogás szerint a táplálkozás szükséglete mindig megelőzi az összes többi szükségleteket, a ruházkodás, a lakás stb. iránti szükségletet. Viszont a ruházkodási szükséglet mindig megelőzi a lakás és egyéb tárgyak iránti szükségletet és így tovább.

E felfogás arra a nézetre volt alapítva, hogy a szükségletek mindig a maguk teljességében jelentkeznek, tehát oszthatatlanok. Mindaddig, amíg p. o. a táplálkozási szükségletet egységesnek és oszthatatlannak tételezem fel, az tényleg sürgősebb minden más szükségletnél és az összeseket megelőzi fontosság tekintetében. Egészen más színben tűnik azonban fel a szükségletek hierarchiája az ethnographiai kutatások által is megerősített ama megfigyelés alapján, hogy gyakran az egyes, a szükségletek természetes sorrendjében hátrább álló szükségletek parancsolóan jelentkeznek az e sorrend szerint sokkal sürgősebb szükségletek

mellett és azoknak nem ritkán elébe vágnak. Így a fényűzési szükséglet tudvalevőleg a primitív népek szükségletkielégítésében is igen nagy szerepet játszik és megvan később is ott, ahol egyébként a táplálkozási szükséglet messzebbmenő kielégítése nincsen biztosítva. Hasonlóképp bármely másik, a szükségleteknek az ember és a külvilág viszonyának természetéből kifolyólag megállapítható sorrendjében sokkal hátrább álló szükséglet is megelőzhet és nem ritkán meg is előz egy e sorrendben előbb állót.

E megfigyelés arra a megállapításra vezetett, hogy a szükségek nem lehetnek, mint régebben hitték, oszthatatlanok. Ha a szükségletek oszthatatlanok volnának, akkor a táplálkozási szükségletet soha semmiféle más szükséglet meg nem előzhetné. Ha az élet mégis mást mutat, ennek oka csak abban lehet, hogy a szükségletek nem jelentkeznek oszthatatlanul a maguk egészében, hanem mintegy részletekben, tehát fokozatosan. A szükségletek tana mindaddig nem fejlődhetett tovább, míg az élet tapasztalataival ellentétben azt hitte a tudomány, hogy azok kielégítésére egyedül a szükségletek természetes sorrendje döntő. Csak mikor felismerték, hogy a *szükségletek oszthatók* és hogy *kielégítésük fokozatosan történik*, nyílt meg a pálya a szükségletek tanának fejlődése számára.

E megismerés ugyanis annak átértését is magával hozta, hogy *a szükségletek nem jelentkeznek külön-külön, hanem rendszeren együtt*, és minden egyes szükséglet *különböző intenzitási fokokban* lép fel. Ebből a szükségletek bizonyos egymásmelletti-sége és mintegy egymással párhuzamban futása következik. Különösen áll ez az időszakonként visszatérő szükségletekről; pedig a szükségletek legnagyobb része ilyen. Ezeknél az egész szükségletnek egyszerre való kielégítése egyáltalában el sem képzelhető (pl. a táplálkozási szükséglet egy hétre egyszerre ki nem elégíthető).

Az egyes szükségletek tehát tényleg bizonyos részben a természettől adott, de a műveltségi fok által is befolyásolt sorrendben állanak egymás mellett, de *nem mint osztatlan egységek, hanem mint különböző sürgősségi fokokat feltüntető skálák*. A táplálkozási szükségletnek, mely a sorrendben elől áll, épp úgy vannak alacsony, kevésbé sürgős fokozatai (pl. a dessert vagy egyéb inyenccségek iránti szükséglet), mint ahogy a sorrendben sokkal hátrább álló (ingerlő szerek, pl. dohány iránti,

vagy a tényüzési) szükségletnek is vannak nagy erővel fellépő fokozatai. Hogy a vegetatív étellel közvetlenül össze nem függő szükségletek közül melyeknek vannak nagy intenzitással jelentkező fokozatai, az népek és egyének szerint igen különböző, de maga a tény mindenfelé megfigyelhető, hogy az egyes szükségletek különböző sürgősségi fokokra felosztva jelentkeznek. Így a táplálkozási, ruházkodási, fényüzési szükségletek különböző sürgősségi fokozataikban *egymás mellett és nem egymás után* lépnek fel.

Ebből a szükségletkielégítés menetére vonatkozólag az a fontos következmény folyik, hogy az *nem a szükségletek hierarchiájának sorrendjében, hanem egymással párhuzamosan és fokozatos voltuknál fogva az egyes szükségletek sürgősségi fokainak figyelembevételével történik*. A szükségletek fokozatosságra épített szerkezete ugyanis oda vezet, hogy a különböző szükségleteknek sürgősség tekintetében hasonló fokozatai egymás mellett és egyszerre kívánnak kielégítést és mintegy a szükségletek természetéből öntudatlanul, már magából a szükségletek jelentkezési módjából nő ki a szükségletkielégítés olyan iránya, mely nem veszi sorra az egyes szükségleti skálákat legmagasabb fokaiktól a legalacsonyabbig, hanem a különböző szükségleti skálák hasonló intenzitási fokait egymás mellett, tehát párhuzamosan veszi figyelembe. *Gossen* volt az, aki először ismerte fel, *hogy az ember összes szükségleteit lehetőleg egyenlő telítési fokig igyekszik kielégíteni*. Ezért viseli ez a megállapítás a *Gossen-féle törvény* nevet.

Lényegileg azt mondja e törvény, hogy az ember nem elégíti ki először az undorig a táplálkozási és a részegségig az talok iránti szükségletét és csak azután gondol ruházatára, lakására, olvasmány szerzésére stb., hanem lehetőleg egyformán telíti összes szükségleteit, és ennél fogva a rendelkezésére álló eszközöket úgy osztja fel, hogy az összes szükségleteinek, a rendelkezésére álló eszközök terjedelme által megengedett fokozatait kielégítse. Az tehát, hogy mily telítési fokig megy el szükségletei kielégítésében az ember, egyrésztől egyéni szükségleti skáláinak alakulásától, természetétől és nevelésétől, másrésztől pedig különböző szükségletek kielégítésére rendelkezésére álló javak tulajdonságaitól és mennyiségétől függ. Mielőtt tehát a szükségletkielégítéshez kapcsolódó folyamatot tovább elemeznők, a külvilág tárgyaira kell figyelmünket fordítanunk.

9. A javak.

A szükségletekben a gazdasági tevékenységnek énünkben székelő rugóját ismertük fel. Minthogy e szükségletek a külvilág tárgyaira vonatkoznak, kielégítésük ezek igénybevételét, felhasználását tételezi fel. Abban tehát, hogy mely tárgyakat és mily mértékben, valamint milyen irányban fordíthatunk szükséglet-kielégítésünkre, a külvilág tárgyai is beleszólnak, mert azok tulajdonságaitól és előfordulási viszonyaitól függ az, mennyiben alkalmasak azok szükségleteink kielégítésére. A gazdasági tevékenységnek tehát a külvilág tárgyainak minőségét és előfordulási viszonyait is figyelembe kell vennie, vagyis ítéletet kell alkotnia arról, hogy a külvilág tárgyai physikai, chemiai és egyéb tulajdonságaiknál fogva mennyiben alkalmasak arra, hogy céljainknak szolgáljanak. Az eme megfontolásokból származó ítéleteinket, melyek tehát azt fejezik ki, hogy az egyes tárgyak alkalmasak-e és milyen mértékben szükségleteink kielégítésére, *haszonnak* hívjuk. Azokat a tárgyakat, amelyek hasznosak, tehát szükségletkielégítésünkre valamely irányban szolgálni képesek, *javaknak* nevezzük.

A haszon a tárgyak és énünk közötti eszmei kapcsolat kifejezője. Alapja a tárgyak tulajdonsága és vágyainknak reájuk irányulása egyaránt. Az emberek szükségletei különböző voltánál fogva a haszon a tárgyak tulajdonságai állandó volta dacára subjectiv természetű.

Ugyanaz a tárgy más és más embernek különböző hasznot nyújthat, sőt ugyanannál az embernél is valamely tárgynak használhatósága az egyén állapotától, p. o. az életkortól, egészségi állapottól, társadalmi állástól stb. függ. *A haszonnak nevezett ítélet ennél fogva nem magukból a tárgyaktól indul ki, hanem a mi belsönkből, vagyis szükségégeinkből.* Tartalmaz azonban a haszon objectiv elemet is, mert a tárgyak objectiv tulajdonságai kétségtelenül szintén tényezői használhatóságuknak.

Bizonyos határok között az emberek physikai és lelki tulajdonságainak természettől való egyenlősége és a tárgyak objectiv tulajdonságainak állandósága abszolút jelleget is ad annak a viszonynak, melyben a természeti tárgyak az emberhez és szükségletkielégítéséhez állanak. Így p. o. egy kődarab a táplálkozás szempontjából mindenki számára egyaránt hasznavehetetlen. Mégis legtöbb vonatkozásában az ember és a tárgyak

közötti viszony tág teret enged az egyéni különbségek érvényesülésének, úgy hogy a tárgyak objectív tulajdonságai más és más visszhangot keltenek a különböző egyéneken. Így p. o. a hal tárgyi tulajdonságainál fogva táplálkozás céljaira alkalmas ugyan, mégis sokan vannak, akik nem tudják megenni, úgy hogy az számukra erre a célra hasznavehetetlen; nincsen közvetlen haszna p. o. az ékszernek olyan ember számára, ki azt nem szereti és nem viseli, míg vannak olyanok, akik arra nagy súlyt helyeznek.

A tudományban nem ritkán a javak fogalmának oly körülhatárolásával találkozunk, amely azt csupán az anyagi világ tárgyaira szorítja. Kissé behatóbb megfigyelés könnyen meggyőzhet arról, hogy e felfogás az élet tényeivel nincsen összhangban. Hiszen különböző jogviszonyok, másokkal szemben fennálló követeléseink, a szabadalmak, a jó hírnévnek örvendő cégek, elsősorban pedig másoknak cselekedetei is hasznosak számunkra és nem csekély szerephez juthatnak szükségleteink kielégítésében. Ha tehát nem akarunk fogalomképzésünkben az élettől indokolatlanul eltávolodni, ezektől sem lehet a jószágminőséget megtagadni. A javak ennél fogva lehetnek *testi tárgyak* és lehetnek test nélküli szükségletkielégítési eszközök, *cselekedetek*, illetőleg *viszonylatok*.

A javak túlnyomó részben szenvedőleges eszközei szükségletkielégítésünknek. Ez tárgyi mivoltukból és gazdálkodó énjén kívül fekvő voltukból folyik. Mégis van a javaknak egy csoportja, mely más természetű. Ez az emberi munka. A passzív javakkal szemben ezt *actív, cselekvő jószágnak* nevezhetjük.* A gazdálkodás szempontjából tárgyi mivoltát, vagyis eszköz szerepét ez nem befolyásolja ugyan, de a munkakifejtésnek az embertől elválaszthatatlan volta és cselekvő szerepe messzemenő bonyodalmakat idéz elő a gazdasági életben, illetőleg annak társadalmi szerkezetében.

* Az irodalomban gyakran találkozunk a javaknak *anyagi javakra és szolgálatokra* való felosztásával. E felosztás, ha a szolgálatok alatt csak munkát értünk, nem hibás, bár a javak két kategóriája között lényeges különbséget, a szükségkielégítésben actív és passzív közreműködést ki nem emeli. Hibás azonban a felosztás, ha mint *Cassel* teszi (*Theoretische Socialökonomie*, Lipcse, 1918. L. 8—12 old.) az állandó használatot engedő javak használatait is szolgálatoknak tekintjük. A gazdasági élet számára ugyanis éppen a szükségkielégítésben való szenvedő vagy cselekvő részvétel a fontos.

Még egy másik szempontból is igen fontos különbséget mutatnak a javak. Nevezetesen csak egyik részük olyan, hogy közvetlenül alkalmas szükségleteink kielégítésére. Nagy részük annak csupán közvetve szolgál, amennyiben hasznos tárgyak előállítását, illetőleg megszerzését teszi lehetővé. Így a különböző szerszámok, gépek, továbbá a pénz, sőt az emberi munkakifejtés is ily természetűek, mert csak előkészítői azoknak a tárgyaknak, amelyek közvetlenül tudják szükségleteinket kielégíteni. Az ily javakat, amelyek csak közvetve szolgálnak szükségletkielégítésre, *termelési javaknak* szoktuk nevezni, míg a szükségletkielégítésünkre közvetlenül alkalmas javakat *fogyasztási javaknak* hívjuk. A termelési javakat újabban gyakran *felsőbbrendű javaknak* is szokták nevezni és a közvetlen fogyasztásra alkalmas javaktól való távolságuk, tehát az azok előállításában elfoglalt fokozatok szerint, *másod-, harmad- stb. rendű javaknak* hívjuk. Nem minden jószág tartozik feltétlenül és változatlanul a termelési, illetőleg a fogyasztási javak csoportjába, mert egyes tárgyak gyakran különböző felhasználási lehetőséget nyújtanak. Ekkor az egyik vagy másik csoportba tartozásuk felhasználásuk irányától függ. A gépek p. o. feltétlenül termelési javak, ezzel szemben a kakaó p. o. fogyasztási jószág, ha közvetlenül táplálkozásunkra fordítjuk, míg a csokoládé gyártás szempontjából a termelési jószág minőségét nyeri.

10. Az érték.

Szükségleteink és a bennünket környező külvilág egybevetésének első eredményét a haszonítéletekben ismertük fel. Ezek azonban csak gyenge iránytűi a gazdasági mérlegelésnek, mert csak annyit mutatnak, hogy általában mely tárgyak, illetőleg viszonylatok és ezek egész általánosságban mily irányban érdekelnek szükségletkielégítésünk szempontjából. Arra nézve azonban, hogy mily jelentőséget tulajdonítsunk a javaknak, a haszonítélet csak keveset mond, mert egészen platonikus természetű, ahogy szükségleteink hierarchiája is csak egészen általánosságban jelzi azok szerepét életünkben. Ahogyan szükségleteink hierarchiájának megállapítása még nem határozza meg szükségletkielégítésünk menetét s így nem lehet alapja a gazdasági cselekvésnek, épp úgy elégtelen irányítására annak megállapítása, hogy p. o. a kenyér haszna nagyobb mint az aranyé,

mert nemcsak a tárgyak tulajdonságai befolyásolják azt, hogy miképp vegyük figyelembe gazdasági mérlegelésünkben az egyes tárgyakat, hanem azok *mennyisége* is.

A természet ugyanis különböző mértékben vett körül oly tárgyakkal, amelyek hasznosak. Vannak oly tárgyak, amelyek korlátlan mennyiségben állanak rendelkezésünkre, mások viszont csak igen szűkösen találhatók. De az emberi világ is különböző e szempontból. Így p. o. az államnak legtöbb szolgálata ingyen áll rendelkezésünkre, míg a magánosok legtöbb szolgálatát csak ellenérték fejében vehetjük igénybe. Gazdasági tevékenységünk e tény mellett nem haladhat el észrevétlenül. Hiszen már fent láttuk, hogy azokkal a tárgyakkal szemben, melyek tetszésszerinti mennyiségben állanak rendelkezésünkre, nincs szükségünk gazdasági mérlegelésre, ha azok mégoly hasznosak is. E javakat használjuk, szükségletkielégítésre fordítjuk, de gazdasági terveinkben nem számolunk velük. Ezek tehát kiesnek gazdasági mérlegelésünk köréből és gazdasági szempontból közömbösek, mert megszerzésükre nem kell gondot fordítanunk és nem kell keresnünk, hol és mily mértékben éljünk velük. Az ily javakat, melyek tetszés szerinti mennyiségben állanak rendelkezésünkre, *szabad javaknak* nevezzük. Arra nézve, hogy a külvilág tárgyai közül melyek a szabad javak, nem dönt feltétlenül a javak lényege, mert ez nem belső tulajdonságaiktól, hanem előfordulási körülményeiktől függ. Így p. o. az ivóvíz, mely rendesen szabad jószág, bizonyos körülmények között, p. o. a tengeri hajón, a harctéren, a sivatagban, gazdaság józággá válhatik.

Gazdasági megfontolásaink körébe csupán a rájuk irányuló szükségleteinknél kisebb mennyiségben rendelkezésünkre álló javak, a *gazdasági javak* tartoznak. Ezeknél sem lehet azonban gazdasági cselekvésünkre befolyás nélkül az, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben állanak e rendelkezésünkre. Ha tehát gazdasági megfontolásainkban, az általános tapogatódzás teréről a concret valóság talajára kívánunk lépni, akkor nem elégedhetünk meg csupán annak általánosságban maradó megállapításával, szabad vagy gazdasági józággal állunk-e szemben, hanem a javak megszerzési lehetőségeit, azok mennyiségi viszonyait is concretizálnunk kell. E mennyiség szintén alapvetően szól bele szükségletkielégítésünk menetébe, mert tőle függ az, hogy céljaink egységére való tekintettel egyes szükségleteink kielégítésében mily fokig mehetünk el.

Az öntudatos szükségletkielégítés ennél fogva pontosabb iránytűt kíván, mint amilyent a platonicus haszonítélet nyújtani képes. Concret ítéletet követel a javak jelentőségéről, hogy ennek alapján állapítsuk meg a javak felhasználásában és szükségleteink kielégítésében a sorrendet. Ilyen concret ítéletet csakis a haszon és a mennyiség egybevetéséből származhatnak, mert csakis, ha a javakból rendelkezésünkre álló mennyiséget is figyelembe vesszük, dönthetjük el azt, bőségesen vagy szűkösen élhetünk-e a hasznos javakkal. Ezen az alapon már tényleg a concret valóság alapjára helyezkedhetünk, és megállapíthatjuk a javak concret jelentőségét, tehát a tényleg fennforgó adott viszonyok közt azoknak jutó jelentőséget. Azt az ítéletet, amely a javak hasznának és mennyiségének egybevetésével határozza meg azok szükségletkielégítésünk szempontjából való concret jelentőségét, *értéknek* nevezzük.

Az értékelés annak legközvetlenebb kifolyása, amiben a gazdasági tevékenység lényegét megjelöltük. A gazdasági tevékenység ugyanis céljaink összességének szem előtt tartásával kívánja eszközeinket azok szolgálatába állítani. Azt kell tehát megállapítania, mily mértékben függünk szükségletkielégítésünk szempontjából az egyes javaktól. Ez összehasonlítási alapot, mértéket tételez fel, oly mértéket, amelylyel az egyes javaknak céljaink szempontjából való jelentőségét meghatározhatjuk. Ezt a mértéket nyújtja az értékelés, mert arra ad feleletet, hogy szükségletkielégítésünk szempontjából mennyiben függünk a javaktól. Nélküle gazdasági megfontolásaink egészen a sötétben mozognának és a javak felhasználásában a legnagyobb hibákat követnők el, mert nem tudnók megállapítani, hogy szükségletkielégítésünk sorrendjével a javak milyen sorrendjét állítsuk szembe. Az érték teremti meg az érintkezést szükségletkielégítésünk menete és az arra rendelkezésre álló külvilág között. Alapot teremt a javaknak azok előfordulási viszonyait, illetőleg megszerzési lehetőségeit és szükségleteink egymásmellettiségét egyaránt szem előtt tartó felhasználására. Az értékelés szerepét hasonlíthatnók ahhoz a szerephez, amelyet helyváltoztatásunkban a tér távolságainak megítélése és izmaink igénybevételének intenzitása képvisel. Miként az eziránti érzék elvesztése mozgásainkban legnagyobb mértékben gátolna, éppen úgy értékítéleteink elvesztése gazdasági cselekvésünk alól húzna ki minden szilárd talajt és a javak felhasználását illetőleg a legnagyobb

hibákra indítana, ami azután szükségletkielégítésünk minden tervszerűségét aláásná.* Tényleg így van ez a gazdasági érzék híjával lévő tékozló embereknel.

Gazdasági cselekvésünknek három alapirányzata van, mert szükségletkielégítésünket három irányban kereshetjük. Az első a javaknak adott állapotban elfogadása és azok közvetlen felhasználása, a második a javak tervszerű szaporítása, a termelés, a harmadik pedig a más gazdaságokkal való érintkezésbe lépés, vagyis a csere. Mindhárom szükséglet kielégítésünkkel kapcsolatos és így alapjában gazdasági tevékenység. Mindhárom éppen ezért egyenlő módon az értékelésben rejlő mértékfogalomra rászorul. Mindhárom esetben alapjában ugyanarról van szó, t. i. annak eldöntéséről, hogy mily jelentőséget tulajdonítsunk az adott lehetőségek alapján szükségletkielégítésünk szempontjából az egyes jószágegységeknek. E mérték megállapítása azonban a gazdasági tevékenység jelzett három irányának megfelelően némi eltéréseket is mutat, habár lényegileg mindig ugyanarról van is szó. Így az értékelésnek három alapformája keletkezik, melyeket a *használati*, a *hozadéki* és a *csereérték* elnevezése jelez. Ezekkel kell az értékelés törvényei kutatása végett behatóbban foglalkoznunk.

11. Az értékprobléma és a munkaelmélet.

Az eddig előadottakban pusztán tények megállapításával és azok csoportosításával foglalkoztunk. A szükségletekre és a javakra vonatkozólag csoportosítottuk megfigyeléseinket, hogy a gazdasági élet alapjait áttekinthessük. Ezen az úton jutottunk el annak megállapításához is, hogy a gazdasági tevékenység a javak jelentőségének concretizálását, tehát értékelését követeli meg.

Az értékelés már nem olyan egyszerű és áttekinthető jelenség, melynek törvényszerűségeit közvetlen megfigyelésből szűrhetnők le, miként az a szükségleteknél és a javaknál lehetséges volt. Azt öntudatunk és egyszerű megfigyelések is mutatják, hogy a gazdasági tevékenység mindig értékeléssel kapcsolatos, de az értékelés törvényei már nem oly átlátszók, hogy azokat egy-

* E tény erősebb kidomborítása főképpen *Wieser* érdeme. Ujabbán egyre általánosabban átértik az értékelés alapvető szerepét.

szerű megfigyeléssel megállapíthatnók. Így az *érték a közgazdaságtan első problémája*, első olyan kérdése, amelynek megoldását a gazdasági alaptények összefüggésének kutatásával, tudományos levezetéssel kell keresnünk.

A megoldás kulcsait eddigi megfigyeléseinkben, a szükségletek és a javak összefüggésében kell keresnünk. A használhatóság magában nem lehet forrása az értéknek, mert vannak igen hasznos javak — a szabad javak —, melyeknek nem tulajdonítunk értéket. A gazdasági élet alaptényeinek megfigyelése után csak két tény kínálkozik kiindulási pontul. Az egyik az, hogy minden jószág haszon forrása, a másik, hogy a legtöbb jószágnak szükségletkielégítésünk szolgálatába állítása csak áldozat árán lehetséges. Mindkettő különböző mértékekben lép fel és így kiindulási pontja lehet a javak jelentősége összehasonlításának, mert a körülmények szerint concretizálható. Ez pedig az értékelés feladata. Az érték a javak concret jelentőségét fejezi ki, tehát annak megállapítását kívánja, hogy valamely jószág bírásától szükségletkielégítésünk mily foka függ és annak elhasználása vagy elvesztése folytán milyen szükségletkielégítésünkről kell lemondanunk. Ennélfogva a javak felhasználásában csupán az az áldozat irányíthatja elhatározásunkat, melyet valamely jószág elhasználása vagy elvesztése okoz.

Ha a javak elhasználásával, illetőleg elvesztésével összefüggő áldozat csak egyirányú volna, akkor e levezetésünkkel az értékproblémát már megoldottuk volna, mert megnyugodhatnánk abban, hogy az az áldozat irányítja a javak gazdasági mérlegelését, amelyet egy-egy jószág felhasználása, illetőleg elvesztése okoz. *Az érték ugyanis nem a javak hasznát, hanem az azoktól függésünk fokát van hivatva megállapítani*, ez pedig nem a javak felhasználásával tényleg nyújtott kielégülési fokban, hanem az elhasználásuk, illetőleg elvesztésük esetében szükségletkielégítésünkben előálló hiányban nyer kifejezést. Tudjuk azonban, hogy a javaknak bizonyos célra való felhasználása két irányban von maga után áldozatot. Egyrésztől fáradságot okoz azok újból való megszerzése, másrésztől pedig minden felhasználás alkalmával más irányú felhasználásról kell lemondanunk. *A javak felhasználásával járó áldozat tehát egyrészt, mint fáradságáldozat, másrészt pedig, mint használdozat jelentkezik*. Az a kérdés már most, e kettő közül *melyik irányítja értékelésünket?*

A gazdasági tevékenység, amint tudjuk, a külvilágra utalt-

ságunkból folyik, tehát a természettel a bennünket környező javak megszerzése iránt való küzdelmet tételez fel. A munkával járó fáradság ennek a küzdelemnek az ára és így a javak elvesztése fáradságbeli áldozatot, munkaáldozatot hárit ránk. Közel fekszik tehát a feltevés, hogy értékszámításunknak ez a munkaáldozat vagyis fáradságmozzanat az alapja. Már a classicusok is ebben a mozzanatban keresték az értékelés alaptényezőjét és a socialista elmélet, élén *Marx*-szal, az értékelméletet erre alapította.

Munkaelméletnek nevezték az értéktünetmény ily irányú magyarázatát, mert a javakban foglalt munkamennyiségben, melyet fáradságáldozatnak tekint, jelöli meg az értékelés alapját. Szerinte minden jószág értékszámításukban azzal a jelentőséggel szerepel, amelyet a benne foglalt munkamennyiség képvisel. E magyarázat igen egységes és nagyon tetszetős azért, mert a gazdasági élet egyetlen activ elemét, az emberi erő kifejtést veszi az egész gazdasági élet magyarázata kiindulási pontjául és szembeállítja azt a gazdasági élet passiv tényezőivel, a passiv javakkal. Teljes mértékben kifejezésre juttatja tehát az embernek, mint activ szereplőnek a gazdasági életben elfoglalt szerepét és ebből kiindulva magyarázza meg a gazdasági élet alaptényét, az értékelést.*

Minden helyes elmélet próbakövét a gazdasági élet tényeiben kell keresnünk, mert csakis az oly elméletet fogadhatjuk el, amely megfigyeléseinkkel összhangban áll. Azt a kérdést kell tehát felvetnünk, hogy a munkaelmélet mennyiben egyezik a tényekkel.

Ha valóban a munka az érték mértéke, akkor mindenekelőtt azoknak kell a javakat legmagasabban értékelniök, akik a javak megszerzéséért legtöbbet fáradnak. Ezt megfigyeléseink valóban meg is erősítik, mert az egyes javak bírása azok számára képvisel legnagyobb jelentőséget, akik csak nehéz fáradság árán juthatnak azok birtokába. Ha azonban valóban a munka, illetőleg az erő kifejtéssel járó fáradság mértéke az értéknek, akkor a javakat a bennük foglalt munkamennyiség szerint kell értékelni. Ezt a következtetést azonban az élet tényei már aligha erősítik

* Helyesen ismeri fel *Gide* (*Principes d'économie politique* 5. kiad., Páris 1896, I. 62. old.) a munkaelmélet tetszetős és meggyerő voltának egyik főokát abban, hogy erkölcsi érzékünket leginkább a munkaelmélet elégti ki, mert az ember fáradozásában keresi az érték forrását és azt a javak kiérdemlésében mintegy erkölcsi sanctióval látja el.

meg. Igaz, hogy azok a javak a legértékesebbek, melyekben nagyobb munkamennyiség testesül meg, de ez csak nagy általánosságban áll és könnyen megállapíthatjuk, hogy az értékelésünkbe a javakban foglalt munkamennyiségen kívül az anyag szűk vagy bő készletekben előfordulása is beleszól. Így p. o. egy ugyanoly munkával készült arany, vagy fatárgy nem egyenlő értékű. Kétségtelen az is, hogy p. o. a világháború okozta anyagihiány értékelésünket erősen befolyásolja és a javak értékét nagy mértékben emelte. De azt sem lehet kétségbe vonni, hogy ha valamit nagy fáradsággal készítettünk, annak azonban csak kis mértékben tudjuk hasznát venni, akkor azt gazdasági számításunkban nem a rája fordított munkamennyiség alapján fogjuk mérlegelni, mert hiszen nem is leszünk hajlandók még egyszer azt a nagy fáradságáldozatot hozni, amelylyel a tárgy által nyújtott haszon nincsen arányban.

A tények egész sorozata tehát rációfól a munkaelméletre, habár az első pillanatra az étellel összhangban lévőknek látszott. De következtetés útján is igen gyorsan kiderül az, hogy a munkaelmélet tarthatatlan. Tegyük fel, hogy a munka nem volna fáradságos, hanem valamely gyönyörérettel volna összekötve. É feltevés nem is oly idegenszerű, mert p. o. a szellemi munkánál igen gyakran ténynyé válik. Szükségletkielégítésünk ez esetben kétségtelenül könnyebb volna, mert a javak nagyobb mennyiségben állnának rendelkezésünkre, mint a valóságban, midőn a munkával járó fáradság kellemetlen érzetekkel kapcsolatos. De vajjon ebben az esetben nem tulajdonítanánk-e értéket a javaknak? Hiszen a szellemi munka árán előállított javaknak is van értékük, ha a munka mégoly örömet is okozott a feltalálónak; vagy más szellemi munkásnak. Nyilvánvaló, hogy a javak, amennyiben hasznót nyújtanak, ebben az esetben sem lehetnek értéktelenek, mert az anyaggal, amelyre munkánk irányul, annak korlátolt mennyisége folytán mégis csak számolnunk kell. A munkaelmélet tehát az ember és környezete között a szükségletkielégítés szempontjából fennálló viszonynak csak egy mozzanatával számol, mégpedig azzal, amely a javak megszerzésének fáradságos voltában nyilvánul, *nem számol azonban azzal a körülménnyel, hogy a javak csak korlátolt mennyiségben állanak rendelkezésünkre*, holott, mint tudjuk, ez indítja az embert a javak értékelésére. Az tehát, ami első pillanatra a munkaelméletet tetszetőssé teszi, hogy t. i. az activ

javak, az emberi erő kifejtés szempontjából ítéli meg az egész gazdasági életet, a valóságban annak hátrányának mutatkozik, mert annyit jelent, hogy a szükségletkielégítésünknel ugyancsak figyelembevétel kívánó passív javakat egészen mellőzi. Pedig, amint látjuk, ezek is erősen beleszólnak szükségletkielégítésünk menetébe. Nem csupán azért vagyunk kénytelenek a javak felhasználását gondosan mérlegelni, mert azok megszerzése fáradságos, hanem azért, mert úgy az activ, mint a passiv javak csak korlátolt mennyiségben állanak rendelkezésünkre.

Ebből azt a következtetést kell vonnunk, hogy *a munkának fáradságos volta csak abban az esetben lehet az értéknek mértéke, ha az activ és passiv javak egyaránt korlátlan mennyiségben állanak rendelkezésünkre.* E következtetésünket a tények valóban meg is erősítik. Ha p. o. a kútról kell vizet hoznom, akkor a szobámban lévő vízmennyiségnek a jelentőségét valóban aszerint fogom mérni, hogy mily fáradságot okoz az, hogy egy korsó víz elfogyasztása vagy feldöntése esetében újból a kútra kell mennem. Ennek feltétele azonban az, hogy a víz valóban korlátlan mennyiségben álljon rendelkezésemre, de egyúttal az is, hogy szabad időm legyen, vagyis ne gazdasági tevékenységeből kelljen a vízhozódáshoz szükséges időt elvonnom, mert utóbbi esetben a fáradságon kívül már haszonvesztésem is van. Már egy palack bor elfogyasztása vagy kiöntése más elbírálás alá esik, mert a bor nem szabadjóság és így ebben az esetben már nemcsak kényelemről, hanem concret haszonról is kell lemondanom, ha az elfogyasztott vagy elvesztett mennyiséget pótolni kívánom. E példa nyilvánvalóan mutatja, hogy a munkaelmélet csak oly feltevések között állhatja meg a helyét, melyek az életben kivételesen fordulnak elő és oda vezetnek, hogy a gazdasági élet rendes menetétől eltérő módon járjunk el. A szabadjavakkal valóban nem gazdálkodunk és értékelésünk csak azokra a javakra szorítkozik, melyek korlátlan mennyiségben állanak rendelkezésünkre. *A javak mennyiségének e korlátolt volta az, amelyből az a tény folyik, hogy a javak minden egyes egységének felhasználását gondosan mérlegelnünk kell, mert hiszen minden jószágegység elvesztéséből haszonegység, használdozat származik. Ennélfogva nem kereshetjük az értékelés kiindulási pontját máshol, mint abban a használdozatban, amelyet minden gazdasági jószág valamely egységének elhasználása vagy elvesztése előidéz.*

12. A használati érték.

Az érték forrását az előbbi szakaszban előadtak szerint tehát a használdozatban és annak concretizálásában kell keresnünk. A haszon az az eredmény, amelyet a javak szükségletkielégítésünk szempontjából nyújtanak, az érték pedig annak a használdozatnak az adott körülmények alapján való megállapítása, mely e viszonyok közt az egyes javak elhasználásából vagy elvesztéséből származik. A *használati érték* azt állapítja meg, hogy a javak közvetlen felhasználása tekintetében mennyiben függünk egy-egy jószágtól.

Hogy jó nyomon vagyunk akkor, ha a használati érték mértékét abban keressük, mit veszítünk szükségletkielégítésünk szempontjából a kérdéses jószág felhasználásával, illetőleg elvesztésével, azt legjobban az mutatja, hogy ebből a szempontból az összes javak egyneműek. E tétel ugyanis a passiv és az activ javakra vonatkozólag egyaránt valóban bizonyul, mert nemcsak a passiv javak, tehát a tárgyak vannak korlátolt mennyiségben, hanem az emberi munka is és ezért minden egységüktől feltétlenül egy-egy concret haszon, egy-egy adott szükségletkielégítésünk függ. A használdozat szempontjából tehát a javak egyneműek, mert mihelyt gazdasági javak, mennyiségük korlátolt volta okozza azt, hogy minden egységükhöz tényleg egy concret haszon fűződik, amelyről le kell mondanunk, mihelyt az illető jószágmennyiséget elveszítjük. Ez az egyneműség teszi azok szükségletkielégítésünk szempontjából való összehasonlítását lehetővé és veti meg alapját annak, hogy a javakkal mint értékekkel számolhatunk.

Az egy-egy jószág felhasználásával, illetőleg elvesztésével járó használdozat azonban nem azonos egyszerűen az illető jószág felhasználása által nyújtott haszonnal. Míg ugyanis e haszon a legtöbb esetben előre concrete meg sem állapítható és így arra a javak jelentőségének megállapításában nem is támaszkodhatnánk, a jószág felhasználása, illetőleg elvesztése folytán előálló haszonvesztés pontosan concretizálható. Ennek az az oka, hogy miként szükségleteink nem osztatlan egészek, a javak sem ily minőségben, nem fajilag meghatározva, hanem osztható mennyiségben tárgyai szükségletkielégítésünknek. A javakról is csak egészen általánosságban szólhatunk, mint egységekről, mert a kenyér, a szén, az arany stb. épp úgy osztható,

tehát concretizálható mennyiségekben fordulnak elő és szolgálnak szükségletkielégítésünknek, mint ahogyan szükségleteink is fokozatosak. A legtöbb jószág is tehát részekre oszthatóan, vagyis készletekben fordul elő. *A készlet egyenlő egymással felcserélhető és egymást helyettesítő egységekből álló jószágalmaz.*

Felhasználásánál ez a körülmény nem maradhat figyelmen kívül, hanem arra döntő befolyást nyer. A készletek minden egysége a szükségletkielégítés folyamán különböző hasznot nyújt ugyan, mert szükségletkielégítésünk fokozatos és így minden következő egység haszna kisebb, mint az előttevalóé; mégis, minthogy a jószágkészlet egységei teljesen egyenlők és egymást helyettesítik, *nem lehet minden egységnek különböző jelentőséget tulajdonítani*; hiszen felhasználásuk sorrendje nincsen megállapítva, és így hiányzik annak az alapja, de az oka is, hogy minden egységnek valóban azt a hasznot tulajdonítsuk, amelyet az szükségletkielégítésünk szempontjából nyújt. A készlet részekre bomlása dacára tehát csak egységesen szerepelhet szükségletkielégítésünkben és jelentőségének mértéke nem lehet más, mint annak az *utolsó egységnek a haszna, amely szükségletkielégítésünk szempontjából még rendelkezésünkre áll.* Ezt a hasznot, amely tehát azt a concret jelentőséget jelzi, amelyet adott készlet, vagyis a javak adott mennyisége mellett a készlet utolsó egysége nyújt, *határhaszonnak* nevezzük.

A határhaszonban valóban számításbeli egységet nyerünk. Az lényegében *mértékfogalom*, mert az adott készlet mellett még éppen kielégíthető utolsó szükségletünk, mely az utolsó egység bírásától függ, egységet teremt, melyre számításunkat az egész készletre vonatkozóan alapíthatjuk. A készlet mennyiségétől és az e mennyiség mellett még éppen kielégíthető szükségletünktől függ tehát a használati érték mértékegysége. A határhaszon a mennyiség képzetét a haszon alakjában realizálja és képesíti azt arra, hogy valóban mértéket nyújtson a javak concret jelentőségének megállapítására. Lehetővé teszi az egész készlet jelentőségének megállapítását, mert elegendő a javak oszthatósága és részmennyiségeik helyettesíthetősége folytán minden egységüknek csak azt a jelentőséget tulajdonítani, amely az adott mennyiség mellett utolsó egységük hasznának felel meg. Hiszen egy egység elvesztése esetén, bármelyik legyen is ez az egység, csak az utolsó, legkevésbé sürgős szükséglet kielégítése marad el, mert az egyes egységek nincsenek individualizálva.

Igy tehát értékszámításunkban mindig csak a határesetnek, csak a legutolsó egységnek hasznát kell figyelembe venni, mert ha eddig elmehetünk szükségletkielégítésünkben, a sürgősebb szükségek kielégítése biztosítva van.

Az értékelés folyamatának ez a magyarázata megfigyeléseinkkel valóban összhangban van. Az embernek általánosan érvényesülő tulajdonsága ugyanis az, hogy a legkisebb ellenállás irányában törekszik céljai elérésére. Szükségletkielégítésében is ez az elv vezeti és a határhaszon törvénye ezt az elvet viszi győzelemre.

Ebben természetesen messzemenő általánosítás rejlik, mert ily eljárás mellett figyelmen kívül marad az a körülmény, hogy tényleg a készlet minden egysége a szükségletnek más és más sürgősségi fokát elégíti ki, de e körülmény gyakorlatilag teljesen közömbös is és így jogosan marad a javak jelentősége megállapításánál figyelmen kívül. Hiszen a készlet részeinek helyettesíthetősége folytán a sorrend, melyben az egyes részmennyiségeket szükségletkielégítésünkre igénybe vesszük, egészen közömbös és *lényeges csupán a készlet nagysága, a rendelkezésre álló mennyiség és az ily mennyiség mellett még kielégíthető szükséglet sürgősségi foka*. Viszont ez az általánosítás az emberi fejlődés szempontjából mérhetetlen nagyjelentőségű, mert addig, míg ezt az általánosítást véghez nem visszük, a szükségletek nyomása óriási. Összegezve az összes kielégítésre váró szükségeket, ezek óriási súlya teljes mértékben nehezednék az emberre és képtelenné tenné őt magasabbröptű tevékenységre. Mikor az értékelés folyamata a fenti alpra helyezkedik és a határhaszonra támaszkodik, az emberiség mintegy nehéz nyomástól szabadul fel és erőfelesleget nyer magasabb célok tűzésére.

Midőn az értékelés a határhaszon általánosításával történik már az értékítéletek létrejövetelének módjában rejlik azok számbeli képzetekkel való kapcsolatba kerülésének csirája. Ez nem jelent annyit, hogy az egyes értékítéletek kezdettől fogva határozott számbeli kifejezést nyernek, hanem csupán csak azt, hogy a javak mennyisége, a készlet nagysága, tehát a mennyiségi tényező, kezdettől fogva befolyással van az érték alakulására, legalább is, amennyiben az készletekre vonatkozik.

Annak felismerése és kellő méltányolása, hogy a javak általában készletben fordulnak elő és hogy értékítéletünk alkotására ez a körülmény döntő befolyást gyakorol, nagyon sokáig

tartott a tudományban. Ez az oka annak, hogy oly sokáig nem tudták megfejtetni, miért olcsóbb a kenyér, mint az arany vagy a gyémánt, holott a kenyér elsődrendű szükségletet elégít ki, az arany meg a gyémánt pedig jóval hátrább állanak a szükségletek sorrendjében. Az érték ellenmondásának, antinómiájának nevezett eme tünemény magyarázatát éppen abban leli, hogy a javak *különböző mennyiségben és osztható készletekben* fordulnak elő, hogy továbbá szükségleteink kielégítése is nem osztatlanul, hanem *fokozatonként* történik és annak a folyását nem a szükségletek sorrendje, hanem a különböző szükségletek egymásba nyúló *sürgösségi* fokozatai határozzák meg. A kenyér készítéséhez szükséges anyagok igen nagy mennyiségben állnak rendelkezésünkre, s így a kenyér határhaszna sokkal kisebb, mert a szükségletkielégítés a kenyeret illetőleg sokkal mélyebb fokig történhetik, mint az aranyánál, mely kevésbé fontos szükséglet kielégítésére szolgál, de sokkal kisebb készletekben fordul elő. Ezért kisebb rendes körülmények között a kenyér értéke mint az aranyé.

A határhaszon törvénye legtisztábban a készletek felhasználásánál és azok értékelésénél érvényesül, ahol a javak oszthatósága a szükségletkielégítési folyamat fokozatosságával kapcsolatban, a szükséglet és a kielégítésére szolgáló jószág között pontos és részletekbe menő viszony megállapítását és a határhaszon általánosítását teszi lehetővé. Ott, ahol nem osztható, tehát nagyobb egységekben megjelenő szükségleti tárgyokról, javokról van szó, a különböző használatokat, melyekre az illető tárgy fordítható, nem külön egységek, hanem maga az egész jószág képviseli és egyesíti magában. Itt tehát nincs tere annak, hogy az értékelésnél az egyik jószágrész hasznát általánosítsuk. Mégis, a határhaszon törvénye itt is érvényesül, csak más alakban. A különböző használatok közül ugyanis, melyek az illető jószágnál szóbajöhetnek, nem az összeseket fogjuk értékelésünk-nél alapul venni, hanem közülök csak az adott viszonyok között megengedett legkisebbet, mely tehát az *adott viszonyok mellett* szükségleteink *legkisebb* intenzitási fokának felel meg.

Bizonyos körülmények egyébként osztható készletre nézve az oszthatóság feltételét háttérbe is szoríthatják. Ilyen eset p. o. az, midőn valamely jószág több példánya bizonyos összetételben nagyobb hasznot nyújt, mint a jószágok egyenkint. Egy négyes fogat, mely megfelelően van összeválogatva, együttvéve képes

csak az abban megnyilvánuló fényüzési szükségletet kielégíteni. Voltaképpen ebben és hasonló esetekben a szükséglet oldalán hiányzik az oszthatóság. Természetesen ilyen esetekben az ily összetartozó példányok értéke nem alakulhat a készletek becsléséhez hasonlóan és a határhaszon csak abban az értelemben érvényesülhet az értékkepződésnél, hogy az ily egységek összességével kielégíthető még megengedett legkisebb szükségletnek megfelelő haszon döntő az értékre. Hasonló helyzetet idézhet elő az *utánpótlás lehetőségének hiánya is*. Magától értetődik az is, hogy mindazokban az esetekben, amidőn a javak oly csoportjáról van szó, melyek nem egyneműek és így az egyes példányok egymást nem helyettesíthetik, szintén nem lehet szó a határhaszon alapján való értékelésről. Így p. o. egy könyvtárat vagy képtárat senki sem fog a benne levő egységek határhaszna szerint becsülni.

Ezekből kitűnik, hogy a határhaszon szerint való értékelés a maga egészében csak addig érvényesül, amíg osztható és helyettesíthető részekből álló készletről van szó. A határhaszon törvénye tehát nem az értékelés egyedüli, de mindenesetre annak legfontosabb törvénye, mert a legtöbb jószág osztható és egymással felcserélhető részekből álló készletekben fordul elő és ebben a minőségben tárgya az értékbecslésnek. Azok az esetek, midőn valamely készletet nem ilyen feltételek között értékelünk, nagyon kivételesek; a szükségletek fokozatossága, mely a másik oldalról feltétele annak, hogy a határhaszon törvénye érvényesülhessen, még általánosabb és erről az oldalról *a határhaszon törvénye az oszthatatlan javakra is érvényes, azzal a módosítással, hogy nem az utolsó egység haszna, hanem az adott viszonyok között még kielégíthető legkisebb szükségletnek megfelelő haszon döntő a javak értékelésére vonatkozólag.*

Az értékítéletek is a Gossen-féle szükséglettelítési törvény behatása alapján jönnek létre. Csakhogy míg e törvény még a rendszeres gazdálkodást megelőzőleg mintegy öntudatlanul is irányítja a szükségkielégítést, addig az értékelésben már az öntudatos akarás bíráló eljárása alá veti szükségkielégítésünket. Értékítéletei az embert mintegy szükségleti skáláinak céltudatos javítására és csiszolására vezetik és azután ezekre a kicsiszolt szükségleti skálákra alkalmazva érvényesül a szükséglettelítési törvény.

Azt a tételt, hogy az érték mértéke a gazdaságilag még

éppen megengedett felhasználási lehetőségében van, ma már alig vonják kétségbe. Annál gyakrabban találkozunk azonban e tétel oly módosításával, mely azt a munkaelmélettel kívánja összhangba hozni. Kivált az angol és a magas fejlettségű amerikai irodalomban* gyakoriak az ily megoldási kísérletek, melyek lényegileg abban állnak, hogy a határtörvényt a javak megszerzésével járó fáradságra is alkalmazzák és a határhaszon törvényével párhuzamba a határfáradság törvényét állítják. Ebből a szempontból tekintve, az értékelésre irányadónak az tűnik fel, hogy szükségletkielégítésünket addig a pontig folytatjuk, amíg az elérhető haszon az annak biztosítására szükséges fáradsággal egyensúlyba helyezkedik. Az érték ennek megfelelően a határhaszon és a határfáradság metszési pontja által adódnék és közömbösnek látszanék, hogy a hasznot vagy a fáradságot tekintjük-e az érték mértékének.

E felfogás hívei tehát az hiszik, hogy a haszon és fáradság egyaránt mérhetik az értéket. Ez nagy tévedés. *A haszon és a fáradság egyszerre nem lehetnek az érték mértékei,*** mert nem állanak közös törvények alatt és így nem is változnak egy irányban. A haszon növekedése távolról sem jelenti mindig a fáradság növekedését is. Eltekintve azonban attól, hogy a társadalmi feltételek a fáradság és a haszon összemérését a legtöbb esetben nem teszik lehetővé, mert erő kifejtésünk mértéke nem függ szabad elhatározásunktól, hanem tekintélyes részben gazdasági és társadalmi helyzetünktől, a haszon és a fáradság összemérése már csak azért is lehetetlen, mert azokat nem lehet egy nevezőre hozni és egyneművé tenni, ami összehasonlításuk feltétele volna. Még, ha valóban csak addig dolgozom is, amíg a munkával járó fáradságot a vele elért eredmény éppen ellensúlyozza, akkor is a fáradságáldozat csak arra nézve döntő, hogy mily fokig megyek szükségletkielégítésemben, de a javak felhasználását az mégsem irányíthatja. A fáradságáldozatban ugyanis nincsen közvetlen gazdasági elem, mert az magában véve szükségleteinktől és a javak mennyiségétől független. A

* Így Angliában Marshall és Edgeworth, Amerikában Clark, Seligman, Seager és mások állanak ezen az állásponton.

** Igen mélyen szántó és beható módon foglalkozik e kérdéssel Schumpeter (Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Lipcse 1908. l. 219—239. old.). Eredménye a fentiekben foglalt megoldáshoz hasonló, bár egész más alapon nyugszik.

gazdasági életnek önálló és egészen másnemű tényezője, állandó kísérője az, mely a javak jelentőségét közvetlenül nem is érinteti és így azok értékének nem is lehet mértéke. Hiszen ezt egyébként már a gazdasági tevékenység első elemzése (v. ö. 4. old.) is megmutatta. *A javak jelentőségét, azok felhasználásának irányát tehát csakis egy alapon és csupán a határhaszon alapján mérleghelhetjük.*

A fáradságáldozat tehát sem egyedül, sem pedig a határhaszon mellett nem lehet az érték mértéke. Az a javak megszerzésének egyik feltétele, melyet ott számbaveszünk, de azok gazdaságos felhasználása tőle közvetlenül független. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az értékre nem volna befolyása. Miként a javak különböző tulajdonságainak, úgy a megszerzésükkel járó fáradságáldozatnak is van befolyása az értékre, csakhogy e hatás nem közvetlen, hanem azáltal érvényesül, hogy a rendelkezésre álló munkamennyiséget befolyásolja. Míg a passzív javak mennyisége végeredményben tisztán a természet bőkezűségétől vagy szűkmarkúságától és a termelés alább vizsgálandó feltételeitől függ, addig az activ jószág, a munka mennyisége, az emberrel való elválaszthatatlan kapcsolata folytán a fáradságáldozat befolyása alá kerül. E fáradságáldozatot azonban, amint az előző szakaszban láttuk, csupán a szabad javaknál mérjük össze közvetlenül a vele biztosítható haszonnal, mert itt nincsen haszonáldozat. A gazdasági javaknál a fáradságáldozat közvetlen gazdasági mérleghelésünk köréből kisiklik és a javak jelentőségének megállapításában a haszonáldozat foglalja el helyét, a fáradságáldozat pedig gazdasági vonatkozásban csupán mint a munkamennyiség tényezője jelentkezik, mert az, hogy erő kifejtésem mily részét fordítom gazdasági tevékenységre, már tulajdonképpen céljaim és az azokhoz szükséges eszközök megszerzésére fordítandó tevékenységem között választást tételez fel és így a szorosabb értelemben vett gazdasági mérleghelés köréből kiesik.

13. A hozadéki érték.

Az ember csak egy ideig fogadja el adott környezetét oly ténynek, melyen gazdasági szempontból változtatni semmit sem lehet. Már elég korán rájön arra, hogy a javak keletkezését lehetséges tervszerűen is előmozdítani. Így keletkezik a *termelés*, mint a gazdálkodás legfontosabb kiegészítő része és segéd-

eszköze. A termelés a gazdasági megfontolások körébe új javakat von be és a javak iránti érdeklődést általában egy új irányban kelti fel. Oly javak ugyanis, amelyek azelőtt az embert gazdasági szempontból nem érdekelték, mert közvetlen szükségletkielégítést nem nyújtanak, most érdeklődése körébe kerülnek, mert ha nem is közvetlenül, de a belőlük előállítható hasznosságok szempontjából szükségletkielégítését most már érintik. Másrészt az értékszámításában már addig is szereplő javak most új irányban is felkeltik érdeklődését, mert azok nagyrésztben új javak előállítására is felhasználhatók. Azt a jelentőséget, amelyet a javaknak a termelés szempontjából tulajdonítunk, mint tudjuk, *hozadéki értéknek* nevezzük.

Az értékelés lényegén az a tény, hogy a javak jelentőségét a termelés szempontjából kutatjuk, semmit sem változtat. Mérlegelésünk alapja itt is a haszon és az a körülmény, hogy a javak csak korlátolt mennyiségben állanak rendelkezésünkre és így minden egységük elvesztése haszonveszteséggel jár. Mégis a hozadéki érték megállapítása több irányban eltér a használati érték alakulásától.

A javaknak a termelés szempontjából tulajdonított jelentőség-megállapítása mindenekelőtt ugyanis nem oly közvetlen, mint azoknak a fogyasztás szempontjából való értékelése. A termelés szempontjából csak közvetve, a belőlük előállítható javak használatán alapján dönthetjük el a nekik szükségletkielégítésünk számára jutó jelentőséget. A szorosabb értelemben vett termelési javak szükségletkielégítésünk szempontjából közvetlenül semmit sem jelentenek és ezért jelentőségük is csak *hozadékok alapján* állapítható meg, amit különben már a hozadéki érték elnevezés is kifejez. De az egyébként közvetlenül fogyasztásra is alkalmas javaknak a termelés lehetőségeire való tekintettel tulajdonított jelentőség is a hozadéktól, tehát a belőlük előállítható javaktól függ, mert a termelés ily szempontból való felhasználásukat jelenti.

A termelési javak is kisebb-nagyobb készletekben állanak rendelkezésünkre. A vas, a fa, a szén stb. e tekintetben ugyanolyan természetű javak, mint a legtöbb fogyasztási jószág és így itt is az értékelésnek ugyanazok a feltételei forognak fenn, mint a fogyasztási javaknál. A javak oszthatósága és részmennyiségeik helyettesíthetősége itt is a legutolsó egység hasznát teszi döntővé jelentőségük megítélése szempontjából és így a készletek érté-

kelése itt is egységesen azok mennyiségének figyelembevétele alapján történik. A határhaszon törvénye tehát a termelési javakra is áll. Az azonban e javak értékelésének közvetett voltával kapcsolatban, tehát oly alapon érvényesül, hogy a *határhozadék*, tehát a még megengedett felhasználási lehetőségek közül a legutolsóban előállított termék határhaszna irányadó az értékelésre nézve. A felhasználási lehetőségek különböző volta tehát itt is ugyanabban az irányban és a határhaszon törvénye alapján irányítja az értékelést. Ha ugyanis valamely termelési jószág készletének egy része elvész, az szintén csak az adott készlet mellett még megengedett legkisebb felhasználási alkalmat fogja veszélyeztetni, mert attól fogjuk az elveszett jószágmennyiséget elvonni.

A hozadéki érték közvetett volta azonban még egy másik igen fontos irányban is érvényre jut. A termelési javak nevezetesen nemcsak a *belőlük előállítható termékek* minősége, hanem azok *mennyisége tekintetében is különböznek*. A termelési javak nemcsak azáltal érintik szükségletkielégítésünket különböző módon, hogy belőlük a fogyasztás különböző ágainak szolgáló javak állíthatók elő, hanem azáltal is, hogy *hozadékképességük*, vagyis a javak előállítására való alkalmasságuk abból a szempontból is *különböző*, hogy mily mennyiségű jószágot tudunk belőlük előállítani. Éppen ezért a termelési javak *termelési tulajdonságai*, tehát *termelésre való különböző alkalmasságuk sem lehet értékelésükre közömbös*. Egy régi elavult gép, mely nagy szénpazarlással dolgozik és sokkal kevesebb terméket képes előállítani, mint egy modern gép, nem lehet azzal egyértékű, habár ugyanoly jószágot állít is elő, mint elődje. Hasonlóképpen a jó és rosszabb minőségű föld, ha mindkettőn gabonát termelünk is, nem lehet egyforma értékű. A hozadéki érték megállapításánál tehát a termelési javak hozadékképességét is figyelembe kell venni és a gazdasági mérlegelés itt is mértékegységet keres. Ezt a mértékegységet nyújtja a *termelési kapacitás*, mely alatt a termelési javak egy egységéből előállítható jószágmennyiségét értjük. A termelési kapacitás juttatja az értékelésnél érvényre a termelési javak sajátos tulajdonságait és a termelési kapacitás útján nyer a technika változása is befolyást az értékelésre. E tény figyelembevétele nélkül nem fogunk ugyan hibát elkövetni a fogyasztási javak felhasználása szempontjából, mert azoknál a fokozott termelési kapacitás a mennyiség növe-

kedésében és a határhaszon csökkenésében fog kifejezésre jutni, de óriási hibákat fogunk elkövetni a termelési javak értékelésében, minthogy a különböző kapacitású termelési eszközök birtoka nem egyenlő jelentőségű szükségletkielégítésünk szempontjából.

A hozadéki érték tehát, bár ugyanazon az alapon nyugszik mint a használati érték, mégis sokkal bonyolultabb természetű, mert a határhozadék megállapítása már közvetett voltánál fogva is bonyolultabb, mint a haszon közvetlen megállapítása, de ezen kívül a termelési kapacitás alakjában még egy új tényező is lép be az értékelésbe.

A hozadéki értékelést azonban még egy másik körülmény is bonyolulttá teszi. Ez a termelési javaknak az a tulajdonsága, hogy mindig csak bizonyos csoportokká egyesítve teszik lehetővé a javak előállítását. Ezt a tulajdonságukat *complementaritásnak* nevezzük. Ez annyit jelent, hogy mindig csak egymást kiegészítve, egymással összeműködve lesznek forrásai új javaknak. Így a gabonatermeléshez termőföld, vetőmag, szerszámok és emberi munka szükségesek; a bányászathoz különböző szerszámok és berendezések, robbanószerkezetek és emberi munka szükségesek. Hasonlóképpen van ez a vasgyártásnál és minden más termelési ágban is. Ezáltal az egyes termelési javak hozadéka megállapítása szinte lehetetlennek látszik. Az ekét, a különböző gépeket, a vasat és a szenet hozadékképességük szerint kell értékszámításainkban beállítani, de hozadékuk sohasem mutatkozik tisztán, hanem mindig csak más termelési javak hozadékával együttesen.

Valóban lehetetlen volna az egyes termelési javakat hozadékképességüknek megfelelően gazdasági számításainkba beállítani, ha azok mindegyike csak egy complementaris csoportban, tehát mindig csak ugyanazokkal a termelési javakkal kombinálva játszanék szerepet termelésünkben. A valóságban azonban ez nincsen így. A vas a vasipar összes ágaiban közreműködik; a szén felhasználási területe még szélesebb, az emberi munkáé pedig még ennél is szélesebbkörű. Így van ez a többi termelési javaknál is. Ez az, ami lehetővé teszi, hogy az egyes termelési javaknak a különböző complementaris csoportokban elért eredményei összehasonlítása útján fáradságos mérlegelések segítségével mégis csak megállapíthatjuk azt, hogy a hozadék mily részét tulajdonítsuk az illető termelési jószágnak és hogy így az végered-

ményben nily jelentőséget képvisel szükségletkielégítésünk szempontjából. Azt a folyamatot, amely egy termelési jószág különböző felhasználási ágakban elért eredményeit összehasonlítja és mintegy visszavetíti az összehasonlítás eredményét a termelési jószágra, *gazdasági beszámításnak* nevezzük. Csak e folyamat felismerésével találtuk meg a hozadéki értékelés alaptörvényét, mert csak ebben jut véglegesen kifejezésre a hozadéki érték közvetlen volta és annak a fogyasztási javakra támaszkodása. A hozadéki értékelés útja tehát a gazdasági beszámítás. E folyamat hasonlítható az egyenletrendszer megoldásához. Benne az egyes termelési javak az ismeretlenek, amelyek kiszámítása teszi a gazdasági beszámítás lényegét. Ha csak egy egyenlet több ismeretlennel, vagyis csak egy complementaris csoport és annak eredménye volna adva, akkor az ismeretlenek kiszámítása, vagyis a gazdasági beszámítás lehetetlen volna. Mihelyt azonban annyi egyenletrendszerünk van, amennyi az ismeretlenek kiszámításához szükséges, a gazdasági beszámítás is lehetségessé válik.

A termelési javaknak a fentiekben vázolt értékelési folyamata tehát a gazdasági beszámítás segítségével megy végbe. Csak ennek alapján tekinthetjük át teljesen ezt a folyamatot, mert a gazdasági beszámítás concretizálja a termelési javak értékelésének közvetett voltát. E beszámítás keretében érvényesül a termelési javakra vonatkozólag mindenekelőtt a határhaszon törvénye. A termelési javak legutolsó, gazdaságilag még megengedett felhasználási módját a *termelés határának* nevezzük. Ennek eredménye a határtermék, melyet a termelési jószágnak beszámítunk úgy, hogy a magasabb hasznot nyújtó felhasználási ágak eredményei, a termelés határán innen fekvő felhasználási módok a termelési javak értékelésénél épp úgy figyelmen kívül maradnak, mint a fogyasztási javak értékelésénél. A határtermék azonban nem magában, hanem a termelési javak termelési tulajdonságaival egybevetve, tehát termelési kapacitásuk figyelembevételével határozza meg értéküket. *A termelési javak értékalakulásának tehát a határtermék határhasznának beszámítása és a termelési jószág termelési kapacitása a végső tényezői.*

14. A hozadéki és a használati érték kapcsolata.

Az előadottakból megismertük a hozadéki és a használati érték között fennálló alapösszefüggést, mely abban áll, hogy az

előbbi az utóbbin épül fel. Ezzel azonban a hozadéki és a használati érték között fennálló viszonyt még ki nem merítettük. Erről könnyen meggyőződhetünk.

Ha a termelési javak korlátlan mennyiségben fordulnának elő, akkor nem volna gazdasági beszámítás és nem is volna hozadéki érték, mert ekkor a termelési javakra vonatkozólag nem volna szükség a *lex minimi* érvényesítésére. Ez esetben azonban az egész gazdasági számítás és az értékelés szüksége is elesnék, mert a fogyasztási javakat is korlátlan mennyiségben lehetne előállítani. Minthogy azonban a termelési javak készletei is korlátozottak, azok minden egységének elvesztése épp úgy haszonvesztéséget von maga után, mint a fogyasztási javaké. Tudjuk, hogy a javak minden felhasználása is egyúttal haszonvesztés forrása, mert korlátozott mennyiségűknél fogva az egyik irányban való felhasználásuk másik irányban való felhasználásukat teszi lehetetlenné. Így a termelés ténye is mindig haszonvesztéséget jelent és ezt a haszonvesztéséget nevezzük *termelési költségnek*. Minden termelés költséggel jár, mert más felhasználási lehetőségről kell érette lemondanunk. A termelésnek ez az oldala az, amely azt gazdasági mérlegelésünkbe közvetlen bekapcsolja.

A termelési költségek újabb kapcsolatot fűznek a hozadéki és a használati érték között. Számos termelési jószág ugyanis, amint tudjuk, közvetlen fogyasztásnak is szolgál és így gyakran aközött kell választanunk, hogy valamely jószágot közvetlen fogyasztásra vagy pedig termelésre használjunk-e fel. A hozadéki érték tehát nemcsak keletkezésében épül a használati értékre, hanem azt azzal gyakran össze is mérjük.

Még általánosabbá lesz azonban a hozadéki és a használati érték közötti kapcsolat azáltal, hogy *a termelési javak felhasználási irányától függ az, milyen fogyasztási javak állanak nagyobb és milyenek kisebb mennyiségben rendelkezésünkre*. Legtípikusabban ez a legáltalánosabb termelési jószágnál, az emberi munkánál figyelhető meg, amennyiben azok a termékek állanak legnagyobb mennyiségben rendelkezésünkre, amelyekre leginkább összpontosítjuk munkaerőnket. De így van ez a többi termelési javaknál is. *A termelési javak felhasználási iránya tehát irányt szab egyúttal a fogyasztási javak értékelésének is*, amennyiben az azokból rendelkezésre álló mennyiséget, bár nem korlátlanul, — mert hiszen a nyersanyagok és egyéb termelési eszközök

rendelkezésre állása korlátokat szab e tekintetben — de mégis igen számbavehető mértékben befolyásolja. A termelési tevékenység gazdasági hatása ugyanis abban áll, hogy a mennyiségi tényezőt ruganyossá, a termelési javak előfordulása, illetőleg rendelkezésre állása korlátain belül akaratumknak és tervszerű tevékenységünknek hozzáférhetővé teszi és így oly javak értékének súlyosztását teszi lehetővé, melyekre leginkább van szükségünk. A termelési lehetőségek folytán a mennyiségi tényező eredeti merevsége mintegy távolabbra tolatik ki* és már csak a termelési javaknál érvényesül, míg *a fogyasztási javaknál a mennyiség egy közvetve, a termelés ténye által többé-kevésbé befolyásolható tényezővé válik.* A termelési javak kihasználási lehetőségeinek befolyása útján elsősorban a termelési technika alakulása befolyásolja a mennyiségi tényezőt, mert a technika a termelési kapacitás egyik főtenyezője. Egy adott vas- vagy szénkészlet a fogyasztási javak igen különböző mennyiségét jelenti aszerint, amint egy fejlett, vagy kevésbé fejlett technikával dolgozó közgazdaságról van szó. A technikai eljárások fejlődése a termelési javak kihasználási lehetőségének növelésével a fogyasztási javak mennyiségét növeli és így azok értékét csökkenti. A termelési technika fejlődésének és a nyersanyaglelőhelyek alaposabb felkutatásának köszönhető a termelési javak célszerű felosztásán kívül a fogyasztási javak értékének súlyedése és ezáltal szükségkielégítésünk tökéletesbülése.

A termelési javak felhasználása azonban nem önkényszerű, hanem mint minden gazdasági tevékenység, az értékelés ellenőrzése alatt áll. A termelési javaknak az egyes termelési ágak közt való felosztására nézve nem lehet más elv irányadó, mint amely a fogyasztási javak felhasználását irányítja; ez az elv pedig, amint tudjuk, a *Gossen-féle törvény.* Ez vezet a termelési javak felhasználásában is. Éppen ez az azonban, ami szükségyszerű kapcsolatot teremt az egyes termelési ágak és ezáltal az egyes fogyasztási javak értékelése között is. Ha ugyanis a termelési javak felhasználási iránya változik, akkor ezáltal a fogyasztási javakból rendelkezésre álló mennyiség is változik, mert egyes fogyasztási javakból többet, másokból viszont kevesebbet fognak előállítani. A termelési javak felhasználásában beállott minden változás tehát mindazoknak a fogyasztási javak-

* Helyesen mutat rá erre *Cassel* is (*Theoretische Socialökonomie*. Lipsee. 1918. L. 15. old.)

nak mennyiségét és ezáltal értékét is változtatni fogja, amelyek belőle előállíthatók. *Az ugyanazon termelési jószágból való előállítás ténye tehát a termelési javak felhasználásának hatása folytán befolyást nyer a fogyasztási javak értékalakulására is.* Az e hatást előidéző kapcsolatot, tehát a fogyasztási javak között az előállításukra szolgáló termelési jószág közös voltából fennálló összefüggést *termelési rokonságnak* nevezzük.

A termelési rokonság újabb kapcsolatot jelent a hozadéki és a használati érték között, mert a termelési javak tulajdon-ságaiból, termelékenységeből kifolyólag befolyást gyakorol a fogyasztási javak értékelésére. A termelési javak termelékeny-ségében vagy előfordulási viszonyaiban beálló minden változás érinti az illető termelési rokonságba tartozó fogyasztási javak értékét, tehát a hozadéki érték változása módosítja a használati értéket, mert a termelési rokonság értékalakulás szempontjából a termelési jószág közössége és a rendelkezésre álló mennyiség kapcsolata folytán egységes alapon nyugszik.

Viszont azonban a fogyasztási javak értékváltozása is természetesen visszahat a hozadéki értékre. Ez ugyanis a határ-hozadéktól, tehát a termelési rokonság határtermékétől függ és így azt ennek minden változása érinti. Ha tehát a fogyasztási javak értékelésében valamely okból változás megy végbe, akkor a termelési jószág készletének eddigi elosztása már nem lesz gazdaságos, mert most más felhasználási ágak lesznek jövedelmezők. Ezért a fogyasztási javak értékváltozása a termelés irányát és a termelési javak értékelését megváltoztatja.

A fentiekből kitűnik, hogy a hozadéki és a használati érték változásai szorosan egybekapcsolódnak és egymással állandó kölcsönhatásban vannak. A hozadéki érték mindenekelőtt a használati értéken nyugszik; azzal továbbá gyakran azáltal kerül érintkezésbe, hogy a termelési javak egy része fogyasztásra is alkalmas és így gazdasági számításainkban a kettőt össze kell mérnünk. De a hozadéki érték is visszahat a használati értékre, mert a közös termelési javakból származó jószágok használati értéke között kapcsolat létesít. E kapcsolat azonban nem oly természetű, mint régebben hitték, hogy t. i. a termelési költségek, tehát a termelésnél felhasznált javak értéke határozná meg a fogyasztási javak értékét, hanem a termelési javak felhasználásának iránya nyer befolyást a fogyasztási javak mennyiségére és ezáltal azok értékére.

15. A termelés mint értékelési probléma.

Mielőtt az értékelés törvényszerűségei kutatásában tovább mennénk, egy pillanatra meg kell állanunk, hogy egy oly fogalmat vegyünk szemügyre, melyet rendszeren az értékelés alapjára helyeznek. Ez a termelés fogalma. Régebben a physiokraták óta termelés alatt csupán az új javak létrehozását, tehát új tárgyak előállítását értették. A termelés e materialistikus és technológiai fogalmát idővel kiszorította a termelés gazdasági értelmezése és annak értéktöbbletek előállítása gyanánt való felfogása. A termelés materialistikus technológiai értelmezése ugyanis azért nem volt tartható, mert be kellett látni, hogy a testetlen javak előállítása sem rekeszhető ki a termelés fogalmából. A termelékenység ily módon a termelési költségek és a termelés által létrehozott hasznosságok egymással viszonybahozását jelenti. Minél nagyobb a létrehozott és a feláldozott haszon közötti különbség, annál eredményesebb a termelés.

Számunkra a termelés technológiai értelmezése egyáltalában szóba sem jöhet, mert a közgazdaságtan csakis gazdasági szempontból vizsgálhatja a termelés folyamatát is. Az a kérdés merül tehát fel, hogy a termelésnek értéktöbbletek előállítása gyanánt való felfogása összefér-e mindenekelőtt azokkal, amiket a hozadéki értékre vonatkozólag megállapítottunk. Könnyen beláthatjuk, hogy a hozadéki értékről adott magyarázatunk mellett a termelés második, az újabb irodalomban elterjedt felfogás is megoldó.

A fent előadottak értelmében ugyanis *a termelési javak értéküket a belőlük előállítható fogyasztási javak értékének beszámításából nyerik és így egyáltalában nincsen helye értéktöbblet keletkezésének*

Látszólag a termelési javak és a belőlük előállítható fogyasztási javak értéke között keletkezhetik ugyan különbség, nevezetesen mindazokban a felhasználási módokban, melyek a határterméket nyújtó felhasználási módnál eredményesebbek. Az értéktöbblet forrása itt az a haszon, amelylyel azok a felhasználási határ gyümölcsöző voltát felülműlják. Az előny tehát, amelyhez termelés útján jutunk, annál nagyobb lesz, minél inkább távol esik az illető felhasználási mód a termelés határától. Közelebbi megfontolásra be kell azonban látnunk, hogy a termelés határától távoleső felhasználási módokban a termelési kapacitás teljesebb kihasználása és ezeknek a felhasználási módoknak a ter-

melési javakkal erősebb dotálása itt is odavezet, hogy a termék és az előállításához szükséges termelési javak értéke egybeesik. Hiszen kevésbé eredményes felhasználási módra csak akkor kerül a sor, ha a sikeresebb felhasználási módokban előállított termékek mennyisége e javak határhasznát annyira leszorította, hogy egy kevésbé gyümölcsöző felhasználási módban nagyobb hasznot lehet elérni, mint az előbbi termelési ág további kiaknázásával. De még a forgalmi gazdaságban is, melyben ez a folyamat nem tud teljesen keresztülhatolni, a termelés határán, tehát abban a termelési ágban, melyből a határtermék származik, és amely a termelési javak értékelésére döntő, a feláldozott és a nyert érték rendes körülmények között egymást fedik, úgy hogy itten értéktöbbletről nem lehet szó. Olyan átmeneti időben, amidőn az illető jószág termelési kapacitása emelkedik, a termelés határán is előállhat értéktöbblet, amely azonban, mihelyt a termelési kapacitás növekedése ismertté válik, a termelési jószágra való beszámítás útján ismét eltűnik.

Annak tehát, hogy a termelést folytatjuk és a gazdasági élet legfontosabb tényei közé soroljuk, más okának kell lennie, mint az értéktöbbletre való törekvésnek. Nem is lesz nehéz ennek az oknak és ezzel a termelés valódi gazdasági lényegének felismerése, ha megfontoljuk, hogy a termelési javak értéke, bár teljes mértékben a fogyasztási javak hasznán nyugszik, mégis egészen más természetű, mint azoknak az értéke. *A termelési javak értéke* ugyanis mindig csak *potenciális*, azaz csak lehetőséget foglal magában hasznok teremtésére, amely még megvalósításra vár és csak a termelés folyamatán keresztül nyer valódi realitást. A termelés indító oka tehát nem az, hogy a költségek és a termék között különbözetet akar létrehozni — ez csak a cseregazdaságban és a magánvállalkozási rendszer mellett van így —, hanem az, hogy a termelési javak csak jövőbeli értékek és magukban véve szükségleteink kielégítésére fel nem használhatók. A szükségletkielégítés a termelési javakban rejlő potenciális erők realizálását tételezi fel és így akkor is folytatnánk termelést, ha abból az egész vonalon nem származnék haszontöbblet, folytatnók pedig a termelést *pusztán a hasznok realizálása* kedvéért, mint ahogy behajtjuk adósunktól követelésünket, amelynek értéke ezáltal szintén nem gyarapszik.

A hasznok minden realizálása termelékeny, tehát a termelési javakban fogyasztási javak előállítására való minden képesség

kihasználása termelékeny. Ezzel szemben *azonban a hasznoknak nem minden irányban való realizálása gazdaságos*. Ennek ugyanaz az oka, mint annak, hogy általában a javaknak nem minden felhasználása, hanem azoknak csupán oly módon való felhasználása gazdaságos, amely az értékelés mérlegelésének megfelel. Az értékelés feladata megakadályozni azt, hogy valamely jószágot kisebb szükséglet kielégítésére fordítsunk, amidőn azzal nagyobb szükségletet is ki tudunk elégíteni. Ha gazdaságosan akarunk cselekedni, akkor a termelékenységet is az értékelés ellenőrzése alá kell helyezni, vagyis az értékelés feladata afölött örködni, hogy a termelési javakban rejlő hasznok realizálása folyamán se mondjunk le nagyobb haszonról kisebb kedvéért.

Ezekből kitűnik, hogy a termelékenység, lényegét tekintve, nem értékelési fogalom, amint azt a legtöbben felfogják, hanem az általában a hasznosságok megvalósítására való alkalmasságot fejezi ki. A jószág fogalmától abban tér el, hogy nem közvetlenül, hanem csak közvetve érvényesülő, tehát potentialis hasznot fejez ki. A termelésnek téves felfogása és értékelési fogalomnak minősítése abból származott, hogy a termelés is csak az értékelés ellenőrzése alatt lehet gazdaságos és így az, ami csupán a termelés gazdaságos lebonyolításának követelménye, a termelés lényegének tűnt fel, minthogy a gazdasági élet a termelésnek csak ily módon való lebonyolítását engedi meg.

A termelésnél keletkező értéktöbblet tehát — amennyiben ilyenről egyáltalában szó lehet — nem a termelés lényegéből, hanem a haszonmaximum felé törekvéséből származik és ez az oka annak is, hogy a termelés határán alul levő, tehát a határterméknél kisebb eredményt nyújtó termelési ágat nem folytatunk. Nem azért, mert nem nyújtanak értéktöbbletet, hanem azért kerüljük ezeket a termelési ágakat, mert a haszonmaximum törvénye kívánja ezt és mert ellenkező esetben egy olyan termelési ágra pazarolnánk értékes javakat, melynél nagyobb hasznot lehet a termelés határán felül levő termelési ágakban elérni. Ugyanez áll akkor is, ha olyan jószágot használunk termelés céljára, mely közvetlen fogyasztásra is alkalmas. Ha az ilyen jószágot termelésre fordítjuk, akkor ebben is a haszonmaximum törvénye vezet, amennyiben az illető jószág termelésre felhasználása nagyobb haszonra nyújt kilátást.

16. A csereérték.

Gazdasági tevékenységünknek két fázisával ismerkedtünk meg eddig, amelyek mindegyike értékelési mérlegelésnek lesz kiinduló pontja. Mindkettő, egy tekintben, közös vonást mutat, amennyiben egészen a gazdálkodó egyén saját gazdasági körén belül folyik le anélkül, hogy más gazdaságokkal való érintkezést tenne szükségessé. Ez az értékelésnek úgy a használati, mint pedig a hozadéki értéknél autonómiát biztosít, amennyiben az egyén tisztán saját szükségletei és saját gazdasági ereje összehasonlítása alapján keresi gazdasági cselekvésének mértékét.

Ez nincs mindig így, mert a társas lét az embert környezetével is gazdasági érintkezésbe hozza. Ez az érintkezés is, amennyiben gazdasági természetű, szükségletkielégítésre, tehát haszon biztosítására irányul és pedig ugyancsak a javak korlátolt mennyiségben rendelkezésre állása alapján, mert hiszen az a körülmény, hogy a javaknak túlnyomó része mások rendelkezése alatt áll, az egyes egyének rendelkezését a javak fölött csak igen korlátolt mértékben engedi meg. Ezért a gazdaságoknak egymással érintkezésbe jutása szintén értékítéletek forrása, mert a javak ez irányban való felhasználása ugyancsak az elérhető haszon és a rendelkezésre álló mennyiség egybevetését, valamint az itt is mutatkozó haszonáldozat mérlegelését tételezi fel, mert csak így kerülhető el a haszonmaximum biztosításának megsértése. Így tehát a társas lét is értékítéleteket kíván gazdasági vonatkozásaiban, mert a gazdaságok társas érintkezése, mely a *csere* képében valósul meg, épp oly kevésbé nélkülözheti a gazdasági tevékenységnek az értékelésben fekvő iránytűjét, mint a gazdasági tevékenység egyéb ágai. Azokat az értékítéleteket, amelyek a csere lehetőségére való tekintettel keletkeznek, a *csereérték* fogalma alatt foglaljuk össze.

A csereérték lényegében, egy szempontból tekintve, hasonlít a hozadéki értékhez. A csereérték ugyanis, miként a hozadéki érték, szintén közvetett úton realizálja a hasznot. Nem a javak közvetlen felhasználását tartja szem előtt, hanem azoknak közvetett úton való felhasználására van irányítva. Azt a hasznot keresi, amelyet valamely tárgy az újból megszerzés lehetőségére, vagy pedig a más javakért átengedés esetében képvisel.

A csere ennél fogva két szempontból kívánja az értékelés

irányítását. Állandó cserelehetőség keletkezése esetében első sorban *azáltal módosítja értékteleinket, hogy a szükségkielégítésben idegen gazdaságokra való támaszkodást tesz lehetővé.* Ez a körülmény azt a jelentőséget, amelyet az egyes jószágmennyiségeknek tulajdonítunk, okvetlenül befolyásolja, mert a javak nagy részét illetőleg szükségletkielégítésünket a jószág saját határhasznától függetleníti. Hiszen a társas környezet, az, hogy mások kezében ugyanily javak vannak, lehetővé teszi azok csere útján való újból megszerzését. Ha azonban alacsonyabb határhasznat nyújtó jószág átengedése útján a szóbanforgó jószág újból megszerzésének lehetősége fennforog, akkor az a jelentőség, amelyet szükségletkielégítésünk szempontjából a kérdéses jószág képvisel, nem lehet az újból megszerzéséért hozandó használdozatnál nagyobb, mert hiszen ez esetben a kisebb határhasznat nyújtó jószágról szívesen lemondunk azért, hogy a nagyobb határhasznat képviselő jószágot magunknak biztosítsuk. Ily esetekben tehát a közvetlen használat szempontjából való értékelést a csere szempontjából való értékelés váltja fel, mert a valóságban csak ez juttatja kifejezésre azt a használdozatot, amelyet az illető jószág elvesztése számunkra képvisel. Ha p. o. órát elveszíttem, nem kell okvetlenül arról a haszonnól lemondanom, amelyet az óra képvisel számomra, hanem csere útján újabb órát szerezhetek, feltéve, hogy kisebb használdozattal biztosan egy újabb órát tudok beszerezni, mint amilyen használdozatot számomra az óra nélkülözése képvisel. Ennek megfelelően értékszámításomba nem is állíthatom be másképp az óra jelentőségét, mint az újabb megszerzéssel járó használdozatnak megfelelően.

Mint már előbb is hangsúlyoztuk, ez természetesen csak oly feltétel alatt áll, hogy az órának biztos piaca van és hogy az óra megszerzési költsége kisebb, mint az a jelentőség, melyet számomra az óra használata képvisel. Ha p. o. oly helyen vagyok, ahol nem tudok újabb órát szerezni, akkor eredeti határhasznának megfelelően fogom azt értékelni, mert a társas környezet e tekintetben nem tud könnyebbséget nyújtani és ez irányban szükségletkielégitésemet nem tudja befolyásolni. Hasonlóképpen áll a dolog akkor, ha időközben az órák ára oly magasra emelkedett, hogy egy újabb óra beszerzése nagyobb áldozatot kívánna tőlem, mint amilyen haszna van számomra az órának, vagy pedig, ha időközben vagyoni viszonyaim

annyira rosszabbodtak, hogy nem tudok többé új óra vásárlására gondolni.

A társas környezet és a csere lehetőségének az által való megnyílása azonban még egy másik irányban is befolyást nyer értékelésemre. Lehetővé teszi ugyanis azt, hogy a birtokban lévő jószágot nemcsak közvetlen használatra, avagy termelésre fordíthatom, hanem kicserélés útján is értékesíthetem. Erre természetesen csak akkor fogok gondolni, ha a jószág csereértéke nagyobb, mint annak használati értéke. A mai nehéz megélhetési viszonyok p. o. sok családot arra indítanak, hogy ingóságaik egy részét élelmiszerekért vagy pénzért cseréljék ki. Itt a fordítottja történik annak, mint amikor a csere egy elvesztett, vagy elhasznált jószág újból megszerzését teszi lehetővé. A csereérték a kicserélés szempontjából való jelentőség, a használati érték, vagyis a közvetlen felhasználás által nyújtott haszon fölé emelkedik és ez által új irányt ad gazdasági tevékenységünknek; itt is tehát a csere hatásával állunk szemben, amely a javaknak számunkra képviselt jelentőségét befolyásolja. A jószágnak mások által tulajdonított jelentőség nagyfokú emelkedése, avagy vagyoni helyzetünk alapos leromlása idézheti elő a csere lehetőségével kapcsolatban ezt a hatást. A termelés maga nyújtja azonban az értékelés ily irányú befolyására a legnagyobb indító okot. Az ember tehetségei és működési köre korlátoltak és ezért tevékenységét csak kevés irányban fejlesztheti ki. A csere lehetősége ezt erősen támogatja, mert lehetővé teszi neki azt, hogy bizonyos javakat szükségletén felül termelve, azokért a neki szükséges javakat szerezzék meg cserébe. Ebben az esetben a nagyobb mennyiségben előállított jószág használati értéke, tehát saját határhaszna oly alacsonyra súlyedhet, hogy számára az illető jószág szabad jószággá válnék. Nem lehet azonban azzá még akkor sem, ha p. o. oly nagybirtokosra gondolunk, ki mindent szükségleteit messze felülmúló mértékben állít elő, mindenekelőtt azért, mert a termelés haszonáldozattal jár; de még ha ettől el is tekintünk, akkor is értéket kell e saját használata szempontjából szabad javaknak tekinthető tárgyaknak tulajdonítania, mert a csere számára más értékes javak megszerzését teszi termelvényeinek átengedése fejében lehetővé. A gazdasági számítás törvényeit a legdurvábban sértené meg éppen ezért az ilyen nagybirtokos akkor, ha a jószágok saját határhasznát tartaná szem előtt, azoknak semmi jelentőséget

nem tulajdonítana, és azok felhasználását minden gazdasági mérlegeléstől függetlenülé, mert a termelt mennyiség egy részének átengedése más élvezeteket, más hasznok forrását nyitja meg számára. Még inkább áll ez azokra vonatkozólag, akik gazdasági létüket egyenesen arra alapítják, hogy az általuk előállított javakat kicserélve, azok fejében szerzik meg szükséglet-kielégítésük összes feltételeit.

A csereérték a legmagasabb fokra emeli a *haszonhelyettesítés törvényét*. Már a használati értéknél találkoztunk e törvényvel, mert a határhaszon törvénye semmi más, mint az egyes rész-mennyiségek hasznának értékszámításunkban az utolsó rész-mennyiség hasznával való felcserélése. A hozadéki értéknél is érvényesül ez a törvény, mert értékelésünkben a termelési jószág saját határhaszna helyett a határtermék határhaszna dönti el annak értékét. Leghatványozottabb mértékben azonban a csereértéknél jut a haszonhelyettesítés törvénye kifejezésre, mert a jószág határhaszna helyébe egy másik jószág, a cserében az illető jószágért feláldozandó tárgy vagy szolgáltatás, illetőleg a cserében azért nyerhető tárgy vagy szolgáltatás határhasznát állítja. A haszonhelyettesítés törvényének hatványozásán kívül a másik fővonása a csereértéknek az, hogy egy *idegen elemet, a jószág jelentőségének mások által való megállapítását viszi bele értékelésünkbe* és engedi beleszólni annak a jelentőségnek a megállapításába, melyet az egyes javak számunkra képviselnek. A csereérték lényege azonban még ezek kidomborításával nincsen kimerítve. A *csereérték megállapítása ugyanis mindig két jószágnak legalább két ember részéről való összemérését tételezi fel*. Csak két jószágnak egy idegen értékítélet bevonásával való összehasonlításából állhat elő, mert a cseréhez másik félre van szükség, ki a jószág újból megszerzését, illetőleg értékesítését saját értékítélete alapján lehetővé teszi. E tényre *Seligman* mutatott rá,* kiemelve azt, hogy az egymással érintkezésbe kerülő két fél gazdasági helyzetének különböző volta a csereérték keletkezésének tárgyi feltétele nemcsak a különböző nemzetgazdaságok cseréjénél, hol e tény már régóta felismerték, hanem minden cserénél. A csereérték tehát mindig két félnek két jószágra vonatkozó

* V. ö. *Seligman* : Principles of Economics New-York és Calcutta 1908, 3. kiad., 226. old. Szerinte a comparatív költségek elve nemcsak a nemzetközi cserében, hanem minden csere esetében irányító és a csereérték alakulásának alapelve.

hasznossági mérlegelését tételezi fel, bár ez összehasonlítás eredménye azután minden egyes félnél subjectiv alapon nyilatkozik meg.

E megfontolások is mutatják, hogy a csereértékben a hasznok subjectiv mérlegelésébe idegen, kívülünk álló mérlegelések szólnak bele. A csereérték tehát különböző egyének értékítéletei kapcsolatba kerülésének forrása. Ez társas környezetünk következménye, és minél inkább növekszik a gazdaságnak az emberek társas egybefűzöttsége által való befolyásolása, annál szélesebb körben érvényesül a csereérték és annál több jószágnál lép az a használati érték helyébe. A csereérték a hozadéki értékkel is egyre élénkebb kölcsönhatásba kerül azáltal, hogy a termelési javak is cserefolyamatok kiindulási pontjai és az elhasznált termelési javak is a piacon pótolhatók. A gazdasági fejlődésnek az értékelésre való hatását tehát abban foglalhatjuk össze, hogy a csereérték mindjobban általánosul és mind szélesebb körben lesz értékelésünk irányítója. A használati és a hozadéki érték fontosságát ez azonban nem érinti, mert a csereérték is vég-eredményben a különböző egyének szükségletkielégítésére és a javaknak e szempontból tulajdonított jelentőségére támaszkodik és csupán a használati, valamint a hozadéki értéknek a gazdaságok társas egybefűződése által való módosítását juttatja érvényre.

A csereértékkel egyúttal a gazdasági élet társas szervezetének terére érünk. Ez az a híd, amely bennünket átvezet a zárt egyéni gazdaságokból a közgazdaságba.

B) A piac tüneményei.

I. FEJEZET.

Az ár.

17. A piac alapmegfigyelései.

Az értéktüneményben a gazdasági életnek az egyén legbensőbb énjéből kiinduló tényezőit ismertük meg. Már ennek elemzése is rávezetett bennünket arra, hogy nemcsak az ember tárgyi környezete, hanem személyi, társadalmi környezete is befolyással van azokra az ítéletekre, amelyeket a javak jelentőségéről alkot. Az ember társas környezetére való tekintet ad létet a csereértéknek. Az élet azt mutatja, hogy e tekintet egyre erősebben érvényesül. A természeti környezet gazdasági hatása a társadalmi élet fejlődésével egyre kevesebb vonatkozásban érvényesül közvetlenül. Az mindinkább a társas környezeten keresztül érzeteti hatását az egyes gazdaságokban. Ez nemcsak a csereérték jelentőségét fokozta, és annak körét szélesítette, hanem oly tüneménynek lesz egyúttal kiindulási pontja, mely a csereértéknek eredetében mindig subjectiv természetén túlmenve, mintegy *egyénközi* jelleget nyer és a gazdasági élet társas kapcsolatát önálló létre kelti. Ennek felismerésével a gazdasági élet egy oly tüneményével kerülünk szembe, melynek gyökere már az ember társas környezetében és e társas környezet egyéni reflexében, a csereértékben van. Ha tehát mélyebben akarunk behatolni a gazdasági élet emez első társadalmi tüneményébe, mindenekelőtt a cserére vonatkozó megfigyeléseinket kell egybegyűjteni.

A csere, mint elszigetelt jelenség kezdi pályafutását. Alacsony gazdasági fokon a gazdaságok egyformasága folytán ritka, és így a gazdaság egész felépítésében alig játszik szerepet. Felkelti ugyan egyes vonatkozásokban az ember érdeklődését személyi környezetének gazdasági helyzete iránt, de a gazdaság menetére

csak kevés hatással van. Az *elszigetelt csere* azonban nemcsak kivételes és a kezdetleges gazdaság folyásában egészen alárendelt szerepet játszó jelenség, hanem egyúttal nagyon *nehézkés és nagy mértékben ötletszerű*. A felek teljesen a sötétben tapogatóznak a csere feltételeit illetőleg, mert alig vannak támpontjaik a velük szemben álló fél értékelésére vonatkozólag. Hiányzik az alap és hiányzanak a tapasztalatok annak megítélésére, hogy mások hogyan értékelik a javakat.

Csak kevéssé kell a gazdasági élet megfigyelésébe elmélyedni, hogy fejlődésének egyik fővonását a csere gyakorivá válásában ismerjük fel. Az *elszigetelt csere* az alacsony gazdasági fok jellemzője. Amily mértékben váltja fel az egyéni gazdaságok egyformaságát azok különbözősége, ugyanoly mértékben gyarapszanak a cserelehetőségek és növekszik a cserére való inger is, mert az egyén az őt környező gazdaságokban egyre növekvő mértékben talál oly javakat, amelyekhez csak csere útján juthat. Ezért *magas fejlettségű gazdasági életben egyenesen a csere lesz a gazdasági élet sarkpontja*. Ezzel a csere végbemenetelében is lényeges változás következik be. Az esetleges és ötletszerű csere helyét az *állandó és tervszerű csere* foglalja el, mely már korán állandó cserealkalmat teremt. Így keletkeznek a vásárok és így keletkezik a piac. E fogalomban a köznyelv a cserélni hajlandók helyi és időbeli találkozását foglalja össze. A közgazdaságtan piaci fogalma természetesen nem külsőségekhez tapad; az nem a formát, vagy a cserélni óhajtók találkozási helyét, hanem a cserélési lehetőségek bizonyos körét és a cserélni óhajtóknak e közös szándék által egybefűzött csoportjait érti piac alatt. *A piac ennél fogva egy gazdasági érdekeltégi kört, a cserélési érdek által összefűzötték körét jelenti*.

A piac, mint cserelehetőség, az *elszigetelt cserétől* számos irányban igen lényegesen különbözik. A leglényegesebb és legalapvetőbb különbség az *elszigetelt csere és piac között* az, hogy *a piacon a csere tömegjelleggel nyer*. A cserélni óhajtók nagy számban találkoznak össze és érdekeik különbözősége szerint csoportosulnak, mert az általános érdekközösség csak addig terjed a piacon, hogy az ott megjelenő felek mind cserélni óhajtanak. Ezen belül azonban érdekeik igen eltérők, sőt a piac főjellemonásai közé tartozik, hogy a cserélni óhajtásból folyó érdekközösség mellett a legmesszebbmenő részletekig mindjárt ott van az érdekellentét is. A venni óhajtóknak közös érdekük, hogy

minél kevesebbet kelljen a vásárolni kívánt árukért áldozniok. Ez érdekközösségbe fűzi őket, de mindjárt mellette áll egy ellentétnek a csirája, mert mindegyik vásárló árúhoz óhajt jutni és ezirányban mindazokban, akik hasonló szándékkal jönnek a piacra, ellenlábast lát, aki esetleg az árút elveszi előle. Ugyanígy van ez, csak a megfordított oldalról, az eladóknál is.

Az érdekközösség és érdekellentét a piacon egyaránt tömegszerűsítve jelenik meg. A cserélők helyét cserélő pártok, közös gondolattól és akarattól vezetett csoportok, a *kinálat* és *kereslet* pártjai foglalják el. Az egyén mindkét oldalon háttérbe szorul és helyét az összesség, a nagy csoportok foglalják el.

A piacon háttérbe szorul az egyéni szükséglet és az egyes egyének birtokában levő jószágmenyiség is. A kereslet és kínálat nemcsak két gazdasági párt alakulását jelenti, hanem *tömegesített szükségleteknek és tömegesített*, az egyéni viszonylatoktól függetlenül *menyiségviszonyoknak is ad létet*. A piacon az egyes egyének szükségleteinek magukbanvéve épp oly kevésé van szavuk, mint az egyes egyének birtokában levő jószágmenyiségeknek. Ahogy tömegeredményt fejez ki a piac személyileg, a cserélő felek helyébe cserélő pártokat léptetve, épp úgy tömegeredményt jelent tárgyi szempontból a jószágmenyiségek tömegesítése folytán.

Ez a piacra jövő, vagy gazdasági viselkedésükben arra támaszkodó felek értékelését is erősen befolyásolja. Az egyéni gazdaság, vagy csupán egy-két gazdaság korlátolt viszonyai alapján keletkezett értékítéletek a piacnak, a gazdaságok tömegének távlatába kerülnek. Ezáltal a piac az *értékhelyesbítés* színhelye lesz. Ez az értékhelyesbítés semmi más, mint a használati és hozadéki értéknek a cserelehetőségek alapján való kiigazítása. Ez a csereérték térfoglalásának titka is. A piacon a felek megtanulják gazdasági mérlegeléseikben a társas környezetet számbavenni. Meglátják azt, hogy gazdasági megfontolásaikban helyesen vették-e számba az egyes javakat, hogy tehát azok valóban oly ritkák vagy oly gyakoriak-e, vagyis oly nehezen vagy oly könnyen pótolhatók-e, mint ahogy azt saját gazdaságuk, vagy az azt környező néhány gazdaság viszonyainak figyelembevételével hitték. A piacon a felek meglátják azt, sokan vagy kevesen óhajtoznak-e a kezükben levő javak után, és sokan vagy kevesen kínálják-e az általuk szükségelt javakat. A piaci értékhelyesbítés tehát a pusztán tárgyi környezetük

alaján megítélt jelentőség mellett a társas környezet, a személyi lehetőségek számbavételének alapját veti meg.

A tömegszerűség mindenütt mutatkozó velejárója az érdekösszeütközés és a küzdelem. Ez a piacon is megtalálható. Minden vevő venni és minden eladó eladni akar és így érdeke beleütközik mindazokéba, akik hasonló szándékkal jönnek a piacra, mert azok is hasonló célért versengenek. Minden vevőnek a többi vevőben, és minden eladónak a többi eladóban versenytársa támad. Ezért a piac elengedhetetlen jellemvonása *a verseny*. A verseny lényege az egy célra törekvés, és pedig oly módon, hogy mindegyik fél ereje megfeszítésével legyűrje társát. A piacon azonban e legyűrés nem történhetik minden fegyverrel, mert hiszen a piac tisztán gazdasági folyamatok színhelye, a gazdaság pedig békés eszközmegszerző tevékenység. Így tehát a versenyben rejlő küzdelem is csak békés eszközökkel, csak gazdasági alapon folyhat és így *a versenyben a küzdelem különleges gazdasági válfaját ismerhetjük fel*. A verseny minden egyéb küzdelemtől abban különbözik, hogy az tisztán gazdasági alapon, gazdasági eszközökkel, tehát békés úton bonyolódik le.

Minden tömegjelenség, mely nem chaotikus jellegű, rendező elvet kíván, mert nélkül valóban tülekedéssé, nyílt összeütközéssé fajul. Így van ez a piacon is, melynek tisztán gazdasági jellege a versenyben már magában foglalja rendező elvét. Az érdekek kiegyenlítésének a versenyre szorítkozása idézi elő a tömegakarathoz alkalmazkodását és az érdekellentétek dacára a tömeges csere síma lebonyolódását. A verseny összeütközések nélkül cseréhez juttatja a gazdaságilag legerősebb, *a legcsereképesebb* feleket, ellenben kiküszöböli, a cseréből kizárja a kevésbé csereképes feleket.

A tömegjelenségek főjellemvonása az, hogy nem egyszerű összegezései az egyéni jelenségeknek, hanem azoktól egészen eltérő új eredményt hoznak létre. Így van ez a piacon is. *A piac távolról sem egyszerű egymásmellettisége és összegezése az elszigetelt cserefolyamatoknak*. Hiszen a párok nem egymásra való tekintet nélkül, hanem egymással érintkezésbe lépve cserélnek. A piaci cserét az elszigetelt cserétől éppen ezért az különbözteti meg, hogy a piacon a párok nem önállóan, hanem *közös feltételek mellett* cserélnek. Ahány elszigetelt csere, annyi-féle cserefeltétel; ezzel szemben egy piac, egy ár. A piacon

kialakuló közös cserefeltételeket ugyanis *árnak* nevezzük. Az *ár tehát egy többé-kevésbé széles kör közös cserefeltételeit jelenti.*

Eddigi megállapításainkon kívül még két fontos megfigyélést tehetünk a piacon. Az egyik az, hogy az árakat nem úgy szoktuk kifejezni, mint az elszigetelt csere eredményét, amely rendszeren két jószág közvetlen kicserélésében nyilvánul meg. A piac cserefeltételeit *pénzben* fejezzük ki. Ez annyira általános jellemvonása a piacnak, hogy ár alatt csupán a pénzben kifejezett cserefeltételeket szoktuk érteni. Az áraknak pénzben való kifejezése idézi elő az elszigetelt cserénél hiányzó azt a jelenséget, hogy a *vétel* és az *eladás* külön ténykedés jellegét nyeri. A vétel pénznek árúval, az eladás árúnak pénzzel való felcserélését jelenti. A pénz tehát mindkettőben előfordul, mert abban testesül meg az ár.

A második tény, melyet az áralakulással kapcsolatban lehetetlen észre nem venni, az, hogy az ár folytonosan mozog, *fluctuál.* Hol napról-napra, hol pedig hosszabb időközökben változik. E változás azonban rendszeren nem teljesen ötletszerű, hanem inkább egy tengely körüli ingadozások jellegét mutatja és így bizonyos állandóság is félreismerhetetlen az áralakulásban. Ezt már a classikusok is észrevették. Már ők megkülönböztették a napról-napra változó *piaci árat* annak szilárd tengelyétől, melyet *normálárnak* neveztek.

18. Az áralakulás alapkérdései.

Eddig terjednek a piacról szóló megfigyeléseink. Miként azonban a gazdasági élet alaptüneményeire vonatkozó megfigyeléseink sem voltak képesek teljes világot vetni a gazdasági élet alaptényeire, úgy a piaci folyamatok megfigyeléseinek összegyűjtése sem képes mindent megmagyarázni, ami a piacon végbemegy. A piacra vonatkozó megfigyelések nyomában több kérdés támad, melyek megoldást kívánnak, ha a piac és az áralakulás összefüggéseit fel akarjuk deríteni.

Elsősorban arra kell választ keresnünk, hogy miért nem történik a piacon is, miként az elszigetelt cserénél, a felek cseréje egymástól független feltételek mellett, vagyis *miért alakul ki a piacon egy egységes, mindenki számára egyforma ár?*

A piac központjában álló főkérdés nyilván az ár. Ha előbbi kérdésünkre megtaláljuk a választ, akkor az ár lényegével tiszt-

tában vagyunk, de azt a kérdést, mitől függ az, hogy valamely jószágnak magas vagy alacsony ára van, még meg nem oldottuk. A piac második problémája tehát az áralakulás mikéntje, vagyis az, hogy *mily alapon alakul az ár.*

Megfigyeléseink megállapították továbbá azt, hogy az árak folytonosan ingadoznak, anélkül azonban, hogy azok teljesen ötletszerűek, és egymástól teljesen függetlenek volnának. Azt a további kérdést kell tehát felvetnünk, hogy *mi az oka az árak ingadozásának és emellett mégis bizonyos állandó jellegének?*

És végül még egy kérdésre kell választ keresnünk. Azt pusztán megfigyeléseink alapján megállapíthattuk, hogy az árakat pénzben fejezzük ki. Ennek okára nézve azonban a piac egyszerű megfigyelése még nem tájékoztatott. Fel kell tehát vetnünk azt a kérdést, honnan van ez az eltérés az elszigetelt és a piaci csere között, vagyis *miért fejezzük ki a piacon a cserefeltételeket pénzben?*

E kérdések köré több más kérdés is csoportosul, mégis elsősorban ezeken fordul meg a piaci tünetények megfejtése. E felvetett három első kérdés egymással kétségtelenül szorosan összefügg. Mindenekelőtt tehát ezek megoldását kell keresnünk.

19. A piac mechanizmusa.

Az előző szakaszban felvetett kérdések közül az elsőre igen könnyen megadhatjuk a választ. Az tulajdonképpen az elszigetelt és a piaci csere közti különbség lényegéből folyik. E különbség ugyanis abban áll, hogy az elszigetelt cserénél csupán egyes felek kerülnek egymással érintkezésbe, míg a piaci csere tömeges csere. Éppen ezért a piacon végbemenő csere nem lehet a cserélő pároknak csupán egymásmellettsége; hiszen a csere tömeges lebonyolításánál fogva *a piacon a cserélő párok egymásra befolyást nyerne.* Egyik sem akar kedvezőtlenebb feltételek mellett cserélni mint a másik, és ezért minden piaci fél szorgosan figyelni versenytársai csereeredményeit és ha azok előnyösebbek, mint amilyen feltételek mellett ők eredetileg cserélni hajlandók volnának, akkor maguk számára is az előnyösebb feltételeket igyekeznek biztosítani. *A cserélő párok emez egymásra hatásából állanak elő a piacon az egyformásított cserefeltételek.* Azokban tehát a piac tömegjellegének eredményeit kell látnunk.

Már sokkal nehezebb a választ arra a kérdésre megtalálni, hogy miképpen és mily alapon alakulnak ki az árak. Legközelebb fekszik a választ abban az irányban keresni, hogy a javak megszerezhetőségének feltételei, tehát azok termelési költségei kiindulási pontjai és alapjai az áralakulásnak. Hiszen minden jószág többé-kevésbé bonyolult előállítási folyamatnak a gyümölcse. Bár a termelés feltételei nagyon különbözők, mégis minden termelésben közös az, hogy költségekkel jár, amelyeknek meg kell térülniök, máskülönben a termelőnek vesztesége van, ami pedig minden józan gazdálkodást lehetetlenné tesz. A javak előállítási lehetősége a termelési költségekben nyer piaci kifejezést és így igen közel fekszik az a feltevés, hogy az ár a termelési költségeken nyugszik. A termelők, vagyis a kínálat természetesen ennél magasabb árat is szívesen fogadnak, ennek azonban a köztük kifejlődő verseny látszik útját állani, mert a piacra kerülő mennyiséget addig fokozza, amíg a kínálat a termelési költségeknek megfelelő ár mellett hajlandó az árút átengedni. Ezen alul állandóan az ár nem súlyedhet, mert akkor a termelés többé ki nem fizeti magát.

A classicusok valóban így magyarázták az áralakulást és azt tanították, hogy a javak túlnyomó többségénél a termelési költségek határozzák meg az árat. Mielőtt azonban az áralakulásnak ezt a magyarázatát végleges megoldásnak fogadnók el, azzal kell tisztába jönnünk, vajjon az áralakulásnak minden tüneténye valóban megmagyarázható-e ezen az alapon és vajjon csakugyan fennforognak-e azok a kényszerítő körülmények, amelyeknek következménye volna az, hogy az ár a termelési költségeken felül nem emelkedhetik.

Annak, hogy az ár valóban a termelési költségekig súlyedjen, első feltétele, amint a fentiekből láttuk, az, hogy a szabad verseny teljes mértékben érvényesüljön. Az élet azonban azt mutatja, hogy, bár a gazdasági élet rendes menetében a verseny csakugyan igen jelentékeny szerepet játszik, az mégis igen gyakran csak korlátolt mértékben, sokszor pedig sehogy sem érvényesül. Csupán a kartallekre és egyéb alakulatokra kell gondolnunk, hogy ennek valóságáról meggyőződünk. De nem is kell messzire mennünk, mert hiszen a nagyobb fokú verseny elengedhetlen feltétele az, hogy a felek a piacot áttekinteni tudják, mert enélkül a többi párok cserefeltételeiről csak hiányosan értesülnek. Ez az áttekintés ritkán, csak a legtokéletesebb

piacokon, minő p. o. a tőzsde, teljes, míg legtöbb esetben igen hiányos, mi viszont a verseny hatását is csak kisebb mértékben engedi érvényesülni. Az áralakulás fenti magyarázata tehát a legjobb esetben csupán a javak egy részének, az úgynevezett tetszés szerint szaporítható javak árának kialakulását tudja megmagyarázni. Ez az oka annak, hogy a classicusok árelmélete valóban nem egységes, hanem két részre oszlik, mert a versenyárnak fentiekben ismertetett magyarázata mellé a monopol árak elméletét kell állítania. Ez már magában véve kevésbé előnyös színben tünteti fel a régi árelméletet, mert az áralakulás végeredményben egységes folyamat, amelyet egységes alapon kell megmagyarázni tudni.

Az áralakulás fenti magyarázata továbbá úgy tünteti fel a dolgot, mint hogyha a piacon belső szükségyszerűség folytán a a termelés uralkodnék, és a verseny hatása alatt a javak mennyiségét mechanikusan annyira növelné, hogy az ár szükségképpen csak a termelési költségeket térítheti meg. A termelés adott lehetőségei által megszabott és irányított kínálat látszik tehát e felfogás mellett az ár egyedüli szabályozójának, legalább is a javak többségére vonatkozólag, míg a termelés lehetőségein belül előállított jószágmennyiség iránti kereslet hatása szinte közömbösnek tűnik fel, mert az nem is látszik kérdésesnek, hogy a kereslet az előállítható jószágmennyiséggel szemben megvan. A kereslet jelentőségének eme háttérbe tolása azonban gondolkodóba kell hogy ejtsen a magyarázat helyes voltát illetőleg, mert a gazdasági élet alaptüneményét az emberi szükségekben ismertük fel, melyeket pedig a piacon a kereslet képviselt.

Az áralakulás fenti magyarázata legnagyobb hiányára bukkanunk e megfontolással. Nem képes az ugyanis azt az összefüggést felderíteni, amelyben az áralakulás a gazdasági élet alaptényével, a szükséglettel van. Ha pedig igaz az, hogy a gazdasági tevékenység alaptüneménye a javak felhasználásának helyes irányítása és jelentőségük mérlegelése, akkor minden valóban gazdasági tüneménynek, tehát az áralakulásnak is evvel a mérlegeléssel kell összefüggésben állania. Éppen ezért csak olyan árelméletet találhatunk kielégítőnek, amely az áralakulás jelenségeit a gazdasági élet alaptüneményével, az értékeléssel közvetlen összefüggésbe hozza.

A classicus árelméletnek van azonban még egy igen nagy hibája. Nevezetesen az, hogy az áralakulás törvényeinek bizonyos

sorozatát egyáltalában nem tudja megmagyarázni, vagy legfeljebb csak a gazdasági cselekvés körén kívül fekvő jelenségekként tudja értelmezni. Az áralakulásnak a termelési költségek alapján való magyarázata ugyanis nem képes megmagyarázni azt, miért van a piac ismeretének, valamint áttekinthetőségének az áralakulásra oly döntő befolyása, miért cserélnek továbbá mindig kedvezőtlenebbül azok, akik bevásárlásaikra csak kevesebb időt vagy erélyt tudnak szentelni. Ha az áralakulásra valóban a termelési költségek volnának döntők, akkor ily esetekben is a termelési költségeknek megfelelő árak kellene érvényesülnie.

A legelső kérdés, amelyet ezek után fel kell vetnünk az, hogy *az áralakulás lehet-e független az egyének szükségéitől és az azokra épített értékítéletektől?* A csere kétségtelenül közvetlenül az értékelésnek az eredménye, mert abból származik, hogy gazdaságunk szempontjából nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a becserélni kívánt jószágnak, mint annak, amit érte cserébe kell adni. A piac, ahol az áralakulás végbemegy, a cserefolyamatok színhelye és így annak is a felek értékeléseinek hatása alatt kell állnia. Avagy talán a csere tömegszerűsítése kiküszöböli az értékelés közreműködését az áralakulás folyamatából? E feltevés elfogadására semmilyen okunk nincsen. Az egyén a piacon a cserelehetőségekre való tekintettel helyesbíti ugyan eredeti értékelését, de végeredményben mégis csak mindig akkor cserélhet, az ha egyéni gazdasága szempontjából előnyös, vagyis akkor, ha a kezében lévő jószágért cserébe olyan jószágot kaphat, amelynek saját gazdasága szempontjából nagyobb jelentősége van. *Az áralakulás folyamata tehát nem lehet független a felek értékelésétől, sőt csakis ezen az alapon képzelhető el.*

A piac e tekintetben csupán a felek eredeti értékelése helyesbítésének ad teret. A javaknak a felek egyéni gazdaságában való közvetlen felhasználására tekintő értékítélet mellé a piacon egy második lép, amely azoknak a csere és a piaci viszonyok szempontjából való megítélését csatolja. Ez annak következménye, hogy minden piaci fél legkedvezőbb feltételek mellett kíván cserélni. Amennyiben a felek látják, hogy a piaci helyzet eredeti értékelésüknél kedvezőbb körülmények között engedi meg egyes javak megszerzését, eredeti használati vagy hozadéki értékelésük háttérbe lép, mintegy subsidiarius lesz és helyét az illető jószágnak az adott piaci viszonyok szerinti csere-

értéke foglalja el.* Ez nem jelent annyit, hogy eredeti, teljesen egyéni viszonyaik a javak értékelésére ezáltal elveszítenék jelentőségüket. Eredeti értékelésük ugyanis csak lappangó állapotban kerül a piaci lehetőségek folytán és azonnal ismét előtérbe lép és döntően befolyásolja cselekvésüket, mihelyt a piaci feltételek úgy alakulnak, hogy a piac alapján előálló értékelések többé nem kedvezőbbek eredeti egyéni értékelésüknél. E tételben egyébként semmi más nem foglaltatik mint az, amit a csereérték alakulásáról már az értékelés fejezetében megállapítottunk.

A csereértéknek a használati és hozadéki értékhez való viszonya már magában foglalja az áralakulás lefolyásának menetét is. Az egész folyamatot *Menger* tétele irányítja, melynél fogva *minden fél azt az elvet tartja szem előtt, hogy inkább kisebb nyereséggel cserél, minthogy az őréája nézve előnyös cserétől elessék.* Meddig lesz valamely félre nézve a csere előnyös? Kétségtelenül csak addig, amíg a becserélni kívánt jószágot magasabban értékeli, mint a cserebe adandó jószágot, vagyis piaci nyelven szólva addig, amíg a feláldozandó pénzmennyiséget kevesebbre értékeli, mint a megszerezni kívánt árút. Mindaddig, amíg a vásárolni kívánt árút valamelyik piaci fél a feláldozandó pénzüsszegnél magasabban értékeli, a csere haszonnyereséget jelent számára. Minden piaci fél tehát elrejtí eredeti értékelését mindaddig, amíg úgy látja, hogy a piaci helyzet szerint annál előnyösebb feltételek mellett cserélhet; mihelyt azonban látja, hogy túloptimistikusan ítélte meg a piaci helyzetet, megkezdí a visszavonulást saját egyéni értékelése felé és mindaddig eredeti piaci véleményénél magasabb pénzüsszeget lesz hajlandó az árúért adni, avagy, mint eladó kisebb pénzüsszeget azért elfogadni, míg az eredeti egyéni értékelésével összehasonlítva számára előnyt jelent. Míhelyt a piaci helyzet úgy alakul, hogy eredeti értékelésén túl kellene a félnek visszavonulnia, vagyis többet kellene adnia az árúért, vagy azért kevesebbet kellene elfogadnia mint amennyire azt magában értékeli, a piacot elhagyja és többé nem lesz hajlandó csereére, mert a csere most már számára veszteséget jelentene. A feleknek eredeti értékelésük irányában való visszavonulása a *piaci alkuban* jut kifeje-

* *Fetter* (v. ö. *Principles of Economics*. New-York 1904. L. 30. old.) ugyane jelenségre gondol, midőn subjectív és objectív cserét különböztet meg. Az csak a javak gondolatban való összehasonlítása, a második a piaci helyzet adott helyzete alapján való cselekvés.

zésre. *A piac mechanizmusának lényege tehát az alkuban, a piaci helyzet és a felek eredeti értékelésének összehasonlításában áll.*

Az előadottakból már most világosan láthatjuk, hogy az áralakulásban a termelési feltételek nem érvényesülnek közvetlenül. Eltekintve attól, hogy ezek egyáltalában csakis a kínálatra gyakorolhatnak közvetlen befolyást, magával a piaci mechanizmussal közvetlen összefüggésben azért nem állhatnak, mert a piaci mechanizmus lényege éppen az alkuvás, mely a felek eredeti és a piaci helyzetből merített értékelésének összehasonlításából áll. Ebből az összehasonlításból folyik az áralakulás igazi lényege, az árajánlatok tétele és azok módosítása. Úgy a kereslet, mint a kínálat oldalán az árajánlatok egymásra hatása folyamán elmarad mindaz, akinek subjectiv értékelését túllépik az elhangzó árajánlatok. Ily módon *a felek között természetes kiválasztás megy végbe*. Csak a csereképes felek, vagyis azok a felek jutnak cseréhez, akiknek subjectiv értékelése az adott piaci helyzet alapján elhangzó árajánlatoknál kedvezőbb. Hogy hány fél lesz a piacon csereképes, azt a kereslet és kínálat oldalán álló felek egyéni gazdasági helyzete, valamint az árúból piacra kerülő mennyiség határozzák meg. Éppen ezért a kínálat és a kereslet alább még bővebben elemezendők lesznek. A piac mechanizmusának lényegéhez ezek már nem tartoznak.

A felek közötti kiválasztás eredményezi tehát azt, hogy az eredetileg a kereslet és kínálat ajánlatai folytán ingadozó piacon telyes egyensúlyhelyzet áll elő, vagyis csak annyi fél lesz csereképes, amennyi mellett a kínálat és kereslet egymással egyensúlyba tud helyezkedni. A piaci egyensúly tehát azáltal következik be, hogy a piaci felek eredeti értékítéleteik irányában visszavonulnak, úgy a vevők, mint az eladók sorából kizárják azokat, akik subjectiv értékelésük alapján már nem nyernének a cserén. E kizárási folyamat azonban csak addig terjedhet, amíg olyan felek ki nem maradnának a cseréből, amelyekre az még nyereséget hoz. Azokat a feleket, akik a piacra hozott mennyiség mellett fizetési képességük, illetőleg termelési költségeik alapján még éppen nyereséggel cserélhetnek, *határpároknak* nevezzük. Úgy a vevők, mint az eladók oldalán ugyanis csupán azokra nem hoz nyereséget a csere, akik a határpároknál egyéni értékelésük folytán kedvezőtlenebb helyzetben vannak. A határpárok ajánlatainál lejjebb, illetőleg feljebb az árajánlatok nem terjedhetnek, mert ha ennél magasabb ajánlat tétetik, akkor

már a következő eladó is csereképesé válik, holott az adott helyzet mellett már vevőre ily magas áron nem számíthat, ha pedig ennél alacsonyabbra súlyedne az árajánlat, akkor a határvevő után csereképességben következő vevő is nyereséggel szerezhetné meg az árut, mi elegendő indok arra, hogy a határvevő valamivel többet legyen hajlandó érte adni, nehogy a vételtől elessék. Minthogy pedig a határvevőnél és a határeladónál kedvezőbb feltételek között levő felek a helyzet mellett úgyis cseréhez jutnak és így a vevőknek árajánlataik emelésére, az eladóknak pedig árajánlataik súlyosztására nincsen többé okuk, hiszen reájuk nézve a határpárok ajánlatai alapján való csere az adott körülmények között a legelőnyösebb, a határpárok értékelése kell, hogy szabja meg az árat. *Az ár tehát a határpárok értékelésétől függ.* Ha tehát a határvevő akár nagy fizetőképességére, akár pedig az árúra irányuló szükséglete nagy intenzitásánál fogva, a határeladó pedig akár az árú ritkaságánál, akár pedig magas termelési költségeinél fogva magasan értékeli az árut, akkor annak az ára is magas lesz, míg akkor, ha a határvevő és a határeladó kisebb jelentőséget tulajdonítanak az árúnak, akkor annak ára is alacsonyabb lesz.

Be kell azonban látnunk azt, hogy a határpárok értékelése még nem határoz meg egy oly pontot, amelyen az árnak szükségképpen meg kellene állapodnia. Semmi kényszerítő körülmény nincs ugyanis arra, hogy a határvevő és a határeladó értékelése tényleg egy pontban találkozzék. A két ajánlat mindenestre közeledik egymáshoz azáltal, hogy úgy a határvevő, mint a határeladó igyekszik árajánlatának emelésével, illetőleg csökkentésével versenytársait kizárni, de e kizárási törekvésből még nem következik a határvevő és a határeladó árajánlatának egybeesése. Azok a tisztán gazdasági tényezők tehát, amelyek a kevésbé csereképes felek kizárására irányulnak, csak két árhatárt állapítanak meg. E fontos tétel felismerése Seager-nek és Hobson-nak * köszönhető. Végre azonban a határpároknak mégis egy pontban kell találkozniuk, vagyis egy árban kell megállapodniuk. Ez az ár kétségtelenül a határpárok gazdasági helyzete által adott árhatárok közé kell hogy essék. Az azonban, hogy a határvevők vagy a határeladók értékeléséhez fog-e végeredményben az ár közelebb esni, már más tényezőktől függ

* V. ö. Hobson: Economics of distribution. London 1902. L. 19–22. old. Továbbá Seager: Introduction to economics. 3. kiad. New-York 1908. L. 99. old.

mint a két árhatár kialakulása. Míg ugyanis a két árhatár kialakulása tisztán a piac gazdasági helyzetétől, a vevők szükségleteitől és fizetőképességétől, valamint az eladók termelési költségeitől és értékelésétől függ, addig az árnak a két árhatár között való elhelyezkedése elsősorban a felek alkuvási ügyességétől, továbbá azok társadalmi helyzetétől, piaci áttekintésétől, valamint attól függ, hogy mily időt és erélyt fordíthatnak a csere lebonyolítására. Az árnak a két árhatáron belül való elhelyezkedésénél tehát már nem gazdasági tényezők, egyéni és társadalmi körülmények nyernek döntő befolyást, míg az árhatárok megállapításánál az adott piaci helyzet a maga objectiv gazdasági adottságában a döntő.

Eszerint tehát az áralakulás folyamata, közelebről, tekintve két részre bomlik. Az első a piac gazdasági adottságából folyó kizárási folyamat, a második a társadalmi és egyéni fölények, illetőleg hátrányok egymáshatása. Az áralakulási folyamatnak tehát csupán az első része áll határozott gazdasági szükség-szerűség hatása alatt, míg második részében szorosabb értelemben véve nem tisztán gazdasági tényezők is döntő befolyást nyernek. E megismerés tévesnek mutatja Smith-nek és a classicus iskolának azt a nézetét, hogy szükségképpen a mindenkire nézve legelőnyösebb árnak kell a piacon kialakulnia. E tétel ugyanis a gazdasági tényezőknek szabad tered engedő verseny mellett is csak az árhatárok kialakulására áll, míg az árnak ezeken belül való elhelyezkedése egyéni, illetőleg osztályelőnyök érvényesülésének is teret enged.

Foglaljuk már most össze az áralakulásra vonatkozólag nyert eredményeinket. Az áralakulás kiindulási pontját a piacra jövő felek subjectiv értékítéleteiben ismertük fel. Ezek indítják a feleket általában cserére és ezek döntők arra nézve is, hogy az egyes felek milyen feltételek mellett lesznek hajlandók cserére lépni. Az ár, mint a piacon cserélők egységes cserebázisa, a felek subjectiv értékeléseinek egymáshatásából áll elő oly módon, hogy mindegyik fél eredeti értékelését nem fejezi ki közvetlenül a piacon, hanem a piaci helyzet által indokoltnak látszó legelőnyösebb módon igyekszik cserélni, és egyéni értékelése irányában csak akkor kezd visszavonulni, ha látja, hogy a piaci helyzetet nem helyesen ismerte fel és az a veszély fenyegeti, hogy versenytársai elütik a cserétől. Ennek folytán csak a legcseréképesebb felek jutnak tényleg cseréhez, de az árat közü-

lük a határon lévő, tehát a legkevésbé cseréképes felek, a határpárok értékelése állapítja meg. A piac tisztán gazdasági tényezői azonban még nem eredményeznek a cserére nézve egyetlen lehetőséget, vagyis meghatározott árat, hanem csupán két árhatárt. E két árhatár között az ár annak a félnek a javára fog megállapodni, amely egyéni vagy osztályhelyzeténél fogva fölényben van a másik fölött. Arra nézve tehát, hogy a piac gazdasági tényezői által adott árhatárokon belül a vevőkre vagy az eladókra nézve fog-e az ár előnyesebben megállapodni, a határvevőnek, illetőleg a határeladónak nem csupán gazdasági helyzete, hanem általában egyéni és társadalmi helyzete is döntő lesz. Az áralakulás tehát már nem olyan tiszta gazdasági folyamat mint az értékelés, mert benne a tiszta gazdasági szükségyszerűség csak korlátokat, illetőleg határokat állapít meg, amelyekben belül érvényesülési tér jut egyéb egyéni és társadalmi tényezőknek. Ebben van az értékelés és az áralakulás ama különbsége, mely abból folyik, hogy míg az értékelés mindig a javak és az egyéni szükségkielégítés tisztán gazdasági viszonyának mérlegelése, addig az áralakulás már társadalmi eredmény, az egyéneknek a társadalommal való egybefűzőtsége pedig már nem tisztán gazdasági kapcsolat. Megállapítottuk végül, hogy az áralakulás tényezői nem merevek, hanem a gazdasági helyzet változásának folyton érvényesülő hatása alatt állanak és ezért az ár nemcsak a piac naponként változó összetételének hatása alatt ingadozik, hanem a piaci tényezőket gyökerükben is módosító változásokat is vissza kell hogy tükrözze.

Ha az áralakulásra vonatkozólag nyert ezeket az eredményeket a fentiekben ismertetett régi árelmélettel, vagyis azzal a felfogással összehasonlítjuk, mely az áralakulást egyszerűen a termelési költségek hatására akarja visszavezetni, akkor fel kell ismernünk, hogy az áralakulásról adott fenti elemzésünk nemcsak azokat a hiányokat pótolja, amelyeket a költségelméletben felismertünk, hanem más szempontokból is sokkal közelebb jut a valósághoz. Az ily árelmélet ugyanis nemcsak abban az esetben képes az áralakulás folyamatát megmagyarázni, ha a piacon a verseny tökéletes, és éppen ezért nem szorul arra, hogy külön árelméletet állítson fel az úgynevezett tetszés szerint szaporítható javak és a monopoljavak számára. Kellő világításba helyez továbbá a piacnak köztudomás szerint is legfontosabb tényezőjét, az alkuvást, és akadály nélkül meg tudja magyarázni, miért

van a piac áttekinthetőségének, a felek piaci értesültségének, valamint alkuvási ügyességének az áralakulásra oly nagy befolyása. Megtalálja továbbá a kapcsolatot az áralakulás folyamata és a gazdasági élet alapténye — a szükségletek — között és így az áralakulást vissza tudja vezetni gyökeréig, az egyéni gazdaság életnyilvánulásáig. Az új árelmélet emez előnyeinek jelentőségét a forgalmi gazdaság egyéb jelenségeinek vizsgálása még élesebben fogja megvilágítani.

20. A kereslet elemzése.

A fentiekben az áralakulás mikéntjével ismerkedtünk meg. Láttuk, hogy az ár a cserélő felek értékeléseiből indul ki és azok egymásrahatásából jön létre, azonban nem oly módon, hogy az egyes párok értékelése közvetlenül hat egymásra, hanem úgy, hogy a cserélő felek csoportosan, mintegy gazdasági pártok alakjában jelentkeznek a piacon. E pártokat, mint tudjuk, a kereslet és kínálat elnevezése alatt szokás összefoglalni. A kereslet és kínálat a gazdaságilag cselekvő egyének csoportjait jelzi, mely csoportok mögött az egyéni gazdaságokat befolyásoló tényezők összessége rejlik. *Úgy a kereslet mint a kínálat tehát nem egyszerű, az áralakulás végső rugóit létrehozó tényezők, hanem a mögöttük rejlő számos tényező egymásra hatásának gyűjtőlencséi,* amely tényezőkből fakadnak a piacon elhangzó árajánlatok. Téves tehát az a felfogás, amely a keresletre és a kínálatra való utalással már befejezettnek véli az áralakulás magyarázatát. Kétségtelen, hogy a kereslet növekedése emelkedő, a kínálat növekedése pedig csökkenő irányzatot ad az áralakulásnak és megfordítva. Ha azonban nem elemezzük a kereslet és kínálat mögött álló tényezőket, akkor az áralakulás pusztá mechanizmusának megismerésénél tovább nem jutunk és annak alaptényezőit meg nem ismerhetjük. A keresletre és kínálatra ható tényezőket kell tehát elemeznünk, ha tisztába akarunk jönni azzal, hogy mitől függ, magasak vagy alacsonyok lesznek-e a piacon mindkét párt részéről elhangzó árajánlatok. Lássuk tehát mindenekelőtt a kereslet elemzését.

A kereslet a piacon ugyanazt a tényezőt képviseli, melyet a zárt gazdaságban a szükséglet. A kereslet az áralakulás és a szükségkielégítés összekötő kapcsa és a társadalmi szükséglet megtestesítője. Minthogy pedig a közgazdaság az egyéneknek

nagyrészben csere útján egymásrahatásából áll elő, a kereslet az egész közgazdaságra nézve azt a szerepet játssza, melyet az egyéni gazdaságban a szükséglet tölt be. *A kereslet tehát a gazdasági tevékenység megindítója és kormányzója a közgazdaságban.*

Amint az egyéni gazdaságban a szükségleteknek, úgy a közgazdaságban a kereslet oldalán jelentkező törekvéseknek is különböző intenzitási fokai vannak. Míg azonban, amint tudjuk, az egyéni gazdaságban az egyén testi-lelki világával állanak összefüggésben e fokozatok és mint sürgősségi fokozatok jelentkeznek, addig itt a társadalom természetének, összetételének megfelelően az egyéni akarás különböző fokozatai gyanánt kell azoknak jelentkezniök. Más szóval a keresletnél, mint társadalmi tényezőnél, már nem a természet és az ember belseje közötti viszonyról, hanem az emberek egymás közti viszonyatairól van szó. Minthogy a javak nem engedik meg összes szükségleteink kielégítését, valamely alapnak kell keletkeznie, amely a szükségletkielégítés sorrendjére nézve irányadó és ezt az alapot tudvalevőleg a szükségletek sürgősségi fokozatai nyújtják. A társadalmi szükségletnél, a keresletnél sem hiányozhatik egy oly alap, mely lehetővé teszi bizonyos sorrend keletkezését, minthogy azok nincsenek oly mennyiségben, hogy az egész keresletet ki lehetne elégíteni. Ezt az alapot csak valamely olyan társadalmi intézmény vagy kölcsönhatás nyújthatja, mely az érvényesülés után törekvő egyéni akaratoknak bizonyos korlátokat szab.

Elképzelhető volna a kereslet érvényesülési sorrendjének közvetlen társadalmi, azaz jogi szabályozása, amint azt a socializmus kívánja és amint az a mai kivételes viszonyok között is számos árúra nézve történik. E szabályozás azonban mindig merev és sohasem tud számolni a felek szükségzei sokféleségével. Egyenlő, vagy a családtagok száma, esetleg a társadalmi állás szerint változó adatokat állapít meg és még az árúk kiszolgáltatásánál is külön szabályozást kíván, aminő p. o. a kiosztásnál az A, B, C sorrend betartása, a megjelenés időpontja szerint való kiszolgálás (ácsorgás) stb. Ha erről nem gondoskodik, a felek nyílt összeütközése elkerülhetetlen.

A piacon e folyamat nem ily merev. A kereslet ugyanis szerkezeténél fogva magában hordja azt a szabályozó elvet, amely adott kínálat mellett minden külső behatás nélkül is megállapítja azt, hogy a keresletből mily felek juthatnak vételhez. Ez az elv

a társadalom egyik alapintézményéből, a magántulajdonból folyik. A magántulajdon ugyanis korlátozza az egyéneknek a javak fölött való rendelkezési jogát, mert mások javait csak csere útján teszi nekik hozzáférhetővé, a cserében pedig minden fél csak azokra a javakra támaszkodhatik, melyek tulajdonában vannak. Az ellenérték nyújtásának szüksége egyrészt, a felek vagyoni állapotában elmaradhatatlanul kifejlődő vagyoni különbségek pedig másrészt, az egyéni szükségletekre támaszkodó keresleten belül különböző fokozatokat állapítanak meg, aszerint, hogy ki mily mértékben képes és hajlandó a cserében egyes tárgyakért ellenértéket nyújtani. Más szóval az *egyéni szükségleteknek a piacon való érvényesülési lehetőségeit illetőleg a vagyoni helyzet különbözősége szerint különbségek alakulnak ki úgy, hogy a piacon az egyéni szükségletek már nem érvényesülhetnek közvetlenül, mint az egyéni gazdaságokban, hanem csak a vagyoni helyzeten, tehát egy mennyiségi tényezőn átszűrődve*, mely az egyének életszínvonalának magasságát eldönti.

Minden egyéni gazdaság számára szükségleteinek skálája és vagyoni állapota (jövedelme) egy adott megélhetési színvonalat ír elő, minthogy a szükségletkielégítés nem öletszerűen, hanem az értékelés egységes ellenőrzése alá helyezve történik, ebben az egységes ellenőrzésben pedig a mennyiségi tényezőt a vagyoni helyzet képviseli.

A keresletre döntő tényezőket tehát a felek szükségleteiben és azok vagyoni helyzetében kell keresnünk. Az első a kereslet irányát, a második annak intenzitását határozza meg. A kereslet oldalán álló felek szükségleteitől függ az, hogy mily cikkekre irányul a kereslet nagyobb vagy kisebb mértékben. Viszont a felek vagyoni helyzete, vagyis a társadalom jóléte vagy szegénysége határozza meg azt, hogy az egyes javak iránt mily erővel tud a kereslet megnyilvánulni.

E két tényező egyébként erősen egybekapcsolódik és együtthatásában azt is megállapítja, hogy a kereslet a javak különböző minőségeit mily arányban igényli. Maga a szükségleti skála a társadalom mai bonyolult tagozata mellett tudvalevőleg nem egyedül a fizikai szükségleteken nyugszik, hanem egyúttal a társadalmi álláson is. Ez sokszor nem kis nehézségeket támaszt az értékelési folyamat egységes irányításában, mert gyakran egyes szükségleteknek a társadalmi helyzetből kifolyólag való túltengéséhez vezet; így p. o. a hivatalnok ruházkodás, lakás

és kiszolgálás tekintetében oly mértékhez kénytelen alkalmazkodni, mely physikailag ezeknél sokkal sürgősebb szükségletei kielégítését is veszélyeztetheti. Ez egyúttal oda is vezet, hogy az árúk iránti kereslet nemcsak a használat célja szerint, hanem egyúttal társadalmi osztályok szerint is különböző. P. o. a télikabátok iránti kereslet nagyon különböző lesz aszerint, amint egy egyszerű munkás csupán a hideg elleni védelmet, egy művezető már a tartósságot, egy kishivatalnok bizonyos külső csinyt is, egy jómódu polgár már finom, egy előkelő hivatalnok vagy gazdag vállalkozó pedig igen finom kivitelt is kíván a télikabáttól, tehát avval már társadalmi helyzetének kifejezését is el akarja érni.

Minthogy a keresletben a szükségek csak a vagyoni helyzet, a *fizetőképesség* rostáján keresztül érvényesülnek, a kereslet legfőbb jellemvonása a *rétegződés*. Ezt a rétegződést a szükségeknek bizonyos csoportokban közös iránya és a vagyoni helyzetnek e csoportokon belül egyenlő vagy hasonló volta idézi elő. A hasonló életmódú és hasonló vagyoni helyzetben levő egyének ugyanis a piacon egységes csoportokként jelentkeznek, mert az, hogy ki mily cikket és az egyes javakból mily minőségeket igényel, egyéni hajlamainál is nagyobb mértékben függ társadalmi állásától. Ez határozza meg, hogy mily életmódot folytat, valamint azt, hogy mennyit tud és mennyit hajlandó az egyes javakért fizetni. Azok, akik hasonló vagyoni viszonyok között vannak és egy hivatáskörhöz, egy társadalmi osztályhoz tartoznak, nagyjában hasonló életszínvonalon élnek és ezeknél az egyes javak értékelése is, legalább az általános fogyasztás tárgyát képező javakat illetőleg, nagy hasonlóságot mutat. Így a kereslet egyes rétegeit nagyjában a hasonló vagyoni és társadalmi helyzetben levők képezik. A kereslet e rétegei minden szükségleti cikke nézve gúlaszerű alakulatot adnak. Legszelesebb ugyanis az a réteg lesz, amely csak keveset tud az illető cikkért áldozni; erre épülnek azután fel a tehetősebb rétegek, melyek mind többet hajlandók az áruért fizetni, de természetesen a vagyonmegosztás tényeinél fogva kisebb terjedelműek.

A kereslet ilyen rétegződése azért fontos, mert az így kialakuló csoportok épp oly kevéssé vannak egyenlő befolyással az árra, tehát azokra a feltételekre, melyek között éppen a csere társadalmi alapra helyezkedésénél fogva a piacon résztvevő összes felek cserélnek, mint ahogy a piacon általában nem az összes felek, hanem csak a határpárok döntenek el az ár magasságát.

Ugyanúgy van ez a nagy piaci csoportoknál is. Csupán annak az osztálynak az értékelése, tehát szükségbeli intenzitása és fizetőképessége dönt az áralakulásra, mely a legkevésbé cseréképes, de még éppen cseréhez jut. *Határosztály*-nak nevezte *Seligman* a piac eme rétegét, ezzel jelezve piaci helyzetét, melynél fogva ez még éppen vételhez jut. Az, hogy az egyes cikkekben melyik a határosztály, az egyes társadalmak szekezetétől, szükségleteik irányától, vagyongegoszlásuktól épp úgy fog függni mint attól, hogy milyen cikkről van szó. Mert vannak olyan általános szükségleti cikkek, melyekre minden osztály kénytelen vagyoni erejét összpontosítani és amelyekben éppen ezért a szükséglet nem mutat rugalmasságot, míg más tárgyakban a megszerzési lehetőségekhez szerint a kereslet könnyen terjeszkedik ki és húzódik össze. Éppen ezért a cikkek nagy részére nézve a határosztályt a piaci helyzet állapítja meg; hogy minek alapján, az a kereslet és kínálat egymásrahatásának elemzésénél fog bennünket foglalkoztatni.

A *határosztály* döntő tehát az árképződés tekintetében és ez az az osztály, mely a kérdéses cikkért a legkevesebbet képes és hajlandó fizetni. A fölötte levő osztályok mind többet volnának hajlandók az áruért adni, mert hiszen saját subjectiv értékelésük a határosztályénál magasabb; ennek dacára — és itt tűnik ki az a nagy különbség, mely az elszigetelt csere és a piac között fennáll — mégis azon az áron fogják azt kapni, mely a határosztály értékelésének felel meg. Az újságot, melynek határosztályát ma már a nép legalsó rétegei alkotják, a milliomos is ugyan annyiért vásárolja mint a szegény ember; hasonlóképp a kenyeret és számtalan egyéb szükségleti tárgyat.

Ezzel természetesen a határosztálynál magasabban fekvő osztályok tagjai jól járnak és pedig oly arányban, amilyenben távolodnak a határosztálytól. Akinek az illető tárgyra vonatkozó értékelése a legnagyobb, annak lesz természetesen a nyeresége is legnagyobb akkor, midőn az illető árút csak a határosztály értékelésének megfelelően kell megfizetnie.

Azt a nyereséget, mely a kereslet rétegződéséből előáll, *fogyasztói járadéknak* hívjuk. A fogyasztói járadék tehát a tényleg fizetett ár és amaz ár közötti különbözet, melyet az illető osztály vagy egyén fizetni hajlandó volna. (A milliomosnak p. o., ki 20 koronát is hajlandó volna az újságért fizetni, de tényleg csak 1 koronát fizet, 19 kor. a fogyasztói járadéka.)

Gazdasági szervezetünknek igen nagy kihatású jelensége ez. Ha mindenkinek vagyonához mérten kellene szükségletei kielégítését megfizetni, a vagyoni különbségek, melyek más úton állnak elő, ismét gyorsan eltűnnének. A piac szerkezetéből kifolyólag a jobbmódúak szükségleti tárgyaik nagy részét jelentékenyen alulfizetik, mert a határosztály szabja meg azok árát. Így a gazdagodás forrása távolról sem kereshető csupán a termelésben és a kereskedelmi nyereséskedésben, hanem fontos tényezője annak az is, hogy a javakat a határosztályon kívül eső osztályok olcsón szerzik be. A fogyasztói járadék, lényegét tekintve, ugyan negatívum, de pozitívummá válik a többi árúra nézve, mert azok számára fennmaradt vevőerőt képvisel. Ha a gazdagnak vagyoni erejéhez mérten kellene napi életszükségeit megfizetnie, sokkal kevesebb jutna fényűzési céljaira.

Arra, hogy a határosztály, mint a kereslet többi osztálya is, csak magasabb, általánosabb szempontból egységes, tényleg azonban egyes egyénekre bomlik szét, nem kell hosszasan kitérnünk, hiszen a piac elemzésénél ebből indultunk ki. A kereslet rétegei csak összefoglalásai az egyéni különbségeknek. A határosztályon belül természetesen ugyanaz megy végbe, mint a kereslet egyes rétegei között és itt is a határvevő az, aki legrosszabbul jár, míg az osztályokba tartozó többi vevő, minél távolabb esik a határvevőtől, annál többet nyer az egységes áralakuláson.

21. A kínálat elemzése.

Annak a tényezőnek, melyet az egyéni gazdaság elemzésénél mennyiségi tényezőnek neveztünk, szerepét a piacon a kínálat veszi át.

A kínálat is a gazdasági élet társas voltának eredménye, csakhogy e téren a társadalmi tényező más irányban hat mint a keresletnél. Míg ugyanis utóbbinál a társas hatásokká egyesülő egyéni szükségek eredeti erejüket megtartják és a piacon csupán a fizetőképesség rostáján mennek keresztül, addig a mennyiségi tényező a gazdasági élet társas voltának hatása alatt inkább veszít eredeti merevségéből és mozgékonyabbá, egyénileg alakíthatóbbá válik.

A mennyiségi tényező lényegében, amint arra már fön­tebb rámutattunk, objectív, tehát a bennünket környező természet által adott és meghatározott tényező. A természet bőkezősége

avagy szűkmarkúsága az, ami benne kifejezésre jut. Amidőn azonban azzal mint kínálattal, társadalmi alakjában a piacon szembekerülünk, az már hajlékony és alkalmazkodni tud. Az ember termelő tevékenysége a piaci értékesítési lehetőségeknek és a munkamegosztásnak összehatása folytán jelentékenyen megváltoztatva és átalakítva juttatja azt a piacon érvényre. Társadalmi alakjában fővonása a kereslethez való alkalmazkodni akarás lesz. *A kínálat ily módon a mennyiségi tényezőnek a társadalmi összefüggés által lényegesen módosított alakját képviseli.*

Ha meg akarjuk érteni e tényezőnek a piacon játszott szerepét, akkor mindenekelőtt azzal kell tisztába jönnünk, hogy a piacon jelentkező kínálat milyen jellegű gazdaságokból származik? Azok a gazdaságok ugyanis, melyek ma a piacon a kínálat oldalán fellépnek, az eddig megismert és közvetlenül a saját fogyasztásra termelő gazdaságoktól eltérő jelleget mutatnak, mert céljuk rendszeresen egyenesen a piacra termelés és a termékeknek a piacon való értékesítése. A termelésüket a javak sokféleségére kiterjesztő magukba zárt családi gazdaságokkal szemben a piacon történő értékesítésből származó pénzületi nyereség az, amire egész létüket alapítják e gazdaságok, melyeket, minthogy ezáltal egyoldalú jelleget nyernek, mert rendszeresen csak egyféle cikk előállítására szorítkoznak, *egyoldalú kereseti gazdaságoknak* nevezhetünk.

Az egyoldalú gazdaságok közelebbi elemzése alább még behatódobban fog bennünket foglalkoztatni. E helyen elegendő annak megállapítása, hogy az egyoldalú gazdaságoknak gyökere a piacon és annak ítéleteiben van. Ez annyit jelent, hogy az ily egyoldalú gazdaságok termelési tevékenységükben nem saját szükségleteikhez igazodnak, hanem ezen tevékenységüket egy piaci számításra, vagyis arra alapítják, milyen körülmények között lehet a kereslet adott viszonyait tekintve azt a cikket értékesíteni, melynek előállítására berendezkednek. Ez természetes is, mert a kínálat csereértékek előállítására dolgozik. Ebből közvetlenül a piacon mutatkozó kínálatnak, azaz az ott megjelenő eladók értékelésének az ármegállapítás szempontjából való közömbös volta és az következne, hogy az árat voltaképpen csak a kereslet állapítja meg, melyre számításaiban a kínálat is támaszkodik.

Sokan valóban így is látják a dolgot és ármélettünknek azt vetik a szemére, hogy az lényegében csak egy áralkotó tényezőt ismer, mert szerinte a piacon csak a kereslet értéke-

lése jöhet számba,* holott az ár kétségtelenül nemcsak a keresletnek, hanem a kínálatnak a hatása alatt is áll. E felfogás egészen téves. Bár az árnak a fentiekben adott magyarázata tagadhatatlanul súlyt helyez arra, hogy a kínálat oldalán álló felek a kereslet értékelésével folytonosan számolni kénytelenek, ezzel távolról sem állítja azt, hogy azoknak nem lehetne önálló értékelésük. A mennyiségi tényező szerepének behatóbb megvizsgálása érthetővé fogja ezt tenni.

A társadalomtól elzárt és azzal nem érintkező egyéni gazdaságokban a mennyiségi tényezőnek elsősorban csupán vetőja érvényesül szükségletkielégítésünkkel szemben, ámbár a termelés lehetősége már itt is tágíthatóvá teszi e tényezőt. A piacba bekapcsolódó gazdaságoknál azonban a mennyiségi tényező rugalmassága már erősen fokozódik. Itt is megtaláljuk ugyan a kínálat vetőjét, mely a természet hajthatatlanságából folyik. A kínálat, ha tudja is, hogy a kereslet valamely árú iránt igen nagy, ennek a keresletnek nem tehet mindig korlátlanul eleget. Az illető cikk előállításához szükséges javak korlátolt volta útját állja ennek. A kínálat csak annyiban alkalmazkodhatik a kereslethez, amennyiben a termelési eszközök rendelkezésre állása ezt megengedi. E lehetőség fennforgása vagy hiányzása természetesen az áralakulást erősen befolyásolja. Az olyan árúknál ugyanis, melyek előállítása, amint egyes nemzetgazdák kifejezték, tetszés szerinti mennyiségben, vagyis igen nagy mennyiségben lehetséges, ha megfelelő széles kereslet is áll velök szemben, a termelés és a kínálat is nagy lesz. Ennélfogva ezekben a cikkeken lesz a piac törvényeinél fogva az ár a legalacsonyabb, mert a keresleti pyramis alsó széles rétegéig jut árú ebből a nagy kínálatból, mely tehát csak alacsony árak mellett találhat a piacon elhelyezést. Az oly árúknál viszont, melyek előállítása tekintetében a természet fukarsága vagy az emberi munka körülményei nehézségeket támasztanak, a kínálat szűkebb lesz és csak a keresleti gúla magasabb rétegei nyervén kielégítést, az ár is magasabb színvonalon állapodhatik meg.

A kínálatot mintegy merevítő eme tényező mellett azonban a kereseti gazdaságokból álló társadalomban annak a természet

* Ily irányban bírálják az elméletet *Macvane* (v. ö. *Quarterly Journal of Economics* VII. köt.), *Scharling* (v. ö. *Jahrbucher für Nationalök. und Statistik* III. sorozat, XXVII.) és *Cornélissen* is (I. *Théorie de la valeur*. 2. kiad., Paris 1913.).

által vont határokon belül való önállósága, mozgékony-sága és tervszerűsége tűnik szemünkbe. Mint önállóvá vált tényező, a csereyereség kilátásától ösztökélve, tervszerűen keresi a kereslet alakjában jelentkező szükséglethez való alkalmazkodást. E törekvésben természetesen a kínálatnak is az érték iránytűjére, érték-számításra van szüksége. Minthogy csereértékeket állít elő, számításában a fő szerepet az idegen értékeléseknek, a vevők becsléseinek kell játszaniok. Ezekről függ az, hogy milyen ellenértéket várhat a vevők részéről. Az értékesítési lehetőséget illetőleg tehát a kínálat valóban önállóan és a kereslet értékelését kémleli. A vevők értékeléseinek kémlelése azonban a kínálat tevékenységének még csak az egyik fele, mert a kínálatnak a piacra hozott árút elő is kell teremtenie. *Abban, hogy ez is a piaccal összefüggésben és mint önállósított folyamat történik, hogy az árúk előállítására is a csere talapzatán nyugszik, van az oka annak, hogy a kínálat értékelése a természet által meghatározott adatokon kívül is önálló és a kereslettől független alapot nyer.*

A mai kínálatot képviselő vállalkozó ugyanis a piacra hozott árúk előállításánál felhasznált termelési javakat nem saját gazdaságából meríti, hanem a piacon szerzi be, hol érettük meghatározott árat fizet. Ez az ár természetesen azokhoz a számításokhoz igazodik, melyeket az előállítandó cikkek kereslete alapján azok árát illetőleg eszközölt és így a vállalkozó számításának első felében még egészen a kereslet hatása alatt áll. Ha azonban a vállalkozó így eszközölt számításai alapján egyszer a termelési javak piacán beszerzéseit eszközölte, akkor ez az ő érték-számítása számára erős értékelési alappá lesz. A vállalkozó pénzben előlegezett termelési költségei ugyanis, mint okvetlenül behajtandó költségek, az ő értékelésének alsó határát megszabják; amint nem tudja a termelési költségeken felül eladni árúját, a piacra termelő vállalkozó azokon egyenesen veszít. A vállalkozó önálló értékelési alapja tehát abból folyik, hogy tevékenysége a piac körül csoportosul.

Igy a kínálat oldalán álló felek értékelése a termelési költségekben szilárd alapot nyer. Igaz, hogy ez az alap csupán egy*

* Az új árelmélet hívei csak nehezen találták meg a látószöveget a termelési költségek árbefolyásoló szerepének helyes megítélésére. A piacra termelő gazdaságok lényegének elhanyagolása volt ennek főakadálya. A termelési költségek jelentős befolyása az áralakulásra ugyanis, mint láttuk, abból származik, hogy a kínálat nemcsak a piacra termel, hanem a piacon szerzi be a termeléshez szükséges javakat is.

határpontot jelez, amelyen alul nem szabad az árnak süllyednie, hogy az illető fél állandóan megmaradhasson a kínálat oldalán, de teljesen ki nem tölti a kínálat értékelését, amely azért mindig megmarad a kereslet felé irányzottságában és csak a verseny nyomásának hatása alatt vonul vissza előlegezett kiadásai, a termelési költségek színvonalára, amely tehát a kínálat minimális követeléseit jelzi.

Az előadottakból kitetszőleg a javak termelési viszonyai befolyásolják a kínálat nagyságát, azok termelési költségeinek alakulása pedig a kínálat viselkedését a piacon. Mert a kereslet alakulásán kívül, melyre a kínálat csak a szükséglet felkeltésével (reklám) tud hatni, a termelési költségek alakulásának iránya szabja meg azt, hogy miképpen reagál a kínálat a piaci helyzet változásaira.

A kereslet csökkenése mindenestre a termelési költségek irányában való visszavonulásra kényszeríti a kínálatot. Nem így a kereslet növekedése. Ez csak bizonyos árúkbán juttatja az egész vonalon érvényre a termelési költségek befolyását. Vannak ugyanis oly termelési ágak, melyekben a termelés kiterjesztésével a termelési költségek nem növekszenek ugyanabban az arányban, mint a termelés eredménye. Ez a szabály a legtöbb olyan termelési ágban, melyben a tőke és pedig az álló tőke van túlsúlyban. Ezekben a termelési ágakban a *specialis termelési költségek* mellett, melyek a termelés minden egységével egybekötött kiadásokat jelentenek, minő a nyersanyag, legtöbb esetben a munkabér stb. is, nagy szerepet játszanak az *általános, generalis termelési költségek*, melyek, mint az igazgatói és tisztviselői fizetések, a fűtés, a világítás stb. nem állanak pontos és állandó arányban az előállított termék mennyiségével. Ha a termelés e költségek emelkedése nélkül még fokozható, akkor a termelés költségei végeredményben a termelés kiterjesztése esetében aránylag kisebbek lesznek. Így p. o. tudvalevő dolog, hogy valamely nyomtatványból 1000 példány előállítása nem kerül 10-szer annyiba, mint 100 példány nyomtatása. Vagy, ha valamely gyár p. o. 8000 író tollat állít elő egy napon, akkor egy új gép beszerzésével a napi termelésnek 10.000 darabra való felemelése nem okoz olyan költséget, mint az első 2000 darab gyártására való berendezkedés, mely a gyári helység kibérlését vagy felépítését, fűtését és a személyzet alkalmazását épp úgy szükségessé teszi, mint a kiterjedtebb termelés.

Az ilyen természetű termelési ágakra nézve az ú. n. *növekvő termelékenység törvénye* irányadó. Ezekben a termelési ágakban a hatályos kereslet növekedésével megfelelő vállalkozási kedvet és termelési tényezőket tételezvé fel, a kínálat is növekedni fog, a kínálat részéről a piacon érvényesített becslés, vagyis az eladók árkövetelése pedig csökkenni fog, mert egyrésztől nagyobb termelés mellett jobban tudják berendezéseiket kihasználni, másrésztől pedig a verseny, melyet a termelés kiterjesztésének lehetősége a növekvő kínálat mellett nyakukra hoz, az árköveteléseknek a termelési költségek irányában való leszállítására fogja őket kényszeríteni. Részben ez magyarázza meg a fejlettebb iparral bíró országok piaci fölényét.

Ellenkezőleg fog a helyzet alakulni az ú. n. *csökkenő termelékenység törvényének* alávetett termelési ágakban, aminőnek már *Ricardo* éles szeme felismerte a mezőgazdaságot. A termelés a kereslet növekvése esetén itt is kiterjeszhető és növelhető, de más feltételek mellett mint az előbbi csoportban. Itt a termelési javaknak minden újabb adaga aránylag kisebb eredményt hoz létre mint az előző. Ha a legkedvezőbb termelési lehetőségek ki vannak aknázva, ha a legtermékenyebb földek fel vannak törve, akkor a termelésnek a piac által kívánt fokozása csakis a költségek növelésével lehetséges, mert a kevésbé termékeny területek megművelése drágább és a jó földnek belterjesebb művelése is fokozott költséget igényel. Ennek megfelelően a kínálat növekedése itt csak akkor következhetik be, ha a kereslet értékelése is növekszik, minek módzataival később fogunk foglalkozni (történhetik ez a megfelelő fizetési erőnek más cikkektől való elirányítása vagy a kereslet alapját képező jövedelmi viszonyok változása által). Minthogy ugyanis tudvalevőleg a piacon egységes ár alakul ki, az újonnan a termelés fokozásához járuló termelők alsó értékelési határa pedig a termelési költségek emelkedése folytán magasabb mint amilyen előbb volt, ezek termelési költségei lesznek az egész kínálat viselkedésére irányadók. Ez a *legmagasabb költségek törvénye*.

A csökkenő termelékenység törvénye alá tartozó cikkek ára emelkedik a kereslettel és addig emelkedik, míg a hatályos kereslet kielégítéséhez még szükséges legutolsó termelőnek is kifizetődik a termelés. Ez a legdrágábban termelő egyén a *határtermelő*. Az árban tehát a határtermelő költségeinek is meg kell térülnie, máskülönben ő nem termelhet. Ez természetesen csak

elvontan áll, mert ismét a piac és az egész termelés tiszta áttekintését tételezi fel, amely áttekintés a valóságban hiányzik. Ezért a gyakorlati életben a határtermelő döntő szerepe ezekben a termelési ágakban sem érvényesülhet feltétlenül és csak annyit mondhatunk, hogy *a termelés határán levő, tehát legkedvezőtlenebb viszonyok közt termelő gazdaságok vagy vállalatok, tehát a határtermelők osztályának termelési költségeinél magasabbnak kell az árnak lennie*. Különösen tömegcikkeknel az egyes drágábban termelő vállalatok költségei alig tudják az árat döntően befolyásolni.

A fenti fejtegetésekből megállapíthatjuk most már azt, hogy a kínálat mennyiben képviseli az áralakulási folyamatban a mennyiségi tényezőt és mily eltéréseket mutat az azzal az egyszerű objectív ténynyel szemben, melyet a közvetlenül a természettel szemben álló ember gazdaságában e tényező képvisel. Megmutatták a fentiek mindenekelőtt azt, hogy a mennyiség a piacon éppenséggel nem állandó és adott tényező, mint amilyen a természetes állapoton nyugvó eredeti mennyiségi tényező, hanem az eladók részéről erősen alakítható; csakis egy adott piacon tekinthető a mennyiség teljesen változatlanak. A kínálat ebből folyólag sokkal kevésbé merev mint a kereslet. Kivált kiterjedésre, növekedésre képes, míg összehúzódása és szűkebb mederbe szorítása, főképpen a növekvő termelékenység törvényének hódoló termelési ágakban nehezebb.

E fejtegetések megadják a termelési költségek által az áralakulásra gyakorolt hatás megítélésére is a helyes látószöveget. Mindenekelőtt megmutatják, hogy az áralakulásnál egészen más joggal lehet költségtörvényről beszélni, mint az értékalakulásnál. A piacra termelő vállalkozó nem a maga szükségletei szempontjából becsüli a javakat, hanem a piaci értékesítés lehetősége szempontjából, számára tehát az árújáért becserélhető jószág határozza meg termékének értékét. Mihelyt azonban ez kisebb, mint a termelésért elfizetett költség, tényleges vesztesége támad, így tehát, bár ő sem a termelés költségei miatt tartja az illető jószágot értékesnek, hanem az érte cseré útján kapható pénzösszeg végett, mégis a termelés kapcsán elfizetett összeg oly határt szab becsülésének, mely alá az nem szállhat. Bár tehát a kínálat oldalán mutatkozó értékelés lényegileg nem a termelési költségekre támaszkodik, mégis a vállalkozó árkövetelésének alsó határát a termelési költségek szabják meg. De ez korántsem jelenti azt, hogy a termelési költségek határozzák meg az árat.

Azok egyáltalában nem hatnak közvetlenül az árra. Hiszen még az eladó értékelése sem alakul közvetlenül a termelési költségek szerint. *Abban tehát a régi árelméletnek igaza van, hogy a termelési költségeknek befolyásuk van az árra, de tévedett akkor, midőn e befolyást közvetlennek és kizárólagosnak tartotta.*

Minthogy a vállalkozó egyenesen a piac számára termel, az eladók értékelése sokkal jobban támaszkodik a piacra, mint a vevőké. Annak igazi alapja tulajdonképpen az előző ár. Ez a tételünk távolról sem kívánja az árat magából az árból magyarázni, mert csak annyit jelent, hogy a piacra termelés önálló alapon egyáltalában csak akkor indulhat meg, ha a kereslet értékelésére nézve már kellő támpontok alakultak ki. E nélkül a piaccal kapcsolatos számítás egyáltalában nem lehetséges.

A kínálat szerkezetében már előbb bizonyos, a kereslettel párhuzamos vonásra mutattunk rá. Itt is, ott is a piacra jövő félnek két értékelése van. Míg azonban a keresletnél a felső értékhatár szilárd, mely a megszerzendő jószág iránti szükség sürgősségi fokának és a fél vagyoni helyzetének együttthatásából áll elő, mely határon túlemelkedvén az ár, az illető fél a hatályos keresletből kiesik, addig a kínálatnál az alsó határ, a termelési költségek határa van rögzítve. A kínálat e szilárd határpontja annyiban más jellegű, hogy az eladó cserehajlandóságára kevésbé hat, mint a kereslet fix pontja a keresletére. A vevő, ha az ár felülmúlja subjectiv értékelését, feltétlenül tartózkodik a vételtől, ellenben az eladó a már piacra hozott árút, ha az ár a költségeken alul is süllyed, nem fogja mindenesetre onnan visszavonni, csak akkor, ha a piac javulására számít, és gazdasági helyzete ennek bevárását megengedi, míg másképp veszteséggel is elad. Az árnak a termelési költségek alá szállása viselkedését a jövőre, termelése további folytatását illetőleg azonban természetesen befolyásolja.

Azt a rétegződést, melyet a kereslet fontos jellemvonásának ismertünk fel, a kínálatnál is megtaláljuk. Amint a vevőknél, úgy az eladóknál is a kínálat rétegződéséből járadék származik, mely természetesen legkövetkezetesebben a legmagasabb költségek törvényének alávetett termelési ágakban érvényesül, ahol a kisebb költségekkel termelő vállalkozók épp oly különbozeti nyereséget húznak az egységes áralakulásból, mint a fogyasztóknak a határosztálynál magasabb fizetőképességű rétegei. Az így keletkező járadékot *termelői vagy eladói járadék*-nak nevezzük. A

termelői járadék felismerése *Ricardo* érdeme. Azt azonban, hogy a nagy mennyiségben előállított javaknál is keletkezhetik termelői járadék, a tudomány sokáig elhanyagolta, holott még, ha el is fogadjuk, hogy nagyjában a termelési költségek szerint alakul ezek ára, kétségbe nem vonhatjuk, hogy ez esetben is keletkezhetik járadék, mert a költségtörvény hatása nem érvényesülhet matematikai pontossággal, úgy hogy mindig lesznek olyan termelők, kik valamivel kisebb költséggel termelnek, mint az átlag, pedig a piacra nézve nem az egyes kivételes esetek, hanem a nagy átlagok döntők. *Murshall* volt az, aki a termelői járadék általános voltát épp úgy hangsúlyozta, mint ahogy a fogyasztói járadék fogalmának kidomborítása is elsősorban az ő érdeme. Természetesen a termelői járadék is különbözeti járadék, épp úgy mint a fogyasztói járadék, mert a felek különböző helyzetének és a piac egységes áralkulásának összehatásából keletkezik. Míg azonban a fogyasztói járadék közvetlen megjelenésében inkább negatív, addig a termelői járadék egészen pozitív jellegű. Ezért is vonta magára sokkal korábban a tudomány figyelmét, mint a fogyasztói járadék.

22. A piacra kerülő mennyiség tényezői.

A kereslet és kínálat elemzése felderítette azokat a tényezőket, amelyek egymásrahatása nyilvánul meg a piac mechanizmusában. A még éppen vételhez jutó osztály életszínvonala, mely annak szükségleteiből és fizetőképességéből alakul, szabja meg az ár felső határát, míg a kínálat oldalán levő felek megszerzési, illetőleg termelési költségei állítják fel az alsó árhatárt. E határokon belül a határpároknak a fenti tényezőkre támaszkodó értékelései, végül pedig a határpárok alkuvási ügyessége és piaci esélye döntik el azt, hogy hol állapodik meg az ár. Az áralkulás folyamata azonban még ezek megállapításával sincsen minden irányban megvilágítva, mert az az eddigiekből még ki nem tűnik, hogy melyek lesznek a piaci felek közül a határpárok. Amíg azonban erre a kérdésre nem tudunk választ adni, az áralkulásnak egyik legfontosabb mozzanata marad homályban. Sőt e kérdéssel egész árelméletünk értéke is kérdésessé válik, mert ha nem tudjuk azokat a tényezőket megjelölni, amelyek a határpárok fekvését megállapítják, magyarázatunkban

ismeretlen marad, mely az áralakulás egy igen lényeges pontját hagyja felderítetlenül.

Azt a kérdést kell tehát felvetnünk, *mitől függ az, hogy a piacra jövő felek közül melyek lesznek a határpárok*. E kérdés nyilvánvalóan egy másikra vezet vissza. Ha ugyanis egy adott pillanatban a keresletet, a felek szükségéit és fizetőképességét, valamint a termelési költségeket adottaknak tételezzük fel, amint azok a piacon valóban meghatározott mennyiségek, akkor a határpárok elhelyezkedése kétségtelenül a piacra kerülő mennyiségtől fog függni. Ha nagyobb mennyiségű áru van a piacon, akkor nyilvánvalóan az alacsonyabb termelési vagy megszerzési költségekkel dolgozó eladók jutnak nagyobb befolyáshoz a piacon és így a határpárok az áruért kevesebbet kínáló és ezért kevesebbet beérő piaci felek közül fognak kikerülni, mint hogyha kevés áru kerül a piacra. *A határpárok fekvése tehát adott kereslet mellett a piacra kerülő mennyiségtől függ*. Ha az e mennyiségeket meghatározó tényezőket sikerül felderítenünk, akkor azokat a tényezőket is megismertük, amelyek a határpárok fekvését meghatározzák. Vagyis, ha a piacra kerülő mennyiség felderíthető tényezők hatása alatt áll, akkor a határpárok fekvése is határozott törvényszerűségtől függ. Kérdésünket tehát mindenekelőtt úgy kell feltennünk, hogy *teljesen önkényszerű-e az egyes áruból piacra kerülő mennyiség avagy határozott törvényszerűség alatt áll-e az?*

Már a fentiekből tudjuk, hogy a kínálat a kereslet kiszolgálásában nem teljesen független. Bármennyire igyekszik is a csereenyereség kedvéért a kereslethez alkalmazkodni, a javak előállítási lehetőségei korlátokat szabnak neki. E korlátok egy része áthághatatlan. *A termelési javak mennyisége és azok termelési kapacitása ugyanis feltétlen határt szabnak a piacra kerülő mennyiségnek*. Hiába hajlandók a vevők valamely áruért bármily magas árat fizetni akkor, ha a termelési feltételek annak nagyobb mennyiségben való előállítását nem engedik meg. Az idők folyamán kétségtelenül új leőhelyek megismerésével és a technika fejlődésével ez a tényező is változásnak van alávetve, adott időpontban, sőt hosszabb időközre vonatkozólag azonban fixnek, változtathatatlanak kell azt tekintenünk.

Ha a kínálat csupán e tényezők hatása alatt állana és a termelési javak mennyisége, valamint azok termelési kapacitása már azt is meghatározná, hogy minden egyes jószágból mennyit

lehet előállítani és a piacra dobni, akkor a kínálatnak egyáltalában nem volna alkalmazkodási képessége. Tudjuk azonban, hogy a termelési javak túlnyomó része sok irányban használható fel és így azok adott mennyisége és termelési kapacitása azt még nem dönti el, hogy az egyes jószágfajtákból mennyi állítható elő. A termelési javak ugyanis a különböző felhasználási ágak között különbözőképpen oszthatók fel és felosztásuk különböző lehetőségei hajlékonyná és alkalmazkodni képessé teszik a kínálatot. Adott vas-, szén-, fa- stb. készlet mellett a termékek legkülönbözőbb mennyiségét nyerjük aszerint, hogy mily termelési ágakra fordítjuk a készleteket nagyobb vagy kisebb mértékben. Ezáltal tehát a természetszabta korlátokon belül az egyes javakból piacra kerülő mennyiség egy erősen befolyásolható és mozgékony tényező hatása alá kerül, amely a termelési javaknak az egyes termelési ágak között való felosztásának különböző lehetőségeiben fekszik.

Nyilvánvaló azonban, hogy miként az egyéni gazdaságban nem önkényes az, hogy miképpen osztjuk fel a termelési javak adott készletét a különböző termelési lehetőségek között, úgy az a közgazdaságban sem lehet önkényes. A termelési jószágkészleteknek az egyes termelési ágakra való felosztása ugyanis mindkét esetben gazdaságosan kell hogy, történjék és ez csak akkor következik be, ha e felosztás a *Gossen-féle* törvény alapján megy végbe. A magábazárt egyéni gazdaságban értékelés kényszeríti ki közvetlenül a termelési javaknak a *Gossen-féle* törvénynek megfelelő felhasználását. A közgazdaságban ugyanezt az eredményt egy másik tényező kényszeríti ki. E tényező pedig a *verseny*.

A verseny az olyan termelési ágak felé tereli a vállalkozási kedvet és ezáltal a termelési javakat, amelyekben a piacra kerülő mennyiség mellett még hatályos kereslet marad kielégítetlenül, és amelyekben azért a termelési költségek és az árak a legnagyobb különbséget mutatják és így a legnagyobb nyereséget biztosítják. Minél teljesebb a verseny, annál inkább fog ez az irányzat érvényesülni és annál inkább fog a termelési javaknak az egyes termelési ágak között való felosztása a *Gossen-féle* törvény követelményeihez közeledni. Az ösztönzés egyes termelési ágaknak termelési javakkal való táplálása iránt azonban csak addig tart, amíg az előállított javak mennyisége annyira megnövekszik, hogy az árat nagyjában a termelési költségek színvonalára nyomja le. Mihelyt a piacra kerülő mennyiség már csupán a termelési

költségeket megtérítő áron talál vevőre, az illető termelési ágnek termelési javakkal fokozott mértékben való táplálására megszűnik az ösztönzés. A piacra kerülő javaknak azt a mennyiségét, amelyen túl azt adott kereslet mellett nyereséggel szaporítani többé nem lehet, *normálmennyiségnek* nevezzük.* A normálmennyiség tehát a piacra kerülő javak oly mennyiségét jelenti, amely adott kereslet és adott termelési költségek mellett gazdaságosan még éppen a piacra hozható, tehát az adott körülmények között a piacra hozható mennyiség maximumát.

Az előadottakból láthatjuk, hogy *a versenynek a piacra gyakorolt hatása abban áll, hogy a kínálatnak nem engedi meg a piacra kerülő mennyiség önkényes szabályozását, hanem a kínálatot a piacra kerülő mennyiség oly növelésére kényszeríti, amely adott körülmények között a javak maximumának felel meg.* Más szóval tehát a verseny a kínálatot a termelési javak oly kihasználására kényszeríti, mely a társadalom adott gazdasági helyzetében a leggazdaságosabb és amely azoknak az egyes termelési ágak között a *Gossen-féle* törvény alapján való felosztásával egyenlő. A verseny tehát a javak mennyiségének oly szaporításához vezet, amely eléri azt a határt, amidőn az illető jószágmennyiség további szaporítása már a fogyasztás szempontjából magasabban értékelt javaktól vonná el a termelési javakat, amidőn tehát a termelési javak kihasználása a társadalom szempontjából már nem volna a leggazdaságosabb. A verseny így az adott osztálytagozódás és ebből folyó fizető képesség mellett legharmonikusabb szükségletkielégítés irányába tereli a termelést.

A társadalmi szükségletkielégítés összhangjának azt az akadályát, mely az adott osztálytagozódásból következik, a verseny természetesen már nem tudja kiküszöbölni, vagyis nem tud abban az értelemben harmonikus szükségletkielégítést biztosítani, hogy az egész társadalomban mindenki nagyjában a szükségletkielégítésnek ugyanazt a fokát érje el, azaz hogy a termelés legelőször a társadalom összes tagjainak legsürgősebb szükségleteit lássa el és csak azután térjen rá a kevésbé sürgős szükségletek táplálására. Ennek a kereslet szerkezete állja útját, amidőn az egyéni

* Az amerikai irodalomban domborodik ki legtisztában az egyes árukból piacra kerülő mennyiség törvényszerű volta. Azt, amit mi normálmennyiségnek nevezünk, *Clark* természetes (V. ö. *Essentials of Political Economy*, I. 144. old.), *Commons* pedig szokásos mennyiségnek nevezi. (V. ö. *Distribution of Wealth*, I. 14. és 20. old.)

szükségeket a fizetőképesség rostáján át engedi csak érvényesülni. A keresleten keresztülhatoló szükségletnek azonban maximális kielégítését biztosítja a verseny.

Verseny esetében tehát a piacra kerülő mennyiséget végeredményben a kínálat érdekeire való tekintet nélkül a kereslet szabja meg. A kínálatnak azt az érdekét, melynél fogva az az árban a termelési költségeken felül minél nagyobb nyereségre törekszik, a verseny nem engedi érvényesülni, mert a kínálatot a mennyiségnek a kereslet által megkívánt maximumára kényszeríti. Verseny mellett tehát a kínálat a termelési javak oly kihasználására kényszerül, hogy a termelési javak további ily irányú kihasználása már magasabb határhasznot nyújtó termelési ágaktól vonná el a termelési javakat. Teljesen megérthetjük ezek után azt, hogy *Smith* és követői miért helyeztek oly nagy súlyt a versenyre és miért látták abban azt a legfőbb tényezőt, amelytől a gazdasági élet egészséges alakulása függ. Tévedésük csak abban volt, hogy azt a kívánatos állapotot, amelyben a verseny szabályozza a piacra kerülő mennyiséget, nemcsak a kívánatos, hanem a valóságban is érvényesülő állapotnak tartották.

Azokon a piacokon tehát, melyeken a verseny érvényesül, a kereslet és a termelési lehetőségek adott állapota az egyes árúkból piacra kerülő mennyiséget meghatározza. Ennek folytán a határpárok fekvése sem véletlen, mert az viszont a piacra kerülő mennyiségtől függ. Egyúttal azonban a verseny szabad érvényesülése mellett nagyjában és az adott jövedelemeloszlási viszonyokon belül a társadalmi szükségletkielégítés maximuma is biztosítva van.

23. A monopolistikus áralakulás.

Az élet megfigyelése azt mutatja, hogy a verseny nem érvényesül a gazdasági élet minden terén, és hogy a piacok nagy részén kisebb-nagyobb mértékben hiányzik. A piacnak azt az állapotát, amidőn a verseny alig, vagy sehogyssem érvényesül, *monopolium*-nak hívjuk. A monopolium tehát piaci fogalom, mert a piacnak azt az állapotát jelzi, amidőn a kereslet vagy a kínálat oldalán a verseny sehogys, vagy csak kisebb mértékben érvényesül. A verseny tömegjelenség és a piaci felek sokaságából folyik. Minél nagyobb tehát a piaci felek száma, annál élesebb a verseny, mert annál inkább kényszerülnek gazdasági eszközökkel

annak védelmére kelni, hogy a cseréből ki nem maradjanak. Viszont minél kevesebb fél van a piacon, annál kevésbé kell ettől az egyes feleknek félniök és annál könnyebben domborodik ki a cserétől elesés félelméből származó érdekellentéttel szemben az előnyös cserefeltételek kivívásában köztük levő érdekközösség.

Ebből érthetjük meg azt, hogy a verseny kizárása és monopolistikus helyzet létrejövetele a kínálat oldalán sokkal gyakoribb mint a keresletnél.

A kereslet ugyanis, minthogy a fogyasztás szétforgácsoltan, az egyes gazdaságokban történik, kevésbé van összpontosítva és így a monopolum a kereslet oldalán ritka. Ezzel szemben a termelés a munkamegosztásos gazdaságban a cikkek legnagyobb részénél többé-kevésbé összpontosítva van és ezért a kínálat oldalán a monopolum már sokkal gyakoribb. Mindazonáltal teljes monopolummal, azaz a verseny teljes hiányával, csak ritkán találkozunk. Viszont azonban már a versenynek kisebb mértékben való kizárása is elegendő ahhoz, hogy a monopolum hatásai, bár esetleg csak gyengébb mértékben is, érvényesüljenek. Igen gyakoriak azok az állapotok, amelyeket *Wieser monopoloid* helyzeteknek nevez, amidőn t. i. nem szólhatunk a verseny teljes, vagy csak nagyméretű kizárásáról, de amidőn a termelésnek nagyobb összpontosítása mégis jelentékeny mértékben képes a verseny hatásait csökkenteni.

A monopolumnak az áralakulásra gyakorolt hatása az előbbi szakaszban előadottak után nem lehet kétséges. Az lényegileg abban áll, hogy azt a kényszert kiküszöböli, amelyet a verseny a kínálat gyarapítására magában foglal. A kínálat tehát mintegy felszabadul ama kényszer alól, amelyet a termelési javak kihasználása szempontjából a verseny magával hoz. A kínálat egészen vagy részben souverainné válik a monopolum által a piacra hozott mennyiség megállapítása tekintetében. Nem kénytelen többé azzal számolni, hogy a javak mennyiségének gyarapításával a piacon még fizetőképes keresletet talál, hanem a piacra kerülő javak mennyiségét tisztán saját érdekei szem előtt tartásával szabhatja meg. A kínálat tehát nem kénytelen többé a termelési javakat addig a maximumig kihasználni, amely a kereslet adott állapota mellett lehetséges volna, és amely mellett a társadalom szükségleteinek a lehető legmagasabb fokú kielégítése volna biztosítva. *A monopolista tetszése szerint vagy legalább is a korlátolt verseny határain belül, megrövidítheti a társadalmat a termelési*

javaknak kisebb fokú kihasználása által. Hogy a monopolista valóban élni fog-e ezzel a hatalmával, az nem mindig biztos, csak annyi kétségtelen, hogy ő a piacra kerülő mennyiséget úgy fogja szabályozni, ahogy az reája nézve a legelőnyösebb. Hogy mikor fog a piacra vetett mennyiség a monopolistára nézve legelőnyösebben alakulni, az a kereslet rétegződésétől és a termelési költségek alakulásától egyaránt függ. Ha a kereslet nagy ugrásokat mutat, és a piacra kerülő mennyiség növelésével erősen kiterjeszkedik, akkor könnyen lehetséges, hogy a monopolista a termelés növelésével nagyobb nyereséghez jut, mint akkor, ha kisebb forgalom mellett nagyobb árral éri be. Ily esetben tehát kisebb fokban fog avval a hatalmával élni, hogy a termelést a társadalmi maximumnál magasabb haszonfok mellett hagyja abban. Ugyanígy fog eljárni akkor, ha a növekvő termelékenység törvénye alatt álló cikkről van szó. A monopolium ezen kívül technikailag és kereskedelmileg tökéletesebb fokra tudja a termelést emelni és ez is enyhítheti a monopoliumnak a társadalmi szükségletkielégítésre gyakorolt ama kedvezőtlen hatását, amely abból származik, hogy saját érdekei szerint irányíthatja a termelési javak kihasználását és a piacra kerülő mennyiséget. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a monopolista többé-kevésbé független a piacra kerülő jószágmennyiség megszabásában és hogy ezt a körülményt a társadalmi szükséglet megrövidítésére használhatja fel. Kivált az olyan árúknál, amelyek kereslete kevésbé rugalmas, továbbá azoknál, amelyek a csökkenő termelékenység törvénye alatt állanak, fog a monopoliumnak a kedvezőtlen hatása nagyobb mértékben érvényesülni.

Téves volna azonban ebből arra következtetni, hogy monopolium mellett a piacra kerülő mennyiség semmilyen törvényszerűség alatt sem áll. A nyereségmaximum ugyanis, melyet a monopolista elérni törekszik, távolról sem független a piac tényezőitől. A kereslet mértéke és a termelési költségek ugyanis pontosan megállapítják azt a mennyiséget, mely mellett az ár a forgalmazott árumennyiséggel a legmagasabb szorzatot, tehát a legnagyobb nyereséget nyújtja. A verseny melletti állapottal szemben a monopolium különbsége nem az, hogy utóbbi mellett a piacra kerülő mennyiség önkényes, hanem az, hogy a monopolista saját előnyére alakíthatja a piacra kerülő mennyiséget, míg verseny mellett a kereslet érdekei szabnak határt a termelési lehetőségeken belül a piacra kerülő mennyiségeknek.

A monopolista föelőnye tehát abban van, hogy nincsen olyan tényező, amely őt a piacra hozandó mennyiség tekintetében arra kényszerítené, hogy érdekein túl növelje azt. Az a körülmény azonban, hogy egyáltalában nem, vagy pedig csak kisebb mértékben kell mások versenyétől tartania, még egyéb előnyöket is biztosít számára. Ilyen mindenekelőtt az, hogy az árúmmennyiségnek nagy része, vagy esetleg a piacra kerülő egész árúmmennyiség az ő kezében van. Az egy kézben összpontosított árúmmennyiség ugyanis sokkal tervszerűbben kezelhető, mint a több kézben levő ugyanily mennyiség. Nevezetesen a kínálat tervszerű kezelése nagyon megkönnyíti a társadalmi szükségletkielégítés maximumát képviselő határosztály árszabályozó hatalma elől való kitérést. Ennek eszköze az árúnak oly módon való forgalomba hozatala, mely a különböző fizetőképességű osztályok keresletéhez gondosan alkalmazkodik. A cikket p. o. jól kigondolt terv szerint többféle minőségben állíthatja elő a monopolium, amelyek lényegileg talán nem is különböznek egymástól. Sokszor csak a kiállításuk különböző. Ezáltal azonban a monopolista különböző osztályoknak más és más árat szabhat. Ez az *árrétegzés*. Így p. o. ugyanazt a szappant különböző csomagolásban, különböző árért hozhatja forgalomba. Verseny mellett is előfordulhat az árrétegzés, de oly tökéletesen mint a monopolista, a szabad verseny azt nem tudja kihasználni.

A monopolista kezében tartja a mennyiség időbeli megosztását is. Így p. o. a divatcikkeknel nyugodtan várhatja, amíg a fizetőképesebb osztályok keresletét kellően kihasználta, hogy a szóbanforgó divatcikkből gyengébb minőségű tömegárúkat hozva forgalomba, csak ezután térjen át a kevésbé fizetőképes osztályoknak a társadalmi capillaritás folytán beálló idevágó keresletének kiaknázására.

Mindezekből láthatjuk, hogy a monopoliumnak ahhoz az előnyéhez, mely lehetővé teszi neki a termelésnek magas haszonfokon való félbeszakítását és a normálmennyiség piacra kerülésének megakadályozását, a nyugodt, zavartalan és tervszerű berendezkedés összes előnyei is hozzájárulnak.

Miután a monopolista részéről élvezett előnyökön végigtekintettünk, a monopolium természete is tisztán fog előttünk állani. A kínálat oldalán mutatkozó monopolium lényegileg oly piaci helyzetet jelent, amely az eladónak lehetővé teszi, hogy a kezében levő javak kihasználása tekintetében a társadalmi érdektől függet-

lenítse magát. A monopolista a piacot, mint társadalmi berendezést a társadalmi érdekre való tekintet nélkül saját érdekében használhatja ki és így tulajdona kihasználásában a társadalmi érdek befolyásától mentesül. *A monopolium tehát, amennyiben a kínálat oldalán jelentkezik, a piacon és a magántulajdon intézményén nyugszik egyaránt.** Magántulajdon nélkül épp oly kevésbé képzelhető el, mint piac nélkül. A monopolium lényegében nem a javak ritkaságán nyugszik, amint azt sokszor hiszik. Alapját mindig a magántulajdon intézménye nyújtja, amely egyeseknek biztosít hatalmat a javak fölött. E hatalomnak a versenyt nélkülöző vagy csak kis mértékben felmutató piaccal való találkozása teremti a monopolhelyzetet. Bármily ritka legyen is egy jószág, ezáltal még nem keletkezik monopolium, ha az illető jószág nincsen magántulajdonban, mert ez esetben az egyéni érdek még nem tud a közérdek rovására érvényesülni. A javak ritkasága azonban kétségtelenül előmozdítja a monopoliumot, mert ha valamely jószág csak egyetlen kézben vagy kevesek kezében összpontosul, akkor könnyen történik meg a verseny nagyobb-mértékű korlátozása.

Gyakran hallunk *természetes monopoliumokról* szólni. A fentiek értelmében ilyenek tulajdonképpen csak egyéni tulajdonságoknál képzelhetők el. Minden monopolium, amely tárgyi javakra vonatkozik, csupán mint *jogi monopolium* jelentkezik és alapja mindig a magántulajdon intézménye. Leggyakoribbak azok a monopoliumok, amelyeket *gazdasági monopoliumoknak* szokás nevezni. Ezek részben különös jogi intézményeken, mint szabadalmon, hatósági engedélyen stb. nyugszanak, részben pedig a kínálat oldalán lévő felek szerződészerű megállapodásaiból származnak. Közjogi alapon is keletkezhetnek monopoliumok. Ezek a *pénzügyi monopoliumok*, melyek az állami egyedárúságok alakját öltik.

A kereslet oldalán is lehetségesek monopoliumok, ezek azonban aránylag ritkák. Alapjuk a kereslet szervezkedése a beszerzések egységes irányítása céljából. Főképp a termelők szervezeteinél fordulnak elő. A piaci és a társadalmi jelleg ezek-

* A monopolium elmélete főképpen az amerikai irodalmat foglalkoztatta behatóan, mi érthető is, mert ott legnagyobb mértékben érezhetők a monopoliumok hatásai. A magántulajdonnal való összefüggését is leginkább az amerikai írók domborítják ki. *Commons* p. o. két csoportba osztja a monopoliumokat. Az első maga a tulajdon, a második a közület részéről a tulajdon kihasználására adott jogosítvány, p. o. szabadalom.

ben a monopoliумokban hiányzik. Piac nélkül épp oly kevés képzeltetők el, mint magántulajdon nélkül. Communista társadalomban bevásárlási monopoliум nem volna p. o. elképzeltetők, mert úgy a piac hiányzik, melynek befolyásolására irányul a monopoliум, mint pedig a javak egyéni fölhalmozása, mely egyedül válthat ki monopolistikus törekvéseket.

Bármily vonatkozásában nézzük is tehát a monopoliумot, az mindig a piac és a magántulajdon intézményeit tételezi fel és a magántulajdonon nyugvó gazdasági rendben a piac bizonyos állapotát jelzi, t. i. azt az állapotot, midőn vagy a kereslet vagy a kínálat oldalán hiányzik, vagy kevésbé érvényesül a verseny. A társadalom szükségletkielégítésére gyakorolt hatásában azonban a bevásárlási monopoliум lényegesen különbözik az elárutási monopoliумtól. Ez abból következik, hogy a kereslet, mint a szükségek társadalmi kifejezése, a gazdasági életnek az ember igazi céljaival való kapcsolatát juttatja érvényre, míg a kínálat a szorosabb értelemben vett eszközmegszerzés tényezője. Míg tehát a keresletnél — kivéve a speculativ keresletet, amint az p. o. a tőzsdén található — az összpontosítás a szükségletkielégítés szolgálatába áll, addig a kínálatnál az a termelés érdekeinek szolgál, melyek pedig a gazdasági tevékenység lényegéből kifolyólag nem lehetnek souverainek, hanem csakis a szükségletnek alávetve kerülnek a gazdasági élet alaptényéhez természetes viszonyba.

Nagyon sok múlik tehát azon, hogy a verseny szabadságának vagy pedig a kínálat monopoliумának kedvez-e valamely nemzetgazdaság alapszervezete. A jogrend, a létező vagyonmegosztás, a kormányhatalom erősebb vagy gyengébb volta és a népesség vállalkozási hajlama, valamint az üzemek száma, technikai és gazdasági alkata főtényezői a kínálat szerkezetének. Ahol e tényezők alakulása folytán a termelőknek bő alkalom nyílik a magántulajdon előnyeinek a társadalmi ellátás rovására való kihasználására, ott a normálmennyiség sokkal kevesebb cikkben fog piacra kerülni, mint ott, ahol a társadalmi szerkezet tökéletesebb. A kevésbé fejlett országok árszínvonalának a nagy culturnemzetek árszínvonalán rendszeren felül állása alighanem elsősorban ennek a körülménynek tulajdonítható, mely a verseny kisebb voltánál fogva a határtermelékenység kisebb fokával és így még a normálmennyiségnek is a nagy és fejlett gazdasági életet felmutató nemzetek termelési eredménye mögött való

elmaradásával kapcsolatos. A tulajdonnak az összesség érdekében, tehát a legnagyobb hozadéknak megfelelő kihasználása a forgalmi gazdaságban csak a verseny hatása alatt történik, mert verseny hiánya esetében a termelési javak forgalomgazdasági kihasználása előnyösebben alakul, ha a termelést magas határhaszon mellett félbeszakítja a termelő.

24. Az árak változása és egymás közötti összefüggése.

Eddig a keresletet és a kínálatot inkább belső szerkeze tükben és egymáshoz való viszonyukban vizsgáltuk. Azok változásait csak annyiban érintettük, amennyiben az az árak kialakulásának megértéséhez szükséges volt. Az áralakulásnak csak felületes szemlélése is azt mutatja azonban, hogy az árak folytonos változása azok legjellegzetesebb vonásai közé tartozik. Azt kell kérdeznünk tehát: *Mi az oka annak, hogy az árak nem maradhatnak meg egy magaslaton, hanem folytonosan változnak?*

Mint hogy az árak folytonos változása az áralakulástól elválaszthatatlan, nyilvánvalóan az áralakulás lényegében kell e tünetény okát keresni. Nem is lesz nehéz ezt az okot megtalálni, ha visszagondolunk azokra, amiket a keresletről és a kínálatról, mint az áralakulás tényezőiről mondtunk. Hiszen úgy a keresletet mint a kínálatot oly gazdasági erők hatása alatt álló tényezőknek ismertük fel, amelyek folytonosan változnak.

A kereslet tényezőit az egyének szükségében és azok fizetőképességében ismertük fel. E tényezők mindketteje folytonos átalakulásban van. A lakosság gyarapodása vagy csökkenése, kor szerinti tagozódásának változása, a vándormozgalmak, a szokás, a divat és az ízlés változásai mindmegannyi változó elemet visznek e tényezőkbe. És amily változók az egyének szükségéi, épp oly folytonos változásnak van kitéve azok fizetőképessége is. A fizetőképesség ugyanis a lakosság osztálytagozódásával, munkaképességével és kereseti lehetőségeivel függ össze, ezek mindegyike pedig folytonos ingadozásokat mutat.

A kínálatot befolyásoló tényezők épp oly kevésbé állandók, mint a kereslet tényezői. Az ősanyagok új lelőhelyeinek felfedezése, régiek elapadása, a közlekedési hálózat fejlődése, mely a piacba új területeket kapcsol be, folytonosan változó elemeket visznek a kínálatra döntő tényezők közé. Ugyanezt idézi elő a

termelési technika fejlődése és a gazdasági szervezkedés különböző alakulása is. A termelési technika fejlődése a javak tökéletesebb kihasználásához vezet és ez által a termelési költségek csökkenését vonja maga után. Ez viszont a kínálatot a verseny hatása alatt vagy pedig kisebb fizetőképességű fogyasztói körök megnyerése érdekében alacsonyabb árajánlatok tételére készíti. Ugyanez a hatása az üzemi javításoknak is. Mindezek folytán a termelési költségek voltaképpen sohasem állandók, hanem folytonosan változás alatt állanak.

Miután e tényezők folytonos változása következtében a kínálat és a kereslet is folytonosan módosul, az árak sem lehetnek állandóak. *Csak, hogyha a lakosság és annak szükségai, valamint osztálytagozódása, a nyersanyagok mennyisége és a termelés technikája merevek és változatlanok volnának, lehetnének az árak állandóak.*

Ha azonban az árak folytonos változása könnyen megmagyarázható is, ezzel kapcsolatban egy nehezebben elintézhető kérdés merül fel. *Hogyan lehetséges az áralakulás tényezői így folytonos változása mellett az, hogy az árak mégis bizonyos állandóságot mutatnak* és legalább rövidebb időközöket tekintve, inkább csak napi ingadozásaik figyelhetők meg? Ezzel voltaképpen a kérdést megfordítottuk, mert az ártényezők közelebbi szemlélése az árak folytonos ingadozását mutatja természetesnek és nem azok állandóságát.

Ha a piacon minden egyéni változás közvetlenül nyomot hagyna, akkor az áralakulásnak semmi szilárdsága és állandósulási hajlama nem lehetne. Tudjuk azonban, hogy a piac tömegjelenségek színhelye és így az áralakulás is tömegeredmény. A tömegben pedig csupán a tömeges változások érvényesülhetnek észrevehető módon, míg az egyéni változások abban eltűnnek. Miként egy hadseregben a napi megbetegedések még nem hagynak észrevehető nyomot és csak akkor mutatják hatásukat számbavehető módon, ha tömegesek, járványszerűek, úgy a piaci tényezők között érvényesülő egyéni változások sem idéznek elő észrevehető hatást mindaddig, amíg nem szélesebbkörűek és általánosak. Áll ez úgy a keresletre, mint a kínálatra. Az egyik mint a másik oldalon, folytonosan változásokkal állunk szemben, ezek azonban az áraknak inkább csak kilengéseit idézik elő, és az áralakulás alapjait nem rendítik meg. Ez csak akkor következik be, ha az ártényezők változása tömegesen lép

fel. A kereslet napi változásai ezért épp úgy csak átmenőleges változást vonnak maguk után az árakban, mint ahogy a piaci felhozatalok különbségei is csak napi eredményekben mutatkoznak. Egyes vállalatok termelési költségeinek változása tehát épp oly kevésbé befolyásolja magábanvéve az árakat, mint ahogyan egyes egyének szükségének vagy fizetőképességének változása is közömbös az áralakulás szempontjából. Ez az oka egyrészt annak, hogy az árak naponkint ingadoznak ugyan, de hosszabb időközöket tekintve egy színvonal körül maradnak, másrészt pedig annak, hogy csakis a szükséglet és a fizetőképesség, valamint a termelési költségek szélesebb körű változása tud állandó árváltozást előidézni. Hosszabb időközökben az állandó árváltozások is biztosan bekövetkeznek, mert a folytonos egyéni változások tömegesülnek és akkor már a piacon is érezhetők.

Már a classicus iskola *piaci* és *normálár* között tett különbséget. Az első a napi ár, amely a piac napi változásait tükrözi vissza. A második az áralakulás állandó magva, a piaci tényezők tömegszerűségének és a tömegszerű eredmények tartósságának eredménye. A normálár azokat a cserefeltételeket jelzi, amelyek a kereslet és kínálat nagyban való egyensúlyának felelnek meg, míg a piaci ár annak a következménye, hogy úgy a kereslet, mint a kínálat mindig csak részletekben és sohasem teljesen egységesen tud érvényesülni.

Az ártényezők elemzése azonban nemcsak az árak változásainak okát és módozatait deríti fel, hanem azt is megmagyarázza, hogy az egyes cikkek árai egymástól miért nem lehetnek függetlenek. Úgy a kereslet, mint a kínálat szoros kapcsolatokat fűz az egyes cikkek árai között.

Az első kapcsolatot a javak értékelése teljesíti. Vannak oly javak, amelyek ugyanannak a szükségnek a kielégítésére szolgálnak és így egymást helyettesíthetik. Ezek árai sem lehetnek különbözők. Sok esetben az egyazon szükség kielégítésére szolgáló javak értéke nem egyenlő ugyan, de mégis a legbensőbb összefüggésben áll egymással. Így p. o. a kokszt és a szén bizonyos mennyisége különböző hőmennyiséget képvisel ugyan, de egy nagyobb szénmennyiséggel ugyanazt a hőmennyiséget lehet előállítani, mint egy kisebb kokszmennyiséggel. A kereslet intenzitása ily körülmények között a két jószág értékelését is egységes alapra helyezi, mert az esetben, ha az egyik nagyobb

mértékben drágul mint a másik, a kereslet nagyobb mértékben fog az aránylag olcsóbb cikk felé fordulni, míg ez által annak ára emelkedik, a vele correspondeáló cikk ára pedig a kereslet elfordulása folytán csökken. Így állanak elő az *összefüggő árak*.*

A kínálat oldalán sem hiányoznak azok a tényezők, amelyek az egyes árakat egymással összekapcsolják. Itt mindenekelőtt a termelési rokonság hat ebben az irányban. Mindazok a cikkek, amelyek ugyanabból a termelési jószágból állítatnak elő, szükségképpen egyformán megérik az illető termelési jószág drágulását vagy olcsóbbodását. Áraik tehát egymással összefüggésben alakulnak és változnak.

Az összefüggő árak tüneménye fényes bizonyítéka annak, mennyire helyes nyomon jár az elmélet akkor, amidőn a forgalmi gazdaság minden tüneményét végeredményben a határhaszon törvényeire vezeti vissza. Kitűnik ugyanis az árak összefüggéséből, hogy bár a javak határhaszna csak egyik tényezője az áralakulásnak, nagyjában végeredményben mégis a javak határhasznának kell a piaci folyamatot is irányítania, mert ez határozza meg azt a jelentőséget, melyet az egyes piaci felek az egyes javaknak tulajdonítanak és így a javak kicserélési arányának is határhaszon törvényének befolyása alatt kell állania.

25. A kereslet és kínálat összképe.

Már az előzőekben megállapítottuk azt, hogy sem a kínálat, sem a kereslet nem merev tényezője az áralakulásnak, hanem mindkettő rugalmasságot mutat. A kínálatra nézve igen jelentékeny tágulékonytságot állapíthattunk meg és a piacra kerülő mennyiség törvényszerűsége épp ezzel függ össze. Csupán azt kell még a fentiekhez hozzáfűznünk, hogy a kínálat rugalmassága termelési ágak szerint különböző. Nagyobb mértékű ott, ahol rövidebb termelési időszakról, és kevesebb befektetésről van szó. Azokban a termelési ágakban ellenben, amelyek hosszú termelési időszakokkal dolgoznak, a kereslethez való alkalmazkodás nehezebb. Ugy a termelés kiterjesztése, mint pedig különösen annak megszorítása itt csak hosszabb idő alatt és nem

* Az összefüggő árak kérdésének vizsgálatára különösen *Pierson* terelte a tudomány figyelmét. V. ö. *Principles Economics* Translated by Wotzel. I. kötet. London 1902. I. 360-365. old. Ugyancsak megfelelően méltányolja e tény *Clark*. (V. ö. *Essentials*. 99. old.)

minden nehézség nélkül következhetik be. Különösen a kínálat összehúzódása nagyobb nehézségekkel jár azokban a termelési ágakban, amelyek jelentékeny álló tőkével dolgoznak. Ezekben a kereslet összehúzódása igen súlyos helyzeteket idézhet fel.

Tudjuk, hogy a kereslet lényegében sokkal közelebb fekszik a gazdasági élet kiindulási pontjához, a szükséglethez, és így az emberek törekvéseivel és életmódjával a legszorosabb kapcsolatban van. Ez az oka annak, hogy a kereslet rugékonysága általában véve sokkal kisebb. Mindazonáltal a kínálat alakulása sincsen hatás nélkül a keresletre. A kereslet különböző ágai is igen eltérően viselkednek a kínálat változásaival szemben. Vanak a keresletnek oly ágai, amelyek úgyszólván semmi rugalmasságot nem mutatnak. Ilyen elsősorban a megélhetéshez elengedhetetlenül szükséges javak iránti kereslet. Ez a kínálat összehúzódása esetében is alig csökken, minek az a következménye, hogy a kereslet fizetőképességének ide összpontosulása folytán a kínálat e tényben arra nyer ösztönzést, hogy a költségek emelkedése mellett is megfeleljen a keresletnek. A kevésbé sürgős szükségletekkel kapcsolatos kereslet rugalmassága már nagyobb. Így van ez a kevésbé nélkülözhetetlen élelmicikkeknel, továbbá a fényűzési tárgyakkal. Bár a megszokás és társadalmi előítéletek itt is nehezítik a kereslet összehúzódását, az mégis egyes cikkeknel nagyobb mértékben következhetik be. Erősen előmozdítja ezt az, hogy bizonyos szükségleteket gyakran többféle cikkel lehet kielégíteni és hogy ennél fogva a keresletnek a kínálat csökkenése és az ezáltal előidézett áremelkedés esetében módjában áll az eredetileg használt cikkeket pótló olcsó surrogátumok felé fordulni. Általánosságban azonban meg kell állapítanunk azt, hogy a kereslet a viszonyok változásához nehezebben alkalmazkodik és különösen összehúzódása csak nehezebben következik be.

A kereslet és kínálat mozgékonyságának eme különböző volta határozza meg a kettőnek egymáshoz való viszonyát. A kereslet, mint a piacnak a gazdasági élet kiindulási pontjával kapcsolatos része, a piacnak épp úgy irányító tényezője, mint ahogy az egyes szükségek és azok egymás közötti összefüggése irányítja a magukba zárt egyéni gazdaságokat. Miként ezekben a termelés irányzatát a szükségek szabják meg, úgy a piacon is végeredményben a kereslet döntő a termelési javak felhasználásának irányára. A kereslet szerepe azonban ebben a tekin-

tetben már sokkal közvetettebb, mint a szükségké az egyéni gazdaságokban és a maga egészében csupán teljesen szabad verseny mellett tudna érvényesülni. Minthogy a verseny sohasem teljesen szabad, a kereslet vezetőszerepe sem tud a piacon teljes mértékben érvényesülni. A gazdasági élet teljes egyensúlya a versenyszabadság mellett csak úgy tudna beállni, ha a kínálat az adott osztálytagozódás és termelési lehetőségeken belül minden cikkből a normálmennyiséget vetné a piacra. De a társadalmi életben teljes egyensúlyhelyzet alig lehetséges és így inkább csak irányzat gyanánt érvényesül a kereslet fölénye, úgy hogy hosszú időközöket tekintve nagyjában a kereslet szabja meg az adott termelési lehetőségeken belül a termelés irányát és mértékét. Rövidebb időközöket tekintve azonban a piacon a kínálatnak jelentékeny előnyöket és nagy befolyást biztosít az a körülmény, hogy a piacra kerülő mennyiség közvetlenül mégis csak az ő befolyása alatt áll. Még a verseny szabadsága mellett is hosszabb időt igényel a kínálatnak a megnövekedett kereslethez való alkalmazkodása. A kínálatra ebből származó előnyt csak növeli azután az, hogy a keresletnek általában inkább kiterjeszkedésre, mint összehúzódásra van hajlama. Ha teljesen helyes képet akarunk nyerni a kereslet és kínálat egymáshoz való viszonyáról, akkor még egy dologról nem szabad megfeledkeznünk. Ez pedig az, hogy a mai gazdasági életben a kínálat oldalán túlnyomó részben hivatásszerűen csereügyletekkel foglalkozó felek állanak, míg a keresletet nagyrészt a piac szempontjából laikus felek képviselik.

A mai gazdasági rendünk folyománya, hogy a kínálat oldalán rendszeren azok állanak, akik hivatásszerűen és cserenyereség kedvéért folytatnak termelést. Önáluk a piac és a vevőközönség, a kereslet külön tanulmány tárgya. Egész erélyüket a piac megismerésére és kihasználására fordítják és ez őket okvetlenül fölényes helyzetbe hozza a kereslet oldalán levő felekkel szemben, kik szintén hivatásukra fordítják energiájukat és idejüket, melynek azonban nem a piac szintere és így a piacon sem az a szakképzettségük és tájékozottságuk nincsen, mely a kínálat feleinek sajátja, sem pedig oly áttekintésük nem lehet a piac felett, mint azoknak. Mindennap megfigyelhető jelenség, hogy az emberek fogyasztói minőségükben sokkal kevésbé gondosak, nem veszik maguknak a legelőnyösebb vásárláshoz szükséges időt stb. és így hátrányban vannak a kínálat hivatásszerűségével

szemben. Az az előny, melyet a fogyasztási szövetkezetek és beszerzési csoportok nyújtanak, nemcsak a nagyban való bevásárlásból, hanem nem kis részben abból is származik, hogy ily esetekben a kereslet oldalán is szakszerűség és tájékozottság kerül a kínálattal szembe.

A kereslet és kínálat egymáshoz való alkalmazkodása azok egymásra hatásából áll elő. A fent kifejtetteknél fogva az elsősorban a kínálatnak a kereslethez való alkalmazkodásában áll, mert hiszen a kínálat a befolyásolhatóbb tényező, bár a szükségletek felkeltése és fejlesztése útján a kereslet is idomítható tényezővé válik. A kereslet fejlesztésének tudvalevőleg egyik főeszköze a reklám. A szélesebbkörű munkamegosztásra támaszkodó társadalomban a kereslet és kínálat összhangbahozatala nagy részben az árúknak a termelőtől a fogyasztóhoz juttatását irányító *kereskedelem* feladata. Ennek tevékenysége épp ezért az áralakulásra nem is maradhat közömbös. Azáltal, hogy az árúknak a különböző helyi kereslet szerint való elosztását végzi, éppen úgy a kereslet és kínálat időbeli disharmoniájától szabaddítja meg a piacot, mint az árúkészletek időbeli megosztásával, mely abban áll, hogy a kínálatnak egyes időpontokban való túltengését készletek felhalmozásával megakadályozza, mely készletekkel a kereslet időnkint jelentkező nagyobb terjedelmének a piacra gyakorolt zavaró hatását sikerül ellensúlyozni. A kereskedelem evvel a tevékenységével az áralakulás sima lefolyásához és a gazdasági számítás biztos voltaához igen jelentékenyen hozzájárul. Ahol a kereskedelemnek ez a tér- és időbeli kiegyenlítő tevékenysége hiányzik, az árak kiegyenlítődése úgy térbelileg, mint időbelileg elmarad. A kereskedelemnek az az irányzata, mely éppen az árkülönbségek kihasználására irányul és így egyes árúk tekintetében nem az árak kiegyenlítését, hanem ellenkezőleg, árhullámzások előidézését célozza, más összefüggésben fog bennünket foglalkoztatni.

II. FEJEZET.

A pénz.

26. A pénz kifejlődése.

Midőn a piac alaptényei fölött szemlét tartottunk, annak egyik legjellegzetesebb tényét abban állapítottuk meg, hogy míg az elszigetelt cserében rendesen árút árúért cserélnek, a piacon a cserefeltételeket pénzben fejezzük ki és az árúért pénzt adunk. Ennek okát nem lesz nehéz megértenünk. Csak arra kell gondolnunk, hogy a piac a tömeges csere színhelye és a csere tömeges lebonyolítása a közvetlen árúcserénél szinte lehetetlen volna. A pénz használatát még nem ismerő primitív ember a cserénél nagy nehézségekkel áll szemben. Először is olyan valakire kell akadnia, akinél azt a tárgyat megtalálja, melyre neki szüksége van. De ez magában még nem elég. Lehetséges ugyanis, hogy a kérdéses tárgyat annak birtokosa a felkínált tárgyért nem hajlandó odaadni. Még akkor is, ha oly szerencsés, hogy valakit talált, akinek az ő birtokában levő tárgy kell és aki éppen azt a tárgyat hajlandó átengedni, melyre neki szüksége van, nagy nehézséget okozhat a két kicserélendő tárgy aránybáhozása; e nehézség a tárgyak nagy részének oszthatatlanságából származik, mert ez az oly csereügyletnek is útját állhatja, mely egyébként könnyen létrejöhetne. Hiába találkozik két ember, kik közül az egyik lovat keres, hajlandó is volna érte egy juhot és néhány más tárgyat odaadni, a másik pedig egy juhot keres és felesleges lova is van. Ha a másodiknak az első részéről felajánlott tárgyak közül csak juhra van szüksége, nem tudnak cserélni, mert egy lovat egy juhért kicserélni igen aránytalan üzlet volna. Az ilyen természetű bajokon az emberek elég gyorsan segítettek. Mihelyt ugyanis a csere jobban elterjed és a piac kialakul, a fenti nehézség általános nyomasztó hatása alatt

gyorsan szét szokott válni a piacok két faja. A nagy tárgyak piaca ugyanis hamarosan elkülönül a kis tárgyak vagy az osztható javak piacától. Ezzel a csereügyletek sima lebonyolításának lehetősége azonban még nincsen biztosítva. A legnagyobb nehézséget ugyanis az okozza, hogy oly embert kell találnunk, aki azért, amit keresünk, hajlandó éppen azt a tárgyat elfogadni, amelyet mi hajlandók vagyunk cserébe adni. Ezt legtöbb esetben csak hosszas láncolatot adás-vétel, illetve csere útján lehet elérni, amint azt azoknak az utazóknak útleírásai számtalan példával illusztrálják, kik a tropikus vidékeket bejárták, hol az árúcsere ma is még otthon van.

Ezen a nehézségen az embert *annak a ténynek megfigyelése* segítette át, *hogy bizonyos tárgyakat a cserénél mindig készségesen és szívesen szoktak elfogadni.* Amilyen mértékben térfoglalt ez a megismerés, ugyanoly mértékben igyekeztek a cserélni akarók ilyen tárgyakat készletben tartani, ami azoknak kelendőségét és ezáltal a csere közvetítésére való alkalmasságát egyre növelte. E közkeletű tárgyak nagyon különbözők voltak. Népek és vidékek szerint, továbbá a divat és a helyi szükségletekhez képest nagyon változtak. Kezdetben főképpen fényűzési tárgyak és fegyverek voltak e csereközvetítők és különösen azok a tárgyak, melyek a törzsközi cserének voltak közvetítői. A primitív népeknél a törzsen belül található nagy egyformaság mellett ugyanis itt volt igazán tere a cserének, különösen akkor, ha nagyobb műveltségbeli különbség volt a szomszédos törzsek között.

Eleinte tisztán csak használati tárgyak jöttek szóba a cserénél, vagyis csupán olyan javak, amelyeket közvetlenül is használni tudott mindenki. A közvetlen felhasználás és a csereére való használás egymást mintegy kiegészítették. Minél jobban tért foglalt azonban a csere, annál inkább be kellett következnie annak, hogy olyanok is tartották és szívesen fogadták a csereközvetítés céljaira ezeket a tárgyakat, kik azokat közvetlenül saját gazdaságukban nem tudták felhasználni. Ez jelzi a pénz fejlődésében a legnagyobb jelentőségű átmenetet. *A csereközvetítők jelentőségének súlypontja a használati érték teréről átsiklik a csereérték terére; a csereközvetítés céljaira használt tárgyaknál mindinkább egyedül ez a cél lép előtérbe.* Mindinkább ennek hatása alá kerül a csereközvetítésre használt tárgyak megválasztása is. Addig, míg a csereközvetítés szerepe a maga jelentőségében még ki nem bontakozott, a közvetlen felhasz-

nálás szempontja is belejátszott abba a folyamatba, hogy mely tárgyak léptek mint csereközvetítők előtérbe. Amint azonban a csere olyan jelentőségre jutott, hogy mindtöbben kezdtek bizonyos tárgyakat csak azért tartani, mert a csereközvetítésre alkalmasak, e tárgyak megválasztásánál is egyre jobban csak ez a szempont lépett előtérbe. Így volt lehetséges az, hogy olyan tárgyak foglalják el a csereközvetítő szerepét, melyeket az emberek legnagyobb része közvetlenül éppen nem, vagy csak szűkebb körben használ.

E fejlődési folyamatot önkéntelennek, az átmenetet pedig lassúnak és lökésnélkülinek kell képzelnünk. Minden előre átgondolt tervszerűség nélkül kiválasztási folyamat indult meg a csereközvetítésre használt tárgyak között. Figyelni kezdték ugyanis, hogy az egyik tárgy jobban alkalmas a csereközvetítésre mint a másik. Eleinte a fejlődés és az emberek helytelen ítélete felkapott egy-egy oly tárgyat is, mely később a csereközvetítés szerepére kevésbé mutatkozott alkalmasnak. Ebben a tekintetben természetesen sok mult a műveltségi fok és az ízlés változásán is. Az állatok, amint az érméken feltüntetett képmásaik is mutatják, hosszú időn keresztül szolgáltak csereközvetítőül és akkor, amikor az állattenyésztés általános foglalkozás volt, ez igen érthető is, mert ekkor mindenki szívesen fogadta azokat. Mihelyt az emberek letelepedtek, városokba tömörültek és más foglalkozásokra is áttértek, az állatok ily általános elfogadásra többé nem számíhattak. A viszonyok változása folytán így volt ez számos más tárggyal is.

De az általánosan kedvelt és szívesen fogadott tárgyak sem mind egyformán alkalmasak a csereközvetítői szerepre. A kevésbé könnyen szállítható tárgyakat, amennyiben ilyeneket itt-ott csereközvetítésre használtak, hamarosan ismét kizárták belőle. De az, hogy valamely tárgyat könnyen lehet szállítani, magában természetesen még nem elég a csereközvetítői szerep lebonyolítására. A szénakazal p. o. a csereközvetítő szerepére nem alkalmas, bár szállítható és értékes is; nincs meg ugyanis a kellő arány értéke és terjedelme között. A csere közvetítése szempontjából azok a javak válnak ki, melyeknél az érték és terjedelem között kedvező az arány. Az érték és terjedelem közötti arány kedvező alakulását *forgalomképesség*-nek hívjuk. Az ily forgalomképes javak a cserénél velükjáró nagy könnyebbésségnél fogva lassankint a többi javakat a csereközvetítők sorából ki-

szorítják. E szempontból is régen nagy fontosságúak voltak az állatok. Hiszen értékes tárgyak, melyek lábon hajtva könnyen voltak egyik helyről a másikra vihetők, éppen ezért maradtak meg sokáig csereközvetítőnek.

Annak is az idők folyamán fel kellett tűnnie, hogy egyes tárgyak könnyen megengedik az értékek sokféleségéhez alkalmazkodást, míg mások ezt neheztik. Régen, amikor az értékítéletek általánosak és durvák voltak, kevésbé érezhető ez a szempont és ilyenkor oszthatlan tárgyak is jól szolgálhatják a csereközvetítés célját, mit ismét legjobban az állatpénz hosszú pályafutása bizonyít. Amint azonban finomabbak és pontosabbak lesznek az értékítéletek, az oszthatatlanság a csereközvetítésnél érzékenyen érezeti hatását. Nehezíti az értékek egymással való aránybahozását és e nehézség elhárítása végett az emberek a csereközvetítő szerepére mindinkább az *osztható* javakat kezdik kiválasztani.

A gazdasági számításnak és az értékelésnek pontosabbá válásával egyre több követelményt támaszt a forgalom a csereközvetítő jószágokkal szemben és ezzel azok csoportja is egyre szűkebb lesz, mert a velük szemben támasztott sok követelménynek mind kevesebb jószág tud megfelelni. Így idővel lényeges követelmény lett az, hogy a csereközvetítői tárgy *könnyen* legyen *felismerhető*. Ez különösen drágaköveknél, gyöngyöknél és fémeknél fontos, annál is inkább, mert ezek kis tárgyak, de nagy értékűek, vagyis forgalomképességük igen nagy és éppen ezért értékük erősen az anyag valódiságához van kötve, mert megtévesztés esetén a károsodás igen nagy. Nem kevésbé lényeges szempont a csereközvetítőnél a *tartósság* is. A szőlő pl., bár értékes és osztható, nem alkalmas a csereközvetítésre, mert romlékony. A csereközvetítő pedig kell hogy tartós legyen azért, mert cserére nem mindig nyílik alkalom és a csereközvetítőt állandóan készletben kell tartani, ha a cserélés lehetőségét a munkamegosztásos gazdaságban az ember magának folyton nyitva akarja tartani. Fontos továbbá a *minőség egyformasága* is. Az oly tárgyak, amelyek sokféle minőségben fordulnak elő, nem lehetnek alkalmasak a csereközvetítői funtkcióra, mert minden esetben behatóan kell vizsgálnunk, milyen minőséggel állunk szemben, ami nehézkessé teszi a cserét. A *csereközvetítő jószág előfordulásának, mennyiségének és újra való előfordulásának viszonya* is fontos. A gabona pl., bár a csereközvetítés igen sok

követelményének felel meg, fejlettebb viszonyok között csereközvetítésre mégsem alkalmas, mert hol nagyobb, hol kisebb mennyiségben terem és így a cserének nem eléggé biztos alapja, mert csereértéke a termés eredménye szerint erősen változik. A *csereérték állandósága* pedig különösen azért fontos, mert a piaci helyzetnek előre való elképzelését nagyon megkönnyíti, ami pedig a csere létrejövetelére igen előnyös, mert biztosságot visz bele. Az értékében erősen ingadozó csereközvetítő ezzel szemben a bizonytalanság forrása.

A csereközvetítésre használt javak között a fenti követelmények előtérbelépésével kiválasztási folyamat indult meg; ennek folyamán azok a tárgyak, melyek a fenti feltételeknek nem felelnek meg, háttérbe szorultak és csereközvetítői szerepükből hamarosan kiestek, míg velük szemben mindinkább azok a tárgyak léptek előtérbe, melyek a fenti feltételeknek megfelelnek. Ennek annál inkább be kellett következnie, minél inkább csakis azért tartották e tárgyakat, mert csereképesek, s nemcsak a közvetlen használat céljából.

A csereközvetítésre alkalmasnak mutatkozó tárgyak közt elég korán találjuk meg a *fémeket*. Nagy előnyük a rendkívül nagyfokú oszthatóság, a nagy forgalomképesség és egyeseknél a könnyű felismerhetőség. A fémek közt is vannak olyanok, melyek e tulajdonságokat kisebb vagy nagyobb mértékben egyesítik magukban. Első helyen állanak e tekintetben a *nemes fémek*. Ezek mintegy értéküknél és szépségüknél fogva praedestinálva vannak csereközvetítői szerepre. Náluk az alakíthatóság és oszthatóság legnagyobb mértékben megvan. Kisebb darabokra osztva könnyen ismét nagyobb darabokká egyesíthetők. A nemes fémek közt is az első helyet kiváló tulajdonságai folytán az *arany* foglalja el. Ez nemcsak szépségével, hanem értékének állandósulásával is erősen kiválik a többi fémek közül, melyek az idők folyamán nem jelentéktelen értékingadozásokat mutattak.

A fémek-csereközvetítésre használásának főnehezége a régi technika mellett az oszthatóság és a valódiság felismerése körül merült fel. Az emberek mérleggel és próbakövel voltak kénytelenek megjelenni a piacon, hogy e nehézségeken magukat túltegyék. Az emberi találékonyság azonban könnyíteni igyekezett a helyzeten azáltal, hogy az egyes aranydarabokat súlyuk és minőségük szerint megjelöltették és így bocsátották forgalomba. Az alapja e könnyítésnek az a bizalom volt, hogy a jelzés a

valóságnak tényleg megfelel. Míg azonban a jelzés az értékét feltétlenül nem biztosította, a vizsgálat nem maradhatott ki teljesen. Phöníciai kereskedők voltak eddigi adataink szerint az elsők, akik ily megjelölt fémdarabokat hoztak forgalomba, melyeket mindenütt nagy bizalommal fogadtak.

A régi pénzekben, elmúlt korok csereközvetítőin gyakran állatok képét találhatjuk. Ez tulajdonképpen a pénz értékét fejezte ki. Ha egy érmén pl. bika volt ábrázolva, ez azt jelentette, hogy egy bika értékének felel meg. Máskor viszont a súlyt jegyezték az érmére; a talentum, az as, a livre nevek mind súly megjelölésre vezethetők vissza.

Lassankint arra is rájöttek, hogy a kényelmesen kezelhető alak a csereközvetítő használatát mennyire megkönnyíti. Kúpalakú aranydarabok készletben tartása pl. igen nehézkes lenne, kopásuk is nagy veszteséget jelentene; a kockaalak sem előnyös, mert élei vannak, melyek a kopásnak tág teret nyitnak. Legcélszerűbbnek az *érmealak* bizonyult, mint kezelhetősége, mint pedig csekély kopása miatt. Így kapta meg a csereközvetítő mai alakját.

Ahhoz, hogy a csereközvetítésre felhasznált ércdarabokat, miután érmealakba öltöztették, *verettel*, vagyis az értéküket feltüntető bélyeggel lássák el, az a már említett tény vezetett, hogy ha e bélyeg megbízható helyről származott, felmentette a forgalmat attól, hogy minden egyes fémdarab anyagát és súlyát gondosan vizsgálnia kelljen. Az első érmekeket a Krisztus Urunk előtti VII. században találjuk Lydiában. Ezek elektronból készültek, melynek anyaga $\frac{3}{4}$ súlyrész arany és $\frac{1}{4}$ rész ezüst volt.

Ha végigtekintünk a pénz fejlődésének vázolt folyamatán, azt nem egy irányban a szokásos képzeleteinktől eltérőnek fogjuk találni. Megszoktuk nevezetesen a pénzt, mint az államhatalom által teremtett intézményt tekinteni. A fejlődés menete azonban mást mutat. *A pénz mint csereközvetítőt nem az állam, hanem maguk a cserélő felek teremtették meg.* Az tehát nem egy öntudatos állami actus szüleménye, hanem a gazdasági tényezők összehatásának automatikus eredménye és még akkor sem volt meg az állam sanctioja, mikor a fejlődés már az érmealaknál tartott.

A pénz keletkezését gyakran úgy tüntették fel, mint hogyha közmegegyezés teremtette volna meg a pénzhasználat alapját. Társadalmi tényeknek a közmegegyezésből való levezetése a régi

felfogásban általában nagyon el volt terjedve. A természetjogászok az állam keletkezését is erre vezették vissza. E felfogás, miként egyéb tereken, úgy a pénzre vonatkozólag is téves. Amint az állam, úgy a pénz sem közmegállapodás eredménye. Láttuk ugyanis, hogy a pénz keletkezésénél nem öntudatos ténynyel, hanem öntudatlan folyamattal állunk szemben.

Már a piac egyszerű megfigyelése is mutatja, hogy a pénz a piacon nem csupán a csereeszköz szerepét tölti be, hanem egyúttal a piaci értékek kifejezőjeként is szerepel. Pénzben fejezzük ki a cserefeltételeket, az árat. *Gide* szerint az ár pénzben kifejezett érték. Egyébként már *Stuart Mill* is az árat az értéktől úgy különbözteti meg, hogy az értékek pénzben való kifejezését nevezi árnak. A pénznek tehát kétségtelenül igen fontos feladata az, hogy az értékek kifejezője lesz; hiszen egész gazdasági számításunk ma ezen alapszik. A pénz tehát nemcsak csereközvetítő, hanem *értékmérő* is.

Mióta az államhatalom kezébe vette a pénzhasználat szabályozását, annak egy újabb fontos szerepével is találkozunk. A pénz ugyanis *törvényes fizetési eszköz* szerepét nyeri az állam közbelépése folytán. A pénz e szerepe főképpen az állammal szemben felmerülő tartozásoknál, így az adófizetéseknel, bírságok és büntetéspénzek fizetésénél lép előtérbe, de egyúttal a magánjogi kötelezettségek teljesítése is ezen alapszik. A pénz törvényes fizetési eszköz szerepe, mint látjuk, már nem szorosabb értelemben vett piaci szerep és így az tényleg különálló funkciója a pénznek. Abban viszont igaza van *Schumpternek*,* aki csupán a pénz csereközvetítő és értékmérő szerepét tartja a pénz önálló funkcióinak, hogy az értékek felhalmozása eszköze gyanánt való használata már nem önálló és nem is sajátos szerepköre a pénznek, mert ezt sok más jószág is ellátja. Kivált az angol és ennek nyomán a német irodalomban szokás az értékfelhalmozás szerepét a piac önálló funkciói közé sorolni.

27. A pénzforgalomra vonatkozó megfigyelések.

Fenti megállapításaink még csupán a pénz fejlődésére vetnek világot. A pénzforgalomra, a pénz piaci szerepére vonatkozólag azonban még számos megállapítást szűrhetünk le a piac megfi-

* V. ö. *Schumpter*: *Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*. Lipcse, 1908. L. 290–291. old.

gyeléséből. Bár láttuk, hogy a pénz nem az állam alkotása, az ma mégis, mint állami intézmény áll szemünk előtt és a pénzforgalom terén jelentős szerepet játszanak olyan csereeszközök is, amelyeket a fentiekben még nem érintettünk, nevezetesen a bankjegyek és a papírpénz. Ha tehát a pénzforgalom mai képét akarjuk megrajzolni, akkor ezekre a fizetési eszközökre is ki kell terjeszteni figyelmünket.

Már a pénz kifejlődésének vizsgálata rávezetett bennünket arra, hogy miért válik a pénz, fejlődése folyamán, állami intézménynyé. Láttuk ugyanis, hogy a csere közvetítésének egyik nagy nehézsége abban áll, hogy a pénzt mindaddig, amíg az veretlen állapotban fog, hosszasan kell vizsgálni fém tartalmára és finomságára vonatkozólag. Láttuk az is, hogy ezen magánúton is annak érmealakba öltöztetése által igyekeztek segíteni. Akkor azonban, amidőn közhatalom fejlődött ki mint az összeség érdekeinek öre, legtermészetesebbnek az mutatkozott, hogy e feladatot a közhatalom, mint a közélet szabályozója vállalja magára. A fejedelmek közbelépése ezen a téren nagyjelentőségű volt, mert a köz tekintélyével tudta támogatni egy oly feladat megoldását, mely az akkori érmetek tökéletlensége mellett nagy nehézségekkel járt. E feladat *az azonos értéket kifejező érmék egyenlősítése* volt, mi nélkül a pénz értékmérő feladatának nem tud megfelelni. A közhatalom tekintélye, mintegy pótolta e téren azokat a hiányokat, amelyek az érmetek tökéletlenségéből folytak és a köz által egyenlő értékűnek bélyegzett érmék az egyenlőség látszatát nyerték, ha tartalmuk nem is volt egész pontosan egyenlő. A közhatalom közbelépése a pénznek ezenkívül csereközvetítő és értékmérő szerepéhez még egy új szerepét csatolta. Az állam ugyanis kijelentette, hogy a különböző köztartozások és a magánadósságok a törvényes pénz fizetésével teljesíthetők. Így a köz részére teljesítendő fizetéseknél, melyek ekkor főképpen büntetéspénzek, bírságok stb. alakjában léptek fel, a törvényes pénz használható fel, másrésről pedig egyre nagyobb szerephez jutó bírói tevékenysége körében a magántartozások kiegyenlítésére is a törvényes pénzt ismerte el. Ezáltal a pénznek új szerep keletkezett. Az *törvényes fizetési eszközzé* lett.

A fejedelmek azonban a pénzre vonatkozó befolyásukat túlbecsülték. Azt hitték, hogy a pénz állami szabályozása mellett annak veretési módja teljesen közömbös. Elkezdtek a *pénzrontást*, azaz az érméket a megállapítottnál kisebb nemesfém tartalom

mal verették ki, de azért ugyanazzal a névértékkel látták el, mint azelőtt. Az így származó nyereséget *lucrum cameraenak* hívták. Amíg a pénzrontás csak kisebb fokú volt, a forgalom azt nem igen vette észre. Amint azonban nagyobb méreteket öltött, a régi és az új veretű érmék közötti különbség feltűnt és oda vezetett, hogy a forgalomban a régibb veretű és így értékesebb érmék nem maradtak a forgalomban. Azokat magasabb értéküknek megfelelően magasabbra is becsülték és mindenki igyekezett azokat megtartani és fizetésekre a könnyebb, újabb veretű érméket felhasználni, amelyekre különösen a külföldi forgalomban volt nagy szükség, mert arra a fejedelmek hatalma ki nem terjedt és így ott a nemesfém-tartalom szerint és nem az államtól rávert bélyeg alapján értékelték az érméket. E jelenséget mindenféle viszonylatban megfigyelhetjük. *Ha jó és rosszabb pénz van egymás mellett a forgalomban, a rossz pénz kiszorítja onnét a jó pénzt*, melyet gyűjtésre vagy külföldi fizetésre használnak fel. Ezt a megállapítást a *Gresham-féle törvénynek* nevezük, bár, amint arra *Laughlin** rámutatott, nem az Erzsébet angol királynő korában élt *Gresham* fedezte azt fel, hanem azt már *Oresmius* (1364-ben), *Copernicus* (1526-ban) és *Hales* (1581-ben) is megállapították, sőt már *Aristophanes* is ismerte. A pénzforgalom terén a nehézségek tényleg meg nem szűntek mindaddig, amíg az államhatalom a pénzrontástól nem tartózkodott és nem gondoskodott arról, hogy egyenlő érctartalmú érmék lássák el a forgalmat. Így keserű tapasztalatok árán jutott a tudomány és a gyakorlat egyaránt annak megismerésére, hogy az állam a pénzforgalom terén nem mindenható.

A pénz használatára ráutalt gazdasági élet különbözőképpen igyekezett az államhatalmi túlkapások folytán lerontott pénzforgalmat igényeihez alkalmazni. A magánjogi szerződésekben gondosan körülírták a fizetésnél felhasználandó érmét, mivel természetesen a számítási rendszer egységes volta szűnt meg, mert p. o. 100 korábbi vagy későbbi veretű tallér nem volt tetszés szerint használható a kikötött fizetés teljesítésére. *Fajta-pénznek* nevezte *Helfferich* ezt az állapotot, mert a pénz vele

* V. ö. *Laughlin J. L.*: The principles of money. London, 1903. I. 420—421. old. A *Gresham* féle törvény még a papírpénzre is érvényes. Oroszországban a cári papírrubel eltűnt a forradalmi pénzek megjelenésekor a forgalomból és tudjuk, hogy a „kékpénz“ hogyan kiszorult nálunk a forgalomból, amidőn a „fehérpénz“ megjelent.

ismét visszasúlyedte oda, amidőn csak az azonos fajta pénzdarabok helyettesíthették egymást. Egyes nagy bankházak visszatértek a veretlen ércrudak használatához, úgy hogy a kivert érmék helyét ezek forgalmában a banktól finomságuk és súlyuk tekintetében hitelesített fémrudak foglalták el, mint az érmék keletkezése előtt. *Bankvalutának* nevezték a fizetések emez eszközeit, melyekkel a rudak tényleges átadása nélkül is, mint pénzzel számoltak. Ily visszaesések voltak az állami pénzrontás következményei.

A pénz intézményének állami kezelésbe vétele juttatta nagy szerephez a nem fémből készült fizetési eszközöket is. Ezek sem állami eredetűek ugyan, mert a régi bankárok tevékenységi köréből nőttek ki. Ezeknél ugyanis a régi hiányos közbiztonsági viszonyok folytán jelentékeny pénzüsszegek és nemesfém mennyiségek kerültek letétbe. A bankárok a forgalom könnyítésére jegyeket szolgáltatottak ki a náluk fekvő letétekről és ezeket — az akkor a pénzforgalomba úgyszólván egyedül bekapcsolt kereskedők — szívesen fogadták el fizetés fejében. Így e letétekről szóló jegyek valósággal *pénzhelyettesítőkké* nőttek ki magukat. A pénzhelyettesítők forgalmán felbuzdulva, az államhatalom is mind gyakrabban fordult papírból készült fizetési eszközök kibocsátásához, mert nehéz pénzügyi helyzeteiben ez kényelmes eszköz volt kiadásai fedezésére. Így a papírból készült fizetési eszközök részint a bankügy fejlődése folytán, részint pedig az állam kezdeményezésére óriási kiterjedést nyertek és a forgalomnak mind nagyobb része élt az így kibocsátott fizetési eszközzel.

A velük tett tapasztalatok azonban nem minden irányban kedvezők. Eleinte sikerrel látták el ugyan a pénzfunkciót, később azonban, amidőn nagyon elszaporodtak és az államháztartás nehézségeinek gyümölcsei lettek, mindenfelé nagyfokú elértéktelenedést mutattak, és súlyos bajokat idéztek fel. A pénzforgalom egységét bontották meg, mert mellettük a törvény szerint velük azonos érmék már csak agióval, tehát felülfizetés mellett kaphatók és így a forgalomból ki is szorulnak. Azt is megfigyelték, hogy a bajok csupán akkor következtek be, ha kellő ércfedezet nélkül kerültek e fizetési eszközök forgalomba.

Miként a fedezetlen, vagy csekély fedezetű papírfizetési eszközök főképp az árak emelkedését idézték elő, épp úgy megfigyelték ezt a nemesfémmennyiség nagyobb mértékű szaporodásánál is. E tényt első esetben az Amerikából Európába özönlő nagy mennyiségű arany- és ezüstmennyiség következményeként

állapították meg és később is sok esetben a nemesfém-pénz szaporodásának ugyanily következményét vélték megállapíthatni. Igy p. o. a német-francia háború után, amidőn a franciák hadisarc fejében milliárdokat fizettek aranyban, Németországban az árak emelkedését figyelték meg.

28. A pénzelmélet problémái.

A pénzforgalom tényeinek áttekintése után lássuk már most azt, hogy mily irányokban igényel az magyarázatot, vagyis mily kérdések merülnek fel a pénz különböző szerepeivel és a pénzforgalom különböző tényeivel kapcsolatban. Ténymegállapításaink ugyanis e téren nem egy irányban magyarázatot igényelnek és nehéz kérdések elé állítanak.

A pénz első funkcióját csereközvetítői minőségében ismertük fel. E functio a pénz fogalmának legsajátosabb lényét teszi. Oly pénz, melynél e functio hiányoznék, el nem képzelhető. Belőle a pénz tulajdonképpeni lényege hiányoznék. E csereközvetítés egyúttal a pénz legegyszerűbb és legegyszerűbb funkciója. Az semmi más, mint a csereének azáltal való megkönnyítése, hogy a pénz a forgalom lebonyolítására általánosan elfogadott jószágot teremt.

A pénz oly jószágot teremt, melyet mindenki keres és ezért szívesen fogad. A pénz a csere közvetett voltát tehát nem szünteti meg. Minden adásvétel, melyet a pénz segítségével bonyolítunk le, közvetett csere, mert a pénzt, melyet kaptunk, ismét más jószágokért akarjuk kicserélni, és a pénzt, melyet árúért adunk, más ügyletből szereztük. De a pénz felment attól a terhes feladattól, hogy minden esetben kutatnunk kelljen, hogy mily árúért hajlandó a másik fél a birtokában levő és részünkről megszerezni kívánt jószágot ideadni; felment pedig azáltal, hogy oly jószágot teremt, mely feltétlenül mindenkinek kell.

Itt azonban elének lép a pénzelmélet első problémája. *Mi az, ami a pénzt arra képessé teszi, hogy kézről-kézre járjon és mindenki részéről keresett jószág legyen?* Csereközvetítő szerepét ugyanis kétségtelenül csak annyiban és csak addig képes ellátni, amíg e két tulajdonságot magában egyesíti.* A felvetett kérdést a pénz lényege kérdésének nevezhetjük.

A pénz alapfunkciójának csereközvetítői szerepénél sokkal

* Míhelyt a pénz nem általánosan keresett jószág, az szerepét már csak hiányosan tölti be. Igy van ez p. o. most, midőn sokan pénzért nem hajlandók árújukat odaadni. Ezért üti fel ismét fejét ilyenkor a közvetlen árúcsere.

bonyolultabb a pénz értékmérői szerepe. Ez nemcsak abban nyilvánul, hogy a cserénél pénzre vezetjük vissza a kicserélendő tárgyak értékét, hanem csakhamar annyira általánosul, hogy a javak értékét akkor is pénzben fejezzük ki, ha nincsen cseréről szó. A pénzzel tehát az értékszámítás vonul be a gazdasági életbe. Vele összehasonlításaink számbeli alakot öltenek, és ezután a gazdasági életnek ez lesz egyik fővonása. A javak értékének pénzben való kifejezése lesz ezután az értékösszehasonlítás eszköze és ez teszi lehetővé a gazdaságok vagyoni helyzetének áttekintését. A pénzzszámítás ezáltal nagyban előmozdítja a Gossen-féle törvénynek a termelés és fogyasztás terén való érvényesülését, mert határozott számbeli kifejezést kölcsönöz az egyes javaknak és így felhasználásuk pontos beosztását teszi lehetővé. *De hogyan lehetséges számbeli alakba önteni a javaknak subjectív eredetű, tehát számbelileg mérhetetlen hiányérzeteket megszüntető jelentőségét?* Ez az értékmérés problémája.

A pénzforgalom megfigyelése azt mutatja, hogy a csereközvetítés szerepét a pénz különböző nemei egyaránt jól látják el. A fém pénz, a papírfizetési eszközök különböző nemei, sőt még primitívebb pénzek is jó csereközvetítők. Nem így áll a dolog a pénz értékmérői szerepét illetőleg. Láttuk, hogy e szerepet a fém pénzek is csak bizonyos feltételek mellett tudják jól betölteni, mert hiszen a különböző fémtartalmú érmék e téren bajokat idéztek fel. A papírpénznél még általánosabban figyelhetjük meg ezt. Az vagy nem önálló mint értékmérő, akkor tudniillik, ha a valódi pénz helyettesítő, vagy pedig hiányosan látja el az értékmérő szerepét, mert az árák egyensúlyát megbontja és rendszeren nagy áremelkedésekhez vezet. Ebből nő ki a pénzelmélet egy újabb problémája. Tapasztalataink alapján ugyanis azt kell kérdeznünk, *lehet-e értékmérő az olyan pénz, melynek nincsen belső értéke?* Ez a pénz értékmérői szerepének problémája. Megoldása nélkül a pénz lényegét nem láthatjuk tisztán, mert bár a pénz lényege már a tiszta csereközvetítőben is megvan, mégis kifejtett és ma előttünk álló pénzhez annak értékmérői szerepe is hozzátartozik.

E kérdéssel szoros összefüggésben egy újabb kérdés lép elénk. Milyen viszonyban vannak a pénz helyettesítők a pénzzel? *Helyes-e az a megfigyelés, hogy a pénz helyettesítők és a papírpénz csak addig tudják értékmérői szerepüket jól betölteni, amíg az ércre támaszkodnak és mögöttük megfelelő ércfedezet áll?* Ez a pénz helyettesítők prob-

lémája. E kérdésben a pénz és a pénzhelyettesítők egymáshoz való viszonyának kérdése foglaltatik. Megoldása nélkül az egész bankjegy- és váltópénzforgalom jelenségeinek megértése lehetetlen.

A fentiekben láttuk azt, hogy az államhatalom a pénzzel a legszorosabb kapcsolatba kerül és azt egészen befolyáskörébe vonja. Meg kellett azonban azt is állapítanunk, hogy a pénz szabályozásánál az államhatalom is korlátokba ütközik. Azt kell tehát kérdeznünk, *miből származnak, és hol vannak azok a korlátok, amelyeket a pénzforgalom szabályozásánál az államhatalom túl nem léphet?* Meddig terjed az államnak a törvényes fizetési eszközre gyakorolt befolyása? Ez a *törvényes fizetési eszköz problémája.*

És végül még egy fontos kérdés merül fel a pénzzel kapcsolatban. Úgy a fémpénzre, mint a papírpénzre vonatkozólag megfigyelték azt, hogy az árakra befolyásuk van. Már ez magában véve az elé a kérdés elé állít, hogy mily irányú lehet e befolyás. Még bonyolultabbá válik azonban e kérdés azáltal, hogy a fentiekben az áralakulás folyamatát teljesen meg tudtuk magyarázni anélkül, hogy a pénz szerepére ki kellett volna terjeszkednünk. Ha tehát az áralakulás folyamatában a pénz számára más szerepet nem találtunk, mint azt, hogy az az árak kifejezője, akkor méltán azt kérdezhetjük, vajjon *egyáltalában lehetséges-e az, hogy a pénz oldaláról is induljanak ki árváltozások?* Minthogy az ily árváltozásokat a pénzmennyiség változásával összefüggésben figyelték meg, e kérdés a *pénzmennyiség befolyása problémájában* tűnik fel.

A pénzelmélet kérdésének éttekintése mutatja, hogy a pénzelmélet lényegében az értékelmélet körébe tartozik. Még a pénz csereközvetítői minősége is az értékelés kérdése; értékmérői szerepénél ez csak természetes, de törvényes fizetési eszköz szerepe is végső sorban az értékelés kérdésére vezet vissza. A pénzforgalom állami korlátai csak úgy a pénz értékelésére vezetnek vissza, mint a pénzhelyettesítők és a papírpénz problémái. Igaza van tehát *Miseses-nek*,* amidőn a pénzelméletek értékét aszerint

* *Mises* aszerint, amint a pénzelméletek bekapcsolódnak az értékelméletbe vagy nem, *katallaktikus* (értékelméleti alapon nyugvó) és *akatallaktikus* (értékelméleti kapcsolat nélküli) pénzelméleteket különböztet meg. (V. ö. Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik 44. köt., 199–201 old.) *Schumpeter* is abban látja a pénzelmélet fejlődését, hogy régi elszigeteltségéből az érték- és árelméletbe kapcsolódik. (U. o. 44. köt., 630 old.) Nagy érdeme van ebben *Walrasnak*.

mérlegeli, hogy azok mennyiben kapcsolódnak bele az érték-elméletbe. Felvetett kérdéseink közül csak az egyik nő túl az értékelmélet területén és ez a pénz mennyiségének az árakra gyakorolt befolyásának kutatása.

29. A pénz mint csereközvetítő.

Vegyük már most sorra a fentiekben felvetett kérdéseket. Első kérdésünk az volt, hogy mi képesíti a pénzt csereközvetítői szerepére, vagyis arra, hogy kézzől-kézre járva mindenki részéről keresett jószág legyen.

Ahhoz, hogy a pénz kézzől-kézre foroghasson, nyilvánvalóan elsősorban az szükséges, hogy testiséggel bíró jószág teljesítse e feladatot. Tudjuk, hogy ez a feltétel nem minden jószágnál forog fenn, mert vannak materialis és immaterialis javak. Csak az előbbieket lehetnek csereközvetítők, mert csak ezeket lehet kézzől-kézre adni. A csereközvetítői szerep első feltételét tehát abban kell látnunk, hogy *a pénz testi jószág legyen.*

Ez magában még nem elég ahhoz, hogy valamely jószág a csereközvetítő szerepét betölthesse, mert a csereközvetítőnek mindenki részéről keresett, tehát *általános keresletnek örvendő jószágnak kell lenni.* Csakis ez biztosíthatja azt, hogy a felek pénzért szívesen engedik át jószágukat. Mindenki által keresett jószág pedig természetesen csak az lehet, amely szükségkielégítésre alkalmas, és csak korlátolt mennyiségben található. Mihelyt e tulajdonságok valamelyike hiányzik, a szóbanforgó jószág nem, vagy csak tökéletlen mértékben segítheti elő a csereügyletek lebonyolítását.

Nem kételkedhetünk azon, hogy a pénz értékes volta is csak abból származhatik, hogy szükségkielégítésre alkalmas és csak korlátolt mennyiségben áll a piaci felek rendelkezésére. A pénz a szükségletkielégítés legáltalánosabb eszköze és mégsem lesz nehéz pontosan megjelölni azt, hogy mivel szolgálja a szükségkielégítést. Csak arra kell visszaemlékeznünk, hogy a pénznek általános csereeszközzé válása azáltal következik be, hogy azt a csereügyletek könnyítése szempontjából tartjuk készletben és használjuk fel. Ez az, ami a pénz értékelésének is különös és határozott irányt ad. Amíg a csere megkönnyítése végett is egyszerű használati tárgyakkal élnek a felek, addig e tárgyakat elsősorban közvetlen felhasználásuk szempontjából értékelik; használati értékük mellé

csak mint kisegítő functio lép azok csereértéke. Mihelyt azonban a csereeszköz igazán pénzzé vált, annak e minőségében kizárólag a csere megkönnyítése a feladata és így azt elsősorban a csere szempontjából értékeljük, aminthogy a pénz anyagát is tisztán e szempontok szerint választjuk. *A pénznek tehát ebben a minőségében csupán csereértéke van*, mert csak a cserében érvényesül az valódi minőségében. A pénz a csereérték legtisztább megtestesítője. Tudjuk azonban, hogy a csereérték lényegében viszonylagos érték, vagyis mások cserehajlandóságának visszfénye. Azt a jelentőséget fejezi ki, amelyet valamely tárgy ránk nézve arra való tekintettel képvisel, hogy mit lehet érte a piacon kapni. A pénz értékes volta is tehát abból származik, hogy érte a piacon a legkülönbözőbb árukat vásárolhatjuk és értékének magassága is attól függ, hogy mit vásárolhatunk érte. Minthogy a pénz a legáltalánosabb érvényű jószág, — hiszen a munkamegosztásos társadalomban bármilyen jószágot szerezhetünk érte — azért a *legkeresettebb jószág* is lesz, mert *szükségkielégítésünkben a legnagyobb mozgékonytságot biztosítja*.

A régi értékelmélet hiányos volta és annak a termelési költségekre támaszkodása sokáig útját állotta annak, hogy a pénz értékének eme lényegét felismerjék. A pénzérték kérdését igazi lényegében régebben fel sem vetették.* Egyszerűen árukra szóló utalványt láttak a pénzben, majd később az állam által teremtett értéknek tekintették azt. Magvában ugyanazzal a felfogással állunk szemben, melyből a XX. század elején *Knapp* híres állami pénzelmélete nőtt ki.

Ezzel a felfogással szemben, mely azt hirdette, hogy a pénznek mindenki részéről keresett voltát az állam akarata és parancs szava hozza létre, lassankint utat tört magának az a fölfogás, mely a pénz értékének forrását annak árumivoltában, tehát az érme áruértékében keresi. Minthogy e felfogás az érmék fémértékében látja a pénzérték alapját, azt később *metallismusnak* nevezték. E pénzelmélet kétségtelenül nagy haladás volt a régi felfogással szemben,** mert meg tudta magyarázni azt, hogy

* Ennek dacára merész *Schumpeter*-nek az az állítása, hogy a legújabb időig nem találkoztunk igazi pénzelmélettel. (V. ö. *Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*. Lipcse, 1919. L. 286. old.) Régebben is volt pénzelmélet, csakhogy az a közgazdasági élet hiányos képzetain nyugodott.

** Jogosan állapítja meg ezt *Menger*. (L. a *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* 3. kiadásában a pénzről írt cikkét IV. kötet 566. old.)

miért okozott oly nagy bajokat a pénzrontás és miért nem lehet mindenható az állam a pénzzel szemben. A közgazdasági nézetek tisztulása rejlik mögötte és a régi pénztheoretikusok nagy része, a classicusokat sem véve ki, ebben az értelemben metallista volt. A metallismus tehát visszahatás volt a pénz terén az állam mindenhatóságát hirdető felfogással szemben.

Mindamellett a metallismus bizonyos visszaesést is jelent a pénzelmélet kérdésében. A pénz árútermészetét annak valódi pénztermészetével szemben túlságosan előtérbe tolja. Főképpen a német gondolkodás, amely az értéktünetmények subjectiv magyarázata felé mindig hajlott, nem tudott megbékülni e hiánnyal. *Hufeland, Oppenheim, Adam Müller* és mások felfogásában mindinkább előtérbe lép az a törekvés, mely az érmék árúértékének és a pénz csereeszközbeli jellegéből folyó értékének szétválasztása felé hajlik. Lényegében homlokegyenest ellentéte e felfogás a metallismusnak, mert a pénz értékét már nem az érmék árúértékéből, hanem attól különválasztva igyekszik megmagyarázni. Nem az érmékben foglalt fém értékes voltában, hanem a pénz csereeszközében keresi a pénzérték forrását. Azt vitatja, hogy a pénz csereeszköz mivoltában nem az azt megtestesítő érme fémértékéből meríti értékét, hanem azt a forgalomból nyeri, tehát abból, hogy a piacon pénzért árúkat lehet vásárolni. A pénzértéknek ezt az elméletét *nominalismusnak* nevezték el, mert a pénz érmeértékével szemben annak névleges, a piaci viszonylatokból származó értékét helyezi előtérbe. A pénzben e felfogás elvont számítási egységet lát, amely nem az érme fémértékét, hanem a fizetési erő és az árúk arányát tükrözi vissza. A nominalismus tehát az a pénzelmélet, amely a pénznek pénzminőségéből kifolyólag önálló értéket tulajdonít, mely tisztán a pénznek a csere szempontjából való használhatóságát fejezi ki. Minthogy *Knapp* és követői magukat nominalistáknak nevezik, a nominalista pénzelmélet alatt rendszeren a *Knapp*-féle állami pénzelméletet szokták érteni, mi azonban, amint alább látni fogjuk, téves, mert *Knapp* a nominalistákkal csak a metallismushoz való ellentétében egyezik.

A pénzelmélet fejlődésének áttekintéséből könnyen megérthetjük, hogy mi nehezítette meg oly nagyon a pénzérték ényegének megértését. Két tényben kell e nehézségek okát látunk. Az egyik, az, hogy az államhatalomnak a pénzhez való viszonyát nehéz tisztán felismerni, a másik az a körülmény, hogy

a pénznek árúértéke is van. Láttuk, hogy e két tény magyarázatának szélsőségei között ingadozik a fejlődő pénzelmélet. Az államnak a pénzhez való viszonya alább külön vizsgálat tárgya lesz. A pénz árúértékével azonban gyorsan végezhetünk. Nem szenvedhet ugyanis kétséget az, hogy a fémdarab azáltal, hogy belőle érmét készítünk, nem lesz értéktelen, tehát annak árúértéke is megmarad és a pénznek forgalmi eszköz mivoltából származó értéke mellé sorakozik. Amily mértékben nő azután a pénznek forgalmi szerepe, ugyanabban az arányban növekszik a pénz forgalmi értékének vagy névértékének jelentősége árúértékével, vagyis belértékével szemben. *A pénz csereértéke, tehát névértéke a piac kiterjedésével felülmúlja annak árúértékét és ezért a pénzanyag használati értéke a pénznek, mint forgalmi értéknek csereértéke mellett háttérbe szorul.* Ezzel azonban a pénznek árúértéke nem tűnik el, hanem előtör mindannyiszor, ahányszor a pénzanyag használati értéke, vagyis az érme belértéke nagyobb lesz annak névértékénél, vagyis forgalmi értékénél. Abban tehát semmi ellentmondás sincsen, hogy a pénzek árúértéke és csereértéke egymás mellett áll fenn, mert hiszen tudjuk az értékelméletből, hogy az érték különböző válfajai igen gyakran futnak egymással párhuzamban.* Ez nem változtat azon, hogy a piac rendes állapotában és akkor, ha a pénzforgalmat rendező államhatalom nem akarja a feleket értékelésük felrúgására kényszeríteni, a pénz árúértéke ne szoruljon egészen háttérbe és annak helyét ne foglalja el egészen a pénz csereértéke. Ez utóbbi ténynek tehát határozott feltevései vannak, melyek egy alábbi összefüggésbe tartoznak. A pénzforgalom *metallisticus* előfeltételeinek, *praemissáinak* nevezhetjük azokat, mert a fémpénz forgalomnál, ha annak sima lebonyolítását biztosítani akarjuk, sohasem hiányozhatnak. Ha e *metallisticus praemissák* megvannak, a pénz értékalakulása valóban nominálissá válik. Folyománya ez annak, hogy a pénzérték tiszta csereérték. E széles-

* Egészen téves *Altmann* ama nézete, hogy az új értékelmélet a pénzelmélet terén felmondja a szolgálatot. (V. ö. *Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre im XIX. Jahrhundert. I. Th. Altmann. Zur deutschen Geldlehre im XIX. Jahrhundert 22. old.*) A fentiek ellenkezőleg azt bizonyítják, hogy a pénzelmélet terén csakis oly értékelmélet alapján láthatunk tisztán, mely a csereérték elmélete mellett a használati érték tiszta elemzését is tudja adni. Ez pedig csak az új értékelmélettel vált lehetségessé.

körü csereérték teszi a pénzt a legáltalánosabban keresett jószággá és testi mivoltával karöltve képesíti azt egyúttal arra, hogy általános csereközvetítő legyen.

30. Az értékmérés problémája.

Már a piacra vonatkozó megfigyeléseink közben megállapítottuk azt, hogy a pénz nemcsak csereközvetítő, hanem egyúttal értékmérő is. A pénzhasználattal értékképzeteink határozott számbeli alakot öltenek és ezáltal egész gazdasági számításunk a pontosság magas színvonalára emelkedik. A pénzhasználat elterjedése óta értékelésünk egyik főjellemvonása és gazdasági életünk egyik alapténye a javak jelentőségének pénzben való kifejezése. A pénz értékmérői szerepében tehát gazdasági életünk egyik legfőbb mozzanatával állunk szemben. *Aki nem tudja megmagyarázni azt, hogyan lehetséges és mi úton történik eredetüknél fogva határozatlan értékképzeteinknek konkrét számbeli alakba öltöztetése, az nyilván gazdasági életünk egyik alapproblémáját hanyagolja el.* A gazdasági cselekvés mai fejlettsége és a pénzben való értékszámítás egymástól elválaszthatatlan jelenségek.

A felvetett probléma sokkal mélyebb, mint első pillanatban hinnők. Nemcsak azért, mert messze túlterjed a szorosabb értelemben vett pénzelmélet terén és mélyen belenyúl az értékelmélet alapkérdésébe, hanem azért is, mert az értékeknek határozott számbeli alakba öltöztetése ellentmondani látszik az értékelésre nézve kifejtett alapnézeteinknek. Az érték ugyanis a javaknak szükségkielégítésünkre való alkalmas voltát fejezi ki, szükségseink pedig, mint érzésszerű tények megnyilatkozásai, minden pontos mérésnek hozzáférhetetlenek.

Hogy a fogunk erősen vagy gyengén fáj, vagy hogy étvágyunkat többé vagy kevésbé elégitettük-e ki, nyilván észlelni és kifejezni is tudjuk, azt azonban már semmi esetre sem tudjuk megmondani, hogy fogunk ötször oly erősen fáj, mint egy órával előbb, vagy pedig hogy egy nagy banketten hatszor annyira jól laktunk, mint a vasúti vendéglőben utazás közben sietve elköltött ebédünk alkalmával. Érzésszerű intenzitásoknál tehát a számbeli mérés el nem képzelhető és így akkor, ha egyrésről azt állítjuk, hogy a gazdasági élet kiindulási pontjai és állandóan ható tényezői azok az érzések, melyek a szükségletkielégi-

téssel összefüggnek, másrésről pedig észleljük, hogy a gazdasági életnek legfontosabb megnyilatkozása számbeli képzetekben áll, ellentmondásnak látszó ténnyel állunk szemben.

Ha azt tapasztaljuk, hogy az értékítéletek a gazdasági téren alapvetően különböznek a szellemi élet egyéb terén előforduló értékítéletektől, akkor ennek okát természetesen elsősorban annak a tárgykörnek a sajátjaiban kell keresni, mely a gazdasági értékítéletek alapjául szolgál. A gazdasági tevékenység, amint tudjuk, eszközmegszerző tevékenység és elsősorban testi dolgokra, anyagi javakra van irányítva. A munka ugyan nem közvetlenül testi jószág és később a fejlődés magasabb fokán szellemi javak is tárgyai a gazdasági megfontolásnak. De ez mit sem változtat azon, hogy gazdasági számításunk anyagi javakra vonatkozik, mert a munka a vele biztosítható anyagi javak miatt tárgya értékelésünknek, amint a gazdálkodásunk körébe vont szellemi javak is anyagi vonatkozásukban lépnek be értékelésünk körébe. Ezért a gazdasági élet értékítéletei sem vonatkoznak szellemi tulajdonságokra, hanem a szükségkielégítés eszközeire.

A testi dolgoknak egyik legfontosabb jellemvonása az osztathóság és a részek helyettesíthetősége. Ezek a tulajdonságok, az embert mindig mérésre és számbavételre indítják, mert a tárgyak mennyisége, amint azt az ember gyorsan felismeri, rá nézve épp oly fontos tény, mint azoknak egyéb tulajdonságai. Míg azonban az egyes tulajdonságoknak erősen egyéni jellegük van, addig a mennyiség oly vonatkozása a dolgoknak, mely az általánosítást elvontságánál fogva erősen előmozdítja. A mennyiségi tényezőnek, mely a javaknak sok egyenlő példányban való előfordulása folytán férközött be az emberi megismerés körébe, annál is inkább magára kellett vonnia az ember figyelmét, mert ez gazdasági téren igen lényeges tényezőnek mutatkozott. Az hogy valamiből sok vagy kevés áll rendelkezésre, a szükségletkielégítés lehetőségeit erősen befolyásolja, és éppen ezért a mennyiségbeli képzet a gazdasági értékítéletnek épp oly constitutív eleme lett, mint maga a hiányérzet, amelynek bizonyosfokú kielégítésére alkalmas az illető tárgy. Hiszen a mennyiségi tényező figyelembevétele különbözteti meg az értéket a haszontól.

A kérdés csak az, mihez tapadnak e kezdetben határozatlan mennyiségbeli, később pedig határozott számbeli képzetek. Ha egy készlet tíz részből áll, azt jelenti-e a határhaszon szerint való értékelése, hogy tízszer a legkisebb haszon intenzitását

várom tőle, vagy pedig csak azt, hogy a határhaszon megmarad számbelileg ki nem fejezhető érzésnek és a szám értékítéletében csak azt jelzi, hogy hányszor tudnám ezt a számbelileg ki nem fejezhető kielégítési érzést magamnak megszerezni? Nyilván csak az utóbbi lehetséges, mert a szám megtartja elvont természetét és csak arra vonatkozhatik, amiből származott, tudniillik magukra a javakra. Ahogy a javak egyéb tulajdonságai, azok színe, keménysége vagy ruganyossága értékítéletemben közvetlenül össze nem olvadhatnak érzésbeli, a kielégítettség fokára vonatkozó mozzanatokkal, épp úgy nem teheti ezt a szám, amely szintén csak a kielégítés tárgyával kapcsolatban szerepelhet értékítéletemben. A javakra vonatkozó számbeli képzetek tehát csak azt jelenthetik, hogy az adott mennyiség mellett a szükségletkielégítés nagyobb vagy kisebb fokára számíthatunk-e, anélkül, hogy magát a kielégítés intenzitási fokát számokban kifejezni tudnók.

De vajjon a *Gossen*-féle törvény érvényesülése nem tételezi-e fel azt, hogy a szükségleti skála egyes fokozatai számbeli alakot öltsenek? Hisz e törvény abban áll, hogy minden szükségletünkben lehetőleg azonos kielégítési fokig igyekszünk elmenni. Ha a *Gossen*-féle törvény azt állítaná, hogy e cél elérése pontosan lehetséges, hogy tehát minden szükségletünkre vonatkozólag azonos határhasznot lehet tényleg elérnünk, akkor valóban feltételezné a szükségleti skála fokozatainak mérését. Tényleg azonban ez nincs így, mert a szóbanforgó törvény csak az erre irányuló törekvés érvényesülését állítja, ez pedig számbeli alap nélkül is lehetséges. És valóban, ha megfontoljuk, számot tudna-e valaki adni arról, hogy a haszon milyen számbeli fokáig képes eljutni szükségkielégítésében, akkor be kell látnunk, hogy erre vonatkozólag számbeli választ senkitől sem várhatunk. Mégis nagyjában az egyenlő haszonintenzitás elérésére való törekvés vezet gazdasági tevékenységünket. A határozatlanság, az érzések számbelileg ki nem fejezhetősége, mindenesetre nehezíti, de nem teszi lehetetlenné ezt a törekvésünket, mely természetesen sokkal tökéletesebben tudna érvényesülni, ha szükségleteink fokozatait számbelileg tudnók kifejezni.

Kétségbe nem vonható, hogy bár a szükséglet és a haszon számbelileg ki nem fejezhetők, a számbeli képzetek jelentősége a gazdasági életben mégis lépten-nyomon növekszik. Ha a szükségletkielégítési érzés számbelileg kifejezhetetlen marad is, annál

az alapmegfigyelésnél fogva, hogy az egyes javakból sok szükségleteink messzebbmenő kielégítésére alkalmasabb mint kevés, a javak mennyiségét megállapító számbeli képzetek emelkedő elentségre jutnak. Persze a jelentőség a subjectiv értékítéletben mindig megmarad a dolgokra és nem a szükségleti oldalról származó elemre vonatkozó képzetnek, mely tehát nem meríti ki az értékítéletet, hanem annak csak egy részét tartalmazza.

A számbeli mozzanat már a használati értéknél sem hiányzik. A nagyobb készletet, ha ugyanarról a jószágról van szó, többre becslöm mint a kisebbet. Amióta pedig a nem darab, hanem súly- vagy ürmérték szerint mérhető javak mérése a mérőeszközök kifejlődése folytán lehetővé vált, határozott számbeli kifejezést is tudunk e mértékképzeteknek adni.

A termelési tevékenység kifejlődése újabb teret nyit a számbeli képzetek gazdasági vonatkozású érvényesülésére. A hozadéki értéknek, amint tudjuk, egyik főtenyezője a termelési kapacitás; ez pedig a termelési jószágok egységére vonatkoztatott mennyiségi képzet. Nyilvánvaló, hogy egy háromszor annyi tejet adó tehén, egy kétszer annyi gyümölcsöt termő fa nagyobb jelentőséggel bír a szükségletkielégítés szempontjából, mint egy olyan tehén vagy gyümölcsfa, mely kevesebbet bocsát rendelkezésre szükségletkielégítésünk számára. Az oka pedig ennek az, hogy az előbbinek nagyobb a termelési kapacitása, mint az utóbbinak. Itt is objectiv tények megállapításával kapcsolatos tehát a számbeli ítéletek előtérbe lépése, mert hiszen a termelési kapacitás objectiv tény. Bár tehát a termelésnek háttere a szükségkielégítés a maga számbelileg ki nem fejezhető intenzitásaival, mégis a termelési tevékenység irányításának a termelési kapacitásból kifolyólag egyik legfőbb szempontja a termelés objectiv tényeit figyelembevevő számításbeli mozzanat lesz. Ennek alapján történik a különböző felhasználási alkalmak között való választás is.

De vajjon az az összefüggés, melyet az értékítéleteknek belsőnkől kiinduló teljesen subjectiv eleme és a tárgyak objectiv mennyiségi viszonyaiból származó számbeli képzetek között megállapítottunk, képes-e megmagyarázni azt a tényt, hogyan állhatnak elő a subjectiv értékítéletekből az árak, melyek tiszta számbeli objectiv eredmények? Ezt a kérdést, mely a közgazdaságtan egyik legnehezebb kérdése és amely mellett a tudomány a legújabb időkig észrevétlenül elhaladt. *Elster Károly* találóan

az *abstract árproblémának* nevezte el.* Lehetséges-e az, hogy a subjectiv értékelések egymásrahatásából objectiv eredmény álljon elő? Tegyük fel, hogy subjectiv szükségleti skáláink fokozatai a számbeli mérésnek hozzáférhetők és így számbeli kifejezésekben rögzíthetők volnának. Ebben az esetben tényleg határozott számbeli képzetek állanának a piaci felek mindegyikének oldalán és még sem lehetne kényszerítő okot felhozni arra, hogy e számokból egy objectiv csereviszonylat, egy eredetét közvetlenül e subjectiv számokra visszavezető ár álljon elő. Hiszen ezek a számok nem volnának összemérhetők, mert az egyéni subjectiv értékskálák fokozatait jelölnék és így nem volna közös alapjuk, egységes nevezőjük, aminthogy az egyéni érzéseknek sincsen. Az objectiv árnak a subjectiv értékítéletekből való megmagyarázása tehát látszólag még akkor sem lehetséges, ha az egyének szükségleti skálái fokozataikban számbelileg kifejezhetők volnának, holott, amint tudjuk, ez nem lehetséges.

A piac elemzéséből tudjuk, hogy a piacon nem az értékítéletek egybeolvadása, hanem azoknak mechanikus egymásrahatása megy végbe. Ezért nem is szabad az ár eredetét a subjectiv érzéseknek, a számbelileg nem mérhető egyéni szükségleteknek közvetlen egymásrahatásában keresnünk, éppen úgy, ahogy a számok jelentőségét már az egyéni értékelés körében sem fedezhetjük fel a szükségleti érzetekkel magukkal való egybeolvadásban. Amint a számbeli képzetek ott sem érzésszerű intenzitásokhoz, hanem objectiv tényekhez tapadnak, éppen úgy van az áralakulás terén is. A piacra jövő feleknek ott összemérhető számbeli képzetei nem származnak közvetlenül a felek egyéni szükségleteiből. *Ezek a számbeli ítéletek egyszerűen a felek által a cserélési óhajtott tárgyakra vonatkozólag megállapított arányszámok.* Eredetük annyiban természetesen subjectiv, amennyiben szükségleteinek és szükségletkielégítésének adott helyzete szempontjából minden egyén másképp fogja ezeket az arányokat megállapítani. Ha tehát nem is fejezhetik ki a számok a felek szükségleteinek intenzitását, azok magával a szükségletkielégítéssel és annak számbelileg nem mérhető mozzanataival mégis összefüggnek, mert hiszen a csereének is a szükségletkielégítés a célja. Éppen a szükségleti intenzitásoknak a számbeli mérésnek hozzáférhetetlen volta okozza azt, hogy ezek a számbeli csereviszonylatok sokáig

* V. ö. *Karl Elster*: Zur Analyse des Geldproblems. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. III. évfolyam, 54. köt. (1917. II.) 257—303. old.

nagyon ingadozók és bizonytalanok, és biztosságot, amint azt *Schmoller* igen szépen kifejti, azoknak csak maga a piac ad és pedig nem utolsósorban azért, mert az emberek gondolkozásbeli önállótlanága szívesen támaszkodik mások ítéleteire, mások megállapításaira.

Közelebbről érdeklődve a piacon találkozó számbeli képzetek eredete iránt, figyelembe kell mindenekelőtt vennünk, hogy amidőn két fél egymással cserélni készül, értékítéleteik nem szorítkoznak arra, hogy mindegyik fél megállapítja a becserélni óhajtott, valamint a cserébe felkínált tárgynak saját szükségletkielégítése szempontjából való jelentőségét és a két tárgy jelentőségét egyszerűen összehasonlítja. Ítéletében ennél tovább kell mennie, mert *mindkét félnek egyúttal arra nézve is határozott állást kell elfoglalnia, hogy a cserébe adandó tárgyból mily mennyiséget adjon, illetőleg a becserélni óhajtott jószágból mily mennyiséget követeljen.* Ez éppen olyan lényeges eleme a cserére vonatkozó megfontolásnak, mint a cserébe veendő tárgy különböző minőségbeli tulajdonságainak szükségletkielégítésére vonatkozó kihatásában való megfontolása. A mennyiségi ítélet, mely a piacra jövő felek értékítéleteiben foglaltatik, épp oly kevésbé vagy épp oly szorosán függ össze a piacra jövő fél szükségleteivel, kielégítési érzéseivel, mint a tárgyak minőségbeli tulajdonságai. Az, hogy szükségletkielégitésem mit nyer valamely jószág birtokbavételével, egyaránt függ annak tulajdonságaitól és attól a mennyiségtől, melyet belőle kapok. Egyik is, másik is kihatással van a szükségletkielégítés mikéntjére, és így lényeges eleme annak az ítéletnek, melyet a felek az ügylet megkötése előtt hoznak. Ha valamely jószágnak kevés oly tulajdonsága van, mely bennem a kielégítettség érzetét képes felkelteni, abból csak nagyobb mennyiség fog valamely birtokomban levő tárgy átengedésére rábírhatsz, mint hogyha az fontos szükségleteim kielégítéséhez szükséges tulajdonságokkal rendelkezik.

A piaci felek értékítéletének tehát az abban foglalt számbeli viszonylat nem egyedüli eleme, mégis a piacon a subjectív értékítéleteknek csak ez az eleme képes közvetlenül hatni, mert csak ez az eleme képes objectívizálódásra, hogy úgy mondjuk, egyenközi összehasonlításra. Így kell tehát értelmeznünk azt, hogy a piacon a felek subjectív értékelései találkoznak. A felek teljes subjectív mivoltukban jelen a piacon, de közvetlenül egymásra hatni értékítéleteiknek csak számbeli részei tudnak,

ezekből alakulván ki az árhatárok. E határok, valamint az alapjukul szolgáló számbeli ítéletek a piacon többé-kevésbé határozottak, míg az egyénre nézve subjectiv eredetük mindig megmarad, minék bizonyosága, hogy nehezen lehetne állítani, hogy valaki éppen x és nem $x-1$ egységet adna valamely tárgyért, kivált apró részekre osztható jószágoknál. A bizonytalanság, mely ily módon a számbeli képzetek eredetében mutatkozik, bizonyítja legjobban a subjectiv érzésekkel való összefüggésüket. Az abból ered, hogy a fél éppen szükségleteinek érzésszerű mivoltánál fogva nem mondhatja határozottsággal, hogy a kicserélendő javaknak éppen csak egy meghatározott számbeli aránya felel meg szükségletkielégítésének. Csak nagyjában képes ez irányban szükségletkielégítése alapján állást foglalni és a később fokozódó határozottság már abból származik, hogy később az ily képzeteknek a piaci eredmények kényelmes és könnyen hozzáférhető támpontot nyújtanak.

Kitűnik ezekből, hogy az árnak subjectiv értékítéletekből való levezetése nem kapcsolható a szükségletek intenzitásának számbeli méréséhez és az egyéni szükségletek intenzitási fokainak közvetlen egymásrahatásához. De megállapíthatjuk az előadottakból azt is, hogy erre semmiképp sincsen szükség. Az ár és érték összefüggése nem oly természetű, hogy az az árat és az értékítéletet minden elemében, az utóbbi subjectivitásnak minden zugában összekapcsolná. A piacon tehát nem a felek szükségletkielégítésének különböző fokai kerülnek egymással szembe és az árak nem is ezek közvetlen egymásrahatásából állnak elő. A kicserélendő tárgyak összemérését szükségletkielégítésük kívánalmi szerint a piaci felek önmagukban végzik el és csak ezen összemérés számbeli eredménye az, ami, mint piaci értékítélet, a piacon közvetlen kifejezésre talál és kiindulási pontja lesz az ár keletkezésének más, a számbeli kifejezés által hasonlóképpen subjectiv mivoltukból máris bizonyos fokig kivetkőztetett értékítélettel való találkozásban. A kapcsolat csak a subjectiv mozzanatok alapján előálló számbeli képzetek között jön létre és a szoros értelemben vett subjectiv mozzanatok megmaradnak e számok háttérében a maguk számbeli-mérhetlenségében mint olyan tényezők, melyekre azok eredete és módosulása egyaránt visszavezet.

A piacon keletkező számbeli kifejezések már más jellegűek, mint a használati és hozadéki értékkel kapcsolatos számbeli

képzetek. Az előbbieket az értékelésnek egyik elemét, a mennyiség-beli elemet emelik ki az értékelés egyéb tényezői közül, míg a csereérték számbeli kifejezése azt az egész jelentőséget mutatja, melyet valamely tárgynak tulajdonítunk. Ez a csereérték lényegéből folyik, mely a javak csere útján való helyettesíthetőségét juttatja kifejezésre. Minthogy a munkamegosztásos társadalom a csere folytonos lehetőségén nyugszik, abban a javak jelentőségét túlnyomó részben a csere szempontjából tekintjük, persze csak addig, míg azok csereértéke kisebb a számbelileg határozottan ki nem fejezhető használati értékeknél. Mindaddig, amíg e feltevés fennforog, a csereérték, tehát a szóbanforgó jószág más javakhoz való cserearánya dönti el annak a szükségletkielégítés szempontjából való jelentőségét.

A használati és hozadéki értékelésbe bekapcsoló számbeli képzetek csak kisegítői a csereérték számokba öltöztetésének. Azok a csereértékből nyert egység szorzóiként lépnek föl és így járulnak hozzá értékelésünk pontosságához. *Számbelileg kifejezett értékítéleteink tehát lényegileg mind csereértékek*, melyek mindig a jószágviszonylatok társadalmi alapjain, a csere és a kölcsönös kiegészülés tényein nyugszanak. Mellettük a gazdálkodó egyének szükségbeli skálájával elválaszthatatlanul összefüggő subjectiv értékítéletek megmaradnak intenzitásukban mérhetetlenek.

A csereértékek számbeli alakba öltöztetése azonban nem volna oly tökélyre vihető, ha a pénz, mint általános csereeszköz nem jönne e folyamat segítségére. Minél szélesebb körben terjed el a pénzhasználat és minél inkább sikerül a pénzdarabok egyéniségét háttérbe szorítani, annál jobban és tökéletesebben segíti az elő értékképzeteinknek számszerű alakba öltöztetését.

Vajjon valóban az értékek mértékének tekinthetjük-e azonban a pénzt? Minden mértéknek ugyanis az a kelleke, hogy állandó és nagyságában változatlan legyen. Láttuk, hogy az előbbi kellekeket a pénzben meg lehet valósítani. De lehet-e a pénzt az értékállandóság tulajdonságával is felruházni? Erre a kérdésre csakis a pénz értékmérői szerepének közelebbi vizsgálata adhat választ.

31. A pénz mint értékmérő.

Az előbbieken megismertük azokat a tényezőket, melyek az értékek számbeli alakba öltöztetését lehetővé teszik. Láttuk, hogy a csere, mint a gazdasági életnek új megnyilvánulása, oly

térre terelte azt, melyen a számbeli viszonylatoknak alapvető fontosság jut. A cserénél ugyanis az első kérdés mellett, hogy mit kap az ember cserébe, a javak oszthatóságánál fogva természetesen mindjárt ott áll az a második kérdés, hogy mennyit kap az illető tárgyból. Ez a számítás természetesen sokáig specializált maradt abban az értelemben, hogy a számbeli viszonylatok a szükséghez képest mindig csak két-két tárgy között konstruáltak meg és általánosításukra nem került a sor. Aki juhokat kívánt becserélni borért, borban; aki borért kívánt gabonát szerezni, gabonában fejezte ki követelését, de ezeknek a különböző alapokon nyugvó értékítéleteknek összehasonlítására nem került a sor, sőt ennek alig is volt meg a módja. Csak a legáltalánosabban cserélt javakra vonatkozólag fejlődtek ki idővel ilyen összehasonlítások, amint arra a pénz fejlődésének kutatói, *Schmoller* és *Helfferrich* rámutatnak.

A cserénél állandóan egy jószágnak, a pénznek segítségül vétele ezt az állapotot gyökeresen megváltoztatta, mert az egyes tárgyak kicserélési arányainak egymástól elszigetelten való megállapítása helyébe az értékszámítás egységesítését léptette. Mindenki számára, aki a csere megkönnyítésére a pénzt használja, most már önként adódott minden ilyen a cserére vonatkozó összes számítási ítéleteknek ugyanabban a jószágban, a pénzben való kifejezése. Minden értékítéletnek egységes nevezője ezentúl a pénz, éppen úgy, mint ahogy alacsonyabb fejlődési fokon abban a néhány tárgyban, vagy ahhoz a néhány tárgyhoz viszonyítva fejezték ki a csereértékeket, amelyeket a csereközvetítésnél használtak. A pénz ebben az irányban nagy általánosításnak és egyszerűsítésnek vetette meg alapját, mert a felek minden külön szándéka nélkül is közös alapot teremtett az értékek kifejezésére. Ezzel a pénzsámításban az értékelés terén olyan közös kifejezési alapot hozott létre, mely az értékítéletek kifejezését épp úgy lehetővé tette, mint a nyelv a gondolatok közlését.

A fejlődés nem állott meg ezen a fokon sem, hanem még tovább haladt az értékszámítás egységesítésének útján. Ha eleinte az értékítéleteknek pénzben kifejezése csak szűk körre szorított is, a munkamegosztás fokozódása és ezzel a cserének, valamint a piacnak az egyes gazdaságok számára jelentőségében való megnövekedése oda vezetett, hogy egyre több tárgy került bele a piaci élet forgatagába. Mind e javaknál az értékviszonylatoknak pénzben való kifejezése a fenti okoknál fogva önma-

gától adódott. Ez volt a legbiztosabb út arra, hogy az értékeknek pénzben való kifejezése az egész vonalon általánosuljon, mert hiszen tudjuk, hogy a becserélhető javak értéke a becserélési lehetőségekhez igazodik, ezeket pedig pénzben fejezzük ki. Ily módon tehát a munkamegosztás széleskörű térfoglalása csak lassan általánosította azt az eredményt, amelyet a pénznek, mint csereközvetítőnek a kifejlődése vont maga után. Az élet megfigyelése e magyarázatot mindenképp megerősíti, mert tényleg azoknak van a pénzre visszavezetett legpontosabb értékszámításuk és azok sajátítják el ezt az értékszámítást legelőször, akik a piaccal legszorosabb kapcsolatba kerülnek. A kereskedő és később az iparos értékszámításai lesznek pontosabbá. Velük szemben a piacba csak lassan bekapcsolódó parasztgazdaságok értékszámítása még sokáig nincsen teljesen a pénz alapjára helyezve és nem is pontos. Így tehát a pontos értékszámítás kialakulásának fontos feltétele a piaccal való kapcsolatbakerülés, mert csak ez ad realitást egyrészt az értékkepzetek, másrészt pedig a pénz mint csereközvetítő kapcsolatának és ez helyezi ennél fogva az értékítéleteket a pénz alapjára.

E fejtegetésekből egy fontos tétel következik. E tétel pedig az, hogy *a pénz értékmérői funkciója nem önálló functio, hanem a pénz csereközvetítői funkciójának folyománya.* A pénz értékmérő szerepének csirája tehát a pénz eredeti funkciójában, annak csereközvetítő szerepében van és a csereközvetítő szerep általánosulása avatja a pénzt értékmérővé. Miként a pénz csereközvetítői szerepét, úgy értékkefejezői funkcióját is a közgazdasági élet talaja maga fejlesztette ki minden kívülről jövő beavatkozás és államhatalmi belenyúlás nélkül.

Mindamellett azonban az értékérés terén a pénznek a közgazdasági élet autochton talajában való fejlődési lehetősége korlátolt. Ahhoz ugyanis, hogy az értékérés túljusson azon a fokon, mely az értéknek egyazon jószágban, a pénzben való kifejezésében áll, és a számítás abstract elemének előtérbelépése felé továbbfejlődjék, a pénz jószág-tulajdonságainak háttérbeszorulására van szükség, mert *csak az lehet jó mérték* és szolgálhatja akadály nélkül a számbeli viszonylatok kifejezésének célját, *aminek egyéni tulajdonságai nincsenek.* A közgazdaság tényezői a pénz jószágminőségét messzemenőleg háttérbeszorították, midőn annak mindinkább csak a csereközvetítés céljaira való tartását idézték elő, de egyéni tulajdonságait, melyek jószág-

minőségéből, testi mivoltából származnak, nem tudták elenyész-
tetni. Az érmék, melyek alakját a pénz még az autochton köz-
gazdasági fejlődés folyamán felvette, nem voltak egyenlők és
mindenekelőtt nincsenek a közgazdaságnak oly erői, melyek
azok különböző alakban és kivitelben való forgalombahozását
meggátolhatnák. E térre esik az államhatalom főszerepe a pénz-
zel szemben. Maga az államhatalom is csak nehezen tudott evvel
a feladattal megbirkózni.

Főkérdésünk azonban az, változatlan mértéket nyerünk-e
a pénzben? A tudomány a legújabb időig nem szűnt meg oly
pénnel után kutatni, amelynek értékállandósága volna. Midőn
látták azt, hogy a fémpénnel értéke sem állandó, a munkában,
majd pedig a gabonában véltek oly pénzt találni, amelynek
az értéke állandó. E törekvés hiú ábránd. Teljes lehetetlenség
ugyanis oly jószágot találni, amelynek értéke állandó volna,
mert a szükséglet és a mennyiségi tényező folytonos változása
az érték folytonos változását is kell, hogy vonja maga után.
De a pénz értékállandósága nemcsak azért lehetetlen, mert érté-
kében állandó jószágot nem lehet találni. Az fogalmilag is lehe-
tetlenség, mert hiszen a pénz, mint csereérték az áruk minden-
kori cserearányait fejezi ki és így a pénz értékállandósága ezek
állandóságát tételezné fel, mi az azokat befolyásoló tényezők
folytonos változásánál fogva teljes lehetetlenség. *A pénz nem
önálló és magában álló mérték, hanem csupán a cserearányoknak
állandóan egy és ugyanazon jószágra vetítése.* Az értékemelés
tehát nem szorosabb értelemben vett mérés, hanem inkább csak
a cserearányoknak egy és ugyanazon jószágban való kifejezése.

Ennek az oka azonban nemcsak abban van, hogy értékében
változatlan jószág el sem képzelhető. A pénz csereértéke ugyanis
nemcsak objectív alakjában érvényesül a gazdasági életben, mint
az áruk kicserélési arányainak jelzője, hanem subjectív csere-
érték alakjában is fellép. Ez ismét a pénz sajátos helyzetének
következménye; a pénz ugyanis nemcsak a javak kicserélési
arányainak, az áraknak kifejezője, hanem a felek vagyoni hely-
zetének is.

*A pénz subjectív csereértéke alatt azt a jelentőséget értjük,
amelyet annak az egyes piaci felek saját gazdasági erejükre való
tekintettel tulajdonítanak.* A mennyiségi tényező ugyanis nemcsak
piaci alakjában, mint a kínálat eleme, hanem a kereslet oldalán
egyéniesítve is, mint az egyes egyének gazdasági ereje, jelenik

meg. A munkamegosztásos társadalomban, melyben mindenki a piacra van utalva, a felek gazdasági ereje fizetési erejükben, tehát a rendelkezésükre álló vevőerőben tükröződik vissza. Az egyes gazdaságok részére rendelkezésre álló vevőerő, melyet a vagyon és a jövedelem értékszámítási összege, tehát ezeknek pénzben kifejezett gazdasági ereje testesít meg, a vagyoni különbségek folytán nem lehet egyenlő; ez viszont az egyes felek értékelését a pénzre nézve különbözővé teszi. Arra nézve, aki kevésbé függ a piactól, avagy akinek nagy vagyona, nagy jövedelme van, a pénzegység értéke kétségtelenül nagyobb lesz, mint annak a számára, aki erősen rá van utalva a piacra és kevés fizetési erővel rendelkezik. Ennek a következménye a pénz subjectív értékelése. A pénzérték állandóságát ez is kizárja, mert a felek vagyoni helyzete folytonosan változik és így számukra a pénz nem lehet állandó és változatlan mérték még akkor sem, ha annak anyagértéke változatlan.

A pénz subjectív csereértékének változása sem függ természetesen a pénz árúminőségétől, vagy a pénzdarabok számától. Hiszen a pénz subjectív csereértéke a mennyiségi tényezőnek a munkamegosztásos gazdaságban mutatkozó egyéni kifejezője és így a felek vagyoni erejétől és nem a birtokukban levő pénzdarabok számától függ, mert vagyoni erejük nemcsak a birtokukban levő pénzben áll.

32. A pénz fejlődési iránya.

A fentiek után már most felvethetjük azt a kérdést, hogy csupán a fémpénz tudja-e ellátni a pénzfunciókat? Az e kérdésre adandó válasz ugyanis csak attól függhet, hogy mily követelmények fűződnek a pénz csereközvetítői és érték kifejezői szerepéhez.

Láttuk, hogy *a csereközvetítői szerep betöltésének két feltétele van: az egyik a pénznek testi alakba öltöttese, a másik annak értékes volta.* A fémpénznél mindkét feltételt megtaláljuk, de megtaláljuk azokat a papírpénznél is. A papírpénz is testi alakot ölt és az a körülmény, hogy csereügyletei lebonyolítására mindenkinek szüksége van arra, értéket is kölcsönöz annak. A különbség csak az, hogy a fémpénz értékes voltának forrását önmagában hordja, míg a papírpénz azt csak a forgalomból merítheti. A fémpénz mennyiségének szaporításában a fémek ritkasága által korlátolva van, míg a papírpénzre nézve ugyanezt nem mondhatjuk.

Mínthogy valamely jószág túlságos szaporítása pedig értékét süllyeszti, a papírpénz ebből a szempontból tökéletlenebb pénz. Eme tökéletlensége azonban csak akkor lesz érezhető, ha túlszorítása valóban bekövetkezik. Amennyiben tehát gondoskodás történik arról, hogy a papírpénz túlságosan el ne szaporodjék, az a csereközvetítés szerepét jól be tudja tölteni.

A pénz érték kifejezői minőségének is két feltételét ismertük meg. Az első az, hogy az érték kifejezés eszköze általánosan elfogadott csereközvetítő legyen, a második, hogy a pénzdaraboknak ne legyen egyéniségük, hanem azok tetszés szerint helyettesíthetők és egy egységes számítási rendszerbe beállíthatók legyenek. E feltételek egységes számítási rendszerbe beállíthatók legyenek. E feltételek között tehát épp oly kevésbé foglaltatik az, hogy a pénzjóságnak árúértéke legyen, mint ahogy e feltételt a csereközvetítő kellékei között sem találtuk meg. Annak a feltételnek, hogy általánosan elterjedt csereeszköz legyen, a fémpénz és a papírpénz egyaránt meg tud felelni, mert hiszen az utóbbi is általánosan elfogadott csereközvetítővé lehet. Másképp áll a dolog a pénzdarabok helyettesíthetőségét illetőleg. E tekintetben a papírpénz határozottan nagy előnyben van a fémpénz fölött. A fémpénznél ugyanis annak árúértéke könnyen zavarólag lép közbe. Csakis nagy tervszerűség mellett lehetséges ugyanis az érméket úgy készíteni, hogy azok teljesen egyenlők és helyettesíthetők legyenek és mihelyt ez nem sikerül a legpontosabban, az érmék egyenlőtlenége azoknak egységes számítási rendszerbe tagolását veszélyezteti. Látjuk, hogy ez volt az oka azoknak a bajoknak is, amelyeket a pénzrontás felidézett. A fémpénz tehát érték kifejezői szerepét csak úgy láthatja el zavartalanul, ha az állam gondosan örködik afölött, hogy az érméket árúértékükben is egyenlően hozza forgalomba. Az érmék árúértéke azonban könnyen más irányban is zavarokat idéz föl, amennyiben a fémek értékének változásával érinti a pénz csereértékét is és ezáltal a belérték és névérték eltérését vonja maga után. Ha ily módon a fémpénz belértéke nagyobb annak névértékénél, vagyis az érmék használati és hozadéki értéke nagyobb csereértéküknél, akkor előnyösebb az érméket ipari célra felhasználni. Az érméket ilyenkor beolvasztják és így kivonják a forgalomból. Ha pedig az érmék névértéke nagyobb azok belértékénél, akkor mindenki a kezében levő ércdarabok kiveretésére törekszik, ami a pénz túlságos elszaporodásához vezetne, úgy hogy az államnak ilyenkor az érmék szabad veretését meg kell szüntetnie.

Ha tehát a fentieket összegezzük, azt kell mondanunk, hogy a fémpénznek és a papírpénznek egyaránt vannak tökéletlenségei. A papírpénz tökéletlenségei elsősorban csereközvetítői szerepéből folynak és könnyen szaporíthatóságával függnek össze. A fémpénz e tekintetben tökéletesebb, bár egyes fémeknél, így p. o. az ezüstenél új kiterjedt bányák fölfedezése e tekintetben is bajokhoz vezetett. Viszont azonban érték kifejezői szerepében a fémpénz tökéletlenebb, mert az érmék egyformásítása csak e fölött való gondos őrködés mellett lehetséges és áruértékük változása bel- és névértékük eltéréseit idézheti fel.

A fentiek után tisztán állhat előttünk az az irány is, amelyben a pénz fejlődik. Eredetileg az semmi más, mint a cserét megkönnyítő segédeszköz. E szerepéből kifolyólag csereközvetítői minőségében való általános használatából folyólag, mint járulékos funkciója, fellép a pénz érték mérői szerepe. Ez tehát már másodlagos funkciója a pénznek. A különböző pénzjóságok közül a csereközvetítésre való alkalmasságuknál fogva kiemelkedő érmék árútermészetüket hosszasan megőrzik. Minél szélesebb lesz azonban a piac, minél nagyobb fokú a munkamegosztás, és a gazdaságoknak ennek következtében a piacba való bekapcsolása, annál inkább háttérbe szorul a pénz árútermésze, mert annál inkább tisztán csereközvetítő gyanánt használják a pénzt és annál kevésbé törődnek az érmék használati értékével. Annak, hogy a pénz természetének megfelelően tisztán csereértékké váljék, évszázadokon keresztül útját állja az érmék árútermésze, mert mindaddig, amíg az érmék helyettesíthetősége és egyéniség nélkülválósága meg nem valósul, azok használati értékének különböző volta árútermészetüket nem engedi egészen háttérbe szorulni. Mihelyt az államhatalom céltudatos közbelépésével az érméknek egyéniségüktől való megfosztása és helyettesíthetősége valóra válik, semmi sem állja többé útját annak, hogy az érmék a pénz természetének megfelelően tisztán, mint a csereérték megtestesítői lépjenek előtérbe. Háttérben az érmék áruértéke azért mindig megmarad, mert az érmék alternatív felhasználást tesznek lehetővé, mi csereértékük és használati értékük között az összefüggést sohasem engedi teljesen elszakadni. Minthogy azonban az érmék helyettesíthetőségét megvalósító metallistikus praemissák fennforgása mellett a pénz csereértéke nagyobb annak áruértékénél, annak használati értéke nem zavarja többé csereértékének uralmát.

A pénz tehát természetének megfelelően használati jószágból tisztán cserejósúggá, használati értékből tisztán csereérték irányában fejlődik. Minél inkább igazi pénz lesz, minél tisztábban valósítja meg a csereközvetítés eszméjét, annál inkább szorul háttérbe annak belső értéke és annál határozottabban jut kifejezésre az, hogy a pénz a csereérték megtestesítője. A pénz ugyanis igazi minőségében tisztán csereeszköz és nem árú, és ennél fogva tisztán a csere szempontjából, tehát tisztán mint vásárló erőt értékeljük azt. A papírfizetési eszközök a pénz ezirányú fejlődését nagymértékben elősegítik. Eleinte ugyan ezeknél is háttérben lappang a pénz árúértéke, mert a pénzhelyettesítők kezdetben valóban csak érmékre szóló utalványok. Minél inkább levetkőzik azonban helyettesi minőségüket, annál inkább lesz közömbös az, hogy árúra, azaz nemesfémre vonatkozó utalványok és annál inkább testesítik meg a vásárló erőt, a tiszta csereértéket. E fejlődési irányt nagyon megkönnyíti az a körülmény, hogy a papírfizetési eszközökből az árütermészet teljesen hiányzik és így azok a zavaró körülmények, amelyek az érmék árütermészetéből származnak, a papírfizetési eszközöknél fenn nem forognak. A pénz igazi eszményét tehát a papírfizetési eszközök tökéletesebben valósítják meg, mint a fém pénz.

Hogy a papírfizetési eszközök ennek dacára annyi bajt idéztek fel, annak nem az az oka, hogy belőlük az árütermészet hiányzik. Ellenkezőleg, ez igazi pénzfunkciójukat csak előmozdítja. Tökéletlenségük forrása elsősorban könnyen való szaporíthatóságukban van. Tudjuk azonban, hogy a pénzrontás korában a fém pénz is keresztülment e nehézségen és az érmékből is csak úgy vált jó csereközvetítő, hogy az állam céltudatos cselekvéssel és bölcs önmérsékléssel a pénznek az érmék rontása útján való elszaporításától tartózkodott. E tartózkodás a papírpénznél még nehezebb mint a fém pénzénél, mert a papírpénz anyaga annak készítésénél szerepet nem játszik és így szaporíthatósága még sokkal nagyobb mint a fém pénzé. De még egy másik irányban is tökéletlen a papírpénz. Mindeddig ugyanis nem sikerült áthidalni azt a nehézséget, hogy a nemzetközi forgalomban igazi pénz teremtsék abban az értelemben, hogy az tisztán a csereérték megtestesítője legyen. Igaz, hogy e tekintetben egyik pénzhelyettesítő, a váltó nagymértékben megfelelő, az azonban végeredményben mégis csak mindig pénzhelyettesítő marad és így nem lehet a fizetési kötelezettségek végleges el-

intézését erre alapítani. A könnyen szaporíthatóság és a nemzetközi fizetésekre való alkalmazhatás hiánya okai annak, hogy a papírpénz minden előnye dacára szintén csak hiányosan töltheti be a pénz szerepét és hogy a fémpénz látszik a tömegek előtt annak az eszménynek, amelyet a pénzhasználatban meg kell valósítani. Mihelyt a pénz szaporíthatóságának kérdését a metallicus praemissáknak megfelelő nominalistikus praemissák teremtésével és gondos szem előtt tartásával sikerül megvalósítani, a papírpénz, legalább a belföldi forgalomban, a pénz feladatkorét tökéletesen töltheti be. Alul nem becsülendő előnye az, hogy a pénzforgalmat sokkal olcsóbbá teszi, mert az államot megkíméli azoktól a költségektől, amelyek a nemesfém beszerzésével és forgalombantartásával járnak.

33. A pénzhelyettesítők és a papírpénz.

Tudjuk, hogy a közgazdaság fejlettebb fokán a pénzforgalom jelentékeny részben nem áll ércpénzből, hanem különböző papírfizetési eszközökből. Már régebb óta e papírfizetési eszközök gyakori elértéktelenedését és ily esetekben a nemesfémpénznél felpénz keletkezését figyelték meg. Milyen okai vannak e tüneménynek? Mi teszi hajlamossá a papírfizetési eszközöket arra, hogy elértéktelenedjenek?

Ha e kérdést tisztázni akarjuk, mindenekelőtt közelebről kell szemügyre vennünk a papírfizetési eszközöket. Látszólag azok, lényegüket tekintve, mind egy csoportba tartoznak, mert mindnyájan a fémpénz helyettesei gyanánt tűnnek fel. A valóságban a dolog nem így áll, mert a papírfizetési eszközöknek csak egy része valóban pénzhelyettesítő, míg azok másik része a legszorosabb értelemben véve valóságos pénz. A kettő közötti határvonalat legkönnyebben úgy fogjuk megtalálni, ha rövid pillantást vetünk a pénzhelyettesítők fejlődésére.

Arra, hogy az ércpénzt csereközvetítői szerepében más valami, nála is könnyebben kezelhető csereeszközzel helyettesítsék, már korán mutatkoztak törekvések. Az ércpénz ugyanis mint csereközvetítő sem eszményi. A teljes értékű pénzek súlyosak, tartásuk kényelmetlen, mert nagy forgalomképességük az eltulajdonítás ingerét erősen táplálja, és megőrzésük is sokba kerül, ezenkívül pedig szállításuk nehéz és kockázatos.

E nehézségek régen a közbiztonság fejletlenségénél és a

szállítási technika kezdetlegességénél fogva igen nagyok voltak és így nem maradhatott el a törekvés oly forgalmi eszközök teremtésére, melyek könnyebben kezelhetők.

Ez irányban fejlődésképes csira rejlett a közbiztonsági viszonyok fejletlensége által előidézett abban a tényezőben, hogy az emberek nagyobb mennyiségű pénzt nem szívesen tartottak maguknál, hanem azt megőrzés végett a biztosabb, külön e célokra épített helyiségeket tartó bankároknak adták át. Ügyfeleiknek a letét bizonyításául és nyugtázásául a bankárok letéti jegyet, tehát azt bizonyító okiratot adtak, hogy az illető fél a banknál bizonyos mennyiségű ércpénzzel rendelkezik. Amidőn azután a forgalom a nemes fémből készült érmék tartásával járó kockázattól szabadulni törekedett, közel feküdt fizetések teljesítésénél ehhez a segédeszközhez fordulni és ily esetekben a fizetést a bank letéti jegyével teljesíteni. Eleinte ez természetesen csak szűk körben történhetett, mert a bankárok működésével csak kevesen voltak tisztában és csak ezek fogadták el fizetés fejében az azoktól kiállított letéti jegyeket, minthogy tudták, hogy az illető banknál a kérdéses nemesércmennyiség tényleg őrizetben van és attól bármikor megkapható. A bank ügyfelei egymással kötött üzleteikben ez által megszabadultak attól, hogy a súlyos érméket nagy kockázattal mindig magukkal vigyék és így elvesztésük veszélyének tegyék ki magukat. Így azután oly forgalom állott elő, mely az adásvételt nemesércpénz tényleges átadása nélkül bonyolította le. Ezzel voltaképpen a fizetésnek csak kivitelében új módozata lépett fel, mert a pénznek helyettes útján csereközvetítésre való felhasználása régebben is, — igaz, hogy csak elvétve és inkább az akkori csereközvetítő nehézkes alakjánál fogva, — már előfordult. Oroszországban említik ugyanis a pénz helyettesítésének egy érdekes őst. Midőn ott még bőrök és prémek képezték a pénzt, a terjedelmes prémek helyett, mintegy azok jelképe gyanánt, az orrok forogtak, abban a feltevésben, hogy a prémek letétben vannak és bármikor megkaphatók.

Ugyanezen az alapon nyugszik a különböző hiteljegyekben a bankok fejlődésével keletkező forgalom. Ezek legelterjedtebb képviselője ma a *bankjegy*. Ez a fentiekhez képest eredetileg a bankban elhelyezett értéket igazoló okirat, mely a letett ércpénz helyett került forgalomba. A bankok iránti bizalom azok szigorú eljárása folytán csakhamar annyira növekedett, hogy a bank-

jegyek használata a bank ügyfelei körén kívül is kényelmes voltánál fogva elterjedt és az ily jegyeknél a közönség csak azt nézte, hogy az irat tényleg a bank által van-e kibocsátva.

Később ugyancsak a bankok fejlődésével kapcsolatban más ily okiratokat is használnak kisebb nagyobb terjedelemben a pénzfizetés elkerülése végett. Ilyen pénzhelyettesítő a *cheque*. Ez veszi át tulajdonképpen a bankjegy eredeti szerepét, amennyiben a banknál letéttel rendelkező fél olyan utalványozása marad, mely letétről szól, míg a bankjegy későbbi fejlődés folyamán letér eredeti útjáról és a bank hitelművelete lesz, amennyiben a bank most már nemcsak a nála tényleg letétben fekvő összegekről állít ki és hoz forgalomba jegyeket. A *cheque* tehát az ügyfél rendelkezése saját letétéről; jellemzi a rövid lejárát és forgalmának is a bankjegyénél kisebb köre.

Harmadik pénzhelyettesítő a *váltó*, amely szintén fizetést rendel el, de már hosszabb lejáratú. A váltó tulajdonképpen fizetési ígéret, illetőleg fizetési meghagyás, melyet, ha az ily úton fizetést ígérőnek, illetőleg a fizetésre utasítottnak hitele van, — ami leginkább akkor forog fenn, ha bank vállal érte kötelezettséget — bizonyos körökben szintén szívesen fogadnak pénz helyett. Fontos benne a hitel mozzanata: a fizetést igyekszik kitolni és így fizetés helyett csak olyanok részéről fogadható el, kik a követelés behajtására vállalkoznak. Ideiglenes volta is szűkebbre szabja a kört, melyben foroghat.

Ezek az eredetükben egymáshoz közel eső pénzhelyettesítők ma már egymástól teljesen különváltak. Közülük a váltót nem szokás a szorosabb értelemben vett pénzhelyettesítők közé sorolni, mert hosszabb lejáratánál fogva más elbírálás alá esik, mint a többi. Legáltalánosabban használt pénzhelyettesítő az előbbiekből kivehető okoknál fogva a bankjegy lett.

Miután a bankok utalványai ilyen nagy sikerrel forogtak, közelfekvő volt az a gondolat, hogy az állam is adjon ki ilyen jegyeket; hiszen az állam feladataiból kifolyólag a közigazgatási élettel számos irányban érintkezik és háztartása a társadalom gazdasági összeműködésének éppen nem jelentéktelen kiegészítő része. Erre fedezetet nyújthatott a régebben az állam részéről is felhalmozott nemes érc. Így született meg az *államjegy*. Ez tehát a bankjegyhez hasonló, csakhogy maga az állam részéről kibocsátott pénzhelyettesítő, melynek forgalomképességét az állam a beváltás kilátásba helyezése helyett az ú. n. adófundációval

t. i. azzal igyekszik elősegíteni, hogy saját pénztárai és az állami intézmények és vállalatok pénztárai korlátlan mértékben elfogadják.

A pénzhelyettesítőknek, valamint a papírpénznek sok előnyük van az ércpénzzel szemben. Mint csereközvetítők legkényelmesebbek, mert az árukából készült pénz nagyobb kiterjedése hiányzik bennük és éppen ezért könnyebben őrizhetők meg és az eltulajdonításnak is kevésbé vannak kitéve. Mint értékmérők, az az igen nagy előnyük van, hogy anyagértékük nem lévén, náluk az árú és a névérték egymástól való eltávolodása szóba sem jöhet. Arról természetesen szó sem lehet, hogy a papír árának emelkedése a bankjegy vagy a csekk értékét befolyásolja.

Még egy igen nagy előnyt mutatnak a pénzhelyettesítők. Ruggalmassá teszik a pénzforgalmat. E fizetési eszközök nagy része ugyanis a hitelnyújtással függ össze. Ennek viszont természetében fekszik, hogy a szükséghez alkalmazkodik. Ha sok fizetési eszközre van szükség, a hitel körében azok könnyen keletkeznek, de nem terhelik állandóan a forgalmat, hanem a hitel lejártával visszafolynak oda, ahonnan azokat kibocsátották.

Ezek az előnyök azonban nyilván nem lehetnek okai a pénzhelyettesítőkből származó visszasságoknak. Ezeket az okokat másfelé kell keresnünk. Könnyen meg is fogjuk azokat találni, ha meggondoljuk, hogy a pénzhelyettesítők lényegükből kifolyólag mintegy közvetett forgalmi eszközök, vagyis valóban a pénz helyett keringő fizetési eszközök. A pénzhelyettesítő tehát nem pénz, hanem magára a pénzre támaszkodó fizetési eszköz. Ebből kifolyólag *minden pénzhelyettesítőnek három kelléke van*. Az első az, hogy *csak pénzről szóló utalvány*, tehát tényleg teljesen a fémpénzre támaszkodik. Ennek megfelelően valóban pénzhelyettesítő csak az lehet, amely mögött *beváltási kényszer* áll. Csak addig beszélhetünk igazán pénzhelyettesítőről, amíg az, aki azt kibocsátja, nemcsak kötelezve van, hanem valóban képes is kívánatra a pénzhelyettesítőt törvényes pénzre beváltani. A jegyeket kibocsátó bank épp úgy köteles kívánatra a bankjegyet pénzre beváltani, mint ahogy köteles a csekkben rejlő utalványt honorálni és az adós fél a váltót lejáratkor kifizetni. Végül minden pénzhelyettesítő *elfogadása vagy visszautasítása a forgalomban résztvevő felek tetszésére van bízva*. Ez is a helyettesi minőségből következik, mert ha a pénzhelyettesítő valóban csak a pénz helyett forog, akkor a felek tetszésétől függ, a helyettessel, vagy

magával a pénzzel kívánnak-e élni. A kört, amelyek az ily fizetési eszközöket elfogadó felek önkéntes elhatározásukból alkotnak, *Knapp* találóan *fizetési közösségnek* nevezte. Eredetileg minden pénzforgalom forrása a fizetési közösség.

A pénzhelyettesítők kellékeinek elemzése magyarázza meg azok értékalakulását. Addig, míg a felektől e pénzhelyettesítők kényelmes voltánál fogva önként elfogadott egyszerű letétjegyekről van szó, ezek értékalakulása a legteljesebb mértékben önállóan. Az ily letétjegyeknek, amilyen eredetileg a bankjegy is volt, egyáltalában nincsen önálló értékük. Értékalakulásuk mindenben követi azt a jószágot, amelyről szólnak, tehát a fémpénzt.

A valóságos bankjegynél már másképp áll a dolog. Minthogy ez már nem egyszerű letéti jegy, az a körülmény, hogy a közönség mennyire bízik e jegyek beválthatóságában, értékalakulására nem lehet közömbös. Nem mintha az ily bankjegyeket elfogadó felek törekvése tényleg azok beváltására irányulna. Hiszen a bankjegyeket azért fogadja a forgalom szívesen, mert kényelmes fizetési eszközök és beváltásukra a felek csak akkor gondolnak, ha adott esetekben, mint pld. külföldi fizetéseknel, valóban nem a helyettesre, hanem magára a fémpénzre van szükségük. *A beválthatóság foka azonban a bankjegyek értékét azért befolyásolja, mert azoknak éppen pénzhelyettesi minőségénél fogva használhatósági köréhez a fémpénzre való beválthatóság valóban hozzátartozik.* A forgalom csak azért fogadja a bankjegyeket olyan szívesen, mert kényelmes voltuk mellett a valóságos fémpénz felett való rendelkezési alkalmat is magukban foglalják. Mihelyt tehát a beváltási lehetőség elesik, vagy csak képtessé válik, a bankjegy kevésbé használható fizetési eszközzé válik, mert a fémpénzt már nem helyettesíti minden irányban és a felek rendelkezési hatalma már korlátolt. Ily esetekben tehát a forgalom azért nem értékeli a bankjegyet a fémpénzzel egyenlően, mert az már nem biztosítja a fémpénz mellett való rendelkezést is.* Ez az oka tehát annak, hogy *a bankjegyek mögött álló fedezet azok értékét befolyásolja.* Minél kevesebb a valószínűség arra, hogy a bankjegyet fémpénzre lehet beváltani, annál inkább korlátolt lesz annak használhatósága.

* Igen szerencsés *Schumpeter* ama kifejezése, mely a fémpénzben, azaz annak fémtartalmában kézi zálogot lát, mely arra az esetre is értéket biztosít birtokosának, ha a fémpénz csereértéke bármely körülménynél fogva csökken, vagy megszűnik. (V. ö. Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik. 44. köt. 643.)

Amint azonban a bankjegy beváltása tényleg megszűnik, a bankjegy teljesen elveszíti pénzhelyettesítői minőségét. Az ezentúl már nem pénzhelyettesítő, mert nem alternatív fizetési eszköz, amely minden pillanatban pénzre változtatható, hanem valóságos pénz lesz. Így születik meg a papírpénz. Lényegileg mindegy azután az, hogy a papírpénz a bankjegy alakjában jelenik-e meg, mert ha az magát bankjegynek is nevezi, tényleg nem fedi többé a bankjegy régi pénzhelyettesítői fogalmát; nem helyettes többé, hanem végleges fizetési eszköz. Előfordul ugyan beváltható papírpénz is, de ez éppen fordítottja a kényszerárfolyammal ellátott bankjegynek és azáltal, hogy papírpénznek nevezi magát, épp oly kevésbé lesz igazán azzá, mint ahogy a bankjegy alakjába bujtatott papírpénz nem bankjegy többé. Nem az elnevezés irányadó tehát, hanem a fizetési eszköz tényleges szerepe. A be nem váltható bank papírpénz és a beváltható papírpénz államjegy.

A pénzhelyettesítők eme minőségüket tényleg csak addig tartják meg, amíg kibocsátójuk megfelel annak az ígéretnek, hogy azokat tényleg ércpénzre, illetőleg törvényes fizetési eszközre váltja be. *Mihelyt e feltevés hiányzik, a pénzhelyettesítő ellentétbe kerül saját lényegével és szerepkörét túllépve, valóságos pénz jellegét nyeri.*

Minthogy még állami kényszer mellett sincsen sehol sem biztosítva, hogy a forgalomban tényleg mindenki akadálytalanul, mint pénzt fogja azt fogadni, midőn az a köztudatban csak mint pénzről szóló utalvány él, mihelyt a forgalom a beváltást nem látja biztosítottak, mindenki igyekszik attól szabadulni, úgy mint régen a rosszabb minőségű érméktől. Ha azután ezt megelőzendő, az akadálytalan beváltás megszűnéséhez még az elfogadási kényszer is járul, akkor a pénzhelyettesítő teljesen kivetkőzik helyettesi minőségéből, megszűnik csupán csereközvetítő lenni, és maga is értékmérői szerepet vállal. Ezáltal *a forgalom elérkezik oda, ahol akkor volt, midőn két fémet használtak az értékmérésre, mert ismét két értékmérője van.* Ugyanúgy van ez az államjeggyel is, ha kényszerárfolyamot nyer.

A következők, melyek ebből az állapotból folynak, nem újak, mert lényegükben teljesen megegyeznek azokkal a jelenségekkel, melyek a különböző fémtartalmú érmék forgalmát a pénzrontás korában kísérték. Itt is érvényesült a *Gresham-féle* törvény; a nemesfém pénz külföldre kezd kiszivárogni és többé-

kevésbé eltűnik a belföldi forgalomból. Legalább is mint pénz a nemesfém-pénz nem forog már ilyen körülmények között a belföldön. Akinek külföldi fizetésteljesítésre vagy más célra mégis aranyra vagy ezüstre van szüksége, az azt ilyen viszonyok között már mint árút lesz kénytelen vásárolni. Azt a többletet, melyet ily esetben a nemesfém-pénzért fizetni kell és amely a valutapénz előbbi értéke és a ritkasága folytán az új viszonyok közt előálló értéke közötti különbözetnek felel meg, *felpénznek*, *ágiónak* hívják. A felpénz azt jelzi tehát, hogy a pénzhelyettesítő, illetőleg a papírpénz, mely a forgalomban megjelenésekor egyenértékű volt a nemesfém-pénzzel, mennyire súlydult értékében, vagyis értéke mennyire tolódott el attól az értéktől, melyet a pénz beltartalmára, tehát az anyag értékére való tekintettel azelőtt képviselt. Ezt az ágiót állami parancsszóval épp oly kevésbé sikerült eltüntetni, mint annak idején a nemesfém-tartalmában csökkentett pénzzel szemben a teljes értékű érme után fizetett többletet, mely lényegében is ugyanilyen jelleggel bírt, mert a teljes értékű fém-pénz áruértékének megtérítése.

Az a folyamat, mely a pénzhelyettesítőknél papírpénzre válását, illetőleg az elfogadási kényszer nélküli pénznek elfogadási kényszer alá helyezését kíséri, lényegileg az árak emelkedésével egyértelmű. E folyamat beállása előtt ugyanis az árak a valutapénz értékéhez igazodtak. Mihelyt a papírpénz értéke a kibocsátott mennyiséggel csökkent és az mint kisebb értékű pénz a fém-pénzzel teljesen egyenjogúsítva kerül a forgalomba, pedig ez történik a pénzhelyettesítőknél helyettesi minőségükből kivetkőztetése által, a rosszabb pénz lesz az igazi érték-mérő és *az összes csereviszonylatoknak mintegy erre a rosszabb pénzre való átértékelése következik be*. A régi fém-pénzben — ha valaki ilyent ad — az árak az előbbiek maradhatnak, de az új pénzben emelkednek és pedig az ágiónak megfelelően.

Ez mutatja azt is, hogy a baj forrása itt nem, mint annyiszor halljuk, a hitel megrendülése. A csereeszköz támasza nem az államba, hanem a csereeszköz forgalmi képességébe vetett bizalom. Csak az államháztartás legkétségbeesettebb állapotai mellett, devalvációs korszakokban nyer e mozzanat szerepet a pénz belföldi értékelésében, míg külföldi értékelésére valóban nagyobb befolyással van, mert itt a pénz már nem oly tökéletes csereközvetítő mint a belföldi forgalomban. A papírpénz is

mint pénz forog és ezért használható csereeszköz és érték kifejező is. A zavarok és visszasságok forrása máshol van. Az árak átértékelése, az új értékmérőhöz, a rosszabb pénzhez való alkalmazása okozza azokat. Tehát nem arról van szó, hogy az új pénz csak tökéletlenebbül tudná ellátni a csereszköz és érték kifejező szerepét, hanem arról, hogy az egyik értékmérőről a másikra való átmenet nehézségekkel jár. Az értékmérő állandósága fontos feltétele a gazdasági számítás biztos voltának. Ha az értékmérő változik, változnak az árak is, és ha ez hirtelenül következik be a pénzhelyettesítőknek papírpénzzé változtatásával, akkor a gazdasági számítás szilárd alapja megrendül.

Ennyiben tehát a jelenség lényege és hatása is egyezik a pénzrontás jelenségeivel. Mégis a dolog természetéből kifolyólag egy jelentékeny különbség mutatkozik e két folyamat között. A névértéküknél kisebb beltartalommal vert érméknél a forgalom értékmegállapításában az érmék tényleges fémtartalmához alkalmazkodhatott; nem így a papírpénznél, melynek ilyen beltartalma nincsen. Ha tehát a forgalom a papírpénzt ugyanúgy kívánná értékelni, mint a beltartalmában névértéken alul leszállított nemesfémpénzt, akkor egyáltalában értéktelennek kellene azt tekintenie. Tényleg nem ez történik meg, hanem a papírpénzt az államnak, dacára annak, hogy belértéke nincsen, sikerült a forgalomban mint értékmérőt megtartani, tehát ezzel szemben hatalma sokkal nagyobbnak bizonyult, mint a fémpénzzel szemben. Csak kivételesen ott, ahol túlságos mennyiségben bocsátotta forgalomba a papírpénzt, következett be a teljes elértéktelenedés, mint p. o. az assignátáknál.

Az előadottakból kitűnik az is, hogy helytelen a papírpénz elértéktelenedésének okát fedezetének mértékével összefüggésbe hozni. E képzet a papírpénz eredetéből származott és annak félreismerésén alapszik, hogy a papírpénz többé nem pénzhelyettesítő. Minthogy valóban nem az, semmi összefüggése sincs többé a mögötte álló ércfedezettel és értékalkulása attól teljesen független. Csupán a megrendült valuta helyreállításának kilátásai lehetnek azok, melyek értékelését fizetésekre való használhatósága mellett befolyásolják.

34. A pénz és az államhatalom.

A pénz, mint látjuk, nem állami eredetű intézmény. Az állam csak továbbfejlődését és tökéletesítését segítette elő, miután

a forgalom már magát a pénzhasználatot meghonosította. A fém-pénzzel szemben az államhatalom főszerepe az érmék egyenlősítése terén fekszik. E feladatának mindaddig meg is felelt, amíg a pénz lényegének téves felfogása és az ezen nyugvó állami pénzelmélet el nem bódította és a pénzrontás terére nem vitte. A pénzrontás eredményei azonban világosan megmutatták azt, hogy az állam nem rendelkezhetik tetszése szerint a pénzzel. A forgalom szembehelyezkedett vele, mert a *Gresham*-féle törvény értelmében a rossz pénz kiszorította forgalomból a jó pénzt. A jó érméket kincsgyűjtésre és külföldi fizetések céljaira használták fel. Maga a forgalom a pénzhasználatra utaltságában különböző módokon igyekezett egyéniség nélküli csereközvetítőt teremteni. E törekvés vezetett, mint tudjuk, a bankvaluta megteremtéséhez, a mindennapi forgalomban pedig a pénzhasználat a fajtárpénz korszakába esett vissza.

A nézetek tisztulásával és hatalmának megszilárdulásával az állam végre is feladta a reménytelen küzdelmet. Fel kellett ismerni azt, hogy zavartalan pénzforgalmat csak úgy tud teremteni, ha egyenlő és helyettesíthető, továbbá név- és belértékükben összhangzó érmékkel látja el a forgalmat. Mihelyt ezt felismerte, az állam a *metallisticus* premissák megteremtésével legnagyobb előmozdítója a pénzegység nominálissá válásának.

A papírpénz terén még nem jutott ennyire. A pénz teremtésének korlátait már tisztán látja, de azokhoz alkalmazkodni csak a közgazdaság rendes menetében tud; míg kivételes, az államháztartás számára súlyos helyzetekben e korlátokat betartani csak igen nehezen sikerült. Az indok a pénzrontásával egyenlő, csak mintegy modernizálva van. Itt is, ott is az állam pénzügyi felségjogának az államháztartással való kapcsolata idézi fel a bajokat. Békében az állam törvényes korlátokat állít fel a papírpénz és a pénz helyettesítők kibocsátását illetően, melyeket azonban az állami élet súlyos helyzeteiben nem képes betartani.

Azok a korlátok tehát, melyeket a pénzzel szemben büntetlenül az állam sem léphet túl, a pénz lényegéből és szerepköréből származnak. Azt, hogy valami jó csereközvetítő legyen, az állam a maga hatalmi körében hiába szabja meg, mert ezzé csak az lehet, amit a forgalom, mint csereközvetítőt felkap. Minthogy pedig az érték kifejezés csak folyománya a pénz csereközvetítői szerepének, az állam érték mérőt is csak akkor adhat

a forgalomnak, ha oly csereközvetítőt teremt meg, amelyet a forgalom elfogad. Ahhoz azonban, hogy a pénz, mint csereközvetítő és értékmérő jól töltsse be feladatát, az államhatalom az érmék egyformásításával és a papírpénzkibocsátás korlátozásával nagymértékben hozzájárulhat és hozzá is járult.

Ha a fentiekkel tisztában vagyunk, akkor nem eshetünk *Knapp* tévedésébe. *Knapp* ugyanis híres állami pénzelméletében* a pénz lényegét annak törvényes fizetési eszköz szerepéből vezeti le. Szerinte az állam akkor és pedig korlátlanul dönt a pénz sorsa felett, amidőn az egyik pénznemről a másikra tér át a forgalom és amidőn az állam állapítja meg azt, hogy az új pénzegység hogyan viszonylik a régihez. Az államnak erre kétségtelenül befolyása van. Az új pénznem megválasztása fejlett állami élet mellett a forgalomszabta korlátokon belül az állam hatáskörébe tartozik; ebből azonban nem következik, hogy a pénz vásárló ereje ezután az állam akaratán nyugszik. Annak forrása ezután is a pénz csereközvetítői szerepe marad.

Ha azonban lényegében elhibázottnak kell is tartanunk *Knapp* állami pénzelméletét, *Knapp*-nak mégis nagy érdeme van a fejekben még mindig kísértő metallismus tarthatatlanságának kidomborításában. A nominalismus lényegét azonban nem szabad *Knapp* állami pénzelméletében, tehát a pénzelmélet jogi megalapozásában keresnünk, mert a pénzegység nominalissá válásának okai, amint láttuk, a közgazdaság terén fekszenek.

35. A pénz mennyiségi elmélete.

A pénzelmélet terén nyert eddigi eredményeink nagyon megnehezítik annak a kérdésnek az eldöntését, vajjon a pénz mennyisége befolyásolhatja-e az árakat és a pénz oldaláról is indulhatnak-e ki ennek megfelelően árváltozások. Azok, akik metallisticusan fogják fel a pénz lényegét, könnyen meg tudták magyarázni azt, hogy a pénz mennyisége miért befolyásolja az árakat. Szerintük a pénz magasabb fejlődési fokán is megmarad árúnak és így rája is áll az, hogy mennyiségének, tehát kínálatának növelése értékét csökkenti, vagyis az árakat növeli. A metallismus tehát a pénzmenyiség gyarapodásában az árak növekedésének okát látja. Sőt, ez összefüggés hangoztatásában annyira

* L. Knapp. Staatliche Theorie des Geldes. Lipsce 1905.

megy, hogy az áraknak a pénzmennyiség gyarapodásával vagy csökkenésével ugyanabban az arányban való emelkedését, illetőleg süllyedését tanítja. Azt az elméletet, mely a pénzmennyiség gyarapodása és az árak színvonala között egyenes és közvetlen összefüggésben hisz, a pénz mennyiségi elméletének nevezzük. Ez a híres *quantitási* elmélet.*

Amióta a tudomány a pénz szerepével behatóan foglalkozik, a pénztheoretikusok legnagyobb része erősen hajlik feléje. Már a régi olasz pénztheoretikusok körül *Davanzati* e nézetben volt. Később kivált *Mun*, *Locke* és *Hume* képviselik ezt az elméletet és a classicusok is erősen feléje hajlottak. Kiváltképpen áll ez *Ricardo*-ról, aki annak nemzetközi alkalmazását is kifejlesztette. *Ricardo* az érmeiket és a papírfizetési eszközöket együtt *currencynek* nevezi. Szerinte az árak színvonala e fizetési eszközök összességével áll viszonyban, mi egyúttal a különböző nemzetgazdaságok árszínvonalát egymással összefüggésbe hozza. Ha valamely nemzetgazdaságban a pénz gyarapodása folytán akár a fém, akár a papírpénz növekedése következtében az árak emelkednek, e nemzetgazdaság jó fogyasztópiac lesz mindama nemzetgazdaságok termelői részére, amelyekben az árak színvonala alacsonyabb. Megindul tehát a bevétel a magas árszínvonalú ország felé, minek fejében, ha kivitele meg nem növekszik, pénznek kell kiszivárognia az illető országból. Minthogy a magas árszínvonal a kivitel növelését nehezíti, másrésről pedig a külföld nem éri be papírfizetési eszközökkel, hanem aranyat követel árúért, az arany kiszivárog az illető országból. Ezáltal azonban az illető országban a pénzmennyiség és ezzel az árszínvonal is alábbszáll, hacsak a kiszivárgott aranyat nem pótolják papírfizetési eszközökkel. Ilymódon e felfogás szerint a pénzmennyiség nemcsak befolyásolja az árakat, hanem egyúttal az áremelkedések *correctivumát* is rejti magában, mert a gyarapodott pénzmennyiség lefolyása abban az országban okoz pénzbőséget, amely felé irányul és így az arany nemzetközi színvonalát egymással összefüggésbe hozza és szintezi. A mennyiségi elmélet eme kibővítését, *currency elméletnek* nevezik. Belőle természetes ellenszenv folyik a papírpénz fizetési eszközökkel

* A pénz mennyiségi elméletének történetét részletesen megírta *Hoffman Fr.*: *Kritische Dogmengeschichte der Geldwerttheorien*, Lipcse 1907 c. munkájában. Jó összefoglalást találhat a magyar olvasó *Balázs K.*: A pénz csereértéke. Budapest, 1917 c. könyvében.

szemben, mert az áruk nemzetközi szinteződése, felfogása szerint, csak akkor következhetik be, ha az országból kiszivárgó nemesfém pénz helyét nem foglalják el a papírfizetési eszközök, mely utóbbi esetben az illető országban az áruk nem csökkenhetnek és ennél fogva a fokozott bevétel ingere továbbra is fennáll. Ezért a currency elmélet szerint egészséges pénzforgalom és áralakulás csak a papírfizetési eszközök kibocsátásának szigorú szabályozásával biztosítható. A papírfizetési eszközöknek ugyanis nem szabad a fém pénz szinteződésének folyamatát megzavarniuk.

A mennyiségi elmélet eme kiszélesítése annak nem kis támaszt adott, mert az elmélet ezáltal régi fogalmazásánál sokkal tágabb alapra helyezkedett és igen tetszetős magyarázatát nyújtotta nemcsak a nemesfémek gyarapodásának tulajdonított áremelkedésnek, hanem egyúttal az áruk nemzetközi összefüggésének és a papírpénz elszaporítása által felidézett kedvezőtlen hatásoknak is. Ez az oka annak a valóban suggestív hatásnak, melyet ez az elmélet a legszélesebb körökre is gyakorolt. Valóban a legnépszerűbb elméletek közé kell sorolnunk, mert egyszerűségénél fogva a behatóbb szakismeretek nélküli köröket is meghódította.

A tudomány ennek dacára nem tudott véglegesen megnyugodni emag yarázatban. A gazdasági jelenségeknek széles körét tette ugyan érthetővé, de annak mechanikus volta sokakat visszariasztott. Végeredményben mégis a pénznek közönséges árú gyanánt való felfogásából indul ki és mélyebb megfontolásra a pénznek árú és forgalmi eszköz minősége közötti különbség elhanyagolása bírálata nélküli elfogadásától sokakat visszariasztott. Már régebben hangoztatták egyesek, hogy a pénz mégsem olyan árú, mint a többi, még ha azt metallistikus értelemben fogjuk is fel, mert az árúk felhasználás, vagy használat folytán nem maradnak állandóan forgalomban, míg a pénz folytonosan forog. Ez teszi óvatossá *Stuart Millt* is a pénz mennyiségi elméletével szemben, bár e felfogást lényegileg ő is vallja. Ugyanő felismerte a hitel befolyását a pénz és az áruk közötti viszonyra és emez összefüggés bonyolult voltát átértve, *Mill* már csak azzal a korlátozással helyezkedett a mennyiségi elmélet alapjára, hogy a pénz mennyisége akkor befolyásolja az árakat, ha az egyéb körülmények változatlanok maradnak.*

* E fenntartás az irodalomban nagy jelentőségre jutott. Így p. o. *F. A. Walker* hangoztatja azt erősen és annyira meg a mennyiségi elmélet védel-

Ebben az irányban mozog máig is a mennyiségi elméletnek a bírálata, amint azt tisztán formulázva különösen *Wicksellnél* találjuk, kinek nézete szerint a quantitási elmélet a pénz forgási sebességét állandó nagyságnak tételezi fel és azt is feltételezi, hogy az egyének pénzüket otthon tartják és nem helyezik el bankokban, hogy csereügyleteik túlnyomó részét ércpénzzel bonyolítják le, és hogy végre a pénz gyanánt használt nemesfémkészlet az ipari és egyéb célokra használt nemesfémektől független nagyság. E feltevések túlnyomó része a mai viszonyok között nem forog fenn és éppen ezért a quantitási elmélet legújabb védőjének, *Irving Fishernek** főtörekvése abban áll, hogy bebizonyítsa, miszerint az a körülmény, hogy a pénzt ma nem szokás otthon tartani, hanem bankban szokták letétbe helyezni, nem akadály a pénzmennyiségnek az árakra gyakorolt hatásának. Ezt az által akarja bebizonyítani, hogy a bankletétek a szokás által meghatározott állandó arányban állnak a pénzmennyiséggel és így annak az árakra gyakorolt befolyását nem zavarhatják. Ha ez így van, akkor — okoskodik tovább *Irving Fisher* — minthogy a pénz forgási sebessége független a pénz mennyiségétől, a pénz mennyisége és az árak között közvetlen és arányos összefüggésnek kell lenni, mi szerinte az általa forgalmi egyenletnek nevezett mennyiség-tani képletből következik, melynél fogva a pénzmennyiség és a pénz forgási sebességének szorzata egyenlő az árak és a forgalmazott árúk szorzatával. A mennyiségi elméletnek *Irving Fisher* által való felelevenítése tehát azt ismét legmerevebb alakjában hozza felszínre.

Más szempontból is ellenáramlatot váltott ki a pénz mennyiségi elmélete. Különösen *Tooke* és *Fullarton* kétségekben vonták azt, hogy a bankjegyek minden szaporítása a forgalmi eszközöknek az árak emelkedését előidéző gyarapításával volna egyértelmű. A bankjegyek hitelpapír természetére mutattak rá, melynél fogva azok a hitel határidejének lejártával önmaguktól visszafolynak a bankhoz és így még akkor sem befolyásolják szükségképpen

mében, hogy szerinte a bizonyítás kötelezettsége azokat terheli, akik az elméletet kétségbevonják (V. ö. a *Palgrave*-féle *Dictionnaire of Political Economy*-ben írt cikkét. III. köt. 244. old.). Ellenkező nézeten van *Cassel*, ki szerint a pénzmennyiség változása mellett az egyéb körülmények változatlanóságát feltételezni a dolog lényegével ellenkezik. (V. ö. *Cassel*: *Theoretische Social-ökonomie*, Lipcse, 1918. I. 394. old.)

* V. ö. *The purchasing power of money*, New-York 1912. c. munkáját.

az árszínvonalat, ha azok nem csupán az ércpénz helyettesei gyanánt forognak, miként azt a currency-elmélet kívánja.

Egyébként a pénz metallistikus felfogása sem vezet mindenképpen arra az eredményre, hogy a pénz mennyiségének gyarapodása és az árak emelkedése között közvetlen összefüggés volna. Ha ugyanis nem a kínálat és kereslet törvényét helyezzük a pénz vizsgálásánál előtérbe, hanem a pénznél is, mint a többi áruknál, a termelési költségekben látjuk a csereérték szabályozóját, akkor is más eredményre jutunk. A nemes fémek termelési költségeinek emelkedése vagy csökkenése látszik ez esetben a pénzérték szabályozójának úgy, hogy közvetlen összefüggést az árak és pénzmennyiség között ezen az alapon nem lehet megindokolni. A pénzérték eme magyarázata már régóta párhuzamban fut a mennyiségi elmélettel. Már *Petty*, részben *Cantillon* és *Steuart*, továbbá *Cairnes* és *Senior* a pénzérték változásait e nemesfémek termelési költségeinek változásaira vezetik vissza. Egy pontban e felfogás mégis találkozik a mennyiségi elmélettel. Ugy az egyik, mint a másik meg van ugyanis győződve arról, hogy a pénz oldaláról is indulhatnak ki árváltozások.

Ez azonban az, amit a nominalismus a maga közvetlenségében el nem ismerhet. Mihelyt a pénzben nem árut, hanem elvont számítási egységet látunk, amely forgalmi eszköz minőségében csak visszatükrözője az áruk egymásközi cserearányainak, arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy a *pénz oldaláról annak forgalmi eszköz szerepéből kifolyólag árváltozások nem indulhatnak ki.*

Ennek dacára nem lehet kétségbevonni annak a megfigyelésnek a helyes voltát, hogy a pénzmennyiség még sincsen hatás nélkül az árakra. Megmagyarázhatatlan ellentmondás előtt állanánk e tekintetben akkor, ha a pénz szerepe forgalmi eszköz minőségében merülni ki. Már akkor azonban, amidőn a pénz csereértékével foglalkoztunk, láttuk azt, hogy a pénzérték nemcsak mint objectív csereérték, hanem mint subjectív csereérték is jelentkezik. Az utóbbinak alakulásával azonban mindeddig nem foglalkoztunk és e helyen sem foglalkozhatunk, mert az további hihatásában a pénzelméletből kinyúlik és átterjed a jövedelemeloszlás terére. Ennélfogva a pénzmennyiség és az árak közötti összefüggés kérdését egyelőre nyitva kell hagynunk; annak végleges elintézésére csak akkor térhetünk rá, ha a jövedelemeloszlás jelenségeivel is közelről megismerkedtünk.

Ennek az oka azonban nemcsak abban van, hogy értékében változatlan jószág el sem képzelhető. A pénz csereértéke ugyanis nemcsak objectiv alakjában érvényesül a gazdasági életben, mint az árúk kicserélési arányainak jelzője, hanem subjectiv csereérték alakjában is fellép. Ez ismét a pénz sajátos helyzetének következménye; a pénz ugyanis nemcsak a javak kicserélési arányainak, az áraknak kifejezője, hanem a felek vagyoni helyzetének is.

A pénz subjectiv csereértéke alatt azt a jelentőséget értjük, amelyet annak az egyes piaci felek saját gazdasági erejükre való tekintettel tulajdonítanak.

A mennyiségi tényező ugyanis nemcsak piaci alakjában, mint a kínálat eleme, hanem a kereslet oldalán egyénisítve is, mint az egyes egyének gazdasági ereje jelenik meg. A munkamegosztásos társadalomban, melyben mindenki a piacra van utalva, a felek gazdasági ereje fizetési erejükben, tehát a rendelkezésükre álló vevőerőben tükröződik vissza. Az egyes gazdaságok részére rendelkezésre álló vevőerő, melyet a vagyon és a jövedelem értékszámítási összege, tehát ezeknek pénzben kifejezett gazdasági ereje testesít meg, a vagyoni különbségek folytán nem lehet egyenlő; ez viszont az egyes felek értékelését a pénzre nézve különbözővé teszi. Arra nézve, aki kevésbé függ a piactól, avagy akinek nagy vagyona, vagy jövedelme van, a pénzegység értéke kétségtelenül kisebb lesz, mint annak a számára, aki erősen rá van utalva a piacra és kevés fizetési erővel rendelkezik. Ennek a következménye a pénz subjectiv értékelése. A pénzérték állandóságát ez is kizárja, mert a felek vagyoni helyzete folytonosan változik és így számukra a pénz nem lehet állandó és változatlan mérték még akkor sem, ha annak anyagértéke változatlan volna.

A pénz subjectiv csereértékének változása sem függ természetesen a pénz árúminőségétől, vagy a pénzdarabok számától. Hiszen a pénz subjectiv csereértéke a mennyiségi tényezőnek a munkamegosztásos gazdaságban mutatkozó egyéni kifejezője és így a felek vagyoni erejétől és nem a birtokukban levő pénzdarabok számától függ, mert vagyoni erejük nemcsak a birtokukban levő pénzben áll.

III. FEJEZET.

A jövedelemeloszlás.

36. A jövedelemeloszlás alaptényei.

A physiokraták szeme akadt meg először azon a tényen, hogy a gazdasági élet magasabb fejlődési fokán az embereknek csak egy része foglalkozik mezőgazdasági termeléssel, mégis mindenki él mezőgazdasági terményekkel. A physiokraták figyelmét ez a tény azért keltette fel, mert hiszen ők egyedül az ős-termelést tartották igazán termelékenynek és így feltűnő jelenségnek látszott előttük az, hogy a szerintük nem termelékeny osztályok is részesedhetnek a termelés eredményében. Hasonlóképpen áll a dolog a socialismus nézőpontjából tekintve is. A socialismus ugyan nem a mezőgazdaságban, hanem a munkában látja a termelékenység egyedüli forrását; nézőpontjából tehát paradoxnak látszik, hogy azok mégis megkapják a társadalmi termelésből hányadukat, akik nem dolgoznak. A termelékenység egyoldalú magyarázatai szempontjából tehát úgy tűnik fel a dolog, hogy társadalmi termelés mellett egyes osztályok tartják el a többieket.

Bár ez utóbbi tétel egyoldalúsága azonnal kitűnik, mihelyt a termelékenység egyoldalú magyarázatát elejtjük, a tényállás lényegében mégis csak kevésbé változik. Igaz, hogy akkor, ha a termelékenység fogalmát nem szabjuk oly szűkre, mint azt akár a physiokraták, akár a socialisták teszik, már nem szólhatunk arról, hogy akár a földműves-, akár a munkásosztály tartja el a többieket, de az a tény mégis megmarad, hogy a társadalom különböző rétegei nemcsak azok fölött a javak fölött rendelkeznek, melyeket maguk állítottak elő, hanem mindenki oly javakkal is él, amelyek mások termelésének gyümölcsei. Kétségtelen tehát, hogy a munkamegosztásos társadalomban léteznie

kell oly folyamatnak, amely lehetővé teszi azt, hogy a közgazdaságban egyesített egyéni gazdaságok egymás termelése eredményében részesedhessenek. Minthogy a társadalmi termelésnek azt a hányadát, amely fölött egy-egy egyén szabadon rendelkezhetik, *jövedelemnek* nevezzük, e folyamat tudományunkban a *jövedelemeloszlás* nevét nyerte. *A jövedelemeloszlás tehát az a folyamat, amely a munkamegosztásba bekapcsolódó feleknek lehetővé teszi, hogy a többi gazdaságok által létrehozott javakban állandóan részesedjenek.*

Kezdetleges alakjában e folyamatot már a vadásznépeknél megtaláljuk, ahol sokszor bonyolult szabályok keletkeznek arra nézve, hogy a közösen elejtett vad egyes részei a közreműködött felek melyikét illetik. Később a nagy családi gazdaságokban együtt működő feleknek a termelés eredményén osztozása a jogi szabályozás tárgya lesz és jogszokások, valamint törvények határozzák meg azt, hogy a termésből a földesurat és a jobbagyot mily hányad illeti. *Ez a jövedelemeloszlásnak autoritativ, vagyis felsőbbbségi alakja.*

Ma a jövedelemeloszlás nem ezen az elven nyugszik. Ma már csak az állam jövedelme alapszik az autoritativ elven és az azt érvényrejuttató adótörvényeken, míg a magánfelek között annak *szabályozó elve a csere*. Mióta ugyanis a gazdaságok kényszerösszefüggése megszűnt, azóta a termelés eredményén való osztozás nem történhetik közvetlen kényszer alapján. Szabad és egymástól jogilag független felek csakis a szabad egyezkedés alapján részesedhetnek mások termelése eredményében. Az tehát, hogy mit tud valaki magának a mások gazdasági tevékenysége eredményéből biztosítani, addig, míg a gazdaságok szabad összefüggése uralkodik, nem függhet közvetlenül az államhatalomtól, sem pedig az ezáltal képviselt pártatlan igazságosság elvétől, hanem csupán a felek piaci erejétől. A csere, mint a gazdaságok szabad összefüggésének érintkezési eszköze, csakis a piac eszközeinek segítségülvételével bonyolíthatja le a jövedelemeloszlás folyamatát. Ez adja meg a magyarázatát annak, hogy miért nem némulnak el a jövedelemeloszlásra vonatkozó panaszok. *A felek piaci ereje nem igazságossági elv, hanem a gazdasági egymásrautaltságnak és a gazdasági erőviszonyok érvényesülésének elve.*

A munkamegosztásos magántermelési rend mellett tehát a javakban való részesedés alapja a cserében van. Az azonban,

amin a társadalom tagjai osztozhatnak, a termelés, vagyis a munka, a föld és a tőke termelékenységének eredménye. Maga a munkamegosztás is a termelés köré csoportosul és ezért a *jövedelemeloszlás* is *elsősorban a termelés folyamatához fűződő cserefolyamattá* lesz. Ez már a classicusokat arra indította, hogy a közös termelés eredményében való részesedés alapjait a termelési tényezőknek a vállalkozók részéről csere útján való megszerzésében, illetőleg azoknak tulajdonosaik által a termelés eredményében részesedés fejében a vállalkozók rendelkezésére becsátásában keressék. Ennek megfelelően a classicusok három jövedelmi ágat különböztettek meg: a *földjáradékot*, a *tőkekamatot* és a *munkabért*. Bár a classicusok ezzel valóban a jövedelemeloszlás főágait ismerték fel, eme felosztásuk mégsem tükrözi vissza egészen helyesen a jövedelemeloszlás irányát. Elsősorban azt a téves látszatot kelti e felosztás, minthogyha az egyes termelési tényezők kívánának részt az össztermelés eredményéből, holott a jövedelemeloszlás alanyai mindig személyek. Igaz, hogy az, amit a piacon nyújtani képesek, tehát az, hogy földbirtokkal, tőkékkel vagy munkájukkal járulnak-e a termelés folyamatához, mindenesetre lényeges arra nézve, hogy a termelés eredményéből milyen hányadot nyerhetnek. A jövedelemeloszlásban elfoglalt helyzetük azonban elsősorban a termeléshez való *személyi viszonyuktól* függ, mert a gazdasági életet összefűző szálak a cselekvő személyek ténykedéséből indulnak ki. Más ugyanis a helyzetük a jövedelemeloszlásban azoknak, akik a termelésben tárgyi javak rendelkezésre bocsátásával vesznek részt és ismét más azoké, akik munkájukat bocsátják a termelés számára rendelkezésre. Az első esetben a termelésben való részvétel a részesedő felek személyi lekötése nélkül lehetséges, míg a második esetben a nyert hányad fejében a feleknek személyi önrendelkezésüket is korlátozniuk kell, vagyis személyi lekööttséget kell vállalniuk. Minthogy a munkamegosztásos társadalom egységes voltánál fogva a jövedelemeloszlásban a mások termeléséből az egyes felekre eső hányadon kívül egyúttal azok egész gazdasági helyzetének meghatározását kell látnunk, e körülményben kell a jövedelemeloszlás legfontosabb mozzanatát felfedeznünk.

Ennek megfelelően nem is érhetjük be a jövedelmi ágaknak tisztán tárgyi alapon való osztályozásával, hanem a jövedelmeknek mindenekelőtt két főcsoportját kell megkülönböztetnünk.

Az egyik csoport a tulajdonból származó jövedelmeket foglalja magában. E jövedelmeket *járadékoknak* hívjuk. A járadékjövedelmek alatt tehát a tárgyi javakból, vagyis a tulajdonnak a termelés céljaira rendelkezésre bocsátásából származó jövedelmeket értjük. Ez az elnevezés némileg félreértésekre vezethet ugyan, mert hiszen az áralakulás egységességéből származó különböző jövedelmeket is járadékoknak nevezünk (nevezetesen a fogyasztói és a termelői járadékot különböztettük meg). Mégis célszerű ehhez az elnevezéshez ragaszkodnunk, mert a földtulajdonból származó jövedelem kapcsán az már úgyszólván tudományunk fennállása óta gyökeret vert abban. Nem is nehéz egyébként a félreértéseket e téren kiküszöbölnünk azáltal, hogy a tulajdonból származó jövedelmeket *tulajdoni járadékoknak*, az áralakulás egységességéből folyó járadékokat pedig *különbözeti járadékoknak* nevezzük.

A tulajdoni járadékok két forrásból származhatnak. A tulajdonnak termelés szempontjából ugyanis két tipikus alakja emelkedik ki. Az egyik a földtulajdon, a másik a tőketulajdon. Eszerint kétféle tulajdoni járadékot különböztethetünk meg: a *földjáradékot* és a *tőkejáradékot*, mely utóbbit rendszeren *tőkekamatnak* szoktak nevezni.

A jövedelemeloszlás folyamatában tulajdon rendelkezésre bocsátásával való részvétellel szemben áll a termelés folyamatában személyes lekötöttséggel való részvétel. A termelés eredményében ennek fejében való részesedést *munkabérnek* nevezhetjük. A munkabér is két irányban ágazik el, mert a termelésben munka útján való részvétel vezető, vagy végrehajtó munka lehet. Az utóbbi fejében jutó hányadot *szorosabb értelemben vett munkabérnek* nevezhetjük, míg a vezető munka fejében járó hányadot a *tisztviselői fizetés gyűjtő fogalma* alatt egyesíthetjük.

Ezzel azonban még távolról sem merítettük ki azokat a megélhetési lehetőségeket, amelyeket a felek számára a munkamegosztásos társadalom nyújt. Nem szólottunk nevezetesen még a közös termelés eredményében való részesedés egy igen fontos alakjáról, a *vállalkozói nyereségről*. Ezt hol a tőkekamat, hol pedig a munkabér fogalma alá igyekeztek foglalni. Tévesen; a *vállalkozói nyereség* egészen önálló jövedelmi típus, mert a vállalkozónak a termelésben jutó különleges helyzetén alapszik. A vállalkozó ugyanis a termelés vezetője, szervezője és irányítója. Az a hányad tehát, amely neki a termelésből jut, nem mások

kezében, vagy legalább is nem mások vezetése alatt keletkezik, hanem saját gazdaságában. A piactól azért a vállalkozói nyereség sem független, sőt azzal még szorosabb kapcsolatban van, mint a többi jövedelmek, mert a vállalkozó nemcsak a piacon értékesíti előállított termékeit, hanem a piacon szerzi be termelési eszközeit is és ezért a piactól kettős irányban függ. Ez az oka annak, hogy a vállalkozói nyereséget sem a tőkeamat, sem a munkabér fogalma alá nem sorolhatjuk, hanem azt külön jövedelmi típusnak kell tekinteni.

A jövedelemeloszlás gerince, amint láttuk, a termelés. Minden jövedelem végeredményben az anyagi termelés eredményére támaszkodik. A termelés eredményei szabnak határt mindazoknak a jövedelmi ágaknak, melyek nincsenek a termeléssel közvetlen kapcsolatban.* Ezért az eddig említett jövedelmeket *eredeti jövedelmeknek* szokás nevezni, míg a termeléssel közvetlenül össze nem függő jövedelmek a *származékos jövedelmek* elnevezését nyerték. Ez elnevezés a termelés eredményétől való függésüket, az által korlátolt voltukat fejezi ki.

Ilyen származékos jövedelem mindenekelőtt az állam és egyéb közületek jövedelme.

A közületek is a társadalmi termelés eredményéből merítik anyagi eszközeiket, csakhogy nem közvetlenül, hanem közvetve, mert nem termelési tényezőket bocsátanak árúba a termelés eredményében való részesedés végett, hanem részesedésük biztosítása végett tagjaikat fizetésre kötelezik. Itt tehát az elv is más, mint amely az eddigi jövedelmi ágaknál érvényesült. A közületek részesedése ugyanis még ma is autoritativ alapon nyugszik, mert a törvényhozás akarata határozza azt meg. Ismét egy új jövedelmi típussal állunk tehát szemben, amelyet *Gide* és *M. Block* nyomán *Balás Károly közjogi járadéknak* nevezett.**

Vannak azonban származékos jövedelmek, melyek tisztán csereforgalmon alapulnak. Ilyen a *szabad foglalkozásúak jöve-*

* Ezt már a physiokraták felismerték és *Smith* is tisztán látta, amint az következő szavaiból kitűnik: „Minden állami adó, minden ezen alapuló jövedelem, fizetés, nyugdíj, mindenféle annuitás végső sorban ezen eredeti források egyikéből vagy másikából fedeztetik s közvetve vagy közvetlenül a munkadíjból, tőkenyereségből vagy földjáradékból fizettetik” (L. Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól. Fordították *Enyedi Lukács* és *Pólya Jakab*. Budapest, 1891. I. könyv 67. old.)

** V. ö. *Balás Károly*: A jövedelemeloszlás főágai a kapitalizmus korában. Budapest, 1913.

delme, továbbá a *speculatio nyereségek* stb. Származékos jövedelem természetesen a *köztisztviselői fizetés* is, mely annyiban egészen külön állást foglal el, amennyiben ismét autoritativ alapon nyugszik, de már közvetett úton, amennyiben az állam, illetőleg más közület hányadából nyer fedezetet.

Mindezekben természetesen a jövedelmeknek csak főtypusait jelöltük meg, mert az élet számtalan átmeneti formát teremt. Mindazonáltal fontos e tipikus formák megkülönböztetése, ha a jövedelemeloszlás folyamatába mélyebben bele akarunk hatolni, mert a változatosságban oly gazdag életet csak typusaiban tudjuk áttekinteni.

Mínthogy e jövedelemeloszlás folyamatának színhelye a piac, a piacon pedig a csereügyletek a pénz segítségülvételével bonyolódnak le, a jövedelmek is pénzben keletkeznek. Ezáltal a pénz szerepet nyer a jövedelemeloszlásban és fontos tényezője lesz annak. Ez a jövedelemeloszlás folyamatát nem kis mértékben érinti és teszi szövevényessé. A jövedelmek pénzben keletkezése az eredeti és származékos jövedelmek különbségét némileg elhomályosítja. Mindamellett a lényegen nem változtat, mert a pénzforgalom csak mozgékonytá teszi a termelés eredményei fölött való rendelkezést és összefüggésbe hozza azt a csereforgalom kölcsönhatásaival, de azt a tényt, hogy végeredményben csakis a termelés eredményére támaszkodhatik a jövedelemeloszlás, épp oly kevésbé szünteti meg, mint ahogy a pénz kifejlődése az általa kifejezett értékeket nem teremti, hanem csak összehasonlíthatóvá teszi.*

37. A jövedelemeloszlás alapkérdése.

A jövedelemeloszlás folyamatának egyszerű áttekintése után is tisztában lehetünk azzal, hogy e folyamatnak a javak termelésével kell összefüggnie. A szabad forgalmon alakuló gazdasági rendben ugyanis az előállított javakat nem összpontosítják közös raktárban, amint azt p. o. egy collectivisticus közület tenné, hanem közvetlenül a termeléshez csatlakozva, a vállalkozóval kötött csereügyletek segítségével biztosítják a felek maguknak a termelés eredményéből nekik jutó hányadokat. Azok a csere-

* Ezt különösen *Liefmannal* szemben kell hangoztatnunk, ki a termelésre támaszkodás szempontját tolja háttérbe a jövedelmek pénzbeli hangsúlyozásánál. (L. Grundsätze der Volkswirtschaftslehre II. köt. 410–423.)

folyamatok, amelyek révén a termelésben résztvevő felek annak eredményéből hányadukat nyerik, tehát túlnyomó részben a termelés folyamata köré csoportosulnak.

Teljes mértékben megértették ezt már a physiokraták. Mint hogy ők azonban egyedül a mezőgazdaságot tartották termelékenynek, az ő felfogásuk szerint a jövedelemeloszlás középpontjában is a földbirtokos áll. Az ő termelésének eredménye szerintük azáltal jut el a társadalom egyes rétegeihez, hogy ők azok szolgálatait igénybe veszik, az iparos termékeit megvásárolják, a munkás munkaerejét bér fejében maguknak biztosítják és termelésük egy hányadát adó fejében elfizetvén, a közszolgáltatások ellátását lehetővé teszik. A verseny következtében, minde szolgáltatások fejében a földbirtokosok csak annyit fizetnek, amennyi ahhoz szükséges, hogy az iparos, a földmunkás és az egyéb hivatásokat teljesítő egyének megélhessenek. Mindama szolgáltatások ára tehát, amelyeket az egyedül termelő földbirtokos osztály igénybe vesz, e szolgáltatások termelési költségeivel egyenlő és azokon felül semmit sem tartalmazhat, mert a földbirtokos a szükségesnél magasabb árat azokért nem hajlandó adni.*

A classicusok a termelékenység fogalmát jelentékenyen tágították ugyan, amennyiben a tőke és munka termelékenységét is elismerték; ezáltal azonban a jövedelemeloszlás alapfelfogásán alig változott valami. A classicus nézőpont csak annyiban tér el a physiokratákétól, amennyiben szerinte már nem a földbirtokos, hanem a vállalkozó áll a termelésnek és ez által a jövedelemeloszlásnak is középpontjában. A vállalkozó az előállított javakat a piacon értékesíti, hol a verseny következtében azokért magasabb árat nem kaphat, mint amely azok termelési költségeinek megfelel. Ezáltal már az is meg van szabva, hogy a vállalkozó a termelésnél közreműködő feleknek mennyit juttathat. Ha ugyanis a vállalkozó nem akar ráfizetni a termelésre, akkor a tőkésnek és a munkásnak közreműködéséért nem fizethet többet, mint amennyi éppen ahhoz szükséges, hogy őket a termelésben való részvételre bírja. A classicusok számára tehát a jövedelemeloszlás a piaci árak elemeire, termelési költségeikre való felbontásában áll. Minden termelési tényezőnek meg kell kapnia részét a termelés eredményéből, de ez a része nem lehet nagyobb mint az a költség, amelyet az illető termelési tényező

* A physiokraták eme tételeit *Quesnay* híres „Tableau économique“-jában fejti ki legszebben.

működésbe lépése az azt képviselő egyének részére okoz, mert a termény ára sem lehet az összes termelési költségeknél magasabb, minthogy a piac törvényeinél fogva a fogyasztók ennél magasabb árat nem fizetnek.

A classicus jövedelemeloszlási tan tehát a költségelméleten alapszik és éppen ezért azt kellene hinnünk, hogy akkor, amidőn az új értékelmélet a költségelmélettel szembehelyezkedett, a jövedelemeloszlás alapnézőpontjának is meg kellett változnia. A valóságban azonban az elméletnek az új értékeltan alapján való kiépítése alig változtatta meg a jövedelemeloszlásra vonatkozó alapnézőpontokat. Tudjuk, hogy az új értékelmélet nem fogadja el azt a tételt, hogy a javak értékét azok termelési költségei határozzák meg, hanem a gazdasági beszámítás tanára helyezkedve azt hirdeti, hogy a használati javak jelentősége határozza meg a termelési javak értékét. Dacára annak, hogy ez az alaptétel a költségelmélettel ellentétben áll, a jövedelemeloszlási jelenségek felfogásában az egészen hasonló eredményre vezet. A gazdasági beszámítás ugyanis azt jelenti, hogy minden termelési jószágnak csak olyan jelentőséget tulajdoníthatunk, amilyen része van annak a fogyasztási javak létrehozásában. Minden termelési jószágnak tehát a fogyasztási javak értékéből, illetőleg árából csak olyan hányadot lehet beszámítanunk, amely a termelésben való közreműködésének tényleg megfelel, mert ha többet vagy kevesebbet számítanánk neki be, akkor gazdaságellenesen járnánk el. Ha valamely termelési tényező termelékenysége növekszik, nagyobb hányadot is kell annak beszámítani és így hányada a jövedelemeloszlásban a beszámítás folytán növekszik. Ha tehát gazdasági beszámításnak és nem termelési költségeknek nevezi is az új értékelmélet az áralakulás és jövedelemeloszlás alaptényezőjét, lényegileg mégis teljesen egyezik a jövedelemeloszlás megítélésében a classicus elmélettel. Itt is, ott is a termelési és a fogyasztási javak áralakulása közötti közvetlen kapcsolat tűnik fel a jövedelemeloszlásra nézve döntőnek. Az egyik, mint a másik elmélet az árak elemeire bomlásában, tehát egyszerű *áranalízisben* látja a jövedelemeloszlás lényegét. Az, hogy a classicusok a termelési javak árából, az új értékelmélet hívei pedig a fogyasztási javak árából indulnak ki, a jövedelemeloszlás alapnézőpontján mit sem változtat. Mindkét esetben a dolog lényege ugyanis az, hogy a fogyasztási és termelési javak értéke, illetőleg ára szükségszerűleg oly össze-

függésben van egymással, hogy a fogyasztók magasabb árat, mint amely a jószág létrehozásához éppen szükséges, nem fizetnek és így senki sem részesedhetik nagyobb mértékben a termelés eredményében, mint amennyit a termelésben való részvétele a társadalomra nézve ér.

A jövedelemeloszlás eme magyarázata *tisztán tárgyi folyamatot lát a különböző osztályok részesedésében és azt hirdeti, hogy e részesedés tisztán gazdasági alapon megy végbe*. Ugy a klassikusok, mint az új értékelmélet alapjára helyezkedve a jövedelemeloszlás folyamata egyszerű értékelési folyamatnak látszik, mert végeredményben a piac mechanizmusánál fogva mindenkinek oly hányadot kell a termelés eredményéből kapnia, amilyen értéket közreműködésének az árakat végső sorban szabályozó gazdasági tényezők tulajdonítanak.

Bár a jövedelemeloszlás eme magyarázata egyszerűségénél és az egész közgazdaság egybeműködésének egységes voltát feltüntető jellegénél fogva igen megnyerő, mégis komoly aggályok merülnek fel azzal szemben, hogy a jövedelemeloszlás folyamatát egyszerű értékelési, tehát tisztán gazdasági folyamatnak fogjuk fel. Különösen áll ez akkor, ha az új értékelmélet tételeit abban az irányban fűzzük tovább, amelyben ezt árelmletünkben megkíséreltük. Ott ugyanis arról kellett meggyőződünk, hogy már az áralakulás folyamata sem tisztán gazdasági folyamat, hanem abba egyéb, nem tisztán gazdasági tényezők is közvetlenül beleszólnak. Minél inkább megfigyeljük azt, hogy a jövedelemeloszlás ma ilyen társadalmi küzdelmek kíséretében megy végbe, annál inkább leszünk kétkedökké azzal a tétellel szemben, hogy a jövedelemeloszlás egyszerűen a gazdasági törvények megdönthetetlen kényszerének hatása alatt megy végbe. Nem is hiányzanak az ellentmondások e tétellel szemben, és nem egy irányban történt már kísérlet arra nézve, hogy a jövedelemeloszlás folyamatát tisztán, mint a társadalmi osztályok küzdelmét, az értékelés és a csere törvényeinek háttérbe tolásával magyarázzák meg. A vagyongegoszlás, mint a társadalom osztályokra tagozódásának alapja és az egyes társadalmi osztályok ez által teremtett erőviszonyai látszanak e szempontból a jövedelemeloszlás főtényezőinek, mely tehát *hatalmi kérdés* színében tűnik fel. Így *Tugan-Baranovsky** azt állítja, hogy a csere és az ár törvényei

* L. Tugan Baranovsky: Soziale Theorie der Verteilung, Berlin 1913.

nagyon szűkek, a jövedelemeloszlás osztályokat átfogó jelenségének megmagyarázására és *Stolzmann** is a társadalmi osztályok küzdelmében látja a jövedelemeloszlás döntő mozzanatát.

A nem tisztán gazdasági, hanem jogi és társadalomszerkezeti tényezők befolyása a jövedelemeloszlásra oly nyilvánvaló, hogy a jövedelemeloszlás fenálló elméletének hívei sem zárkózhatnak el előle. Bár a legmodernebbek egyike, *Schumpeter***, sőt már *Wieser**** is igen messzemenő engedményeket tesz az általános társadalmi tényezők szerepének a jövedelemeloszlásban, mégis ezek a ma uralkodó elmélet szerint inkább csak a gazdasági folyamatot megzavaró, de azt lényegében meg nem változtató tényezőknek tűnnek fel és *Schumpeter* e nehézségeket oly módon hárítja el útjából, hogy a szóban forgó nem gazdasági tényezőkben egyszerűen oly adatokat lát, melyekkel a közgazdaságtannak nem kell foglalkoznia.

A jövedelemeloszlás alapkérdését ezek után abban kell látnunk, vajjon tisztán gazdasági folyamat-e a jövedelemeloszlás, amelyet az egyes osztályok társadalmi helyzetéből folyó tényezők csupán befolyásolnak és eltorzítanak, vagy pedig a jövedelemeloszlás lényegéhez tartoznak-e a tisztán gazdasági tényezőkön kívül ezek a társadalomnak nem tisztán gazdasági egybefűzőttéséből származó tényezők?

Más szóval: az érték- és ártörvényekből folyó törvényszerűségek feltétlenül meghatározzák-e azt, hogy a munkabérnek, a tőkekamatnak, a földjáraadéknak és a vállalkozói nyereségnek mily magasnak kell lennie, vagy pedig a társadalmi osztályok változó erőviszonyainak, mintegy az általános társadalmi tényezőknek is, befolyást engednek-e a tiszta gazdasági törvényszerűség mellett a jövedelemeloszlás folyamatában?

Láttuk, hogy a jövedelemeloszlás folyamatának tisztán gazdasági alapon való megmagyarázása az árelmélet amaz alaptételén nyugszik, hogy az ár mást, mint költségelemeket nem tartalmazhat. A jövedelemeloszlás alapkérdésének eldöntése tehát e tétel helyességén vagy helytelenségén múlik. Ezt kell tehát mindenképp előttről vizsgálat alá vennünk.

* V. ö. *Stolzmann*: Das Reinökonomische im System der Volkswirtschaft Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 112. Bd. III. Folge 57. Bd. 257—305. old.

** *Schumpeter*: Das Grundprincip der Verteilungstheorie. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 42. köt. 1-8. old.

*** *Wieser*: Grundriss der Sozialökonomik. Tübingen, 1914.

38. Az ár, mint a jövedelemeloszlás alapja.

A fent előadottakból kitűnik, hogy a jövedelemeloszlás minden olyan magyarázata, amely abban tisztán gazdasági folyamatot lát, lényegében ama feltevésen nyugszik, hogy a javak árában más, mint termelési költség helyet nem foglalhat. A jövedelemeloszlásnak ez az egész magyarázata megdől, mihelyt kiderül, hogy a javak árában a termelési költségeken kívül más elemek is foglaltatnak. *Ha ugyanis a javak ára nem szükségképpen egyenlő azok termelési költségeivel, és az áralakulás a termelési költségeken kívül fekvő tényezők érvényesülésének is teret enged, az egyes jövedelmek nagyságát már a termelési költségeken, tehát az áralakulás tisztán gazdasági tényezőin kívül fekvő tényezők is befolyásolhatják.* Ha tehát az uralkodó jövedelemeloszlási elméletek helytálló voltáról akarunk döntenit, azt kell mindenekelőtt tisztáznunk, feltétlenül biztosítja-e a piac mechanizmusa azt, hogy a javak árában más, mint költségelem helyet nem foglalhat.

E kérdésre a választ természetesen csakis az áralakulás törvényeiben kereshetjük. Azok azt mutatják, hogy valóban a tisztán gazdasági megfontolásnak teret engedő értékelésben jelenik meg az áralakulás kiindulási pontja. A feleket az értékelés indítja a cserére és értékelésük szabja meg azt, hogy mennyit adhatnak az egyes piaci jószágokért. A felek tehát tényleg tisztán gazdasági megfontolásokból indulnak ki árajánlataikban. Azt is megállapítottuk, hogy a verseny a termelési javaknak az egyes termelési ágak között való felosztása útján a kínált mennyiség oly növelését idézi elő, hogy az árhatárok közel esnek az egyes javak termelési költségeihez. Arról is meg kellett azonban győződnünk, hogy a kínálat ily növelése csakis egyes javaknál következik be és hogy a monopóliumnak a leggyengébb válfajai is e folyamatnak ellene dolgoznak. Ahol a verseny nem teljes, a normálmennyiség nem kerül piacra, mert a monopólium érdekei és befolyása ezt megakadályozzák.

Az árelmélet emez eredményei után fenntartható-e vajjon az a tétel, hogy az ár csak költségelemeket tartalmazhat? E kérdésre a felelet csak az lehet, hogy csakis az olyan közgazdaságok képesek az árból a termelési költségeken felüli elemeket kiküszöbölni, amelyekben a monopóliumnak még enyhébb alakjaiban sem nyílik tér. Ilyen közgazdaságok mindaddig, amíg a

gazdasági élet a magántulajdon intézményén nyugszik, el nem képzelhetők. A magántulajdon intézménye ugyanis, melyet a gazdasági szervezet mozgásbántartása tesz szükségessé, módot ad arra, hogy mihelyt a kínálat nem tud lépést tartani a kereslettel, avagy a termelési javak birtoka kevesek kezében összpontosul, a kínálat a piacra döntő befolyást nyerjen és felszabaduljon a verseny ama nyomása alól, mely a kínálatot a termelési tényezők lehető kihasználására kényszeríti. Mindenütt tehát, ahol nagy kereslettel annak megfelelni nem tudó kínálat áll szemben, vagy ahol a termelési tényezők fölött kevesen rendelkeznek, a normálmennyiségnek piacra kerülése megakadályozható és az ár jelentékenyen a termelési költségek fölé is emelkedhetik.

Hozzájárul ehhez az a körülmény, hogy a termelési feltételek az összes termelőkre nézve sohasem egyenlők. Százféle oka lehet annak, hogy az egyes vállalatok között a termelési költségek tekintetében különbségek keletkezzenek. A vállalat kedvező fekvése, előnyös beszerzési források, régi összeköttetések, a beruházások kisebb vagy nagyobb mértékben törlesztett volta egyaránt forrásai az egyenlőtlenségeknek e téren, éppen úgy, mint ahogy az egyes termelési tényezők tulajdonosai a munkások, a tőkésék és a földbirtokosok sincsenek egyenlő helyzetben a kezükben lévő termelési javak értékesítését illetőleg. A piac áttekinthetőségének különböző fokai is abban az irányban érvényesülnek, hogy még jelentékeny verseny mellett sem feltétlenül a határtermelő legkisebb költségei irányadók az árra nézve.

Arra a termelési ágra vonatkozólag, melyben nem a legkisebb, hanem a legmagasabb költségek törvénye érvényesül, már *Ricardo* sem hunyhatott szemet az elől, hogy a termelési költségek különböző voltánál fogva a kisebb költségekkel termelő felek előnyös helyzetbe jutnak azáltal, hogy termékeik árát a termelési költségeknél magasabban állapíthatják meg. Már *Ricardo* tehát tisztában volt azzal, hogy a földtermékek árában nemcsak termelési költségek foglaltatnak. Nyilvánvaló azonban, hogy a legmagasabb költségek törvényének hatása tágabbkörű, semmint azt *Ricardo* hitte volna és így nem egyedül a földtermékek árában foglalhatnak helyet a termelési költségeken kívüli elemek. A termelési költségek különböző volta azonban nemcsak a legmagasabb költségek esetében vezet ahhoz, hogy az árba a termelési költségeken kívüli elemek is beférkőzhessenek.

Amily mértékben csökken a piac áttekinthető volta, oly mértékben tér el az áralakulás is a legkisebb költségek törvényétől, mert hiszen a piac áttekinthetlensége többé-kevésbé elhomályosítja azt, hogy hol van a termelés határa. Azok a termelők, akik a határtermelőnél kedvezőbb helyzetben vannak költségeik szempontjából, ezáltal a költségek fölött nyereséghez is jutnak a piacon. Mihelyt azonban a felsőbbrendű javaknál, tehát az elemibb termelési tényezőknél az áralakulásba ily nyereségek csúsznak bele, azok végigkísérik az áralakulást, már csak a költségtörvénynél fogva is, egészen a fogyasztási javak áráig. A termelési feltételek egyébként az egyes termelőkre nézve sohasem egyenlők. Ennek megfelelően termelési eszközeik is különbözők. A vállalat kedvező fekvése, előnyös beszerzési források, régi összeköttetések, a beruházott tőkének inkább vagy kevésbbé törlesztett volta stb. jelentékeny egyenlőtlenségek forrásai e tekintetben, ahogy a munkás, a tőkés és a földbirtokos is különböző helyzetben vannak a kezükben levő termelési javak értékesítését illetőleg. Mind e különbségek módot adnak a termelési költségeken kívül fekvő elemeknek az áralakulásba való becsusztatására.

Az eddig előadottak abból a szempontból mutatták tartathatlannak azt a tételt, hogy az árban csak költségelemek foglalhatnak helyet, hogy teljes verseny a közgazdaságban csak ritka esetekben van, és hogy a termelési költségek különböző volta is az áraknak a termelési költségektől való eltérését idézi elő. Az a tétel azonban, hogy az ár csak költségelemeket tartalmazhat, még akkor is tarthatatlan, ha a mai élet tényeivel szembehelyezkedve a versenyben látjuk közgazdaságunk rendes állapotát és a monopóliumok szerepét csak alárendeltnek és kivételesnek tartjuk. Tudjuk ugyanis, hogy gazdasági alapon, tehát a felek értékelésének összetételalkozásából csupán két árhatár képződik és ezzel az ár tisztán gazdasági tényezőinek behatása kimerül. *Az árhatárok között az ár tényleges kialakulása a gazdasági élet alaptényétől, az értékeléstől már független folyamat* és azon kívüleső tényezők hatása alá kerül. E tényezők a termelési költségeknek többé semmi szerepet sem engednek az árhatárokon belül, hanem tisztán a felek alkuvási ügyessége, erélye, a cserére jobban, vagy kevésbbé ráutaltsága, a termelésben személyei lekötött volta vagy le nem kötött volta stb. nyerneket döntő befolyást. *Ebből az következik, hogy lényegileg minden ár tartal-*

mazhat a költségeken felüli elemet még verseny mellett is, mert a kínálat alkuvási ügyessége avagy egyéb piaci körülmények a tényleges árat a felső árhatárhoz tolhatják közel. Az így származó nyereség az, amelyet *Hobson* kikényszerített nyereségnek (forced gain) nevez* és amely természetesen annál nagyobb lehet, minél tágabbak az árhatárok, mert annál több tér nyílik az áralakulásban az alkuvási képességnek és a felek gazdasági erélyének. A kínálatnak legtöbb esetben hivatásszerű volta az ily kikényszerített nyereségnek elsősorban a kínálat oldalán többkevesebb teret nyújt.

Ha mindezeket megfontoljuk, egészen elhibázottnak kell tartanunk a jövedelemeloszlásnak minden elméletét, amely arra a tételre van felépítve, hogy az ár csupán költségelemeket tartalmazhat. *A költségelemeken kívül eső nyereségek az áralakulás gondos tanulmányozása után nem tekinthetők esetleges jelenségeknek, hanem az áralakulás lényegéhez tartoznak.* Következmenyei azok a piac áttekinthetlenségének, a monopolistikus helyzeteknek és a társadalmi egyenlőtlenségeknek, melyek a cserét egyesekre nézve feltétlen szükségességgé, másokra nézve pedig csupán helyzetük javítására vezető eszközzé alakítják. A classikus elmélet tehát egy eszményi közgazdaságot vázolt akkor, amidőn azt hitte, hogy a valóságot festi le.

Az árnak tisztán termelési költségekre bomlására alapított minden jövedelemeloszlási elmélet fő tévedése abban van, hogy tisztán értékelési folyamatot lát a jövedelemeloszlásban. Az értékelés mindig egységes; az mindig a jószág és az azt használó egyén szükségletkielégítése közötti viszonyt juttat kifejezésre. *Az értékelés lényegileg egyéni jelenség. Már az áralakulás azonban, melyre pedig a jövedelemeloszlás felépül, bár közvetlen az értékelés befolyása alatt áll, mégsem tiszta értékelési folyamat, mert már tömegjelenség.* Minden tömegjelenségben pedig hiányzik az értékelés legelemibb feltétele, az egységesség és a subjectiv jelleg. Az áralakulás azáltal, hogy többé nem oly egységes folyamat mint az értékelés, már teret enged olyan tényezőknek is, amelyek nem tisztán gazdasági jellegűek és amelyek éppen az áralakulás tömegjellegénél fogva férköznek be abba. A jövedelemeloszlás még kevésbé lehet tisztán értékelési folyamat mint az áralakulás. Nemcsak azért, mert maga is áralakulási folyamat,

* V. ö. *Hobson*: *Distribution of Wealth*. London 1902., továbbá „*The Industrial System*, 2. kiad., New-York 1909. I. 152—154. old.

és így már e révén az értékelésen kívül eső tényezők is beférkőznek abba, hanem azért is, mert *a jövedelemeloszlás folyamata még sokkal kevésbé egységes, mint az áralakulás*. Megállapítottuk azt, hogy a jövedelemeloszlás elsősorban a termelés folyamata köré csoportosuló csere, tehát annak a kísérője, hogy a vállalkozó a piacon biztosítja magának a termeléshez szükséges tényezőket. *A vállalkozó azonban az előállított javakat nem ugyanazon a piacon értékesíti, amelyen a termelési tényezőket beszerezte*. Ennek az a következménye, hogy a vállalkozó mintegy az első és a második piac közé helyezkedik és kettéválasztja a piacot. Az egyik oldalon megmarad a fogyasztási javak piaca, amelyet eddig vizsgáltunk; a másik oldalon keletkezik a termelési javak piaca, amelyen a vállalkozó a termelési tényezőket szerzi be. E két piac nem egységes, mert a vállalkozó személyében az megtörik. *A vállalkozó nem kénytelen feltétlenül a fogyasztási javak piacán végbemenő folyamatokat a termelési javak piacára átvinni, és ezáltal az áralakulás egységessége igen erős csorbát szenved*. Gazdasági életünk teljes félremagyarázása tehát a jövedelemeloszlás folyamatának minden olyan beállítása, amely úgy tünteti fel a dolgot, mint hogyha a termelési tényezőknek a fogyasztók részéről való értékelése szabná meg egyszerűen a termelésből az abban résztvevő felek hányadát. A fogyasztók értékelése az egyes árakra valóban nem közömbös, és az általuk fizetett ár tényleg befolyásolja a termelési javakért fizetett hányadokat, tehát az egyes jövedelmi ágakat, de távolról sem oly szükségszerűséggel és közvetlenséggel, hogy a termelésben résztvett minden félnek csakis oly hányad juthatna az össztermelésből, amely a közreműködése által a fogyasztók számára képviselt jelentőségnek megfelel.

39. A termelési javak piacának általános jellemzése.

Eddigi elemzéseink folyamán megállapítottuk, hogy a jövedelemeloszlás a magángazdaságokon nyugvó munkamegosztásos rendben csere útján megy végbe és pedig elsősorban oly csere útján, amely a termelés lebonyolításával kapcsolatos. Ha tehát a jövedelemeloszlás folyamatát közelebbről megismerni óhajtjuk, azt a piacot kell behatóbb elemzés alá vennünk, amelyen a cserefolyamatok végbemennek. E piacot, minthogy az a termelési javak adásvételének színhelye, a *termelési javak piacának* nevezzük.

Az áralakulás folyamatának elemzésével már a fentiekben foglalkoztunk. Az áralakulás elemi tényeire vonatkozó általános törvényszerűségeket állapítottuk meg az árelméletről szóló fejezetünkben. Nem kételkedhetünk tehát azon, hogy a termelési javak piaca is a fentiekben kifejtett ártörvények hatása alatt kell hogy álljon. Csupán a termelési javak piacának különlegességeit kell tehát ahhoz felderítenünk, hogy a jövedelemeloszlás törvényszerűségeinek birtokába jussunk.

A piac lényegét abban ismertük fel, hogy azon a cserélni óhajtó felek nagyobb számban, rendszeren tömegesen találkoznak. A pénzgazdaság kifejlődése óta a piacon cserélni óhajtó felek két csoportra bomlanak, a venni és eladni kívánó felek csoportjaira, mely csoportokat a kereslet és a kínálat nevei alatt foglaltuk össze. Az árat a kereslet és a kínálat oldalán álló felek értékelési összetalálkozásának eredményeként ismertük meg. Ha a termelési javak kicserélésének színhelye valóban piac, és a jövedelemeloszlás valóban áralakulási folyamat, a termelési javak piacának is ezen az alapon kell nyugodnia, e szerkezetében és lefolyásában ugyanily képet kell mutatnia.

A fennálló jövedelemeloszlási elméletek a termelési javak piacának eme lényegét nagy mértékben elhanyagolják. A jövedelemeloszlás lényegét ugyan egész helyesen a termelési tényezőknek a vállalkozó részéről való megszerzésében ismerik fel, de az idevonatkozó cserefolyamatok piaci lényegét egészen elhanyagolják. A jövedelemeloszlás folyamatát úgy tüntetik fel, mint hogyha a vállalkozó, ki a termelés középpontjában áll és a termelési tényezőket a termelés céljaira megvásárolja, közvetlenül a termelési tényezőkkel, illetőleg termelési javakkal állana szemben. Ezért azután az uralkodó elmélet szerint a jövedelemeloszlás a termelési tényezők egyszerű értékelésének jellegét nyeri, mely annak megállapításában áll, hogy az egyes termelési tényezők, illetőleg javak, mily jelentőséget képviselnek a termelés, vagyis az azt irányító vállalkozó számára.

E nézőpontból a jövedelemeloszlás oly folyamatnak látszik, amely minden egyes termelési tényezőnek azt a hányadot juttatja a termelés eredményéből, amelyet az illető termelési tényező közreműködése a társadalom számára képvisel. A vállalkozó mintegy a termelési tényezőkre vonatkozólag a társadalmi értékelés közvetítőjének mutatkozik. Minthogy pedig a vállalkozó, illetőleg az egész társadalom számára minden termelési tényezőnek oly

jelentősége van, mint amilyen a tényező határtermelékenységének megfelel, az uralkodó elmélet a határtermelékenységben látja a jövedelemeloszlás főelvét.

Amily helyes nyomon jár e magyarázat a határtermelékenység jövedelemeloszlási jelentőségének kidomborításával, épp oly tévesen fogja fel annak szerepét. Láttuk ugyanis, hogy a jövedelemeloszlás folyamatát közvetlenül és egyenesen a határtermelékenység hatása alatt állónak tekintti. Ezzel azonban a jövedelemeloszlás folyamatának piaci és áralakulási jellegével jut teljes ellentétbe. *Az árat ugyanis sohasem döntheti el egyedül egy fél, ez esetben a vállalkozó értékelése, hanem arra mindig legalább is két fél értékelésének van befolyása.* Az értékelés és az áralakulás lényegbeli különböző volta éppen abban áll, hogy az értékelés a javak jelentőségének egy fél gazdasági mérlegelése alapján való megállapítása, míg az ár mindig legalább két egymással szembenálló fél értékelésének összehatásából áll elő. Ez a termelési javak piacán sem lehet másképp. A határtermelékenység a termelési javak értékelési törvényének alapján kétségtelenül befolyásolja a termelési javak árát, de nem közvetlenül, hanem csakis a piac törvényeinek keretében. A határhozadék csak az értékelésnek, a termelési javak értékmegállapításának tényezője, nem pedig a piaci folyamat gyanánt végbemenő jövedelemeloszlás közvetlen szabályozója. A jövedelemeloszlási folyamat meg nem engedett egyszerűsítését kell abban látnunk, ha a határtermelékenységben keressük a jövedelemeloszlás alaptörvényét, holott a piac legalább is két szemben álló fél értékelését tételezi fel. Ha tehát a termelési javak piacán végbemenő folyamatot a maga lényegében akarjuk megérteni, akkor a termelési javak piacán szembenálló *mindkét fél* értékelését kell mindenekelőtt vizsgálat alá vennünk.

A termelési javak piacán a kereslet oldalán a vállalkozó áll. Az ő szükségletei, melyek a termelés szervezésére irányuló tevékenységből folynak, képviselik mintegy a társadalomnak a termelési javak iránti szükségletét, mert a vállalkozók intézik a társadalom számára a termelést. Amint azonban már fent kiemeltük, a vállalkozó a társadalom számára, de nem annak számlájára végzi a termelést. Értékelése tehát nem arra van alapítva, hogy a társadalmi összseredmény szempontjából, hanem arra, hogy saját egyéni eredménye szempontjából a termelési javak felhasználásával milyen eredményt lehet elérni. Ez irányban pon-

tos számításokat kell eszközölnie. Ezek a rentabilitási számításai, melyek nélkül az egyes termelési javakat nem tudja pontosan értékelni.

Már a fogyasztási javak piacának elemzésénél láttuk, hogy a felek a piacra két értékítélettel jönnek. Az egyiket saját gazdasági helyzetükből, a másikat a piac előzményeiből meritik. Így van ez a termelési javak piacán is. A vállalkozó, ki a termelési javakat keresi, azokat hozadékuknak megfelelően, vagyis amaz eredmény szempontjából értékeli, amelyet velük vállalatában elérhet. Ez az értékelése azonban éppen úgy csak lappangó állapotban marad, amint a fogyasztó is csak végső esetre tartogatja az egyes javaknak vagyoni helyzetéhez mért értékelését és azzal csak akkor lép elő, ha másképpen az árút megkapni nem tudja. Amint a fogyasztási javak piacán a kereslet rétegződik, éppen úgy rétegződik az a termelési javak piacán is. Az árnak itt is úgy kell kialakulnia, hogy a vállalkozók határozótálya, vagyis azok a vállalkozók is meg tudják azt a szükségelt termelési javakért fizetni, akik a legkevésbé kedvező körülmények között termelnek. Ez annyit jelent, hogy *a termelési javak árát a kereslet oldaláról a termelés határa dönti el*, vagyis az egyes termelési javaknak a piac által még szükségelt ama felhasználási módjai, melyek a *legkisebb hozadékot nyújtják*. Azok a vállalkozók, kik jövedelmezőbb felhasználási módok számára keresik a termelési javakat, csak lappangó értékelésükben fogják azokat magasabbra becsülni, a piacon közvetlenül kifejezésre jutó értékelésük azonban a határtermelékenységhoz fog igazodni és csak ha a piaci helyzet azt feltétlenül megkívánja, lesznek hajlandók annál többet fizetni.

Tudjuk, hogy a ma uralkodó jövedelemeloszlási elmélet a határtermelékenységre való utalással már megoldottnak tekinti a jövedelemeloszlás kérdését. Mi azonban e ponton meg nem állhatunk, mert mihelyt a jövedelemeloszlást valóságos áralakulási folyamatnak ismertük föl, a kínálat értékelését sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Hiszen miként az ár általában, úgy a termelési javak ára is a kereslet és kínálat értékelésének egymásrahatásából keletkezik. A termelési javak piacán tehát nem elegendő a vállalkozó értékelését figyelembe venni, hanem számolnunk kell a kínálat oldalán álló feleknek, a munkásnak, a tőkésnek és a földbirtokosnak az értékelésével is.

Látszólag közelfekvő az a feltevés, hogy az ő értékelésük

számára is a határhozadék, azaz a határtermelőkenység mértékadó, mert náluk is csak hozadéki értékről lehet szó. Így p. o. feltehető, hogy a munkásnak annyit ér az ő munkája, amennyit azzal termelni képes. Ez így is volna, ha nem volnának vagyoni és társadalmi különbségek, vagy ha a termelés nem volna csakis a szükséges complementaris javak összehatása mellett folytatható. Tényleg azonban a termeléshez egy termelési jószág bírása nem elegendő. Az egyes termelési javak birtokosai, ha mint kínálók lépnek fel a termelési javak piacán, rendszeren csak egy ily jószág birtokában vannak, melylyel magában termelni nem lehet. Ennélfogva a *határhozadék, melyet a kezünkben levő termelési tényező más termelési tényezőkkel együtt elérni képes, a termelési tényezők elszigetelt birtokosaira nézve nem reális valóság, tehát nem is lehet értékelésüknek alapja*. Hiszen az értékelés mindig a javak tényleges jelentőségét állapítja meg.

Az a hozadék pl., amelyet a munkás egy jól felszerelt gyárban elér, nem realitás reá nézve, hiszen azt a complementaris javak híján, maga elérni nem volna képes. Hogy ez lehetővé váljék, szükség van gyárberendezésre, más munkások közreműködésére, a munka vezetésére és szervezésére. A munkás saját termelőkenysége csak addig terjed, amit két kezével el tud érni. Az ő értékelése tehát nem indulhat ki abból a határtermelőkenységből, amelyet egy jól felszerelt gyár képvisel, hanem más alapra kell hogy helyezkedjék.*

A tőkésre nézve is kérdés ez, realitás-e számára a tőke termelőkenysége? Ha igen, akkor természetesen az ő értékelése is a szerint fog alakulni, ha azonban nem az, akkor értékelésének sem lehet ez az alapja. Ha e kérdésre helyes feleletet akarunk adni, akkor tisztában kell azzal lennünk, hogy a jövedelemelosztás szempontjából nem tekinthető tőkésnek mindenki, aki tőke birtokában van. Jövedelemelosztási szempontból csak az a tőkés, aki tőketulajdonából, tehát tisztán a kezében levő tárgyi termelési javakból vagy pénzre vonatkozólag a tulajdonjog által neki biztosított előnyből akar megélni Mihelyt ugyanis maga egyesíti

* Ezért indul ki *Thünen*, a határtermelőkenység elméletének úttörője, abból a feltevésből, hogy a föld szabadon áll a munkásoknak munkaerejük értékesítésére rendelkezésre. Ily esetben természetesen valósággá válnék számukra munkaerejük határtermelőkenysége és munkájukat ennek megfelelően értékelnék is. Persze a mezőgazdaságra könnyebb e feltevést elgondolni, mint az iparra vonatkozólag.

tőkével a complementarisan termelési tényezőket, vállalkozó lesz belőle. A tisztán tulajdonából élő tőkésre vonatkozólag kell tehát a fenti kérdést felvetnünk és kérdeznünk, az ő esetében valóban realitás-e a határtermelékenység? Feltevésünkhöz következetesen ragaszkodva és elméletünk álláspontjához képest pontosan megkülönböztetve a tőkést, mint aki tőketulajdonból él, a vállalkozótól, — aki a tőkét épp úgy, mint a munkát és a földet, termelésre akarja fordítani, — csak egy feleletet adhatunk e kérdésre, ez pedig az, hogy a tőkésre nézve sem realitás a határtermelékenység.

Ez a válasz mégis némi módosítást kíván; a dolog nincsen teljes mértékben így, mert habár ez eredeti szándékán kívül áll, többé-kevésbé a tőkés maga is termeléshez foghat, ha tőkije elég nagy és ha kellő szervezőképességgel rendelkezik. Igaz, hogy ezáltal igazi tőkés minőségéből kivetkőzik és vállalkozóvá lesz. De magában az a lehetőség, hogy ezt megteheti, nincsen hatás nélkül értékelésére. Ma persze mindinkább csökken annak lehetősége, hogy a tőkés maga vállalkozzék, mert a vállalkozás mindig bonyolultabb lesz és mindig több hozzáértést kíván, a tőkés tehát, ha nincsenek különös vállalkozói képességei, mindig kevésbé lesz képes arra, hogy a termelést önállóan megindítsa. Mindenesetre ki van zárva a vállalkozás lehetősége a tőkések széles rétegeire nézve. Vannak és pedig nem is kis számban olyanok, akiknél a tőkesség úgyszólván csak mellékfoglalkozás, pl. hivatalnokok stb., akiknek kis tőkájuk van. Ezekre, de az oly kis tőkések számára is, kiknek sem elegendő tőkájuk, sem kellő hozzáértésük a vállalkozáshoz nincsen, a határtermelékenység egyáltalában nem lehet mértékadó, mert tőkájuk olyan csekély, hogy azzal egyedül semmihez sem foghatnak.

A kínálat értékelésében a határtermelékenység még legjobban a földbirtokosoknál érvényesülhet. Aki a földjét akarja a vállalkozó rendelkezésére bocsátani, az számos esetben képes arra, hogy szükség esetén maga is gazdálkodjék. Igaz, hogy ma már a mezőgazdaság is annyi hozzáértést kíván, hogy még a kisebb-szerű gazdálkodáshoz is sok szakértelem szükséges és így itt is veszít a határtermelékenység, a földjét — azaz annak használatait — áruba bocsátó birtokos becslésében fontosságából, bár itt marad meg annak befolyása legerősebben.

A termelésnek a complementarisan javakra támaszkodása, valamint a munkásoknak a termelés szervezésétől távolállása és

a tőkésék, valamint földbirtokosok passivitása a termelési javak piacán a vállalkozóval szembenálló felek értékelésére nagy befolyással vannak és azok értékelését, a legtöbb esetben, a határtermelékenység alá szállítják le. Már a fogyasztási javak piacán láttuk azt, hogy a piaca termelés esetében az eladó értékelése mindig kevésbé önálló mint a vevőé, mi abból a tényből következik, hogy az eladók csereértékeket állítanak elő, ezeknek pedig számukra csak a másokra, a vevőkre való tekintettel van jelentőségük. A fogyasztási javak piacán azonban, amint láttuk, minthogy a vállalkozó a termelés költségeit előlegezi, mégis végeredményben az eladó értékelése az árra, legalább közvetlenül, erősebb befolyást nyer. A termelési javak piacán mások a viszonyok. Itt az a bizonytalanság, mely abból származik, hogy nem a közvetlen használat irányítja a termelési javak birtokosainak értékelését, a maga teljességében megnyilvánul, mert a termelési javak birtokosai nem előlegeznek a vállalkozónak semmiféle költségeket, melyek meg nem térülése esetén üzemük veszélybe kerülne, sőt a vállalkozó előlegezi nekik is a termelési folyamat leforgása előtt való kifizetéssel szolgálataik árát. Ezért a kínálat értékelésének a termelési javak piacán nincsen meg az a szilárd támasza, melyet annak a fogyasztási javak piacán a termelési költségek előlegezése nyújt.

A munkás és a föld-, illetőleg a tőketulajdonos tehát egyaránt bizonytalan a kezében levő termelési jószág értékelésében. Mindegyik a kezében levő termelési jószág kicserélése által kíván magának jövedelmet biztosítani és saját használata szempontjából — a már érintett korlátozással — nem becsüli e javakat. Ez által a piac elért eredményeire támaszkodás, az előbbi árakhoz — bérhez, haszonbérhez, kamathoz — ragaszkodás természetesen erősen előtérbe lép és a háttérben lappangó alsó határ, mely ha a várt ellenérték el nem érhető, hatékonyá válik, minimális színvonalra száll alá. Hogy mily határig súlyedhet a termelési javak tulajdonosainak saját értékelése, az lényegileg attól függ, hogy a termelési tényező, mely fölött rendelkeznek, milyen mértékben áll keletkezésében gazdasági törvények alatt. Ha ugyanis az illető termelési jószág létrehozásában a gazdasági alanyok önelhatározásának része van, mint p. o. a tőkénél és az illető termelési jószág létrehozása bizonyos áldozattal, haszonvesztéssel kapcsolatos, akkor ez áldozat fogja a minimális határt megállapítani, mely alá az eladó,

tehát a termelési tényezőt kínáló felek értékelése nem súlyedhet. Nyilván így van ez a tárgyi termelési javaknál, míg a személyi termelési jószágnál, a munkánál az értékelésnek ez a támasza is hiányzik. Az alábbiak feladata lesz e kérdést közelebbről megvilágítani.

A termelési javak piacának általános jellemzésére elég annyit megállapítanunk, hogy *az eladó lappangó értékelése ott mindig bizonytalanabb, mint a fogyasztási javak piacán és bizonyos minimum felé hajlik.* Ezt az irányzatát legerősebben az a körülmény ellensúlyozza, hogy a termelési javak bizonyos csoportjait azok árának jelentékeny súlyedése esetében tulajdonosa saját kezelésében is felhasználhatja. Minél közelebb fekszik valamely termelési jószágnál és valamely gazdasági alanynál ez a lehetőség, annál jobban közeledik saját értékelése a határtermelékenységhez és annál jobban távolodik az előbb említett minimumtól. Hogy részleteiben mily alapon alakul a termelési javak piacán a kínálat oldalán az értékelés, az már túlhaladja a piac általános jellemzésének körét, mert a kínálat összetétele és értékelése korántsem oly egységes a piacon, mint a keresleté és azért e kérdés tisztázása végett az egyes termelési javak piacának részletes elemzésére van szükségünk.

Annyi már a termelési javak piacának egészen általános áttekintéséből is megállapítható, hogy a határtermelékenység szerepe a jövedelemeloszlás terén távolról sem oly kizárólagos, amint azt a ma uralkodó elmélet feltünteti. Valódi szerepe a felek értékelésének befolyásolásában van, mely befolyás azonban a kínálat oldalán a termelési javak piacán csak kis mértékben érvényesül. A kereslet és kínálat értékelése itt is két árhatárt állapít meg. Hogy a két határ között az ár hol állapodik meg, az, miként a fogyasztási javak piacán, úgy itt is a mennyiségi tényezőtől, de egyúttal attól is függ, mily közel vagy távol fekszenek az árhatárok, mert minél tágabbak ezek, annál nagyobb a nem gazdasági tényezők, főképp a hatalmi mozzanat szerepe. A mennyiségi tényező, amint alább látni fogjuk, itt sokkal kevésbé befolyásolható, mint a fogyasztási javak piacán és az ott említett értelemben normálmennyiségről itt szó nem lehet. De másfelől azt még sem lehet állítani, hogy a mennyiségi tényező a termelési javak piacán egész merev volna, mert az ár, amelyet a termelési jószágokért a piacon el lehet érni, bizonyos fokig a legtöbb termelési jószág kínálatára képes hatást gyakorolni.

Hogy a termelési javak piacáról nyújtott áttekintésünk teljes legyen, még csak arra kell rámutatnunk, hogy e piacon is egységes az áralakulás. Ennek természetszerű folyamánya az, hogy a termelési javak piacán is keletkeznek különbözeti járadékok. A termelési javak egységes ára és a vállalkozóknak termelési lehetőségei és kilátásaik szerint különböző egyéni értékbecslései között mutatkozó különbség ugyanis járadékszerű jelleget nyer éppen úgy, mint az a különbség, melyet az egységes áralakulás következtében tőkájük, földhasználatuk vagy munkájuk olcsóbban való értékesítésére kész felek nyerne.

40. A munkapiac és a munkabér.

A termelési javak piaca csak távolról tekinthető egységesnek. Közelebbről nézve, az több különálló piacra bomlik, melyek között a kapcsolatot a vállalkozó képviseli. Külön piaca van a munkának, a tőkének és a földnek. Ezeket sorra kell vizsgálnunk.

A *munkapiacon* a vállalkozó és a munkás állanak egymással szemben; az árhatárok tehát az ő értékelésükből állanak elő. A vállalkozó értékelésének alapját már ismerjük; az nem lehet más mint a munka határtermelékenysége. Azt is tudjuk a termelési javak piacának általános elemzéséből, hogy a munkás értékelése nem nyugszik ugyanezen az alapon, mert reája nézve a kapitalistikus termelés határtermelékenysége nem realitás. Hogy azt az alapot megtaláljuk, melyen a munkás értékelése saját munkaerejét illetőleg felépül, azt kell keresnünk, hogy a munkás számára munkaereje, concrete tekintve, milyen haszon forrása. Számára a mai társadalmi rend mellett egyedül munkája nyújtja a megélhetés lehetőségét; ez irányítja tehát munkaerejére vonatkozó értékelését is. A munkás tehát végsősorban a megélhetés minimumáért hajlandó lesz munkáját eladni. Természetesen nem feltétlenül. Amennyiben ugyanis lehetősége nyílik arra, hogy maga a megélhetés minimumánál magasabban tudja gazdaságában, kis törpebirtokán stb., munkáját értékesíteni és így a munka használati értéke számára magasabb lesz csereértékénél, nem lesz hajlandó a létminimumért bérben dolgozni. A bér-munkás igazi típusánál azonban e lehetőség nem forog fenn és így munkaerejének subjectiv csereértéke a létminimummal egyenlő. Sőt egyes mánkáscsoportoknál még ez alá is süllyedhet. Így az oly munkásoknál, kik nem családfentartók, hanem csak

mint családtagok egészítik ki a családfő keresetét. Ez az oka annak, hogy a női és a gyermekmunka bére gyakran a létminimum alá is szállhat. E jelenséget a határtermelékenység törvénye soha meg nem magyarázhatja, mert a női- és gyermekmunka termelékenysége gyakran a férfimunkáé mögött csak kevéssé marad el; így p. o. ott, ahol nőkkel ugyanazt a munkát végeztetik, melyet előbb férfiak végeztek. A női munkások bére mégis alacsonyabb, mert túlnyomó részük nem lévén családfenntartó, a munkára vonatkozó értékelésük a létminimum alá is szállhat.

Mint már jeleztük, ez természetesen nem jelenti azt, hogy a munkás a létminimumért készségesen bocsátja árúba munkarejét. Tudjuk ugyanis, hogy a piac egyik fő jellemvonása az arra való törekvés, hogy a lehető legelőnyösebb feltételek mellett cseréljünk. Ez a munkabérré alkalmazva annyit jelent, hogy mihelyt a szokásos bér a létminimum fölé helyezkedett, a munkás ennek megfelelő követelést fog támasztani. A munkapiacra e törvény az egyéb piacoknál is erősebben érvényesül, mert a munkabér egyúttal a munkás megélhetésének egyedüli forrása lévén, élet-színvonala a bértől függ és az egyszer elért életszínvonalhoz mindenki erősen ragaszkodik. Lappangó értékelése, melynek irányában a piaci kényszer hatása alatt visszahúzódik, mégis mindig a létminimum marad; csak azzal a különbséggel, hogy a tanult munkások száma fogyni fog, ha az ő bérük is a létminimumhoz közeledik, mert akkor nem érdemes magasabb kiképzést szerezni.

A különböző munkák tudvalevőleg nem egyneműek a megkívánt erőfeszítés tekintetében sem. Ennek, vagyis a munka fáradtsági mozzanatának sem volna befolyása a munkás értékelésére és így a munkabérré? Tudjuk, hogy az értékelés közvetlenül nem függ a fáradtsági mozzanattól. A fáradtsági mozzanat inkább csak a munkások pályaválasztására van befolyással, amennyiben a bér alacsony volta bizonyos nehezebb munkák vállalásától visszatarthatja a munkásokat. Kettőt azonban nem szabad felejtenuünk. Az egyik az, hogy a pályaválasztás erősen a környezet hatása alatt áll, így p. o. a bányavidékek lakossága a bányászat, mezőgazdaságiaké a mezőgazdaság felé hajlik. A másik az, hogy a physikailag nehéz munkák nagy részben a tanulatlan munka kategóriájába tartoznak, mely a béremelések szempontjából a munkások nagy számánál fogva kedvezőtlen helyzetben van. Arról tehát, hogy a munkás bérigénye és a fáradtság egyensúlyba

helyezkedése határozza meg a bért, vagy a fáradsági mozzanat magában a munkás értékelését, szó sem lehet.

Amint az árelmélet fejezetéből tudjuk, a piac mechanizmusának főtényezője a mennyiség. Ha ismerjük a felek értékelését, akkor az árhatárok kialakulása a mennyiségi viszonyok figyelembevételével közelebről meghatározható. Sehol sem oly tipikusak a mennyiségi viszonyok, mint a munkapiac, azaz annak egy részén. Hogy a mennyiségi tényező az eladónak kedvez-e, az, amint már érintettük, elsősorban attól függ, van-e az eladónak a mennyiségi tényező alakulására befolyása. A munkapiac nagy részére éppen az ellenkezőt kell megállapítanunk. Ennek az az oka, hogy a munka az embertől el nem választható termelési jószág és így mennyisége nem gazdasági tényezőktől, hanem az emberiség szaporodásának ütemétől függ. Bár a születési számra a gazdasági tényezőknek van befolyásuk,* az még sem közvetlen; lényegileg mégis biológiai tényezők irányítják az emberiség szaporodását. Minthogy pedig e szaporodás békés időkben jelentékeny, *a mennyiségi tényező a munkapiacra a munkásokra nézve kedvezőtlenül alakul.*** A munkások nagy tömegei vannak a tulajdon egyenlőtlen megoszlásánál fogva arra utalva, hogy munkájukból éljenek meg és így az eladók oldalán a munkapiacra nagy a verseny. Az oly árú piacán, melyek gyarapodása közvetlenül gazdasági törvényektől függ, az árak súlyedése a kínálat összehúzódását vonja maga után. Nem így van ez a munkapiacra, mert a bérek súlyedése nagy általánosságban nem képes a kínálat növekedését megakadályozni; a kínálat itten a gazdasági tényezőkkel, legalább is a mennyiségi tényezővel szemben, mereven viselkedik. Így tehát *a bérek az eladó minimális becslése felé szorítása mint irányzat kell, hogy érvényesüljön.*

Természetesen csak addig, amíg a mennyiségi tényező a munkásra nézve kedvezőtlen. A bérek háborús emelkedése nagy részben — a megélhetési költségek emelkedésén kívül — a munkások létszámának jelentékeny megfogyatkozásából származik. A munkapiacra erősen befolyásolhatja a mennyiségi tényezőt a *kivándorlás*. Hatása a munkakínálat csökkentésében és így

* Így p. o. a termékek befolyását figyelték meg a születési számra vonatkozólag.

** A statisztikai megfigyelések azt mutatják, hogy az alsóbb néposztályokban magasabb a születési szám, mint a felsőbbekben.

ama kényszer enyhítésében nyilvánul, mely a munkást követeléseiben az alsó bérhatár, a létminimum felé visszavonulásra kényszeríti.

A mennyiségi tényezők rendszeres időkből a munkásra nézve kedvezőtlenül való alakulásához hozzájárul az, hogy a munkás árúját, a munkáját vissza nem tarthatja. A más megélési lehetőség nélkül álló munkás nem várhat kedvező értékesítési alkalomra, hanem szükségletei nyomása alatt sürgősen kénytelen munkáját a létminimumért is értékesíteni. Minthogy pedig a munkabér is, mint minden ár, bizonyos korlátok között, nevezetesen hasonló teljesítményekre vonatkozólag egységesen alakul, a munkások nagy számánál fogva a bér általános irányzata az alsó bérhatár felé hajlik.

Azok a tényezők, melyek ezt az irányzatot ellensúlyozzák, a munkapiac különös, az árúpiactól eltérő természetének megfelelően, nagyrésztben más téren keresendő, mint az árú piacán. Elsősorban az előző piaci ítéletek a munkásosztályban, mint a megszokott életmódhoz való ragaszkodás, erősebben érvényesülnek, mint az árú piacán, mert a bérmunkásnál a bér a megélhetés egyedüli forrása. Ennélfogva a munkásosztály, ha csak a társadalmi szervezet teljesen lehetetlenné nem teszi ellenállását, a bérnek a már elért színvonalról való lesúlyasztásával szemben erős ellenállást fog kifejteni. Ez a körülmény azonban természetesen csak a már egyszer elért bérszínvonal megtartását képes elősegíteni, de a bér kialakulásának feltételeit befolyásolni nem tudja.

Téves képhez jutunk azonban mindaddig, amíg a fent előadottakból a munkapiac egész alakulását akarjuk megérteni. Ennek az az oka, hogy magát a munkapiacot sem szabad egységesnek tekinteni. Aszerint ugyanis, hogy bizonyos előképzettséget igénylő, vagyis tanult munkáról, avagy pusztán egyszerű emberi erő kifejtésről, vagyis tanulatlan munkáról van-e szó, a munka piaci feltételei igen eltérők. A *tanulatlan munka piaca* az, melyre fenti jellemzésünk ráillik, és amelyre a munkásokra kedvezőtlen mennyiségi tényező teljes súlyával reánehazodik. Éppen ezért itt található a jelzett minimum felé törekvő irányzat a legerősebben.

A *tanult munka piacán* másképpen állnak a dolgok, mert itt a mennyiségi tényező fentemlített merevségével már sokkal kisebb mértékben találkozunk. A kínálat gyakran itt is jelentékeny és minél jobban emelkedik valamely nép színvonala, annál

nagyobb a tanult munka piacán is a kínálat. Hogy ez nincsen a munkásosztály hátrányára, azt alább látni fogjuk. De a kínálat azért itt mégis már némileg a gazdasági megfontolás hatása alá kerül. Az egyes munkák elsajátítása a munkások akaratbeli elhatározásának hozzáférhető és így a mennyiségi tényező túlságosan kedvezőtlen alakulása esetében az egyes foglalkozásoktól való elfordulás felé vezethet. A munkásokat magasabb előképzettség megszerzésére magán a munkapályán csak a magasabb bérkilátások indítják; ha tehát a vállalkozó nem hajlandó a piacon magasabb béreket fizetni, a tanult munkások utána-pótlása idővel nehézségekbe ütközik. Ezáltal a munkapiacón könnyebbülés állhat be, ami a bérek emelkedéséhez vezet.

A tanult munkások piacán a mennyiségi tényező kedvezőbb alakulásának azonban még egy másik oka is van. Minden piaci fél kedvezőbb helyzetbe kerül, ha a vele egy cél felé törekvő felek versenyét kikapcsolja és ennek helyébe egységes fellépést tud keresztülvinni a piaci alkuban. A munkások számára is bizonyos határok között nyitva áll ez az út. A szakszervezetek azok, melyek a munkások egységes piaci fellépésének célját szolgálják. A szervezkedés a tanult munka piacán sokkal könnyebb, először azért, mert magasabb színvonalon álló és így érdekeiket jobban felismerő munkásokról van szó, másodszor pedig azért, mert a munkások sokkal szűkebb köre az, mely itt szóba jön, mint a tanulatlan munka piacán, ahol éppen ezért a szakszervezkedésnek nagy nehézségei vannak.

Hogy a tanult munka piaca eme fontos tényezőjének hatását megérthessük, vissza kell térnünk a béralakulás igazi lényegére, t. i. arra, hogy az lényegében áralakulás. A *szakszervezetek* hatása ugyanis kétirányú. Egyfelől a munkapiacón *a mennyiségi tényezőt közvetlenül befolyásolják* azáltal, hogy a munkások kínálatának az egyes helyi piacok között való kiegyenlítésére, sőt bizonyos szűkebb határok között a szakmák szerint való kiegyenlítésére, továbbá munkanélküliségi segélyek fizetése által a munka egy részének ideiglenesen a piacról való visszavonására törek-szenek. Ez a tevékenységük tehát a munkabér gazdasági tényezőinek és ezáltal az árhatároknak befolyásolására, vagyis arra irányul, hogy az alsó árhatár lehető magasra emeltessék. Egészen más természetű azonban a *szakszervezetek munkájának másik fele, amely az árhatárok közötti ür kihasználásával igyekszik a munkabért emelni*. Tudjuk, hogy az árhatárok között nem gazda-

sági tényezők hatása alá kerül az alakulás. E tényezők szerepe annál nagyobb, minél tágabbak az árhatárok. Azt, hogy miért lehetséges a munkapiacra az árhatárok kihasználásával oly jelentékeny eredményeket elérni, amint ez a szakszervezeteknek sikerült, az magyarázza meg, hogy a munka árának határai, a felső és az alsó bérhatár egymástól igen távol esnek. Ez annak folyománya, hogy a munka termelékenysége sokkal nagyobb, mint az a jószágmennyiség, amely a munkás minimális életszínvonalon való megélhetéséhez szükséges.

Ezt nem nehéz bebizonyítani. Ha feltételezzük azt, hogy a primitív ember munkacapacitása éppen a létminimum elérését teszi lehetővé, máskülönben nem tudna munkája eredményéből megélni, akkor a kultúrember munkacapacitása ennél nyilván sokkal nagyobb. Egyébként a munka termelékenysége és a munkás létminimuma közt nincsen logikai kapocs. A munka termelékenysége a létminimumtól teljesen függetlenül alakul és a termelés tökéletesedésével jelentékenyen annak fölébe emelkedik. Így tehát a munka termelékenységéhez igazodó vállalkozói becslés és a munkásnak a megélhetés színvonala körül mozgó értékelése között nagy űrnek kell maradnia.

Ehhez a tényhez fűződnek a szakszervezetek sikerei. A bérhatárok tág volta ugyanis nagy teret enged a felek hatalmi küzdelmének. *A szakszervezetek munkája a bérküzdelemben e tény kihasználásában van.* Azáltal, hogy a szakszervezetekben tömörült munkásság befolyása tanult és ügyes szervezeti titkárok és vezetők közbelépésével érvényesül a piacon, az árhatárok között való kedvezőbb elhelyezkedés útját nyitja meg a maga számára és a vállalkozót megfosztani igyekszik attól az előnytől, mely abból származik, hogy a munkás alacsony értékelése felé tolhatja a bért, holott a munkás teljesítménye az ő számára sokkal többet ér.

Itt van a szakszervezetek által elért bérjavítások titka. Új bérhatárokat teremteni, akár a vállalkozó, akár pedig a munkás értékelését emelni, a szakszervezetek hatáskörén kívül esik. A bér gazdasági alapjaira csakis a munkakínálat ideiglenes visszatartásával vagy kiegyenlítésével tudnak hatni. A határtermelékenység, vagyis a munkaintenzitás emelésével a felső bérhatárt emelhetnék, de ez a politikájuk amaz alapvető tételével ellenkezne, hogy minél több munkásnak juttassanak munkaalkalmat. Működésük főeredménye az árhatároknak a

munkások számára való kedvezőbb kihasználása. Minthogy azonban a felső és az alsó bérhatár egymástól igen távol eshetnek, e távolság igen jelentékeny béremelések lehetőségét rejti magában. A határtermelékenység körén túl állandóan természetesen a szakszervezetek sem emelhetik a bért.

Az a tételünk, hogy a szakszervezetek csupán az árhatárok kihasználásával tudják a béreket javítani, könnyen a tényekkel ellentétben állónak látszhatik. Hiszen a szakszervezetek által kierőszoalt béremelkedések az árak emelkedéséhez nem kis mértékben járultak hozzá. Úgy látszik tehát, mint hogyha a szakszervezeteknek a bérekre gyakorolt befolyása a piac által adott bérhatárokon túl terjedhetne. Könnyen belátható azonban, hogy a következtetés elhamarkodott volna. A vállalkozó minden béremelkedésért a fogyasztási javak piacán igyekszik magát kárpótolni és törekszik megnövekedett bérkiadásait lehetőleg a fogyasztókra áthárítani. Ha ez sikerül neki, akkor a pénzgazdaságban termelésének hozama emelkedik és így a munkának is nagyobb összeget számíthat be; a bér felső határa tehát emelkedik és így a béremelkedés az árhatárokon belül marad. Amennyiben az előállított termékek árának emelése útján a vállalkozó a termelékenység pénzértékét — hisz az egész forgalmi gazdaságban erről van szó — nem tudja emelni, a bérkövetelések túlfeszítése által az illető termelési ágban egy magasabb termelési határra való visszavonulás, tehát egyes gyártási ágak vagy üzemek beszüntetése fog bekövetkezni. Ez alól csak ideiglenesek lehetnek a kivételek, midőn a vállalkozó megtakarítása egy részét fordítja a kényszerhelyzet folytán a fokozott bérkövetelések kielégítésére. Így tehát lényegileg a szakszervezetek bérjavítási eredményei, kivételes és átmeneti esetektől eltekintve, mégis a bérhatárok közé vannak korlátozva.

Az egységes fellépés tényével már a fogyasztási javak piacán is találkoztunk. Ott azonban azt nem erről az oldalról világítottuk meg, hanem azt néztük, hogy magukra az árhatárookra milyen hatása van a monopolistikus szervezkedés tényének. Ennek az az oka, hogy a vállalkozók monopolistikus szervezeteinek közvetlen befolyásuk van a termelés szabályozására. A termelés határainak megszabásával módjukban állván a mennyiségi tényezőnek a javak piacán való befolyásolása, a vállalkozók monopolistikus szervezetei az árhatárookra nyernek közvetlen befolyást úgy, hogy e mellett az a nyereség, melyet a fennálló árhatárok

közt is az árküzdelemben való egységes fellépéssel maguknak biztosítani tudnak, elenyészik. Fordítva áll a dolog a munkásoknál. Nekik a termelés menetére és így a bérhatárok alakulására közvetlen befolyásuk nincsen, ezért szervezkedésük eredménye a bérhatárok közötti áremelésekre, vagyis béremelésekre szorítkozik. Minthogy azonban e határok rendesen igen tágak, azok elég teret engednek béremelések számára.

Igazat kell tehát adnunk *Wiesernek*, ki azokat a nagy különbségeket hangsúlyozza, melyek a vállalkozók és munkások szervezeteinek piaci hatását illetőleg fennállanak. A munkások szervezetei, amint láttuk, mindenekelőtt a termelés menetét közvetlenül nem befolyásolhatják. Sikerülhet ugyan nekik egy időre munkabeszüntetés által a termelést megbénítani, de annak irányt szabni nem tudnak. Túlzott bérköveteléseikkel legfeljebb azt érhetik el, hogy valamely termelési ág adott terjedelmében továbbra fenn nem tartható és abban már magasabb határhaszon mellett kel a termelést abban hagyni, ami azzal egyértelmű, hogy az illető termelési ág a dologi termelési javak kisebb mennyiségének foglalkoztatására, de egyúttal kevesebb munkás foglalkoztatására lesz képes, úgy hogy a munkások ez esetben saját érdekeik ellen cselekszenek. Ezért bérköveteléseikkel a munkakínálat szabályozásának eléggé korlátolt lehetőségén kívül józanul csakis az adott bérhatárok között mozoghatnak.

Uj lehetőségeket nyit meg a béremelkedés számára a munka termelékenységének emelkedése. Ez az általános kulturhaladás és a munkásosztály színvonala emelkedésének következménye. Minél értelmesebb és fegyelmezettebb valamely ország munkásanyaga, annál kevesebb munkásra van szükség ugyanazon munka elvégzésére, mert annál eredményesebb minden egyes munkás munkája. Ez természetesen a vállalkozó értékelésére nem lehet közömbös, hiszen a munkás határtermelékenységének növekedését és így ama hányad emelkedését jelenti, melyet ő a munkának üzleti calculatiójában beszámít. A béremelkedésnek fontos forrása rejlik ebben, mert a munkás színvonalának emelkedése nemcsak a határtermelékenységet, hanem ezáltal a vállalkozó értékelését is növeli és így a felső bérhatárt emeli. Helyes úton jártak tehát azok a melegszívű angol socialpolitikuskok, kik mint *Toynbee*, *Carlyle*, *Morris* és *Ruskin* a munkások életszínvonala emelésének szükségességét hangoztatták.

41. A vasbértörvény és a munkabéralapelmélet.

Azok az írók, akik először foglalkoztak behatóbban a jövedelemeloszlás kérdésével, oly korszakban közeledtek e kérdéshez, midőn a bérvizonyok a legsiralmasabbak voltak. Ez idők tükröződnek vissza kivált *Malthus* és *Ricardo* bérelméletében. Az előbbi híres *népesedési törvényében* a népszaporodás sötét képét festette. Szerinte az emberiség gyorsabban szaporodik, mint az eltartásához szükséges élelmiszerek. A munkásosztály túlszaporasága oka szerinte a munkások nyomorának is, mert mihelyt javul a munkások gazdasági helyzete, növekszik szaporaságuk is. A munkabérelmélet egészen a *Malthus*-féle népesedési törvény hatása alá került és így jutott el már *Ricardo* arra az eredményre, hogy a munkabér a létminimum fölé tartósan nem emelkedhetik, mert a népesség gyarapodása, mihelyt a bér magasabbra emelkedik, fokozottabb mértékben érvényesül és a kínálat gyarapodása mielőbb régi színvonalára süllyeszti alá a bért. *Lassalle* *vasbértörvénynek* keresztelte el *Ricardo* bértörvényét, mert az szerinte vasszigorral bekövetkezik. *Marx* szerint is a munkásoknak a népesség szaporodásából előálló tartalékserege az, mely a vállalkozónak lehetővé teszi, hogy a munkásnak ne fizesse ki azt az egész értéket, melyet az előállít. Ez az ipari tartalék a jóléttel emelkedik, és megakadályozza azt, hogy a munkások élvezzék a jólét emelkedését. Mind e magyarázatokat, melyek nagyjában *Ricardo* felfogására vezethetők vissza, a munkabér kérdésének túlságosan mechanikus felfogása jellemzi. A mennyiségi tényező hatásának az a túlzása, mely e felfogásokban rejlik, megbocsátható ugyan, de a munkabérkérdés helyes megítélésének e túlzás állta leginkább útját. A béremelkedés és a népszaporodás közvetlen összekapcsolásán alapuló összes elméletek azért tévesek, mert a munkások számának gyarapodása és a jólét emelkedése éppenséggel nem olyan szorosan összekapcsolt tények, mint ahogyan azt a régiek hitték, mert az emberiség szaporodása nem áll egyedül gazdasági törvények alatt. Az is érthető, hogy e korban még nem látták a munkakínálat szabályozásának ama lehetőségeit, melyeket a szakszervezetek nyújtanak.

Ugyancsak a *Malthus*-féle népesedési törvény sötét nézőpontjának hatása alatt áll a *munkabéralapelmélet* is, mely *J. Mill*-től származik és *Stuart Mill*-ig, sőt később is követőkre talált.

A munkabérben az elmélet egyszerűen azt a hányadost látja, mely a munkások fizetésére szánt tőke és a munkások számának egymáshoz viszonyításából előáll. Egyszerű osztási problémát lát a munkabérben, holott a bérek fizetésére szánt tőke épp oly kevésbé változatlan összeg, mint a munkások száma.

Egy másik nézőpont, amely téves vágányra vitte a munkabérelméletet, az abból való kiindulás volt, hogy eredetileg a munkásé az általa előállított egész termék és hogy csak a vállalkozó fellépése fosztja meg őt munkája eredményének egy részétől. A munkabér eme magyarázatát, mely *Rodbertus*-tól és *Marx*-tól származik, *kizsákmányolási elmélet*-nek nevezik, mert a munkások kizsákmányolásában látja a munkabér alakulásának főtenyezőjét. Ez a felfogás nem számol azzal az előttünk már ismeretes ténnyel, hogy a termelés összes feltételei és ezek között a munkás szerepe a termelésben is lényegesen megváltozik, mihelyt a munkásnak nem áll többé módjában magában termelnie, mihelyt tehát a termelés fejlettebb keresztülviteléhez szükséges javak fölött nem rendelkezik. Tudjuk, hogy amint ez az állapot bekövetkezett, a munkásra nézve nem realitás többé a magában való termelés és így annak, hogy mily eredményt érhetne el, ha az anyagi javakkal is rendelkezve termelhetne, a bérré nem lehet befolyása. Csak akkor, ha a munkán kívül az összes termelési javak szabad javak volnának, lehetne a munkabér alakulásának alapja a munkás által előállított termék. Minden oly magyarázat tehát, mely a bért abból kívánja levezetni, hogy a munkás a tőkés vagy földbirtokos közreműködése nélkül mit volna képes előállítani, a reális valóságtól eltérő kiindulási pontra épít és okvetlenül helytelen világításba helyezi a kérdést.

A munkabér kérdésének helyes felfogása csak ott kezdődik, ahol felismerték, hogy a jövedelemeloszlás szempontjából a munka is csak árú és annak is éppen úgy megvan a maga piaca mint a többi árúnak. Ehhez azonban szükséges volt az árelmélet kifejlődése. Az árelmélet törvényeinek alkalmazása adhatja meg egyedül a munkabér képződésének magyarázatát.

42. A tisztviselői fizetés.

A jövedelemeloszlásnak szorosan a termelés folyamatához és ennek tényezőihez kapcsolásánál fogva a közgazdaságtan

elmélete eddig a termelésben való személyes közreműködésből származó jövedelmek közül csak az egyikkel, a munkabérrel foglalkozott, holott kétségtelen, hogy annak egy másik ága is van, mely, ha nem akarunk tudományos megállapításainkban a legnagyobb általánosságban maradni, külön tárgyalást igényel. A munkabér ugyanis az az ellenérték, melyet a vállalkozó a végrehajtó, az alárendeltebb munka fejében fizet. Minél inkább tért hódít azonban a capitalistikus termelés, annál nagyobb jelentőségre jut a közgazdaságban a vezető, az irányító munkáért fizetett ellenérték, mint jövedelmi forrás. Már magában a részvénytársasági forma mind szélesebb körű elterjedése egyre fokozza eme jövedelmi ág jelentőségét.

Az az ellenérték, melyben a magánvállalkozás tisztviselői szolgálataikért részesülnek, sok irányban rokonságot mutat a munkabérrel. Lényegét tekintve kétségen kívül ugyanabba a csoportba tartozik, mint a munkabér. Nemcsak azért, mert személyes szolgálatok ellenértéke, hanem azért is, mert a tisztviselő szolgálatainak megítélésénél tényleg hasonló szempontok érvényesülnek a vállalkozó oldalán, mint a munkás munkájának megítélésénél. A vállalkozóra nézve itt is a határtermelékenység a mértékadó, melyet a tisztviselőre nézve éppen úgy kutat, mint munkásait illetőleg. Itt azonban, minthogy már szellemi tevékenységről van szó, a határtermelékenységnek számokkal való mérése nehezebb, s ez annál inkább is így van, minél fontosabb és bonyolultabb a munka. A szellemi munkásoknál az egyéniség sokkal inkább érvényesül, munkájuk rendkívül különböző, ami ismét összebonyolítja és nehezíti annak értékelését.

Emellett a tisztviselői munka természetéből folyólag több olyan mozzanat lép itt közbe, amely a szellemi munkás egyéni tulajdonságait a vállalkozó értékelésében jobban előtérbe tolja. Ilyen mindenekelőtt a megbízhatóság, mely arra való tekintettel, hogy a vállalkozó nem ellenőrizheti folytonosan kellő mértékben tisztviselőinek munkáját, igen nagy jelentőséget és döntő fontosságot nyer a vállalkozó szempontjából. Egy másik körülmény, mely a vállalkozó értékelését e téren erősen befolyásolja, az üzleti titok megóvása, mely a bizonyos üzleti titkok birtokában levő alkalmazottak munkaerejének állandó lekötését különösen értékesíti. A tisztviselői állások nem csekély része bizalmi állás és nem kis mértékben nyújt alkalmat a tisztviselőknek a

versenytárs által ígért anyagi előnyök fejében a vállalkozó érdekei ellen való cselakvésre. Ennek ellensúlyozása is azt kívánja, hogy fontosabb és ily eljárásra alkalmat nyújtó állásokban a vállalkozó kedvező anyagi helyzetbe juttassa tisztviselőit, hogy megkárosításoknak magát ki ne tegye. Mind e mozzanatok a vállalkozó részére pénzben kifejezhető értéket képviselnek és azt az értékelést, mely a vállalkozót tisztviselői dotálásában vezeti, emelik.

Hozzájárul ezekhez az is, hogy a tisztviselők, legalább is a vezető tisztviselők munkája igazán gyümölcsözővé a vállalat számára akkor lesz, ha érdekük minél szorosabban összeforr a vállalkozó érdekével. Minél magasabbrendű a munka, annál nagyobb e tényező jelentősége. Ez a vezető állásokban levő tisztviselőknél a nyereségben való részesítéssel történik, midőn is a vállalat fellendülése a tisztviselői fizetés növekedését is vonja maga után.

De nemcsak a kereslet oldalán tér el a szellemi munka piaca a testi munka piacától, hanem a kínálat oldalán is. A szellemi munkánál a mennyiségi tényezőnek olyan döntő hatása sohasem lehet, mint a testi munkánál, már csak azért sem, mert itt az egyéniség mindig inkább latba esik és egyenlő alaki szak-képzettség dacára is az előbbi gyakorlat és az egyéni ügyesség nagy eltéréseket eredményezhetnek a szellemi munka értékelése szempontjából. Már a magasabb szakképzettséget igénylő elő-munkás és művezető munkájának értékelésével is érvényesül e tényező, mely azután a tisztviselők magasabb fokozataiban döntő jelentőségű lesz.

Más körülmények is kedvezőbbé teszik a mennyiségi tényező hatását. A munkapiac itt nincs annyira tömve, mint a munkás-piac. A tisztviselők száma kevesebb. Továbbá minél inkább állanak e munkába olyan körökből tisztviselők, ahol az alkalmazás nem közvetlen életfeltétel, annál inkább hatolhatnak keresztül a kínálat magasabb követeléseire. Az ily állást keresők egy része jobb alkalomra várhat és nem kénytelen minden feltételt elfogadni.

De még a mennyiségi tényező kedvezőbb alakulása sem meríti ki a kínálat oldalán a közönséges munkapiaccal szemben mutatkozó eltérést. Az a körülmény ugyanis, hogy a tisztviselői állások bizonyos csoportjaira inkább jobbmódú körök gyermekei pályáznak, a kínálat oldalán is az értékelést a határtermelékeny-

séggel bizonyos kapcsolatba hozza, amennyiben a kiválóbb képzettségű és némi anyagi eszközökkel is rendelkező elemek, ha a tisztviselői pálya kellő ellenértéket nem nyújt, esetleg maguk is vállalkozáshoz foghatnak. A szabad pályákon elérhető eredmény is némi támasztékot nyújt a kínálat becslésének a szellemi munka piacán.

Mind e körülmények együttevén a piac természetéből kifolyólag eléggé megmagyarázzák azt, miért kell a közgazdaság egyensúlyhelyzetében a szellemi munka árának, a tisztviselői fizetésnek sokkal magasabb színvonalra emelkednie, mint a testi munkáért fizetett bérnek. Azt is érthetővé teszik, hogy az alsóbb tisztviselői állásokban, melyekben a fenti körülmények még nem lépnek előtérbe, a vállalkozó és az állást kereső értékelése között — bár nincs oly nagy űr, mint a testi munka piacán —, az árhatárok mégis elég távol esnek és így egyfelől a nem gazdasági tényezők szerepe az áralakulásnál jelentékeny, másfelől a a mennyiségi tényező befolyása is a kínálatra még elég kedvezőtlen. A fontosabb és magasabb állásoknál az említett tényezők szerepe egyre növekszik, mi a fizetések jelentékeny emelkedését eredményezi, míg a részvénytársasági igazgatók fizetésénél a járandóságokat kedvezően befolyásoló tényezők hatása az ismert nagy összegeket eredményezi. A vállalatok expanzivitása, jövedelmezőségük emelkedése az, ami e vezető állások magas dotálásának lehetőségét megnyitja.

Az állami tisztviselők fizetése természetesen tisztán gazdasági alapon meg nem magyarázható. Mégis az említett tényezők jelentékeny szerepet játszanak azok kialakulásánál is. Bár szorosabb értelemben vett munkapiacról itt nem szólhatunk, mégis az ilyen állások iránti kereslet nem nélkülöz minden összefüggést a magántisztviselők piacával, sem pedig a szabad pályákon nyíló kilátásokkal. Társadalmi felfogások, p. o. a tisztviselői állásokkal járó tekintély, a biztos ellátásra való kilátás stb., erősen befolyásolják természetesen az e pályákra törekvés mértékét és e téren a gazdasági megfontolásokat, valamint a gazdasági tényezők hatását jelentékenyen háttérbe tolhatják.

43. A tulajdoni járadék.

A személyes szolgálatokból származó jövedelmek — ez alól csakis a tisztán köztevékenység és érvényesülés iránti törekvésben

állások vállalása tesz kivételt — a magántulajdon intézményével kapcsolatban keletkeznek. A személyes szolgálatból származó jövedelmek összefüggése a magántulajdon intézményével passiv. A magántulajdon kizárási eleme, melynélfogva az a tulajdon nélkül szűkölködőket kizárja a javak fölötti rendelkezésből, kényszeríti az emberek nagy részét arra, hogy személyes szolgálataikat a piacon felajánlják.

A magántulajdon intézménye azonban másik oldaláról, a benne rejlő rendelkezési elemből kifolyólag is fontos tényezője a jövedelemeloszlásnak. Ez a rendelkezési elem ugyanis lehetővé teszi a tulajdonosnak, hogy mindazokat ellenszolgáltatásra kényszerítse, akik a kezében lévő javak egészen vagy csak használatra való átengedését kívánják tőle. Így a magántulajdon intézménye *activ* szerepet is nyer a jövedelemeloszlásban, mert a használati díj követelésének lehetőségében jövedelemforrást nyit a tulajdonosnak. Azt a jövedelmet, mely a tulajdon eme szerepéből keletkezik, fent *tulajdoni járadéknak* neveztük.

Tulajdoni járadék alatt természetesen csupán a *tulajdon használatának átengedéséért fizetett ellenértéket* értjük. A tulajdon eladása ugyanis egyszeri tény, mely magát a járadékforrást engedi át és így nem lehet állandóan folyó jövedelem forrása. Az így befolyó összegek esetleg cserenyereséget magukban foglaló egyszeri vagyongyarapodást, de nem állandó jövedelmet jelentenek. Másképpen áll ez a tulajdon használatra való átengedésénél. Ez az állandó használatot engedő javaknál — minő a föld és egyéb állandó termelési javak, illetőleg nagyobb pénzösszegek — a tulajdon átengedése nélkül teszi lehetővé azt, hogy a tulajdonos állandó jövedelemforrást nyisson magának és tulajdonáért állandó ellenszolgáltatásban részesüljön azok részéről, akik azt használni kívánják.

A tulajdoni járadék ilyen természetéből annak két fontos jellemvonása folyik. Az egyik a személyes szolgáltatásokból származó jövedelemhez bizonyos irányban hasonlóvá teszi e jövedelmi ágat, a másik azzal éles ellentétbe helyezi a tulajdoni járadékot. A tulajdoni járadék egyik főjellemvonása gyanánt az tűnik szemünkbe, hogy az is szerződészerű, kikötött jövedelem, melynek magassága hosszabb-rövidebb időre meg van határozva, miáltal a tulajdoni járadék is, miként a munkabér és a tisztviselői fizetések legnagyobb része, lényegében eltér a vállalkozói nyereségtől, mely nem szerződéses jövedelem. A második jellemvonása

adja meg a tulajdoni járadéknak azt a jellegét, mely az összes többi jövedelmekkel ellentétbe hozza azt és amely éppen ezért legtöbb támadásnak is tette ki a tulajdoni járadékokat; ez az a tulajdonságuk, hogy azok személyes lekötöttséget és közreműködést nem igénylő, tehát *munkánélküli jövedelmek*. Forrásuk pusztán az a tény, hogy a tulajdonosoknak rendelkezési joguk van bizonyos javak fölött.

Természetesen e rendelkezési jog jövedelemeloszlási téren csak akkor hatályos, ha azok a javak, melyek felett a tulajdonosok rendelkeznek, hasznosak és mások által állandó használatra keresettek is. Ez a gondolat vezeti a legtöbb író, midőn e jövedelmi ágakat, bár nem az általunk használt gyűjtőfogalom körében, hanem azokat külön-külön, mint földjáraadékat és tőkekamatot tárgyalva, a föld, illetőleg a tőke termelékenységére vezetik vissza. Bár a föld és a tőke termelékenysége, mely más kifejezéssel azok állandó haszonforrás természetét jelöli meg, kétségtelenül feltétele annak, hogy a tulajdon jövedelmi forrás alapjául szolgálhasson, mégis a dolog oly feltűntetését tévesnek kell minősítenünk, mint hogyha közvetlenül ez a körülmény volna a munkánélküli jövedelmek forrása. Ez a szempont kétségen kívül helyes mindaddig, amíg csupán a termelési javak értékeléséről van szó, melynek alapja csakis a fogyasztási javak előállítására való fordíthatóságuk lehet. De amint az már fent bővebben kifejtettük, arra nézve, hogy tényleg egyesek a javak alapján jövedelemben, tehát állandó ellenértékben részesüljenek, ez a körülmény még nem elegendő; a termelési javak értékes volta csak az által lesz munkánélküli jövedelem forrása, hogy közgazdaságunk a magántulajdon intézményére van építve. Annak tehát, hogy az ily javak bírása állandó megélhetési forrássá lesz, a magántulajdon az alapja. Sőt, — hiszen ezt is már kifejtettük — azt sem szabad állítani, hogy e jövedelmek egyszerűen a termelési javak által a termelésben nyújtott haszonnal egyenlők, mert hiszen megállapításuk oly alku tárgya, melynek e javak termelékenységén kívül más tényezői vannak.

A tulajdonjogi járadék magassága nem függ közvetlenül és egyedül az átengedő termelési javak termelékenységétől, tehát termelésre használhatóságától, hanem a kérdéses javak használatának átengedése körül alkudozó felek értékelésétől. Itt is ezeket kell tehát vizsgálat alá vennünk. Az egyik oldalon itt is a vállalkozó áll, az ő értékelését irányítja a szóbanforgó javak terme-

lékenysége. Értékelésének alapja tehát az, hogy mily gazdasági eredményt lehet adott körülmények között a szóbanforgó javakkal elérni. A vállalkozó értékelésének alapja tehát itt is ugyanaz, mint a munkával szemben.

Mára tulajdonos becslése némileg eltér a munkásától. A munkás jobban ki van szolgáltatva a piacnak, nála hiányzanak az anyagi eszközök arra, hogy munkája értékesítésével várjon és meg ne ragadja az első munkaalkalmat, míg a tulajdonos, igaz hogy tulajdona egy részének elidegenítése, vagy, amint a köznyelv mondja, tőkéből élés árán, esetleg tulajdonának elzálogosítása és hitellel megterhelése árán sokkal inkább van abban a helyzetben, hogy a kedvezőbb értékesítési alkalmat megvárja. Már itt is látszik, hogy a tulajdonosnál a tulajdon terjedelme annak értékelését és értékesíthetőségét erősen befolyásolja. Mielőtt e tényt közelebbről elemeznők, azt kell megállapítanunk, hogy a tulajdonos a piacon kedvezőbb helyzetben van értékelése érvényesítését illetően is a munkásnál.

De ez csak a tulajdonosok bizonyos csoportjaira áll. A termelési javakra vonatkozó becslés önállóságának alapját ugyanis csak a saját felhasználás, termelésre fordítás lehetősége nyújthatja. Ez helyezheti csak önálló alapra a tulajdonosnak a kezében lévő termelési javakra vonatkozó értékelését. A lehetőség pedig aszerint különböző, hogy föld- vagy a tőketulajdonról van-e szó. Minél kisebb a földbirtok, annál közelebb fekszik az a lehetőség, hogy a tulajdonos maga fog termeléshez, ha bérlet útján nem tudja megfelelően értékesíteni ingatlanát. Viszont minél nagyobb a birtok, annál több szakértelmet és fáradságot kíván az, és így annál inkább hiányzik a birtokosok többségében a saját kezelésbevitelre való hajlam. A tőkénél fordítva áll a dolog. Minél kisebb tőke felett rendelkezik valaki, annál alárendeltebb szerepet játszik az gazdaságában és annál kevésbé lehet kiindulási pontja önálló gazdasági cselekvésnek. A tőketulajdon növekedésével — bár távolról sem azzal arányosan — növekszenek azután az ennek kezeléséhez szükséges ismeretek, de növekszik a készség is a tőkekezelésre és az erre való előkészültre. Ennek megfelelően a földbirtoknál már a kis- és középbirtokosok egy részénél közel fekszik a lehetőség, hogy nekik meg nem felelő árak esetén maguk látnak termeléshez, mi által becslésük a határtermelékenységekben önálló alapot nyer, míg a tőkéseknél ez inkább csak a nagy tőkésekre áll.

Mind a tőkések, mind a földbirtokosok értékelése eredetileg nagyon önállóan, mert az lényegében csereérték. Határozott alapot nyer azonban értékelésük abban a tényben, hogy mind a földbirtokosok, mind pedig a tőkések egy része azon a ponton van, melyen a kezében levő javak használatának átengedéséért kapott ártól függ elhatározása abban a tekintetben, maga lát-e termeléshez a kezében lévő termelési jószággal, vagy pedig eladja-e annak használatát és egyszerűen tulajdonából él. Ha az ár igényeinek megfelelő életmódot biztosít számára, akkor a kényelmesebb utat, a tulajdonból élés útját fogja választani, míg akkor, ha igényei nagyobbak, semhogy a tulajdon használatának eladásából befolyó jövedelmekből kielégíthetők volnának és a tulajdon saját kihasználásának egyéb nehézsége sincsen, a termelési javak tulajdonosa maga fog termeléshez látni. Ekkor természetesen jövedelmét már nem minősíthetjük tulajdoni járadéknak, hanem vállalkozói nyereségnek, mert az már nem pusztán a tulajdonjog hasznosításából származik. De a földbirtokost és tőkést a saját termelői tevékenységhez nemcsak az vezetheti, hogy igényei nagyobbak annál, amit tulajdona használatának értékesítéséből remélhet, hanem az a körülmény is, hogy a tulajdon használatának értékesítéseért a piacon elérhető ár sokkal alatta marad annak az eredménynek, melyet a saját termelési tevékenység terén elérhetne, vagyis az is, ha a tulajdon használatának ára jelentékenyen elmarad a határtermelékenység mögött. Feltéve, hogy elég jelentékeny a vállalkozói szellem, a termelési javak használatának piacán a kínálat javára változik a mennyiségi tényező, ha sok tulajdonos maga lép a termelés terére, úgy hogy a vállalkozók, ha ily használatokat kívánnak szerezni, az árat kénytelenek a határtermelékenységhez közelebb hozni. Ily módon a határtermelékenység bizonyos, bár laza, összefüggésben az egész kínálat értékelését támasztja a föld- és a tőkehasználat piacán egyaránt.

Amilyen mértékben háttérbe szorul a saját felhasználás lehetősége, illetőleg szándéka, annál inkább az illető uralkodó árakra, illetve bérekre fog a kínálat becslése támaszkodni és becslésében annál önállótlanabb lesz. Annál inkább kezd az ily tulajdonosok helyzete a termelési javak piacán a munkások helyzetéhez hasonlítani. Tényleg a földjét bérbeadni akaró földbirtokos és még inkább a kistőkés gyakran nem csakély hátrányban van a piacon a vállalkozóval szemben, sőt e hátrány bizonyos

tekintetben még nagyobb, mint a munkásoknál, mert a szervezkedés lehetősége itt hiányzik. Ha e hátrányos helyzetet a tudomány eddig alig vette észre, annak az az oka, hogy a tulajdonos piaci hátránya tényleg hasonlíthatatlanul könnyebben viselhető el, mert itt, ha gyakran csak csekély mértékben, de mégis munkánélküli jövedelemről van szó, mely a tulajdonnéküliekkel szemben minden körülmények között bizonyos előnyt tartalmaz.

Minél inkább van meg a saját számlára termelés lehetősége, annál közelebb fognak az árhatárok egymáshoz kerülni, mert a határtermelékenység annál inkább támasztja a kínálat értékelését. Az egységes áralakulásnál fogva ugyanis — már amennyiben az eme javaknál keresztülhatol — a föld-, illetőleg tőkebirtoknak bérbeadás helyett a saját üzemben való felhasználása lehetőségéből azok a földbirtokosok és tőkésék is hasznot húznak, kik erre nem gondolhatnak.

A tulajdoni járadék alakulására nézve tehát döntő az a lehetőség, hogy a tulajdonosok egy része szükség esetén maga használja a kezében levő jószágokat termelésre. Magának a határtermelékenységnek alakulása a tárgyi termelési javaknál technológiai törvényszerűségektől függ, éppen úgy, mint a munka termelékenységére biológiai tényeknek van befolyásuk. A technológiai törvényszerűségeknél, melyek a növekvő és a csökkenő termelékenység törvényszerűségének érvényesülésében nyilatkoznak, kihatásuk van az illető termelési jószág használatának árára. E hatás vizsgálata azonban már az alábbi összefüggésbe tartozik.

44. A földjáradék.

A tulajdoni járadék legrégebb alakja a földjáradék, tehát az az ellenérték, melyet a tulajdonosnak a földhasználat átengedéseért fizetnek. A földhasználat általános kereslete mindig megkönnyítette a föld tulajdonosainak azt, hogy egyszerűen a tulajdonjog átengedésével biztosítanak maguknak jövedelmet. A földjáradék általános jellemzését a fentiek után rövidre foghatjuk; amennyiben a tulajdoni járadéknak csak azokkal a vonásaival kell itt foglalkoznunk, melyek a földjáradék különös természetéből folynak.

Főképpen két jellemvonást kell kiemelnünk. Mindkettőt egyébként már az előző fejezetben is érintettük. Az első az, hogy a földbirtokos, vagyis a földtulajdonát bérlet útján érté-

kesíteni akaró tulajdonos értékelése határozottabb, mint akár a munkásé, akár a tőkésé. A földnek saját kezelésbe vétel útján való hasznosításának kisebbfokú lehetősége nála közelebb fekszik és ezért a termelési javak használatát a piacon kínáló felek között az ő értékelése a legönállóbb. Ez kétségenkívül a földbirtokos javára befolyásolja a földjáraadékat.

A földjáraadéknak másik fontos jellemvonása a földnek, mint termelési jószágnak, technológiai tulajdonságaival függ össze. A föld ugyanis az a termelési jószág, melynél a *csökkenő termelékenység törvénye* nemcsak gazdasági alapon érvényesül, hanem technológiai alapon, azaz a földnek mint termelési jószágnak technológiai tulajdonságaiból kifolyólag is. Gazdasági alapon a csökkenő termelékenység minden termelési jószágnál érvényesülhet.* Mihelyt ugyanis a szükségleti skála berendezésénél fogva az előállított javak határhaszna gyorsabban csökken, mint az előállított darabok száma, az érték, illetőleg az ár súlyedésénél fogva az előállított javak összértéke csökkeni fog. E csökkenés azonban ellensúlyt nyer a népesség és a szükségletek, illetőleg a fizetőképesség gyarapodásában egyaránt, mert ezek az előállított javak határhasznának csökkenését feltarthatják. Ez természetesen a földjáraadéknál is teljes mértékben érvényesül, sőt sehol sem hat olyan mértékben mint itt, mert a földtermékek nélkülözhetetlensége a népesség minden gyarapodásának és a fizetőképesség emelkedésének hatását ez irányban érvényesíti. A földjáraadéknál azonban a csökkenő termelékenység törvénye még egy másik irányban is érvényesül és ez már a földhasználat különlegessége. A föld technológiai természetéből kifolyólag ugyanis a rajta termelhető termékek mennyisége annak intenzívebb megművelése mellett nem gyarapítható állandó arányban, hozadéka a rája fordított complementaris javak, a munka és a tőke növekedésével nem emelkedik egyenlő arányban, hanem csak csökkenő arányban. Ennek az az eredménye, hogy bizonyos határon, vagyis azon a határon túl, melyen a csökkenő termelékenység érvényesülni kezd, a földtermékek csak magasabb költségek mellett állíthatók elő, ez pedig csak akkor történhetik, ha a földtermékek ára emelkedik. Az egységes áralakulás

* Erre a körülményre különösen az amerikai irodalom hívta fel a figyelmet, mert a határhaszn törvényét nem ismerő régebbi angol és a nyomában járó német irodalom csupán a csökkenő termelékenység technológiai fogalmával dolgozott. Különösen *Commons* fejtegetései figyelemreméltók ezirányban.

törvényénél fogva ez természetesen nem maradhat a földjáradék magasságára nézve hatás nélkül. Ha a legmagasabb költségek törvényétől megállapított ár érvényesül a földtermékekre nézve a piacon, akkor mindazok, akik oly földön termelt javakat hoznak forgalomba, melyek a határföldnél kedvezőbb viszonyok között termelnek, az áralakulásról szóló fejezetben kifejtetteknek megfelelően különbözeti járadékot élveznek.

Ez a különbözeti járadék, mely egyfelől a legmagasabb költségek törvénye által vezetett egységes áralakulásból, másrészt pedig a földterületek minőségi és termelési viszonyai különbözőségéből fakad, volt a földjáradéknak az az alakja, mely legelőször vontta magára a tudomány figyelmét. Ezen alapul a híres *Ricardo*-féle földjáradékelmélet, mely szerint a földjáradék a jobbminőségű földeken működő természeti erők ellenértéke. A termelés határán, tehát a legrosszabb minőségű még megművelhető földterületen *Ricardo* felfogása szerint nincsen földjáradék, mert a termelés határán dolgozó termelőknek az árban csupán költségeik térülnek meg és éppen az a körülmény lesz a földjáradék forrása, hogy e költségek magasabbak, de a szükséglet ellátására elkerülhetetlenek.

Az előző fejezetben előadtak után nyilvánvaló, hogy a *Ricardo*-féle földjáradék csak egy részét öleli fel annak a jövedelemnek, melyet mi a földjáradék fogalma alá vonunk. A fentiek értelmében ugyanis nemcsak a földek különböző és az áralkulás egységes volta oka a földjáradéknak, hanem annak forrásai, egyrészt a földhasználat keresett volta, másrészt pedig a földbirtokosoknak a magántulajdon intézményében adott jog, úgy hogy *a termelés határán is kell földjáradéknak lenni*, mert az a tulajdonos, kinek földje a termelés határán van, szintén nem kényszeríthető arra, hogy ellenérték nélkül bocsássa földjét azok rendelkezésére, kik azon termelni óhajtanak.* Mint igazi tulajdoni járadék, a földjáradék tehát elsősorban, a tulajdonjogért nyújtott ellenszolgáltatás és a *Ricardotól* felismert jelenség csak az e járadék terén mutatkozó különbségeket magyarázza meg, amint egyébként ily különbözetek más jövedelmeknél és a

* Annak a lehetőségét egyébként, hogy ily abszolút (tehát nem különbözeti jellegű földjáradék) keletkezzék, *Ricardo* nem tagadta. Helyesen fogja fel a földjáradékot *Stolzmann*, midőn azt hangoztatja, hogy az a magántulajdoni rend folyamánya. (V. ö. *Der Zweck in der Volkswirtschaft*. Berlin, 1909. l. 127. old.

fogyasztóknál is az egységes áralakulásból kifolyólag előfordulnak (ezek a már ismert különbözőzeti járadékok).

Mínthogy az elmélet eddig a földjáradéknak tulajdoni járadék természetét a különbözőzeti járadék mellett elhanyagolta, a földjáradék alakulását közvetlenül a földtermékek árának alakulásával hozta összefüggésbe. Ha a földjáradék lényegének tulajdoni járadék minőségét tekintjük, akkor is természetesen teljes mértékben el kell ismernünk annak a földtermékek áralakulásával való szoros összefüggését, mégis az kevésbé közvetlennek és inkább oly tényezőnek tűnik fel, melyhez a földjáradék csak hosszabb időközökben alkalmazkodik. Az ugyanis, amit a földtermékek áralakulása közvetlenül és folytonosan befolyásol, a földbérlőnek vagy a saját birtokon gazdálkodó birtokosnak vállalkozói nyeresége, míg az igazi földjáradék, a földtulajdonnak munkanélküli jövedelem forrásaként való hasznosítása nem tudja közvetlenül követni a földtermékek árváltozásait. Ezt nem lesz nehéz megérteni, ha meggondoljuk, hogy a földjáradék mint tisztán tulajdonból származó jövedelem szerződéses jövedelem, és pedig a rendesen hosszabb időre kötött bérleti szerződésen alapul és így kisebb-nagyobb állandóságot mutat. A háborús viszonyok ezt a tételt teljes mértékben igazolják. A földtermékek ára és ennek következtében a saját földjükön gazdálkodók, valamint a bérlők vállalkozói nyeresége erősen megnövekedett, míg maga az igazi földjáradék, a tulajdoni járadék a hosszú szerződések folytán annyira aránytalanul elmaradt a többi jövedelmek mögött, hogy abból a kisebb birtokosok nem tudtak megélni. Természetesen hosszab időközöket véve alapul, a bérleti feltételek és így a földjáradék is lassankint követik a földtermékek árának emelkedését és így a földjáradék irányzata a a földtermékek áralakulásával párhuzamosan halad.

A földtermékek árát irányító tényezők közül első helyen a *népesség gyarapodását* kell felemlítenünk. Ez természetesen emeli a földtermékek árát és így a *földjáradék növekedéséhez vezet*. A csökkenő termelékenység technológiai természetéből a földtermékek áralakulására kiható befolyás, a legmagasabb költségek törvénye tovább növeli a népesség szaporodásával a földjáradékot és annak különbözőzeti elemét teremti meg. Látni fogjuk azonban alább, hogy e tényező hatása nem vezet a földjáradék tényleges növekedésének végnélküli fejlődéséhez, mert ennek útját állja a járadékok tőkésítésének folyamata.

Magától értetődőleg a gazdasági politika is erősen befolyásolhatja és nagyban előmozdíthatja a földjáradék emelkedését. Főképpen a mezőgazdasági *védővámokra* kell itt gondolnunk, melyek a külföldi behozatal megnehezítése által igyekeznek a mezőgazdasági termékek iránti keresletet magasabb árak fizetésére kényszeríteni. A mezőgazdasági termények árának növelésével emelik a földjáradékot is.

Vannak viszont tényezők, melyek a földjáradék emelkedését lassítják. Ilyen elsősorban a *mezőgazdasági technika*, melynek *fejlődése*, bár az egyéni esetekben közvetlenül fokozza is a hozadékképesség növelésével a földjáradékot, nagy általánosságban mégis *mérsékli a járadék emelkedését*, minthogy a nagyobb kínálat útján a földtermékek árának súlyosztását hozza magával. De e tényező hatását, amint arra *Schmoller* is felhívja a figyelmet, nem szabad túlbecsülnünk, mert a mezőgazdaságban a technikának nincsen meg az a döntő szerepe, mely annak az ipari termelés terén jut. A művelés belterjesebbé válása hasonló hatással van a földjáradékra, mint a technika fejlődése.

Igen fontos tényezője a földjáradéknak a *közlekedési hálózat fejlődése*. Ettől függ ugyanis elsősorban — természetesen a föld minősége mellett — a művelési ágak megválasztása. A közlekedési hálózattól félreeső földeken nehéz olyan termékeket előállítani, melyek kevésbé forgalomképesek és melyek elszállítására nincsen meg a kellő alkalom. Lehetőleg olyan művelési ágakat kell tehát itten választani, melyeknek termékei helyben értékesíthetők vagy pedig értékesebb alakban könnyebben szállíthatók. Ezért az ilyen vidékek a legelső gazdaság körzetei, míg a piacokhoz és jó közlekedési vonalakhöz közeledve egyre jobban előtérbe lép a szemes termények és kapásnövények termesztése; végre a nagy városokat övező körzetek a kerti művelésnek és kevésbé szállítható romlékonyabb, de a városban jól értékesíthető termékek termesztésének körzetei, amint azt *Thünen* már megállapította, kiről a művelési ágak jelzett különböző körzeteit *Thünen-féle köröknek* nevezték el. A közlekedési hálózat fejlődése a köröket tágítja és egyúttal a földjáradékot a központtól távolabb eső körzetekben növeli, mert lehetővé teszi a jövedelmezőbb művelési ágakra való áttérést. A közlekedési hálózat fejlődése azonban csökkentheti is a földjáradékot, ha a közlekedés olyan fellendülése következik be — amint azt Európa mezőgazdasága a múlt század kilencvenes éveiben érezte —, mely fejlődés a

meglevő piacokba távoli területeket kapcsol be, lehetővé téve azoknak, hogy termékeikkel a piacokat felkeressék.

Gyakran azt a hibát követi el az elmélet, hogy a földjáradékot, mint egységes jövedelmi ágat tárgyalja. Ez a felfogás téves, mert a föld kihasználása — amint a fentiek mutatják — a birtok fekvése szerint igen különböző és így ez a körülmény lényegesen kell, hogy befolyásolja a földjáradék alakulását. Mindamellett bizonyos egységes színvonalra törekvés a földbérletek terén is érvényesül, de távolról sem oly mértékben, mint akár a munkabérenél, akár a tőkekamatnál. A földhasznosítás helyhezköttöttsége, a vidéktől és talajtól való függése, a földbirtokos osztály nagy conservativismusa, a jövedelem áttekinthetőségének a termelés nagyobb változatossága folytán való nehéz volta, mindmegannyi tényező, mely az ily kiegyenlítési iránynak ellene működik.

A földtulajdon különböző nemei szerint háromféle földjáradékot lehet megkülönböztetni: *a mező- és erdőgazdasági birtokok, a városi telkek és a bányák járadékát*. Természetesen ezek mindegyike a földjáradék általános törvényszerűségein kívül még különös törvényszerűségeknél is alá van vetve. Így p. o. a városi telkeknél a fekvés tényezője lép legkinkább előtérbe, melyet azután helyi tényezők, mint a város fejlődése, a városi közlekedés kifejlesztése stb. befolyásolnak. A bányajáradék viszont a fentemlített tényezők hatásán kívül különösen az ipari fejlődés és az ipari conjuncturák hatása alá kerül. További részletek azonban túlságosan messze vezetnének fejtegetéseinkben.

45. A tőkejáradék.

A tulajdoni járadék második alakja a tőkejáradék, vagy amint közönségesen nevezni szokás, a *tőkekamat*. A tőke jövedelméről lévén szó, elkerülhetetlennek látszhatnék a tőke fogalmának behatóbb elemzése, mielőtt az erre vonatkozó fejtegetéshez fogunk. Ez azonban más összefüggésben fog bennünket foglalkoztatni és e helyen messze elvezetne tulajdonképpeni tárgyunktól. Ha közlőrl tekintjük az előttünk fekvő problémát, a tőkejáradék kérdését, akkor teljes mértékben mellőzhetőnek fogjuk találni e helyütt a tőke fogalmának elemzését. A kamat jelenléte ugyanis, úgy, ahogy az a mai közgazdaságtan előttünk áll, szorosan összefügg a pénzgazdasággal. Azok a törvény-

szérőségek, melyeket eddig a kamatra vonatkozólag megállapítottak, csakis a pénztőke jövedelmére állnak. Ha tehát a tőkekamatot mint egységes jövedelmi ágat akarjuk áttekinteni, tőkekamat alatt nem a tőke jövedelmét általában, hanem *csak a pénztőke* jövedelmét szabad értenünk, ez pedig minden tekintetben az általános csereeszköznek már előttünk ismeretes jellemvonásait viseli megán.

Mindazt, amit a tőkekamatra vonatkozóan megállapíthatunk, közvetlenül csak a pénztőkéből való jövedelemre vonatkozik, és az egyéb állandó használatot engedő javakból származó jövedelem, amennyiben ilyen egyáltalában a földjáradékon kívül előfordul, sokkal több hasonlatosságot mutat az utóbbival, mint a tőkekamattal. Ezért, bár a gyárak vagy egyéb használatot engedő berendezések vagy javak használatának átengedéséből származó jövedelem tőkejáradéknak minősíthető, amint bizonyos értelemben a földet is tekinthetjük tőkének és a földjáradékot is tőkejáradéknak, mégis igazán tőkekamatról csak a pénztőkénél szólhatunk. Ez is mutatja, hogy e téren minden schematizálás az élet jelenségein erőszakot követ el, mert voltaképpen a földjáradék és a tőkekamat között a tulajdoni járadéknak számos átmeneti alakjával találkozunk, aminő p. o. egy igen gyakori jövedelmi ág, a házbérijövedelem. Ha a földjáradéknak és a tőkekamatnak törvényszerűségeit megállapítottuk, akkor felkutattuk a tulajdoni járadék két szélső típusának törvényszerűségeit, mert a tőkekamat, amint látni fogjuk, sok tekintetben éppen ellenlábasa a földjáradéknak.

A pénztőke bizonyos tekintetben éppen ellentéte a földnek. Míg az utóbbi értékesítésében és megmivélésében bizonyos nehézkességet mutat és a természet által előírt időszakokhoz alkalmazkodik, addig a pénztőke, minthogy az általános csereközvetítő alakját viseli, a könnyű mozgásnak és a folytonos változásnak képét mutatja. A föld az egyéniség bélyegét hordja magán, míg a pénztőke a fajilag meghatározott javak típusa, hol az egyéniségen semmi súly nincsen, hanem csupán a számszerűsége. Ez adja meg a tőkekamatnak első és főjellemvonását, mely *a mozgékonyágban és az alkalmazkodni tudásban áll.* A pusztá számszerűség, amely amint látjuk, a csereközvetítőnek főjellemvonása, a tőkepiacnak és ezáltal a tőkekamatnak sokkal nagyobb erővel kell, hogy vezessen, mint amilyen bármely más jószág esetében lehetséges.

A tőkepiac egységes voltának hatását a kereslet és a kínálat egyaránt megérzi. Különösen erősen érvényesül ez a keresletnél, mely értékelésében, amint tudjuk, a tőke termelékenységétől, azaz határtermelékenységétől vezetteti magát. A tőke egységesebb természete és *felhasználási módjainak* ezáltal előidézett bizonyos *áttekinthetősége* a tőkének az egyes felhasználási ágak között a leggazdaságosabb felosztását erősen előmozdítja és így a különböző termelési ágakban lefektetett *pénztőkék hozadékának kiegyenlítődsét erősen elősegíti*. Bár tudjuk, hogy a közgazdaságban nem kis számban található monopoliumok, továbbá a termelés áttekinthetőségének sohasem hiányzó akadályai erősen feltartják azt a folyamatot, amely a pénztőke leggazdaságosabb és így nagyjában egyenlő termelékenységhez vezető felhasználását igyekszik megvalósítani, mégis kétségtelen, hogy a termelési javak egyik fajtájánál sem tud ez az irányzat annyira érvényesülni, mint a pénztőkénél. Eredménye nem is lehet más, mint a pénztőke jövedelmezőségének egy közös színvonal felé törekvése.

A termelési javak piacának a tőkét illetőleg való áttekinthetősége és összpontosított volta nemcsak a tőkekereslet, hanem a tőke kínálat oldalán is érezteti hatását. Egyrésztől azáltal, hogy a tőkéseknek a saját termelésre való áttérés szempontjából való értékelését a vállalkozókhöz hasonlóan egységes színvonal felé tereli, másfelől pedig a tőke önálló felhasználása felé hajló tőkések befolyását a piacra, illetve az önálló termelésre nem is gondoló felek értékelésére erősíti, mert a piac egységes voltánál fogva ezek sokkal könnyebben támaszkodhatnak az előbbiek értékelésére, mint támaszkodhatnának bármely másfajta piacon. Az elhelyezési alkalmak összpontosított voltánál fogva az az előny, amely abból származik, hogy a tőkések egy része ki nem elégítő ellenérték, vagyis túlságosan alacsony kamat esetében maga is hajlandó tőkével vállalkozásba fogni, a tőkepiacra sokkal inkább hasznára válik a kínálat olyan tagjainak is, akikre nézve az a lehetőség ki van zárva, mint a termelési javak bármely más piacán.

Az egységesítési és kiegyenlítési irányzat, amelyet a fentiekben a tőkekamat főjellembonásának ismertünk fel, a tőkekamat terén nem érvényesült mindig a mai mértékben. A pénztőke ugyan mindig mozgékonyabb volt mint minden más termelési jószág, mégis a piac áttekinthetlenségének következtében régebben a tőkének ez a mozgékonyasága nem tudott az egyes ter-

melési ágak között oly nagyfokú kiegyenlítődési irányzatot létrehozni, mint ma. A modern hitelszervezet kifejlődése és a tőkepiacnak a tőzsde és a bankok körében való összpontosulása, valamint az értékpapírok kifejlődése azok a tényezők, amelyek a tőkejövedelem kiegyenlítődésének elsősorban előmozdítói. A tőkekamat mai jellege tehát mindenekelőtt ezeknek a tényezőknek köszönhető.

Midőn egyfelől erősen ki kell emelnünk azt, hogy a pénz-tőke jellege és a tőkepiacnak ebből folyó természete a tőkekamatnak egységes irányzatot kölcsönöz, úgy másfelől hangsúlyozni kell azt is, hogy azért ez az irányzat nem tud teljes lenni és az egész tőke-piacra, minden elhelyezést kereső tőkére nézve teljesen keresztülhatolni és nem tudja a tőkekamatot egy közgazdaságban egészen egységessé tenni. Az egységesítési folyamatnak — mint láttuk — az első akadály az, hogy a tőkének az egyes vállalkezési ágak közötti felosztása nem történhetik teljesen akadálytalanul, minthogy a magánvállalkozás nem játszik nyílt kártyákkal és így különböző vállalkezési ágak jövedelmezősége nem fekszik egészen tisztán a tőkepiac előtt. Ehhez járul, hogy a monopoliumok nem kis mértékben nyílt akadályai annak, hogy a tőke a termelésben egyenletes elosztást érjen el. *A tőkepiac szervezete azonban intézményesen is megbontja a tőkepiac egységes jellegét.* A mai hitelszervezet mellett ugyanis a vállalkozó rendszeren nem érintkezik közvetlenül a tőkessel, hanem külön szervek, a tőzsde és a bankok közvetítik találkozásukat. E közvetítés ugyan egyfelől erősen előmozdítja a tőkekamat egységes alakulását, amennyiben a tőkepiac szervezetségét és áttekinthetőségét fokozza, másfelől azonban forrása lesz annak, hogy *a tőkepiac ketté válik* közvetettségi foka szerint, melyben az a tőkének felhasználásával, a vállalkozással áll. A hitelszervezet ugyanis, midőn egyrésztől közvetlenül a tőkésektől felszívja a tőkét, másrésztől pedig e felszívott tőkétet rendeltetésük helyére, a vállalkozás csatornáiba juttatja, két részre osztja a tőkepiacot.

A tőkefelszívás állandó és bizonyos egyhangúságot, egyformaságot mutató folyamat, minélfogva bizonyos stabilitást és egyenletességet kölcsönöz a tőkepiac ama részének, mely ezt végzi. A tőkekamat, mint tulajdoni járadék, közvetlenül a tőkepiacnak ezzel a részével függ össze és ezért itt a kiegyenlítődési irányzat épp úgy érvényesülhet, mint a tőkehasználatért fizetett

ellenértékek bizonyos állandósága. A tőkepiac eme részének összefüggését a tőkepiac másik részével a különböző hitelintézetek, valamint az értéktőzsde képviselik, minthogy ezek érintkeznek közvetlenül a vállalkozói élettel és adják tovább a tőkét a vállalkozóknak. A tőkepiacnak ez a második része a vállalkozói élettel való közvetlenségénél fogva érzékeny, a conjuncturák befolyása alatt áll, és így a tőkehasználat ára is ezen a piacon sokkal mozgékonyabb. Ennek egyébként még egy másik oka is van. A tőkefelszívást véghezvivő piacon a hitelintézetek, melyek természetesen maguk is vállalkozók, csakhogy a tőkeközvetítés vállalkozói, a nagyközönséggel, tehát jelentékeny részben üzleti képzettséget nélkülöző felekkel állanak szemben és így, minthogy a felek nagy részének értékelése, amint tudjuk, önállótlan, csupán a kereslet oldalán fennálló verseny kényszeríti őket arra, hogy a másik piacon a tőkét kínáló javára beállott árváltozások előnyeiben azokat részesítsék. A másik piacon a hitelintézetek, mint tőkeközvetítő vállalkozók, magukkal a vállalkozókkal kerülnek szembe és már ebből a tényből magából is a piac nagyobb érzékenysége kell hogy álljon elő, mert a vállalkozás mindig a piac ismeretével is jár, ami mindenkor az áralakulás érzékenynyé tételét vonja maga után. Ezért az e piacon a tőkehasználatért fizetett ellenérték az üzleti élet változó esélyeitől függ és azok szerint módosul. Az e piacon beállott nagyobb és állandóbb változások azután a tőkefelszívást végző piacra is átterjednek, de ott ismét kisebb-nagyobb állandósággal tartják magukat.

A tőkepiacnak az a része tehát nem egészen egységes, amely a felszívott tőkét a vállalkozásnak adja tovább. Ez abból is következik, hogy a pénztőke természetének megfelelően a tőkehasználat átengedése mindig egyúttal hitelművelet is. Ha valakinek egy földterületet vagy gépet adunk át használatra, rendesen nem is jut eszünkbe az, hogy ebben is bizonyos bizalmi mozzanat rejlik, amennyiben a kölcsönvevő viselkedése magát a tárgyat megrongálhatja úgy, hogy az a jövőben csak kisebb hasznoknak lehet forrása. A pénz átengedésénél azonban ez a mozzanat erősen előtérbe lép, mert a pénz használata oly módon történik, hogy azt igazi csereközvetítői jellegének megfelelően kiadjuk, úgy hogy a kölcsön tartama alatt beáll az az állapot, hogy az adós nincsen a pénzeszögnek birtokában, amelyet nemcsak magában, hanem a pénzhasználat árával együtt kell

majd visszaszolgáltatnia. Az, hogy — a hitelező szempontjából holt pontnak nevezhető — ezen a ponton keresztülviszi-e az adós a tőkét, teljesen a bizalom kérdése. Ez az oka annak, hogy míg a más használatok átengedésénél a bizalmi mozzanat szerepe alárendelt, addig az a pénztőke kölcsönzésénél vezető szemponttá lesz. Éppen ezért befolyást nyer az az átengedett tulajdon használatának az ára is. Azoknak, akik a tőkekölcsönzés főntemlített holtpontján minden emberi előrelátás szerint biztosan keresztüljutnak, kedvezőbb feltételek mellett lehet a tőkehasználatot juttatni, mint azoknak, akiknél ez kétséges. Így a *követelés bonitása vagy biztossága nagy befolyást nyer a kamatra* és a legelsőrendűbb, vagyis leghitelképesebb felek a tőkehasználatot alacsonyabb áron biztosíthatják maguknak, mint a többi felek.

Már föntebb említettük, hogy a tőkekamat kikötött, vagy szerződéses jövedelem. Ez annyit jelent, hogy hosszabb-rövidebb időre állandóságot mutat. Ez abban nyer kifejezést, hogy az átengedett tőke bizonyos hányadában, vagyis százalékában szokás azt kikötni. A kamat ilyen meghatározási módja is a pénztőke lényegével függ össze, amelynél fogva az önmagában és az általános csereközvetítővel homogén tömeg, és így úgy az átengedett összeg, mint a fizetett ár csak számszerinti megállapítást kíván.

A tőkekamatnak szerződéses jövedelem természete, mely egyébként is a földjáradéknál kisebb időközökre vonatkoztatást jelent, újabban egy más irányzatnak enged mindinkább teret azért, hogy bár rendszeren a hitelintézetek közvetítésével, de mégis a régi eljárásnál sokkal közvetlenebbül engedi meg a tőkéseknek a vállalkozásban *nem vállalkozói, hanem tőketulajdonosi minőségben való részvételét*. Ez főképpen egy új vállalatformának, a részvénytársaságnak az erős elterjedéséből származik. Amit már a betéti társaság és csendes társaság bizonyos fokig lehetővé tett, hogy t. i. a tőkés tulajdonosi minőségének természetéből ki nem lépve, minden személyes részvétel nélkül pusztán a tulajdonát engedje át a termelés céljaira, azt a részvénytársasági forma diadalútja széles körökben elterjesztette. Az a jövedelem, amely a tőke tulajdonának ily úton való hasznosításából ered, lényegileg tőkejáradék, éppen azért, mert személyes részvételt a termelésben nem kíván. Ha a kamathoz sokban hasonlít is a részvénytársasági *osztalék*, az attól mégis egy jelentékeny pontban eltér és ez az a körülmény, hogy a termeléssel közvetlen

érintkezésbe kerül, ezáltal az áralakulással és üzleti conjuncturákkal is közvetlen kapcsolatba kerül. Így elveszti azt a fix jelleget, amely a kamatot jellemzi. Ez a különbség azonban az első pillanatra sokkal nagyobbnak látszik, mint közelebbi megtekintés után. A bankok politikája és a vállalati élet vezető férfiainak befolyása a részvénytársasági alakulatokra erősen ellene dolgozik annak, hogy a részvénytársasági osztalék egészen elnyerje a vállalkozói nyereség mozgékonyágát, és a mérlegkészítés technikájával az osztalékot is sok tekintetben a fix kamatozáshoz hozza közelebb.

A tőkekamatra ható tényezők közül a két fél értékelésével már foglalkoztunk. A fentiek kiegészítésül csak azt kell még egyszer kiemelni, hogy a nagytőkés a tőkepiacon általában előnyösebb helyzetben van a kereslettel szemben, nemcsak azért, mert a kezében lévő tőke a piacon számottevő, hanem azért is, mert gyakran nyitva áll előtte a lehetőség, hogy őt ki nem elégitő kamat esetén saját maga fog termeléshez. A kistőkésre vonatkozólag a piac befolyásolásának lehetősége mindenképpen hiányzik és így a keresletet képviselő nagy hitelintézetek hatalmának meglehetősen ki van szolgáltatva. Ami a számára hátrányos helyzetet enyhíti, az egyrészt a hitelintézetek versenye, másrészt pedig a piac áttekinthetősége, ami az önálló becsléssel bíró tőkések erejére való támaszkodást részben lehetővé teszi a kistőkéseknek is.

Hogy a piacon hol állapodik meg a tőkehasználat ára, az természetesen a határpárok értékelésétől és a mennyiségi tényezőtől függ. Ezért a pénztőke gyarapodása általában véve csökkenti a kamatot. De *csökkenti* azt általában a *közvagyonosodás*, a javak gyarapodása, mert a pénztőke azok felett való rendelkezést biztosít. A vállalkozás fellendülése, amely rendszeren nyomon követi a tőkegyarapodást, közvetlenül a kamat emelkedését vonja maga után, mert a tőke keresletét és a tőkehasználatnak a vállalkozók részéről való értékelését növeli, de e hatás csak átmenőleges, mert a vállalkozás kiterjesztése a termelési alkalmak nagyobb kihasználásához vezet. Minél jobban telítetnek az egyes termelési ágak tőkével, annál alacsonyabb határhaszonig juthat el a termelés és így idővel a termelés kiterjesztésével a kamatláb csökkenésének is kell bekövetkeznie. A vállalkozás élénkülése ugyanis a termelés gyarapodásához vezet és ez végeredményben a piac bővebb ellátását és az árak csökkenését vonja

maga után, minek következtében azután a tőkehasználatért is a vállalkozó csak kisebb ellenértéket fizethet. Ennek ellentmondani látszik az, hogy azokban a termelési ágakban, amelyekben a tőke vezetőserepet játszik, a termelés rendszeresen a növekvő termelékenység törvénye szerint alakul és így a termelés kiterjesztése látszólag nagyobb gazdasági eredményhez kell, hogy vezessen. Már *Schumpeter* figyelmeztet arra, hogy a növekvő termelékenység a technika állásának változatlansága mellett egy bizonyos határon túl csökkenő jövedelmezőséggé lesz, amint azt egyébként már *Commons* bővebben fejtegette. Fenti fejtegetéseink alapján ez egyébként szintén szükségképpen következménynek mutatkozik, mert hiszen számunkra a termelékenység egyrésztől technikai, másrésztől pedig cseregazdasági fogalom és a technológiai értelemben vett termelékenység fokozódása nem vezet okvetlenül és minden határ nélkül növekvő cseregazdasági termelékenységhez, vagyis nagyobb jövedelmezőséghez, mert az előállított mennyiség határhasznának csökkenésével az árak nagyobb mértékű sülyedése következhetik be, mint amilyen a technológiai termelékenység növekedésének, vagyis a termelési kapacitás növekedésének megfelel. Így tehát a termelés kiterjesztése végeredményben a tőkekamat sülyedéséhez vezet. Tényleg azt látjuk, hogy a magas gazdasági fejlettségi fokon álló közzgazdaságokban a tőkekamat sokkal alacsonyabb, mint a még kiaknázatlan és nagy nyereségekre kilátást nyújtó országokban, minek kétségkívül más oka is van, amennyiben, amint láttuk, a hitelezéssel kapcsolatos kockázat kisebb vagy nagyobb foka is jelentős befolyást gyakorol a kamat mértékére és e kockázat ily országokban nagy szokott lenni; de nem lehet kételkednünk abban, hogy a termelékenység magasabb foka szintén egyik főtenyezője az ily területek számára keresett tőkékért fizetett magas kamatnak.

A népesség gyarapodásának befolyása a tőkekamatra szintén nem olyan egyszerű, mint a földjára gyakorolt hatása. Közvetlenül természetesen a népességgyarapodás a kereslet növekedéséhez és így az árak emelkedéséhez vezet, miáltal a tőkekeresletnek megkönnyíti a megélénkült vállalkozáshoz szükséges tőkék használatáért magasabb árat fizetni. De a népesség gyarapodásának nemcsak árú iránti kereslet, hanem megnövekedet munkakínálat is az eredménye. Ezzel a tőkének egy complementáris termelési jószága áll nagyobb mennyiségben

rendelkezésre, mi azután ismét a termelés kiterjesztéséhez és ezzel ugyanahhoz a folyamathoz vezet, amelyet fent jellemeztünk. Hogy azután a meggyarapodott lakosság által előidézett árúkereslet, vagy pedig az általa létrehozott megnövekedett munkakínálat gyakorol-e nagyobb hatást a közgazdaságra, az attól függ, hogy milyen műveltségi színvonalon áll az illető lakosság és milyen a szóbanforgó közgazdaságban a jövedelemeloszlás.

Elméletünk tehát megerősíti és megmagyarázza azt a tapasztalati tényt, hogy az idők folyamán a műveltség növekedésével és a gazdasági élet kifejlődésével a tőkekamatozó irányzatot követ.

46. A tőkekamatozó alapkérdése.

Megadtuk a tőkekamatozó piaci alakulásának magyarázatát. Láttuk, hogy a tőkehasználat ára is a kereslet és kínálat értékelése alapján és a piaci törvények szerint alakul.

Mégis egy igen fontos kérdés még megvilágításra vár. Mi az, ami a tőkét kereső vállalkozót arra indítja, hogy a tőke használatáért hajlandó árat fizetni? A munkánál, a termelés egyedüli személyi tényezőjénél e kérdést nem kell felvetnünk, mert a munka nyilvánvalóan növeli a vállalkozó termelésének eredményét. Nem kell e kérdést a földre vonatkozólag sem felvetnünk, mert a föld is szemmel láthatóan új hasznok forrása; hiszen a vetőmag többszörösen megtérül benne. A tőkénél a termelékenység nem ily kézenfekvő. Ha egy vállalkozásba bizonyos tőkeösszeget fektetnek, *mi az, ami lehetővé teszi, hogy a tőkeösszeg visszafizetésén felül még kamatot is fizethetnek érte?*

Liefmann a kérdés ily felvetésében hibát lát. Szerinte a termelés technológiai nézőpontjából folyik az tisztán és nem közgazdasági szempontból tekinti a kérdést. Nincs igaza. A jövedelemeloszlás alapja mégis mindig az anyagi termelés. Ha a pénzgazdaság ezt el is homályosítja, mégis csak az anyagi termelés eredményén osztozhatunk és így a jövedelemeloszlás és a termelés szoros kapcsolatából kell kiindulnunk. Ebből a szempontból a munka és a föld termelékenysége kézenfekvő tény; nem úgy a tőkée.

A klasszikusok e nehézséget még nem látták. A nyomdokukban

haladó írók legnagyobbbrészt egyszerű ténynek fogadták el a tőke termelékenységét és ezzel magyarálták a kamat létezését. Ez a kamat termelékenységi elmélete. A kamat magyarázatának valódi nehézségét a maga teljességében *Böhm-Bawerk* fedte fel. Az általa képviselt új értékelmélet alapján e kérdés ugyanis azáltal éleződött ki, hogy a jövedelemeloszlás kérdését a gazdasági beszámítás tana alapján igyekeztek megoldani, ez pedig nem enged teret a tőkeértéken felüli beszámításnak. Ha a termelési javakat hozadékuk szerint értékeljük, akkor a tőkének a termékből csak oly részt tulajdoníthatunk, amely a tőkejóság tőkeértékének megfelel. Arra a többletre tehát, melyet a kamat ezenfelül képvisel, nincsen magyarázatunk.

Böhm-Bawerk a választ abban keresi hogy a termelés időt igényel és hogy ez idő alatt a tőkét képviselő jövendőbeli javak jelenlegiekké érnek. Minthogy szerinte a jövendőbeli javak értéke számos körülménynél fogva kisebb a jelenlegieknél, ez a forrása a tőkekamatnak. Szerinte tehát az idő mozzanata, a jelenlegi és jövendőbeli javak különböző értékelése magyarázza meg azt, miért értékeli a vállalkozó a használatára átengedett tőkét annak tiszta tőkeértékénél magasabbra és miért fizethet azért kamatot. *Agio elméletnek* nevezték e magyarázatot, mert a jelenlegi javak magasabb értékeléséből, mintegy felpénzéből indul ki.

Kivált az amerikai irodalomban nagy népszerűsége tett szert e magyarázat. Mégis sokakat ki nem elégített, mert a gazdasági beszámítás gondolatával nincsen egészen összhangban. *Schumpeter* a beszámítás tanával nagyobb összhangban igyekezett a kamat magyarázatát adni. Szerinte a kamat a gazdasági fejlődés eredménye. Minden új termelési összetétel, mely az előbbieknél eredményesebb, módot nyújt szerinte arra, hogy a tőke útján a tőkeértéken felül többletet biztosítson magának a vállalkozó. A tőkekamat eszerint a gazdasági élet haladásának eredménye. *Dinamikai kamatelméletnek* nevezte *Schumpeter* a kamat eme magyarázatát.

Ugy *Böhm-Bawerk*, mint *Schumpeter* elmélete fontos tényekre utalnak. A jövőben fizetendő 100 K-t valóban aligha lehet a kezünkben levő 100 K-val egyenlően értékelnünk, és a gazdasági haladás által nyújtott kihasználási lehetőség utat nyit arra, hogy akkor, midőn eredményesebb termelést tudok folytatni mint versenytársam, és a termelési javaknak új hozadékuknak megfelelő átértékelése még meg nem történt, külön nyereséghez

jutok. De e nyereség nem tulajdoni járadék, hanem tisztán a piaci különbözetek eredménye és így az alábbiak értelmében vállalkozói nyereség. Ebben téved *Schumpeter* és *Böhm-Bawerk* magyarázata sem kielégítő, mert a földbérletnél és a munka bérbevitelénél tisztán a használatokat értékeljük és fizetjük, a tőkénél azonban éppen a csereeszköz alakjában burkoltságánál fogva magát a tőkét is meg kell a vállalkozónak kapnia, ha annak állandó használatához akar jutni. Itt tehát nem a jelenlegi és jövődöbéli javak értékelésében kétségen kívül fennforgó különbségek a döntők, hanem az, hogy a vállalkozó a föld és a munka fölötti rendelkezés esetében nem használja el a termelési jószág állagát és így azt nem is kell pénzben megtérítenie, míg a tőke használatához csak a pénztőkét képviselő tőkeösszeg átengedése útján juthat. Ezért a tulajdonosnak nemcsak a használati díjat, hanem magát a tőkeösszeget is vissza kell fizetnie. Hogy miből veheti azt, arra a kérdés ily összefüggésben való felvetése után könnyen felelhetünk, mert az ok azonos a föld és munkahasználat esetével. Ugy a föld, mint a munkaerő, mint pedig a tőke állandó hasznok forrása. *Ez állandó hasznokat értékel a vállalkozó mindhárom termelési jószágnál. Az értékelés alapja mind a három esetben ugyanaz : a haszon.* A tőkénél csupán más alakban lép fel az ügylet, amennyiben a pénztőke természetének megfelelően csupán a tőkeösszeg felhasználása teszi lehetővé a hasznok realizálását, és így a tőkeösszeget is vissza kell téríteni. A jelenség lényege azonban semmivel sem tér el egyébként a többi termelési javak értékelésétől és a tőkénél épp úgy a használat az, melyet a vállalkozó értékel, mint a földnél és a munkánál. A tőkeérték reprodukálódásán felül annak használata az a forrás, melyből a kamatot fizetjük. A termelés eredményéből csupán a hasznokat számítjuk be a tőkének, míg a tőkeérték, mint a hasznok tőkésített összege mint befektetett pozitív haszonvesztés, a termelés nyers eredményéből levonatik.

47. A vállalkozói nyereség.

Mindaddig, míg a jövedelemeloszlásnál abból a tételből indulunk ki, hogy az ár semmit se tartalmazhat, ami nem költségelem; vagy pedig abból, hogy az árat a termelésnél közreműködött termelési javaknak maradék nélkül beszámítjuk, semmi sem

okoz olyan nagy nehézséget, mint a vállalkozói nyereség megmagyarázása. A gazdasági életben lépten-nyomon találkozunk e jövedelmi ággal és mégis a fenti tételek fenntartása mellett nem marad annak helye elméletünk szerkezetében, mert ha az ár csak költségelemeket tartalmazna, akkor a vállalkozó csak költségeinek megtérítésére számíthatna, ha pedig az ár minden hányadát valamely termelésnél közreműködött jószágnak számítjuk be, akkor nem marad semmi, ami a vállalkozói nyereség jellegét ölthetné.

E nehézségen az elmélet régebben és újabban különbözőképpen igyekezett keresztüljutni. Egyrészt a tőkeamat és a vállalkozói nyereség összefoglalása útján akarták a vállalkozói nyereségnek magyarázatát adni, másrészt pedig a vállalkozói nyereséget a vállalkozói fáradás ellenértékének, tehát költségelemnek tüntették fel. Mióta az elmélet a gazdasági beszámítás tételét vette kiindulási pontul, a vállalkozói nyereségnek úgynevezett *friktios jövedelem* gyanánt való felfogása hódított teret. Eszerint a vállalkozói nyereség abból származik, hogy a verseny nem működik tökéletesen, és így, de csakis a gazdasági törvények működésének hiányos volta folytán, maradhatnak a vállalkozó kezében olyan összegek, amelyeknek nem felelnek meg költségelemek. Az amerikai irodalom, főképpen *Clark* fordult ehhez a magyarázathoz, melynek hatása alatt azután ismét amerikai írók állították fel azt a magyarázatot, melyet *Schumpeter* dolgozott ki, és amelyet a vállalkozói nyereség *dynamikai* magyarázatának nevezhetünk. E felfogás szerint a vállalkozói nyereség a gazdasági haladás kísérelője; az úgynevezett statikai közgazdaság, amelyben tehát új találmányok és új gazdasági eljárások hiányoznak, nem ismeri a vállalkozói nyereséget, amely tehát lényegileg a vállalkozó úttörő munkájának az eredménye.

Bár, amint mindjárt látni fogjuk, e magyarázatok közül kivált az, amelyet *Schumpeter* oly szépen kidolgozott, a dolog lényegétől éppenséggel nem esik messze, mégis azok után, amiket a jövedelemeloszlás lényegéről mondtunk, e magyarázat sem felel meg a dolgok igazi állásának. *Schumpeter* magyarázata ugyanis arra a tételre támaszkodik, hogy az ár a gazdasági élet rendes menetében csak költségelemet tartalmazhat, és a vállalkozói nyereséget elsősorban rendkívüli körülményeknek tulajdonítja. A jövedelemeloszlásról szóló általános fejtegetéseink mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy az áralakulás mechanizmusából kifolyólag a szabad verseny teljes működése mellett is

maradnak az árban olyan elemek, melyeket nem tekinthetünk termelési költségeknek, mert az árhatárok között a vállalkozónak módjában áll ilyen elemeket teremteni. Éppen ez az, ami őt üzleti számításaiban és törekvéseiben vezeti. A vállalkozói nyereség tehát egész árelméletünkkel összhangban éppenséggel nem mutatkozik oly rendkívüli és a gazdasági élet rendes menetétől eltérő tüneménynek, amilyennek akár az amerikai írók, akár pedig *Schumpeter* magyarázták. Az áralakulás rendes folyásának és a piaci felek egymáshoz való viszonyának eredménye az a jövedelmi ág is, melynek főforrása azonkívül, hogy az árhatárok között a vállalkozó rendszeren jobban tud elhelyezkedni mint a másik fél, az a körülmény, hogy a termelési és fogyasztási javak piaca két különvált piac, mely piacok értékelése nem teljesen egységes, és így *a vállalkozónak e két piac közötti ügyes mozgása egyik főforrása annak, hogy az árba költségein felüli elemeket is sikerül neki belefoglalni.* Hogy ezt a törekvését a közgazdaság nem egységes szerkezete és emellett az áralakulásnak ugyanazon a piacon egységes volta még jobban előmozdítja, azt nem szükséges bővebben magyaráznunk, mert, amint már láttuk, ez mindenféle különbözőzeti járadékoknak a forrása, amilyenek azután a vállalkozói nyereségbe bőven beolvadnak. Ebből természetesen nem következik, hogy a vállalkozói nyereség tisztán különbözőzeti járadék, mert a termelés határán levő vállalkozó is érhet el olyan áralakulást, amely a költségein felüli összegeket is tartalmazhat.

Aligha szükséges bővebben fejtegetnünk, hogy ha a vállalkozói nyereség dinamikai magyarázatát vagy a frictiós elméletet nem is tartjuk kielégítőnek, azért magunk részéről is teljes mértékben el kell ismernünk a vállalkozói nyereségnek úgy a gazdasági fejlődésben, mint pedig a verseny nem pontos működésében rejlő forrásait. Minden kétségen felül áll, hogy e tényezők is erősen elősegítik a vállalkozói nyereség keletkezését, amely azonban e tényezők közrehatása nélkül is előállhat. Felfogásunk szerint azonban kivált *a dinamikai tényezőnek hatása nem annyira a vállalkozói nyereség létrehozásában, mint inkább fokozásában áll.*

A socialistikus irodalom a vállalkozói nyereséget munkanélküli jövedelemnek bélyegezte. Ez az álláspontja egyrészt annak következménye, hogy a vállalkozói nyereséget, a profitot nem tudta élesen elválasztani a tőkekamattól, tehát a tulajdoni járadék egyik fontos megjelenési alakjától, másrészt pedig

annak az álláspontnak folyománya, melyet a socialismus a munkával szemben elfoglal, amikor azt fáradság minőségében fogja fel és az érték egyedüli forrását látja benne. Amint a tulajdoni járadékot megkülönböztetjük a vállalkozói nyereségtől és a vállalkozó tevékenységének szervezői minőségét felismerjük, nem lehet többé állítanunk, hogy a vállalkozói nyereség munkanélküli jövedelem. Hiszen a vállalkozó személyes közreműködésének, ügyességének és fáradozásának köszönheti jövedelmét, mely, igaz, erősen függ az esélyektől is, de még inkább a vállalkozó azon ügyességétől, amellyel a termelési és a fogyasztási javak piaca között mozog. Azt *Marx* igen helyesen ismerte fel, hogy a vállalkozói nyereség piaci jövedelem, vagyis az árkülönbszetek kihasználásából ered, csak abban tévedett, hogy a vállalkozók szervező munkáját hanyagolta el, holott a piaci helyzetek kihasználásának ez az egyik legfontosabb tényezője. A tulajdoni járadék és a vállalkozói nyereség között mindenestre igen lényeges különbség van, mert míg az előbbi pusztán a tulajdonjogadta előnyből származik, addig az utóbbinak a vállalkozó egyéni működésében és cselekvő részvételében van a gyökere.

Látjuk tehát, hogy a vállalkozói nyereség fogalmát némileg szűkebbre kell szabnunk, mint régebben tették. De ez csak az egyik irányban áll, mert ha megkülönböztetésünket a tulajdoni járadékkal szemben tisztán keresztül akarjuk vinni, akkor viszont az olyan tőkést, aki a saját tőkájével fog termeléshez, sőt az olyan földbirtokost is, aki maga műveli földjét, vállalkozónak kell felfognunk, akinek jövedelme a maga egészében a vállalkozói nyereség jellegét viseli magán. Ennek ellentmondani látszik az, hogy az ily vállalkozó számadásaiban pontosan elkönyveli saját tőkájének kamatait is. Közelebbről tekintve azonban kitűnik, hogy ennek oka tisztán az, hogy vállalatának jövedelmezőségét ellenőrizhesse. Ezért a kölcsöntőkével dolgozó vállalatokkal való összehasonlítás kedvéért vezeti külön számlán a tulajdonában levő termelési javak ellenértékeit is, melyeket természetesen nem is vehet másképp számításba, mint az ország-szerte divó kamatláb szerint, mi legjobban mutatja azt, mennyire csupán számításbeli műveletről van itt szó. A valóságban az ő tulajdoni járadéka egészen beolvad nyereségébe és attól, mondhatjuk, csak elméletileg különböztethető meg. Szorosan véve tulajdonjáradékot nem is élvez, mert az csupán a tulajdonjog használatának átengedéseért fizetett ellenérték, a vállalkozó

pedig tulajdonát közvetlenül hasznosítja, tehát azután nem húz munkanélküli jövedelmet.

Ami a vállalkozói nyereség magasságát illeti, arról általánosságban sokkal kevesebbet lehet mondani, mint az egyéb jövedelmi ágakról. Az ugyanis sokkal jobban függ a közgazdaság helyzeteinek változásaitól, mint bármely más jövedelmi ág, és a következők feladata lesz ezt megvilágítani. Az árak változásától egyik jövedelmi ág sem függ oly közvetlenül, mint a vállalkozói nyereség, amely ily módon tehát a leginkább fluctuáló jövedelmi ág. Sok szó esett az irodalomban a vállalkozói nyereség kiegyenlítési irányzatáról. Egyrésről e jövedelmi ágnak az egyéni helyzettel és egyéni tulajdonságokkal való szoros összefüggése, másrésről pedig a dinamikai tényező erős előtérben állása e jövedelmi ágnál sok akadályt gördít minden kiegyenlítési irányzat elé. Hogy túlságos nyereségek eltüntetésére és a nyereségnek bizonyos egységes színvonalra hozatalára a közgazdasági élet periodicitása foglal magában irányzatot, azt az alábbiak bővebben fogják igazolni. Az oly felfogást azonban, mely a vállalkozói nyereségek általános színvonalon való egyenlősítését véli felismerhetőnek, mindenesetre vissza kell utasítanunk. A különbözőzeti járadékokat ugyanis a jelzett irányzat nem tudja soha sem eltüntetni.

48. Az egyéb jövedelmi ágak.

Az ismertetett jövedelmi ágak azok a főtypusok, amelyekkel a közgazdaságban leggyakrabban találkozunk. Kívülük még egyéb, éppenséggel nem mellékes jövedelmi ágakkal is találkozunk, éppen úgy, mint az átmenetek az egyes typusok között nem ritkák.

Elsősorban a *speculatio*s nyereséget kívánom ezek közül megemlíteni, mint oly jövedelmi ágot, amely a vállalkozói nyereséghez legközelebb fekszik. A *speculatio*s nyereség, melyet *Wieser* világított meg bővebben, a legtisztább piaci jövedelem eszménye. Bár a termelés tényei nagy hatással vannak alakulására, mégis a termelési tevékenységgel magával nem áll közvetlen összefüggésben. Nem a szervező tevékenység, hanem pusztán a piaci tevékenység gyümölcse.

A vállalkozói nyereség és a munkabér közötti átmenetet, illetőleg a kettőnek érdekes vegyülékét képviseli a *szabad fog-*

lalkozásokból eredő jövedelem. Az a körülmény, hogy a személyes közreműködés rendszeresen személyes szolgálatban nyilvánul e pályákon, a munkabérhez hozza közelebb e jövedelmeket, míg azoknak az általános árszínvonallal való szoros kapcsolata és nagyobb alkalmazkodóképessége, éppen úgy mint a conjuncturának alávetettségük, sok hasonlatosságot kelt a vállalkozói nyereséggel. Sőt nem ritkán e foglalkozásoknál a szervező munka sem hiányzik, amint az p. o. egy ügyvédi irodánál sem bír alárendelt szereppel.

Csak a kép teljessége kedvéért kell megemlítenünk a *közjogi járadékot*, mely a közhatalom öntudatos rendelkezései szerint alakuló jövedelmi ág. Mégis a jövedelemeloszlás egységébe, amint *Balás Károly* kiemelte, beletartozik, mert a közhatalom részéről miként való megszabása erősen befolyásolja azt, hogy a többi jövedelmi ágak miképpen alakulnak. A közjogi járadék megszabásának megvilágítása már a pénzügytanba tartozik.

49. Az általános árszínvonal, mint a jövedelemeloszlás tényezője.

Az eddigiekben elemeztük a termelési javak piacát a maga egészében, majd pedig részleteiben. Megismertük azokat a componenseket, amelyekből az egyes termelési javak ára alakul, és láttuk, hogy az egyes termelési javakat kínáló felek, amidőn e termelési javak piacravetését teszik megélhetésük forrásává, megélhetési lehetőségeiket illetőleg eltérő helyzetben vannak. Főképpen az veti meg e különbségek alapját, hogy személyi vagy tárgyi termelési javak rendelkezésre bocsátására támaszkodik-e a felek megélhetése.

A termelési javak piacának vizsgálatával eddig a jövedelemeloszlás folyamatát befejezettnek tekintették. Egészen tévesen, mert *a termelési javak piacán az egyes feleknek jutó hányad csak akkor állapítaná meg tényleg és véglegesen a felek megélhetési színvonalát, ha a felek a rendelkezésre bocsátott termelési javakért közvetlenül fogyasztási javakat kapnának.* Eltekintve azonban attól, hogy ez csak a jövedelemeloszlásban résztvevő felek egy részére áll, így p. o. a természetbeni járandóságokat élvező mezőgazdasági cselédekre és munkásokra és ezekre is csak részben, a társadalom tagjainak nagy része a termelési javak piacával közvetlenül nem is kerül érintkezésbe és a termelési

javak piacától függetlenül jut megélhetési forráshoz. Ezek jövedelme, de a termelési javak piacán nyert jövedelmek legnagyobb része is *pénzben keletkezik*, tehát az általános csereközvetítőben testesül meg, melynek természete az, hogy a cserét két részre osztja, úgy hogy a pénzjövedelmek még nem képviselik a jövedelemeloszlás végleges eredményét. *A pénzt még áruvá, élvezeti tárgyakká kell átváltoztatni hogy a jövedelemeloszlás ténye befejezést nyerjen.* A pénz csak rendelkezési eszköz, csak fizetési hatalom, és így a jövedelmek tartalmát, valamint ezáltal a felek életszínvonalát csakis a pénz piaci értéke, vagyis vásárlóereje állapítja meg. Így a pénzegység a jövedelemeloszlásnak a piacra alapított-ságánál fogva egyúttal *jövedelmi egységgé* is lesz.

A *jövedelemeloszlás* folyamata tehát a pénzjövedelmek keletkezésével még nem nyert befejezést, hanem *folytatást talál a fogyasztási javak piacán*, ahol egyrészt a pénz vásárló ereje, másrészt pedig a különböző társadalmi csoportok eltérő piaci helyzete töltik meg tényleges tartalommal a lényegükben névleges pénzjövedelmeket. Ezt már a classicusok is érezték, azonban csupán a munkabérre vonatkozólag vették figyelembe, amidőn *névleges* és *tényleges* bér között tettek különbséget. Ők azonban itt is csupán a pénz vásárló erejére voltak tekintettel, holott, amint tudjuk, a felek a fogyasztási javak piacán társadalmi helyzetükből kifolyólag is különböző helyzetben vannak. Nem mindenki tudja pénzjövedelmét egyformán kihasználni, mert az árak nem tisztán gazdasági alapon képződnek, hanem az árhatárok között a piaci rátermettségnek, a vásárlásra szentelhető időnek és erélynek, a nagyban és kicsinyben vásárlásnak, a vásárlás sürgős, vagy kevésbé sürgős voltának is hatalmas szava van. Maga az áralakulás egységes volta is különbségeket teremt e tekintetben, mert a határpárok döntő befolyása nem engedi a piacon minden fél fizetőképességének egyformán való érvényre jutását.

A jövedelemeloszlásnak a pénzforgalomra alapított piacon való lebonyolódása folytán a pénz vásárlóereje lesz annak legfontosabb tényezője. A pénz vásárlóereje azonban nem önálló, hanem reflektált jelenség. Az semmi más, mint a javak kölcsönös kicserélési aránya. A pénz vásárló ereje azt a viszonyszámot fejezi ki, mely a jövedelmek és az azokért megszerezhető javak egymáshoz viszonyításából áll elő. A jövedelmek, vagyis a fizetési erővel alátámasztott részesedési igények és a felosztásra rendel-

kezésre álló javak közötti kicserélési arányt *általános árszínvonalnak* nevezzük. Ennek kifejezője a pénz vásárlóereje. Az általános árszínvonal tehát a jövedelmek összessége és a fogyasztási javak összessége alapján előálló kicserélési arány megérzékítése.

Az általános árszínvonal és a társadalom tagjainak attól függése annak következménye, hogy a cseregazdaságban a jövedelmek túlnyomó része még csak eszmebeli igények keletkezésében áll, melyek realizálásra várnak a piacon. Ha a jövedelem eloszlás folyamata természetben menne végbe, akkor a jövedelmi igények mindjárt realizálva keletkeznének, és az általános árszínvonal nem volna a megélhetésnek oly fontos tényezője. Minthogy azonban a jövedelmek nem természetben, nem oly módon keletkeznek, hogy a termeléshez való közreműködésért közvetlenül a megélhetéshez szükséges javak szolgáltatnak ki a feleknek, a termelési javak piacán valóban csak pénzben megtestesített igények keletkeznek, melyek realizálása a pénznek árukkal való kicserélése által a fogyasztási javak piacán történik.

A termelési javak piacán tehát csak az dől el, hogy ki milyen igénynyel léphet fel, mily hányadot követelhet a maga számára az össztermelésből. Hogy e hányad tényleg mit képvisel, azt az általános árszínvonal és az ennek mértéket nyújtó pénzürték, vagyis a pénzegység vásárló ereje concretizálja. Az általános árszínvonal tehát a termelési javak piacán keletkezett és pénzalakba öltöztetett részesedési igények és a fogyasztási javak piacán nyújtható kielégítés egymáshoz való viszonyából áll elő. A pénz, illetőleg annak vásárló ereje csupán kifejezője és megtestesítője e viszonyoknak. A pénzjövedelmek tehát csupán hányadok és az általános árszínvonal dönt afelett, hogy e pénzösszegekben kifejezett hányadok javakban, tehát a megélhetés tényleges eszközeiben mit jelentenek.

Az általános árszínvonal jövedelemeloszlási szerepe tehát gazdasági életünknek a társadalmi alapra helyezkedés által való átszellemítéséből, közvetetté válásából származik. A tőle való függésünk annak következménye, hogy minden gazdasági cselekedetünkben a társadalom többi tagjainak cselekedeteire, termelésére és fogyasztására és az ezeket szabályozó értékelésére kell támaszkodnunk. Az általános árszínvonal a feltevések, a praemissák egész sorozatát tartalmazza gazdasági cselekvésünk számára, és a társas létből folyó függésünk folyománya. Alapot

ad nekünk arra, hogy gazdasági cselekvésünket embertársaink gazdasági cselekvésére ráépíthessük. Az általános árszínvonalban testesül meg tehát embertársaink gazdasági cselekvésének kiszámíthatósága, mely egyedül teszi lehetővé saját gazdasági ténykedésünknek arra alapítását. Adott pillanatban a javak kicserelési viszonyának meghatározottságát és a pénzegység határozott értékét jelenti. Minthogy a jövedelemeloszlás is társas folyamat és a gazdaságok egymásra támaszkodásának eredménye, a pénzjövodelmek is csak az árszínvonal adott állapota által nyernek határozott értelmet. Adott jövedelem és adott árszínvonal mellett a társadalmi helyzet és az egyéni szükséglet-kielégítés alapján a felek életszínvonala nagyjában meg van határozva.

Az általános árszínvonal nemcsak a jövedelmek concret tartalmát állapítja meg, hanem a jövedelmi igények keletkezésére is hatással van. Hiszen tudjuk, hogy végső sorban a fogyasztók értékelése szabja meg a termelés kereteit is. A vállalkozó, mint a termelésnek és a jövedelemeloszlásnak egyaránt központja és a pénzgazdaság részese, az általános árszínvonaltól nem független abban, hogy a vele szemben a termelési javak értékesítése útján megélhetést kereső felek igényeit mily mértékben elégítheti ki. Ebben őt a termelt javakért elérhető ár korlátolja. Ez a körülmény az, amely a termelési és fogyasztási javak piacát összekapcsolja és azok között bizonyos összhangot biztosít. A termelési javak piacán keletkező igények tehát a vállalkozó részéről bizonyos összhangba hozatnak a fogyasztási javak piacán fennforgó kielégítési lehetőségekkel.

A termelési és a fogyasztási javak piaca, vagyis a jövedelmi igények és a kielégítésükre szolgáló javak közötti összhang azonban nem feltétlen és több irányban megzavarható. Mindenekelőtt természetesen azért, hogy ha az államgazdaság mintegy kívülről és az adott viszonyokra épített áralakulás szabta korlátok figyelmen kívül hagyásával teremt új jövedelmi igényeket. A termelési és a fogyasztási javak piaca közötti összhang megbomlását azonban a termelési javak piacán végbemenő folyamatok is előidézhetik. Ezek ugyanis a termelésben és ezáltal a rendelkezésre álló jószágkészletekben is változásokat idézhetnek elő. Így jutunk el a jövedelemeloszlás *dinamikai problémáihoz*, vagyis azokhoz a hatásokhoz, amelyeket a jövedelemeloszlás és a piac tényezőinek változása idéznek elő.

50. A jövedelemeloszlás gazdasági és társadalmi tényezői.

Az áralakulás fejezetében foglalkoztunk azokkal a tényezőkkel, amelyek eredményeképpen az árak előállnak. E tényezőket azonban nem összetételük, hanem tisztán hatásuk szempontjából vizsgáljuk. Most, amidőn az általános árszínvonal képében a jövedelemeloszlás talapzatát ismertük fel, és láttuk, hogy az áralakulás a jövedelemeloszlás alapja és így ennek keretében a maga egészében és összességében érvényesíti a gazdasági életre hatását, azt a kérdést kell felvetnünk, hogy az áralakulás összességét, az általános árszínvonalat mily tényezők befolyásolják.

A classicusoknál e kérdésre egyszerű volt a válasz és a mai írók legnagyobb része is nagyon egyszerűsíti azt. A classicusok ugyanis abból indultak ki, hogy az egész gazdasági élet tisztán gazdasági tényezők hatása alatt áll és így az áralakulás is tisztán gazdasági eredmény. Ezért a keresletre és kínálatra, valamint a versenyre és a termelési költségekre való utalással az árszínvonal kérdését is elintézhették. Az áralakulás alapja valóban gazdasági. A termelési javak mennyisége, azok termelési kapacitása, a verseny foka és mindenekelőtt az egyének szükségletei gazdasági tényezők és valóban ezek az alapjai az áralakulásnak. Mégis már maguk a szükségletek a gazdasági téren kívül fekvő elemet visznek be az áralakulásba, mert hiszen azok nem a maguk tisztaságában, hanem társadalmi alakjukban, tehát csak a társadalom által alátámasztott részükben jutnak érvényre a piacon. Az azonban, hogy az egyes osztályok igényei mily mértékben tudnak a javakért folytatott küzdelemben érvényesülni, csak részben nyugszik gazdasági alapon, mert az illető társadalmi rétegek szervezettségi foka, politikai függése, vagy függetlensége stb., nincsen hatás nélkül arra, hogy mily ellenértéket tudnak szolgáltatásaikért kicsikarni. Már maga az a körülmény, hogy a gazdasági tényezők csak két árhatárt hoznak létre a piacon, teret ad az áralakulásban a társadalmi erőviszonyok érvényesülésének. Erősen tágítja e teret a társadalmi osztályoknak a közületre, az államra gyakorolt befolyása. Hiszen az állam nem polgáraitól függetlenül, hanem azokban él és így az egyes osztályok az állam akaratelhatározására is befolyást nyernek, mely akaratelhatározás pedig a gazdasági térre is kiterjed. E befolyás mindenekelőtt a versenyviszonyok szabályozása

terén nyilatkozik meg. Minden társadalmi osztály bizonyos egyed-
 áruságra törekszik akkor, amidőn a jövedelemeloszlás a piacon
 megy végbe és a piac dönt afölött, hogy ki milyen életszín-
 vonalat foglalhat el. Hiszen a gazdálkodás célja a szükséglet-
 kielégítés és így az osztályok törekvése az, hogy e tekintetben
 minél kedvezőbb helyzetet biztosítsanak maguknak, amennyiben
 ehét, a közületi akaratelhatározás segítségül vételével. Az ag-
 rárizmus és a szakszervezetek egyaránt az osztálybefolyásnak
 a jövedelemeloszlás terén való érvényesítésére irányuló törek-
 vések. A védővám a forgalmi gazdaságban, de mégis állami
 segítséggel való áremeléseket céloz, és ugyancsak az összjöve-
 delemben való részesedési hányad emelését tűzi magának célul
 a szakszervezeti mozgalom, részben közvetlenül, a termelési javak
 piacán, részben pedig állami beavatkozással (pl. a bérminium
 útján). A közületi hatalom segítségével való nagyobb jövedelem-
 eloszlási részesedés uralkodik a különböző szabadalmazott vagy
 monopolistikus feltételek mellett engedélyezett vállalatokban is.

Látjuk tehát, hogy *az általános árszínvonal mögött nemcsak a gazdasági feltételek, a szükséglet és a termelés állanak, hanem különböző társadalmi tényezők és a társadalmi osztályok küzdelme is befolyolnak arra.* Mindaddig, míg a társadalom különböző érdekeltségi körökre, osztályokra bomlik, ezek osztályenergiája az áralakulásban kell hogy érvényesüljön, mert hiszen a piac, mint tömegjelenség, és az állam, mint közületi hatalom az osztálybefolyásoknak teret engednek. Osztályhelyzetének és közhatalmi befolyásának érvényesítése útján igyekszik minden egyes csoport a javak kicserélési arányát a maga előnyére befolyásolni, hogy ezáltal életszínvonalát emelje. Így lesz gazdasági tényezővé az általános választóijog, amely a közhatalomra való befolyást nem utolsó sorban a jövedelemeloszlás irányíthatása szempontjából keresi és így lesznek gazdasági tényezőkké a közületi akaratelhatározásra ható osztályenergiák is. Az áralakulás mögött tehát egyúttal a különböző társadalmi csoportok osztályenergiájának is teret engedő jövedelemeloszlási küzdelem rejlik.

A forgalmi gazdaságban mindeme befolyások azonban a piac mechanizmusán és az áralakuláson keresztül hatnak. Addig, míg a forgalmi gazdaság fennáll, a jövedelemeloszlásra csak a piac mechanizmusán keresztül hathatnak e tényezők. A piac törvényei öröködnék afölött, hogy minde befolyások a gazdasági feltételek szabta korlátokon belül érvényesüljenek. Az általános

árszínvonal mindenestre társadalmi küzdelmek és a társadalmi erőviszonyok befolyása alatt áll és a társadalmi erők kiegyensúlyozását is magában foglalja. E kiegyensúlyozódás azonban csakis a gazdasági feltételek szabta korlátokon belül lehetséges.

E korlátok legfőbb hatása az, hogy az egyes társadalmi osztályok hányadai egymással kölcsönös függésben állanak és adott gazdasági helyzet mellett egyes osztályok vagy csoportok hányadának minden növekedése más csoportok hányadának csökkenését jelenti. Ezt, mint már ismét gazdasági jelenséget, a classicusok és a nyomukban járó irányok is felismerték. Már *Ricardo* tisztán látta a jövedelemeloszlásnak a piac mechanizmusából származó egységességét, midőn a piaci törvényekből azt a következtetést vonta le, hogy a legmagasabb költségek törvényének emelkedése folytán a bérek névleges emelkedése dacára a társadalmi haladás előnyeit végeredményben a földbirtokosok élvezik emelkedő földjáraadék alakjában. *Rodbertus* és *Marx* is hasonló szempontból látják a jövedelemeloszlás egységét, csakhogy szerintük nem a földbirtokos, hanem minden tulajdonos és vállalkozó látja a gazdasági fejlődés eredményét és csupán a munkások maradnak meg a létminimumon.

E felfogások hibája az, hogy nem helyeznek elég súlyt a gazdasági élet statikai és dinamikai körülményeinek gondos szétválasztására. Amíg a társadalmi termelés összeredménye nem változik, addig kétségtelenül bármely osztály hányadának növekedése a többi osztály hányadának csökkenésével jár. Az általános árszínvonalba való bekapcsolódás hozza ezt magával. Ha p. o. akár valamely vám emelésével, akár monopolhelyzet teremtésével sikerül a tulajdonosoknak vagy a vállalkozóknak a piacon kedvezőbb helyzetbe jutni, akkor a munkások életszínvonalára száll alá, míg viszont akkor, hogy ha a munkások szakszervezkedése ér el nagyobb sikereket, a többi osztályok hányada fog súlyedni. Hasonlóképpen helyes a classicus iskola ama sarkalatos tétele, hogy a népesség gyarapodásával, ha az nagyjában változatlanul hagyja a közgazdaság productivitását, a munkásosztály hányada alacsony színvonalra van kárhozthatva. Helyes *O. Conrad** ama megállapítása is, — mely egyébként a socialisták felfogásától csak részleteiben különbözik, — hogy a járadékoknak a közgazdaság statikai állapota mellett való növekedése a munká-

* V. ö. *Otto Conrad*: Lohn und Reute. Lipcse és Bécs, 1909.

sok egy részének eddigi foglalkozásukból való kiszorítása és ezáltal a munkapiacon a verseny növelése útján a munkások hányadának csökkenéséhez vezet. Ez azonban csak addig áll, amíg a részesedési hányadok eltolódása a termelési feltételek változása nélkül megy végbe. Mihelyt a közgazdaság teljesítőképessége növekszik, természetesen minden hányad egyszerre is emelkedhetik.

Azokat a tényezőket tehát, amelyek az általános árszínvonal befolyásolják, gazdasági és társadalmi téren egyaránt kell keresnünk. Gazdasági téren a szükséglet, tehát a népesség száma és igényei, továbbá a közgazdaság teljesítőképessége, a termelési javak és energiák mennyisége és kihasználási foka az alaptényezők, melyek mellé sorakozik a közlekedés fejlettsége és a piacnak a verseny vagy a monopólium alapján való szervezete is, mely, mint tudjuk, a termelési javak kihasználási fokát és a cserefeltételeket egyaránt befolyásolja. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk az egyes osztályok politikai és gazdasági energiáját sem, mely egyrészt a törvényhozás befolyásával, másrészt pedig a piacon való egységes fellépéssel hatalmas tényezője lesz az áralakulásnak és a jövedelemeloszlással való összefüggésénél fogva az árszínvonal képződésének. *Ahol a járadékosok befolyása nagy, másképpen fog az általános árszínvonal alakulni, mint ott, ahol a demokratikus közületi szervezet a munkásosztály hatalmát tolja előtérbe.*

E tényezők bármelyike idézhet elő árszínvonalváltozást. Indulhat ki az tehát közvetlenül az áralakulás alaptényezőinek módosulásából, de kiindulhat a társadalmi viszonyok és energiák eltolódásából is, midőn p. o. a munkásosztály, vagy a földbirtokososztály befolyása akár közvetlenül a piacra, akár a politika közvetítésével a többi osztályok rovására növekszik. És indulhat ki végre az államháztartás helyzetének változásából, nagyobb államkölcsönök felvételéből vagy papírpénz kibocsátásból.

Az egyes gazdasági csoportok, illetőleg osztályok jövedelemeloszlási hányadának nagyobb eltolódása nem mehet simán végbe. Azok a csoportok, amelyek az ily eltolódások következtében életszínvonaluk leszorítására kényszerülnek, ezzel szemben ellenállást szoktak kifejteni. Az így előálló küzdelem kimenetelétől függ, hogy miképp fog a jövedelemeloszlás ismét egyensúlyba helyezkedni. Ez az árszínvonalváltozások hatásának tanulmányozását teszi szükségessé.

51. Az általános árszínvonal változásainak hatása a jövedelemeloszlásra.

Ha az általános árszínvonal változásaira minden jövedelem egyformán reagálna, vagyis, ha az árváltozások a járadékot, a munkabért vagy a vállalkozói nyereséget élvező felek helyzetét a piacon feltétlenül egyenletesen befolyásolnák, akkor jövedelemeloszlási szempontból az általános árszínvonal változásainak nem volna jelentősége. A pénzjövedelem igazi értelmét ebben az esetben is az árszínvonal adná meg, de a jövedelmek kialakulására az árváltozások közömbösek volnának. Minthogy azonban az egyes jövedelmi ágak visszaható képessége az árváltozásokkal szemben igen különböző, az általános árszínvonal változásai az azok megindulásának pillanatában fennálló jövedelemeloszlásban is eltolódásokat vonnak maguk után. Tekintettel arra, hogy az árszínvonal változásai pedig a gazdasági és társadalmi élet folytonos módosulásának következményei, azok hatásainak vizsgálata a jövedelemeloszlás tanulmányozásánál nélkülözhetetlen.

A megállapodott árszínvonal mindenkor egyensúlyhelyzetet fejez ki. Az jelenti, hogy a gazdasági és gazdaságpolitikai erőviszonyok adott pillanatban az általa jelzett csereviszonyokat hozták létre. A társadalmi, illetőleg gazdasági egyensúly helyzete is mindenkor küzdelemnek az eredménye. Mindenki minden rendelkezésére álló eszközzel azon van, hogy minél többet szerezhessen magának az élet örömeiből. Ez irányban a jog és a törvény számos korlátot tartalmaz. E kereteken belül bonyolódik le az a küzdelem, melyet a társadalom különböző osztályai, a mezőgazdák, az iparosok, a munkások, a közhivatalnokok stb. azért a hányadért folytatnak, mely nekik a társadalom termeléséből jut. Ez a küzdelem az, melynek eredménye az általános árszínvonal, mint ama csereviszonyok kifejezője, mely mellett a küzdő erők az adott gazdasági és társadalmi feltételek alapján többé-kevésbé tartós egyensúlyba jutnak. Ha az árszínvonal egy darabig állandó, ez annak a jele, hogy a társadalmi és gazdasági erők egyensúlyban vannak.

Az általános árszínvonal változása mutathat felmenő vagy lemenő irányzatot; az első az áremelkedés, a drágaság, a másik az ársüllyedés, depressio kora. Ez a megkülönböztetés természetesen a pénzre van ismét alapítva, melyben az árakat kifejezzük, mert lényegileg az általános árszínvonal változásai mindig az

árak egymásközt való eltolódásából állnak elő és csak a pénzhez, annak egységéhez viszonyítva lehet drágulásról vagy árdepressióról beszélni. A drágulás tulajdonképpen a *kicserélési arálynak az árúk javára és egyéb szolgáltatások és a jövedelmi egység rovására* való eltolódását jelzi, míg az *árdepressió az árúk rovására* való eltolódásokat jelent.

Az árak apró hullámvásai mindig előfordulnak, de ezek alig befolyásolják az általános árszínvonalat és a gazdasági számítás biztosságát nem zavarják, sőt az üzleti élet éberségét fokozzák. Ezeket az apróbb változásokat alig érzi hátrányosan a gazdasági élet. Ha azonban egyik vagy másik fontos és szélesebb körben fogyasztott cikkben jelentékenyebb árváltozások állanak be, már meg van a lökés az árszínvonal változására. Ilyenkor megindul a drágulási, vagy árdepressió folyamat.

Közgazdaságunk egyik legnagyobb hibája, hogy az általános árszínvonalban kifejezésre jutó gazdasági egyensúly meglehetősen labilis. Mint láttuk, a tényezők hosszú sorozatának van befolyása ezen egyensúly megváltozására és így az elég gyakran bekövetkezik. Szerencsére e befolyás gyakran csak lassan érvényesül és így a közgazdaság tényezőinek módjukban áll a megváltozott viszonyokhoz többé-kevésbé alkalmazkodni. Ez az alkalmazkodás az egyedüli ellenszere annak, hogy az általános árszínvonal módosulása a közgazdaság egyes elemeit ki ne forgassa életmódjukból.

Az árszínvonal minden jelentősebb változása bizonyos körök életszínvonalában változásokat idéz elő. Akár a gazdasági élet természetes, vagy technikai alapjának változása, akár pedig társadalmi átalakulások idézik elő az árszínvonal változását, az mindig azzal jár, hogy egyes körök életszínvonala emelkedik, másoké pedig süllyed. Hiszen az árszínvonalváltozás a jövedelmek azonos maradása mellett is érinti azok pénzértékét, vagyis a pénzérték eltolódása folytán az azokért megszerezhető jószágmennyiséget. Minthogy pedig az életszínvonal leszállítása ellen mindenki védekezni igyekszik, *minden árszínvonalváltozás jövedelemeloszlási küzdelmet indít meg.* A megszokott életszínvonalukban érintett osztályok ismét a régi alapon igyekeznek az egyensúlyhelyzetet visszaállítani. A súlyukban az új helyzet folytán nyerő társadalmi erők természetesen ennek ellenállanak és így minden nagyobb árszínvonalváltozás nyomában többé-kevésbé heves jövedelemeloszlási küzdelem indul meg. *Az új egyensúly-*

helyzet, mely a küzdelem eredményeképpen előáll, sohasem lehet ugyanolyan, mint volt a régi, és így teljesen a régi csereviszonyok helyreállítása sohasem fejezheti be az árszínvonalváltozás folytán megindult jövedelemeloszlási küzdelmet. Hiszen a régi helyzet csak akkor állhatna ismét egészen helyre, ha az erővisznyok ismét a régi egyensúlyhelyzetbe kerülnének. Az, hogy az árszínvonal megváltozása időt igényel, már magában nehezíti a régi viszonyok helyreállítását, mert idővel a gazdasági és társadalmi erőviszonyok mindig eltolódnak. Pedig az árváltozások szélesebb köre lassan szokott keresztülhatolni, s következménye nem lehet más, mint lassankint az összes árak megváltozása és végeredményben azután az egyes társadalmi rétegek életszínvonalának eltolódása.

Az az ellenállás, melyet az egyes társadalmi rétegek az életszínvonaluk leszállításával szemben kifejtének, rendszeren a termelési javak piacán érvényesül. Fokozódó követelések a kezükben levő termelési javak átengedésénél ugyanis az az eszköz, melylyel az érintett rétegek életszínvonalukat legjobban megvédelmezhetik. A közgazdaság egész szerkezetéből folyik ez. A termelői, keresői minőség az, melyben az ember, mint hivatása keretében, erélyét igazán kifejti; gazdasági gondolkodása és törekvése keresői minősége köré csoportosul. Fogyasztói minőségében szervezetlenségénél, piaci ismeretei hiányosságánál és nem utolsó sorban annál fogva sokkal szenvedőlegesebb szerepet játszik az ember, hogy hivatásában elfáradva nem akarja ekkor is feszült figyelemmel elrontani szabad idejét. Ezért fogyasztói minőségében az ember sokkal kevésbé képes ellenállni a piac esélyeinek mint termelői minőségében. Így azután a fogyasztói minőségben megérintett hatásnak termelői minőségére való átvitele és csak ez irányban fokozott bérkövetelés vagy fizetésemelési mozgalom alakjában érvényesítése útján hat az a nyomás, melyet a fogyasztási javak piacán érzett áremelkedés gazdaságára gyakorol. Ez adja meg e jelenségeknek jövedelemeloszlási szempontból való különös érdekességüket.

A változott árszínvonalhoz való alkalmazkodást illetőleg természetesen nem minden jövedelmi ág van ugyanabban a helyzetben. A tulajdoni jövedelemből élők, tehát azok, akik abból a járadékból élnek, melyet földjük vagy tőkéjük használatának átengedéseért kapnak, csak azáltal gyakorolhatnak közvetlen nyomást az áremelkedések előnyükre fordítása irányában,

hogy esetleg maguk is szélesebb körben látnak termeléshez és ezen az úton kényszerítik a vállalkozókat magasabb ellenérték fizetésére. A tőkésék nagyobb mozgékonyága azoknak ebben az irányban előnyt biztosít, de csak a nagytőkésnek, míg a kistőkésnek és a járadékosnak nincsen fegyvere a drágaság elleni küzdelemben. A szabadfoglalkozások nagyobb mozgékonyága itt is a keresettebb elemeknek megkönnyíti az ellenállást, míg a munkások és a tisztviselők védekezése csakis a szervezkedés útján lehetséges.

Mindez természetesen időt igényel és az idő mozzanata az, mely a drágulási folyamatot a vállalkozóra kedvezővé teszi. Ha valamely irányban egy drágulási hullám megindul, az természetesen elsősorban a vállalkozót érinti, ki a termelésnek és a piacnak egyaránt gócpontja. Ha e hullám olyan, hogy költségeit nem érinti, hanem csupán termékei értékét emeli, akkor természetesen szívesen fogja fogadni, de akkor sem érzi okvetlenül hátrányát, ha a drágulási hullám költségeit növeli. Ekkor ugyanis a mai gazdasági szervezet mellett annak továbbadását illetőleg a vállalkozó van a legkedvezőbb helyzetben, mert ő ismeri a piacot legjobban és mert a piaci felek nem hivatásos része, tehát azok, akik nem vállalkozók, az áremelkedéssel szemben, ha az nem túlságosan erős és hirtelen, kevésbé érzékenyek. Ez annak az említett ténynek a folyománya, hogy az ember fogyasztói minőségében rendszeren sokkal kevésbé gazdasági lény, mint termelői, vagyis keresői minőségében. Éppen ezért az áremelkedéseket a fogyasztási javak piacán többé-kevésbé megadással fogadják a felek és azok ellen csak közvetve védekeznek, igyekezvén termelői minőségükben azokkal szemben nagyobb igényeket támasztani, akik szolgálataikat igénybeveszik és így keresnek a pénzjövdelem növelésével a magasabb áráért kárpótlást. Ezt azonban, minthogy az ily folyamat kialakulása időt igényel, a vállalkozó csak később érzi meg és így közvetlenül gyakran — t. i. az olyan esetek kivételével, midőn az áremelés a fogyasztók körének nagyobb szűkülését jelenti — nagy előnyt húzhat azokból a drágulási hullámokból is, melyek költségeit emelik ugyan, de amelyeket fokozva sikerült továbbadnia.

Ha a gazdasági fejlődést behatóbban vizsgáljuk, ki fog tűnni, hogy az áremelkedések gyakoribbak és általánosabbak voltak, mint az árszínvonal lényeges süllyedései. Ha az elmélet helyesen

ítéli meg az árszínvonal eltolódásának folyamatát, ennek okát is tudnia kell megjelölni. Ez tényleg fenti elemzésünk után nem is ütközik nagyobb nehézségbe. Az áremelési irányzatnak mindenekelőtt azért van nagyobb kilátása arra, hogy keresztül hatoljon, mert minden árváltozás — bárhonnan származzék is — először is a vállalkozó kezén megy keresztül. A vállalkozó pedig ezeket az árhullámokat könnyen adja tovább és nem ritkán előnyére is fordíthatja.

Azonban az *árak emelkedésénél a vállalkozó előnyei sem korlátlanok*. Amint ugyanis a drágasági hullám erősebben kezd emelkedni és szélesebb körökre átterjedni, a vállalkozó is megérzi az áremelkedést, még pedig termelői minőségében. Ugyanazok, akik fogyasztói minőségükben a mai közgazdasági szervezet mellett nem tudtak életszínvonaluknak az árváltozás okozta eltolódásával szemben ellenállást kifejteni, *termelői minőségükben*, melyben az ember mindig erélyesebb, fokozott követelésekkel lépnek fel. A munkások magasabb bért követelnek és ezirányban felhasználják a rendelkezésükre álló eszközöket. Ha erőlködésük sikerrel jár, a vállalkozó termelési költségei emelkednek és elérvén azok továbbhárításának határát, melyet főképp a fogyasztói járadékok bizonyos részének absorbeálása szab meg, termékeik árával már feljebb nem mehetnek. A termelési javak tulajdonosai és a többi vállalkozók is fokozzák követeléseiket és, minthogy a termelés technikai és gazdasági folyamata bizonyos sorozatban köti össze a vállalkozókat, a termelés maga is egyre drágább lesz anélkül hogy ezért megfelelő kárpótlást lehetne már találni a fogyasztási javak piacán. A vállalkozók ugyanis a piacon csupán a felgyülemlett fogyasztási járadékokból és fogyasztási eltolódásokból meríthetnek. Az ezek által szabott határon túl nem emelhetik az árakat a kereslet összehúzódása nélkül. Nyereségük addig nagy, míg az áremelés a termelési költségek emelkedésével nem kapcsolatos. Mihelyt azonban a termelési javak piaca is megmozdul, költségeik emelkednek és így nyereségük csökken. Termelési költségeik emelkedésével és a vállalkozásra csábító nagyobb nyereségek csökkenése folytán a verseny élesedése mellett az áremelkedésből eleinte húzott hasznuk egy részéről le kell mondaniok. A helyzet tisztulása, az új piaci helyzet áttekintése, a fogyasztásnak, ahol lehet, az illető cikktől való elfordulása és más irányba terelődése idővel szintén csökkenti a vállalkozó nyereségét és

mire az új egyensúlyhelyzet helyreáll, e nyereség erősen megcsappan.

Az általános árszínvonal változásainak tanulmányozása élesen megvilágítja a vállalkozói nyereség valódi természetét. Az árkülönbségekből származó tipikus jövedelem gyanánt mutatja azt be, mely az árváltozások korában lép legjobban előtérbe. Az árak átalakulása az a kor, mely e jövedelmi ágnek leginkább kedvez.

Ezekből világosan kitűnik, hogy az árszínvonal változásai mily magas fokban tekintendők jövedelemeloszlási folyamatnak. Eltekintve attól, hogy már maga a kiindulási pontjuk is fekehtik e téren, amidőn akár a munkásosztály fokozódó követelése, akár valamely közvetlenül a jövedelemeloszlást érintő gazdaságpolitikai intézkedés adja meg a lökést a drágulási folyamat megindulására, kihatásuk mindig a jövedelemeloszlás terén érvényesül, mert a fogyasztói minőségben megérzett áremelkedésekért mindig a termelési javak piacán igyekszik magát a gazdasági tényezők érintett része kárpótolni. De megindíthatja a folyamatot a közvagyonosodás emelkedése is, amennyiben a felgyülemlett fogyasztói járadékok mint emelkedő kereslet jelentkezően, az előidézett áremelkedések más osztályok életszínvonalát jelentékenyen befolyásolhatják és így jövedelemeloszlási küzdelmekhez vezethetnek. A nyugodt, állandó árszínvonal mutató idők a biztos számítás és a fogyasztói járadékok keletkezésének korszakai, míg a drágaság kora a vállalkozók érvényesülésének kedvez, mert részükre a fogyasztói járadékok egy részének magukhoz vonását teszi lehetővé.

Az általános árszínvonalnak a drágasági hullámok által való felcsigázását és az áraknak a jövedelmek idővel bekövetkező fokozása által az ily hullámok előtti állapotnál magasabb összegekben való kifejezését nemcsak a vállalkozók érzik előnyösen. Amint láttuk, az ő előnyük inkább átmenőleges és az egész árszínvonal felhangolása után nagy részben, sőt néha egészen is eltűnik. Ezzel szemben a tulajdon lassabban érzi meg a drágulás előnyeit, de azok a tulajdonosok osztályai számára biztosabbak és állandóbbak. A tulajdon használatáért nyerhető ellenérték a vállalkozásban az áremelkedéssel beálló jövedelmesség folytán szintén emelkedik, de emelkedik főképp a tulajdon állagának értéke. A vagyon emez értékemelkedése azonban, minthogy az árak emelkedése a pénzérték súlyedésével jár, csak

azokra a vagyontárgyakra szorítkozik, melyek állagát nem a pénz teszi, illetőleg, amelyek, mint a részvények, a vállalkozással közvetlen kapcsolatban állanak, míg a pénzben fekvő vagyon ellenkezőleg elértéktelenedik, azaz értékében veszít. A vagyonnak az árszínvonalemelkedés okozta értéknövekedését az akkori tulajdonos teljes mértékben élvezi és a vagyonnak vagy egyes részeinek elidegenítésénél pénzben bevételezi. De ez a vagyontértékemelkedés csak az árszínvonal felcsigázódása korában birtokoló tulajdonosok előnyére szolgál. Mindaz ugyanis, aki ezután szerez magának föld- vagy tőketulajdont, kénytelen a hozadék-képességének pénzben kifejezve megnövekedett összegének megfelelő ellenértéket fizetni. Aki a föld pénzben kifejezett hozadékának emelkedése után vásárol birtokot, vagy aki egy kedvező árconjunctura után vásárol részvényeket, azokért már többet kénytelen fizetni és így azok az ő számára már a befektetett összeghez viszonyítva nem képviselnek oly jövedelmet, mint arra nézve, aki még az alacsonyabb árak mellett vásárolta a földet vagy a részvényt. Ezt a jelenséget, mely ez irányban mintegy a közgazdaság automatikus védekezése az áremelkedések által a tulajdonnak biztosított túlsúlylyal szemben, a *járadékok tőkésítésének* nevezzük. Lényegében e jelenség semmi egyéb, mint a termelési javak értéktörvényének közvetlen folyománya, mert az emelkedett hozadék gazdasági beszámításából áll elő.

Míg az áremelkedések irányzata nagyjában általában kedvez a vállalkozó osztálynak, addig az ársüllyedés a legközvetlenebbül megtámadja jövedelmét és az ily árhullámokkal szemben való védekezés jelentékeny nehézségekbe ütközik. Ezért az ársülyesztő hullámokat mai gazdasági szervezetünk nehezebben adja tovább, mert egyébként is a vállalkozás láncolatot kapcsolatainál fogva, az árdepressiók a vállalkozók bizonyos sorozatára költségmegtakarítást és ezzel egy oly tényezőt jelentenek, melyből nem akkor van nyeresége a vállalkozónak, ha azt mint a drágasági hullámokat, fokozva továbbadja, hanem akkor ha magának tartja.

Ezért érvényesül gazdasági rendünkben könnyebben az áremelkedés; az árdepressiót ellenben nehezebben engedik általánosulni a piaci viszonyok, melyek a vállalkozónak ott oly számottevő befolyást engednek. A felfelé való alkalmazkodás egyébként könnyebb is, mert a termelői osztályok közös érdeke lévén az áremelkedés továbbhárítása, az összes termelői körök könnyebben tudják azt követni, míg az ársüllyedési irányzatot

egyes termelők feltartóztatják és így az egészen az először érintett osztály vállát nyomja, miáltal egyes termelői osztályok érdekeit igen erősen sérti. Így p. o. a gabonarak süllyedése a múlt század kilencvenes éveiben az európai birtokososztály életszínvonalát fenyegette, mert a földből folyó jövedelmet leszállította anélkül, hogy azok az árak is követték volna a süllyedő irányzatot, melyeket szükségleti cikkeiért a birtokososztálynak fizetnie kellett. A vállalkozóknak ugyanis épp oly kevéssé állott érdekükben a gabonaárak süllyedésével megindult olcsóbbodási folyamatot általánosítani, mintahogy a munkásosztálynak sem jutott eszébe a kenyér olcsóbbodásával alacsonyabb bérrel beérni. Minthogy életszínvonalukat ily árdepressziókkal szemben az érintett termelő körök nehezen tudják megvédeni, ily irányzatok ellen nem ritkán a gazdasági politika segélyéhez folyamodnak, és pedig sikeresen. És tényleg, addig, amíg közgazdaságunk azon elven alapszik, hogy a termelők előlegezik a termelési költségeket, melyeknek az általuk elért árban meg kell térülniök, a jövedelmükben erős ársüllyesztő hullámok által megtámadott termelési ágak megtartására alig marad más segédeszköz, mert a közgazdaság teste automatikusan az ily ársüllyesztő hullámokkal szemben, amint láttuk, nem tud védekezni. Mondanunk sem kell azonban, hogy az ársüllyedés által érintett termelői osztály e segédeszközhöz nemcsak akkor fog folyamodni, ha igazán költségeinek megtérülését veszélyezteti az ársüllyedés, hanem a védekezés emez eszközét fogja keresni az ársüllyedés által előbbi jövedelmében előidézett minden csökkenéssel szemben. Emez elméleti megfontolásokban van a vámpolitika elméletének magva.

52. Az árszínvonal változásának mérése.

Egy adott árszínvonal a fentiek értelmében mindig az osztályok bizonyos életszínvonalát jelenti, az árszínvonal minden számbavehető változása tehát az életszínvonal megváltozását vonja maga után. Ennek felismerése már régóta érdeklődést keltett az árváltozások megfigyelése iránt és számos kísérlet történt az árváltozások mérésére. E változások mérése azonban igen nehéz. Az árszínvonal ugyanis a szóba jövő cikkek sokaságánál és az egyes cikkek sokféle minőségénél fogva csak igen tökéletlenül ölelhető fel. Számtalan árú sokféle minőségére kell

kiterjeszkednie annak, aki csak hozzávetőleges pontossággal is megakarja közelíteni a feladatát. E mellett az egyes árúknak, mint az életszínvonal tényezőinek igen különböző jelentőség jut. A gabona és a szekfűszeg vagy a vanília árváltozásának természetesen távolról sincsen egyenlő jelentősége és így minden olyan összeállítás, mely ezek árait egyenlően állítja egymás mellé, a tévedések egész sorozatát rejti magában. Pedig ily összeállítások nélkül az árszínvonal ágas-bogas alkotmányát sohasem lehet áttekinthetővé és egységes megítélés tárgyává tenni. Az árszínvonal elemeinek nagy száma lehetetlenné teszi nagyobb-szerű összefoglalások nélkül csak némileg is áttekinthető képet nyerni az árszínvonal változásairól.

De az ily összeállítások elkészítése ismét számos kérdést és megannyi nehézséget hoz a felszínre. Természetesen első feltevése az árak megfelelő felvételében, megállapításában van és itt mindjárt az a fontos kérdés merül fel, a kis- vagy a nagyforgalom árait vegyük-e alapul? E nehézség azzal elhárítható, hogy külön lehet szólni a kicsinyben és a nagyban való eladás áraitól. Nehezebb már megmondani átlagárról vagy pedig bizonyos napra szóló árakról készítsük-e összeállításunkat? Már igazán alig legyőzhető nehézséget támaszt azonban az árúk minőségének nagy sokfélesége. Ugyanazon árúnak sokszor nagyon sokféle és árban erősen különböző minőségei használatosak és gyakran majdnem lehetetlen kellő alapot találni arra, hogy melyik minőséget vegyük összeállításunkban alapul. Természetesen oly megoldásra nem lehet itt gondolni, hogy az összes minőségeket figyelembe vesszük, mert az adatok összefoglaló képére kell törekednünk, melyet azok sokasága könnyen veszélyeztet. Még számos más körülmény is sokszor jelentékeny eltéréseket okoz az árakban, így p. o. a piac helye, amennyiben nagyvárosban mások az árak mint kisvárosban, vagy éppen falun, sőt a nagyváros különböző kerületeiben is jelentékeny eltérések tapasztalhatók az árak tekintetében. Mindezek a körülmények az áttekinthetőség érdekében figyelmen kívül kell, hogy maradjanak, mi azonban természetesen az ily összeállításokból élénk táruzó kép és a valóság közötti hasonlóságnak rovására történik.

Az ismételt kísérletek, melyeket a kérdés bonyolult voltától és a nehézségektől vissza nem riadó kutatók óriási szorgalommal végeztek, a nyert áradatok egységesítésére és áttekinthetővé

tételére törekedtek elsősorban. Miután egyes cikkek, főképp a gabona árváltozásainak megállapítására már régebben történtek kísérletek, *Tooke és Newmarch* egy nagyszabású ártörténetet tettek közzé, melyben az árak változását általában megkísérelték jellemezni. *Newmarch* a feladatnál a változások feltüntethetése végett a kiindulási pontnak 100-al való egyenlősítéséhez, a változásoknak pedig az így választott árak mértékében való kifejezéséhez folyamodott. *Jevons* 39 cikkekre számította ki az 1845—1862-ig terjedő időre az árak változását; az egyes évekre nézve átlagot számított ki a figyelembevett cikkek áraiból. Így keletkeztek oly számok, melyek egy kiindulási év, vagy hosszabb időpont árait 100-al egyenlősítve, az illető év árváltozásait igyekeztek visszatükrözni. Az ily számokat *jelző számoknak* (index-number) nevezzük.

Newmarch és Jevons munkáját folytatva, egy tekintélyes londoni folyóirat, az *Economist*, azóta közli 22. cikk árait, melyeket az 1845—1850-ig árszínvonalhoz, mint kiindulási ponthoz hasonlít. A 22 cikk árát a kiindulási évekre 100-al egyenlősítvén és ezeket összegezvén, 2220 körül ingadoznak átlagai. Az ugyan, hogy az összes cikkek árait újból átlagba vonjuk össze, nem szükséges, mert az egyes cikkek átlagainak összege is szépen mutatja az árszínvonal változásait. Az *Economist* árai mindig az illető év január 1-ére vonatkoznak. *Sauerbeck* 48 nyersanyag árát dolgozta fel, melyeket az 1867—1877. évtized árátlagához viszonyított, mint amelyben a XIX. században az árak legmagasabban állottak. Ő már heti és havi átlagokra alapította számításait. Németországban *Soetbeer* 100 hamburgi nagykereskedelmi cikk nagybani árait dolgozta fel. Kiindulási pontul az 1847—51. éveket vette, mely időszakot 100-zal egyenlősítette. Munkáját *Conrad* folytatta a *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*-ban téve közzé továbbra is a hamburgi árakat.

Az angol kereskedelmi hivatal, a *Board of Trade* újabban nagy erélyvel karolta fel az árstatisztikát és *Sauerbeckre* támaszkodva lehetőleg az ő tőle kiválasztott cikkeket veszi kiindulási pontul. Adatait az 1900 évre vonatkoztatja. E hivatal adatai már u. n. *mérlegelt átlagok*, vagyis az egyes cikkek különböző jelenségét a fogyasztási adatok alapján már figyelembe veszik. Eltekintve azonban attól, hogy az egyes árúkból fogyasztott mennyiség csak nagy nehézséggel állapítható meg, a tapasztal-

lat az mutatja, hogy a mérlegelt átlagokon nyugvó indexek alig különböznek az egyszerű átlagok alapján nyert indexektől.*

Hazánkra vonatkozólag ily jelzőszámok még hiányzanak. A külforgalom adatai segítségével vételével az osztrák-magyar szerződéses vámterületre vonatkozólag *Jankovich Béla* számított ki ugyancsak a *Sauerbeck*-féle módszerhez alkalmazkodva indexszámokat, melyek tehát a *Sauerbeck*-féle 45 cikkre vonatkoznak és az 1867—1877. évtizedhez vannak hasonlítva.**

Nagyszabású az a munka, melyet az amerikai hivatalos statisztika az árák változásának mérésére megindított. Igen széleskörű adatgyűjtés eredményei e számítások, melyek az 1890—1899. éveket veszik alapul.

Az az indok, mely az árszínvonal változások tanulmányozása felé fordította a figyelmet és az árszínvonal áttekintésére irányuló törekvésekre vezetett, a pénz objektív csereértékének változása volt, melyet ily módon akartak mérni. Ez vezette *Tookeot* és *Newmarchot*, *Jevonst* és azóta is számos kutatót e kérdés vizsgálatánál. Az angol bankaktának az 1797—1819-ik időszakban történt felfüggesztése, továbbá az amerikai és ausztráliai aranybányák felfedezése által a pénz értékében előidézett változások tanulmányozása állott a jelző számok készítésénél előtérben és ma is elsősorban a pénz objectív csereértékének változása irányítja legtöbbször az érdeklődést az indexszámok felé. Az 1900. év körül beállott áremelkedések és az azokhoz fűződő eszmecserék tették azokat nálunk is szélesebb körökben ismertté.

Vajjon tényleg visszatükrözik-e az indexszámok a pénz vásárló erejének változásait? A fizetési erő tartalmát az árák adják meg. Ha az árák változnak, változik a fizetési erő is, azaz változik a pénz objectív csereértéke. Ha tehát két korszaknak ugyanabban a pénzben kifejezett árainak indexeit összehasonlítjuk, akkor ebből a pénz csereértékének változása irányít kétségtelenül megállapíthatjuk. Ez természetesen csak nagyon általános képét nyújtja a pénzérték fejlődési irányának és az

* Ezt *Cassel* is megállapítja, ki újabban igen behatóan foglalkozott az árszínvonal mérésének kérdésével. V. ö. *Theoretische Socialökonomie*, Lipcse, 1918.

** A különböző indexszámok lelkiismeretes áttekintését nyújtja *Laughlin*. *The Principles of Money*. London, 1903. c. munkája VI. fejezetében. (Tables of prices.)

indexszámokból csak akkor tűnik ki, ha számos árucikknek az ára változik ugyanabban az irányban. Az indexszámokban ugyanis az áremelkedések és árcsökkenések, melyek az egyes áruknál bekövetkeznek, bizonyos fokig egymást ellensúlyozzák, és csak az általános irányzat jut azokban kifejezésre. Ez megfelel teljesen annak, hogy a pénz csereértéke is tulajdonképpen nem összesített és egységes jelenség, hanem közelebbről tekintve mindmégannyi viszonyszámot foglal magában, ahány jószágról van szó. Ennek megfelelően a pénz objectiv csereértékének lényegileg épp oly kevéssé van egységes kifejezése, mint az általános árszínvonalnak, amely számtalan viszonyszámból tevődik össze. Ennek dacára beszélhetünk a pénz objectiv csereértékének egy irányban való változásáról, ami azzal egyértelmű, hogy a fontosabb cikkek megszerzési feltételei egy irányban változtak, vagyis, hogy a fontosabb szükségleti cikkek megszerzéseért egyaránt több vagy kevesebb vevőerőt kell feláldozni. Ezt a változást hozzák kifejezésre az indexszámok.

Az ellen tehát az előadottak értelmében nem lehet kifogást emelni, ha az indexszámokat a pénz objectiv csereértékében beállott változások mértékének tekintjük. Ezzel azonban sokkal kevesebbet mutatnak azok, mint általában hinni szokás. *Ami voltaképpen az árváltozásokban bennünket érdekel, az nem pusztán a pénz objectiv csereértékének, hanem magának az életszínvonalnak a változási iránya.* Ezt az indexszámok legalább is általánosan elterjedt alakjukban nem képesek kifejezésre juttatni. A pénz objectiv csereértéke egy egyszerű piaci jelenséget fejez ki, t. i. azt, hogy a pénzegységgel adott időpontokban a javak milyen mennyisége áll szemben, vagy fordítva a javak bizonyos mennyiségeért milyen vevő-erőmennyiségeket kell feláldozni. Ezzel szemben az életszínvonal a cseregazdaságban nemcsak a pénzegység objectiv érvényét, hanem egyúttal az egyes osztályoknak jutó pénzegységeket is feltételezi és a kettő egymáshoz való viszonyában áll. A pénz objectiv csereértékének változásai az életmód változásainak tehát csak az egyik tényezőjét teszik és a valóban bekövetkező változás csak akkor lesz ismeretes, hogyha azzal a változással is tisztában vagyunk, amely azokban a pénzmennyiségekben végbemegy, amelyek felett az egyes osztályok rendelkeznek. *Az életszínvonal változásáról tehát csak akkor lehet képet nyerni, ha a pénz csereértékének változása mellett a jövedelmek változását is figyelemmel kísérjük. Az árindexek*

mellé jövedelmi indexet kell állítani. Ez egyébként az általános árszínvonalról adott magyarázatunkból is következik.

Angliában és Amerikában ebben az irányban történtek kísérletek. Az angol kereskedelemügyi hivatal éppúgy, mint az amerikai munkaügyi hivatal, nemcsak a nyersanyagok és fogyasztási javak áraiból állapít meg indexet, hanem a munkabérek fejlődéséből is, sőt az amerikai munkaügyi hivatal még ennél is tovább megy és a cseregazdaság jelenségeinek körét túllépve, a munkaidő indexét is közli. Az angol és amerikai felvételekkel az az út már meg van jelölve, amelyen az indexszámok tökéletesítése és arra való alkalmassátétele történhetik, hogy azok ne csak a pénz objectív csereértékének változásait mutassák, hanem igazán az életmód alakulásának változásaira is engedjenek következtetést vonni. Eddig azonban ezek a felvételek is a feleúton megállottak, amennyiben az árindexek mellett csupán bérindexeket tüntetnek fel, holott akkor, ha nemcsak a munkásosztály életszínvonala iránt akarunk tájékozódni, az egyéb jövedelmek változásainak indexeit is ismernünk kell. Persze ennek egyes irányokban majdnem legyőzhetetlen gyakorlati nehézségei vannak.

Az indexszámok hiányai az életszínvonal változásainak megvilágítását illetőleg egy másik, az indexszámok általánosító természetével szemben a részletmunkából kiinduló módszert toltak előtérbe. Ez a módszer a *háztartási statisztikai felvételekben* áll. E módszer különböző háztartások bevételi és kiadási tételeinek összegezése alapján indul el, és számos háztartás sok éven keresztül eszközölt bevételei és kiadásai alapján igyekszik azokról a változásokról képet nyújtani, melyek az egyes osztályok életmódjában végbementek. Természetesen a tömegekből csak egyes eseteket lehet kiragadni és ezért ez mindig csak repraesentatív statisztika marad. Mindamellett a felvétel módszere már nagyon tökéletesedett. Az első felvételek egyszerű szóbeli tudakozódáson és hozzávetőleges bemondásokon alapultak. *Le Play* és *Schnapper-Arndt* voltak az elsők, kik egyes családok életmódjának részletes leírásával igyekeztek megmutatni, hogyan lehet e módszert kibővíteni. *Engel* a családok összetételének különböző voltának zavaró hatását kísérlete meg kiküszöbölni, azáltal, hogy az újszülött gyermek fogyasztását választotta kiindulási pontul és az így nyert mértékben — melyet *Quetelet* statisztikusról *quetelet* nevezett — fejezte ki a felnőttek fogyasztását; eszerint a

felnőtt férfi fogyasztása 3.5, a felnőtt nő fogyasztása pedig 3 egység. *Rubin*, dán statisztikus a felnőtt férfi által szükségelt kalóriákból indul ki és az 1907. évi széleskörű német felvétel is erre az alapra helyezkedik. Magának a felvételnek a módja főképpen a megfigyelési időszak kitolásával, — legalább is egy éven át való pontos könyvvezetést kíván ma a háztartási statisztika, — továbbá a könyvvezetésnek a felvételt irányító hivatal részéről való ellenőrzésével tökéletesedett. Az 1911. évi bécsi felvétel, melyet *Schiff* irányított, mutatja be egy ily gondos felvétel eredményeit.*

E felvételeket folytonosságuk hiánya folytán árstatisztikai célokra eddig csak kevésbé lehetett felhasználni, pedig kétségen kívül ebben az irányban is nagy a használhatóságuk. Amerikában erre újabban nagyszabású kísérlet történt.

Az indexszámok inkább az általánosítás, a háztartási statisztikák ellenben a részletmunka útját választják. A nagy vonásokat az indexszámok képesek jobban megvilágítani, míg a részleteket a háztartási statisztikák jobban hozzák kifejezésre. A túlságos általánosítás azzal a veszéllyel jár, hogy mellette lényeges változások is figyelmen kívül maradnak, míg a részletekbe való hatolás lehetőleg sokat ölel fel, de az áttekintést igen megnehezíti. Minél részletesebbek lesznek az indexszámok, annál inkább elveszítik az általánosítás előnyeit, viszont minél nagyobb összesítéseket készítünk a háztartási statisztikákból, annál inkább elvész azoknak az előnye, mely éppen a részletek kifejezésre juttatásában áll. Ez is mutatja, hogy oly problémáról van szó, mely tökéletesen sohasem oldható meg, mert a hiba az emberi agy befogadóképességének határaiban van; e határok állják útját annak, hogy tisztán áttekintsünk olyan változásokat, amelyek csupa viszonyszámban jutnak kifejezésre.

53. A pénz és az általános árszínvonal.

Az általános árszínvonal jövedelemeloszlási szerepére vonatkozó összes fejtegetéseinkből kitűnik, hogy az a körülmény, melynélfogva a jövedelmek pénzben keletkeznek, nagy befolyást nyer a jövedelemeloszlás folyamatára. Indokolt tehát annak a

* L. *Wirtschaftsrechnungen und Lebensverhältnisse von Wiener Arbeiterfamilien in den Jahren 1912 bis 1914. Erhebungen des k. k. Arbeitssatischen Amtes im Handelsministerium. Wien, 1916.*

kérdésnek a feltevése, vajjon a pénz oldaláról is indulhatnak-e ki árváltozások?

Ennek kutatásával a pénz mennyiségi elmélete kapcsán fent felvetett, de a jövedelemeloszlással való összefüggése folytán elhalasztott kérdés fonalát vesszük ismét fel. A pénz ugyanis csak mennyiségének változása által gyakorolhat befolyást az árakra és így, miután mint tudjuk, a pénz mennyisége a pénz csereközvetítői jellegéből kifolyólag nem gyakorolhat befolyást az árakra, csak az lehet kérdés, vajjon a pénz jövedelemeloszlási szerepében sem lehet-e forrása az árak változásának.

Ha erről az oldaláról akarjuk a kérdést megközelíteni, akkor először is közelebbről meg kell világítanunk a fizetési erők lényegét. A pénz, mint a fizetési erő megtettesítője, jövedelemeloszlási vonatkozásában az állam és a társadalom által szentesített követelési jog a társadalmi termelés bizonyos hányadára. *A fizetési erő lényegét tehát nem a pénz, hanem a társadalmilag elismert jogcím alkotja.* Ennek csak általános megjelenési formáját és mértékének kifejezőjét képviseli a pénz mint fizetési eszköz. A fizetési erő azonban egyrésztől közvetlenül pénzben jelenik meg, másrésztől a pénz akkor is szerepel a fizetési erő mellett, ha az a pénz közbenjövete nélkül keletkezik, mert mértékét akkor is pénzben, mint általános érték kifejezőben fejezik ki. A pénz tehát első sorban a jövedelemeloszlás folyamatában, mint a fizetési erő megtettesítője, és értékének kifejezője szerepel, és e szerepköre egészen hasonló ahhoz, amelyet az áralakulásnál betölt. Itt is, ott is forgalomtechnikai hivatást teljesít, melynélfogva az értékalakulásba be nem folyhat. A pénznek a fizetési erővel kapcsolatos szerepe mégis némileg eltér az áralakulás terén játszott szerepétől, amennyiben itt annak minősített, ezen utóbbi szerepére felépített funkciójával állunk szemben. A pénz, mint az áralakulás tényezője, az árak kifejezője adja meg a fizetési erőnek az igazi tartalmát, amely éppen azért, mert a pénz igazi forgalomtechnikai eszköz és az értékeknek csak kifejezője, de azok lényegét magában nem foglalja, csak a pénz piaci hatálya, objectív csereértéke által van tartalmilag megállapítva.

Az a kérdés, vajjon a pénz jövedelemeloszlási szerepe is kizárólag a forgalomtechnikai térre szorítkozik-e, annak tisztázásával dől el, hogy a fizetési erők keletkezésénél a pénz játszik-e egyáltalában szerepet és ha igen, milyent? Az általános árszínvonalat ugyanis a jövedelmekben kifejezésre jutó társadalmi

erők egyensúlyának ismertük fel. Minthogy a jövedelmek forgalomgazdasági szempontból vevőerők összességének mutatkoznak, az általános árszínvonal egyúttal a vevőerők egyensúlyhelyzetét is jelzi. Ha tehát a pénz keletkezése nemcsak fennálló vevőerők kifejezésére szolgálhat, hanem maga is teremthet új vevőerőket, akkor az árszínvonalat is befolyásolnia kell.

Minthogy a jövedelmekben foglalt vevőerők határozzák meg a termelés eredményén való osztozást, gazdasági rendünk egyik fölve, hogy a fizetési erők keletkezése csak javak vagy szolgáltatások átengedése útján történjek. Ezen elv fölött az államhatalom gondosan őrökdi, mert rajta nyugszik a gazdasági erők egyensúlya. A fizetési erőnek a szóbanforgó elv megsértésével való szaporítása a közgazdaság egyensúlyát azért bontaná meg, mert az — amint láttuk — a fizetési erők és a javak egyensúlyán nyugszik. Ezért a fizetési erők szaporítása, amennyiben az nem a javak és szolgáltatások mennyiségének gyarapodásából áll elő, egyesek osztozási jogcímének az erős növelésével a közgazdaság adottnak feltételezett termelési eredményének más elosztását vonja maga után. Ha ez nagy mértékben történik, akkor a javak és a szolgáltatások kölcsönös kicserélésére felépített közgazdaság alapjai meginognak. Minthogy a pénz birtokának fizetési erőt tulajdonítunk, és így a pénz bírása magában részesedési jogcím tartalmaz a társadalmi termelés egy, a piaci helyzet által adott hányadára, a fizetési eszközök gyarapítása bizonyos feltételek között a fizetési erők gyarapodását is maga után vonhatja. Ezért kell az államnak a pénznek magánosok által való teremtését üldözni, ha fenn akarja tartani annak az elvnek az érvényét, hogy csak a javak és szolgáltatások kicserélése alapján szabad fizetési erőnek keletkezni. A fentiekben említett forgalomtechnikai okokon kívül ez a főoka annak, hogy az állam a pénzhamisítást tilalmazza és üldözi. A pénzhamisítás ugyanis a nemzeti termelés eredményében való részesedési jogcímeknek magánosok által való és a forgalomban meg nem indokolt teremtése. Ha a pénz tisztán forgalomtechnikai eszköze volna a jövedelemeloszlásnak, akkor a pénzről szóló fejezetben előadott indokokon kívül más okból nem kellene a pénznek magánosok által való kibocsátását hamisításnak bélyegezni.

A jövedelemeloszlás terén tehát a pénz kettős szerepet játszik. Egyrészt tisztán kifejezője és megtestesítője a fizetési erőnek és mint ilyen e téren is egyszerű forgalomtechnikai eszköz.

Másrészt azonban a pénz bizonyos körülmények között nemcsak kifejezője, hanem keletkezési alapja is a fizetési erőnek. Milyen körülmények között keletkezik a pénz keletkezésével új fizetési erő?

Hogy ezt megértsük, egy adott árszínvonalból kell kiindulnunk, melynek a pénzjövedelmeknek is egy adott színvonala felel meg. Az állam, mint a pénzverés és kibocsátás ura a közgazdaság adott helyzetébe van bekapcsolva, amennyiben gazdasága számára a szükséges anyagi eszközöket, vagy a magángazdaságokhoz hasonló tevékenység útján, vagy pedig azoktól fizetési erőnek adók útján elvonásával szerzi meg. Amidőn gazdaságát így szintén aláveti annak az elvnek, hogy vevőerő csak javak keletkezésével jöhet létre, pénzkibocsátásának a pusztá forgalomtechnikai hatást biztosítja, mert azzal új vevőerőket nem teremt. Mihelyt azonban a pénzkibocsátás nem ezen az alapon történik, hanem az állam pénzt bocsát forgalomba, mely már nem a közgazdaságtól elvont vevőerők kifejezésére szolgál, új vevőerőket teremt és azáltal a jövedelmek egyensúlyát megbontja. *A pénz tehát új vevőerőket teremt, mihelyt pénz keletkezik, anélkül, hogy a forgalomgazdaság árúoldalán levő feltételek megváltoztak volna, vagy pedig a pénzkibocsátás nagyobb mértékben történik, mint ami a gazdasági élet árúoldalán végbemenő változásoknak megfelelne.*

Minden olyan pénzkibocsátás, amely a megnövekedett termelőképességnek és abból folyólag gyarapodó forgalomnak felel meg olyan természetű, mintha az magából a közgazdaságból nőne ki; így van ez p. o. a váltópénz kibocsátásánál, és addig, amíg az üzleti élet szükségleteit felül nem múlja, a bankjegyek kibocsátásánál is. Utóbbiak ugyanis a közgazdaság rendes menetéből keletkező vevőerők előlegezését jelentik és mindaddig a közgazdaság egyensúlyát meg nem bontják, amíg a kibocsátásuk alapjául szolgáló számítások beválnak és a várt javak tényleg keletkeznek. Azok a pénzmennyiségek azonban, amelyek ezen túljutnak a forgalomba, olyan fizetési erőket teremtenek, amelyek a közgazdaság fejlődése által nincsenek indokolva, amelyeknek tehát nem felel meg a termelés gyarapodása. Ezek mintegy kívülről, nem magából a közgazdaságból keletkező vevőerők és éppen ezért az a pénzmennyiség, amely ezeket létrehozza, hatásában nem maradhat meg kizárólag a forgalomtechnika területén. Ez a vevőerő a nemzeti jövedelmen való osztozás jogcímeinek növelését jelenti, még pedig anélkül, hogy a nemzeti termelés maga gyarapodott volna. Ezzel természetesen azok helyzete jelen-

tékenyen megváltozik, akiknek jövedelemeloszlási jogcímeit az új pénzmennyiségek növelték. Ezek a jövedelemeloszlási jogcímek képviselik ugyanis a mai közgazdaságban a közgazdaság és a magángazdaságok közötti kapcsolatot, mert a vevőerők határozzák meg a cserére alapított gazdasági rendben azt a súlyt és azt a hatalmat, amely a közgazdaságban az egyes magángazdaságoknak jut. Azok a magángazdaságok, amelyek új jövedelemeloszlási címleteket kaptak az új pénzmennyiségekben, befolyásosabbak lettek a közgazdaságban az által, hogy az új vevőerőben a piacon fokozott ellenértékeket képesek nyújtani.

Ez az erőgyarapodás közvetlenül csak az érintett magángazdaságoknak a piaci helyzetre vonatkozó ítéletét változtatja meg. Az illető gazdaságok számára ugyanis a piaci javakért, az árúért cserébeadandó vevőerő értéke, amint röviden mondani szoktuk, a pénz értéke megváltozik. Ez utóbbi kifejezés azonban könnyen félreértésre adhat okot, mert a pénz vásárló ereje, a pénznek úgynevezett objectív csereértéke pusztán az egyes magángazdaságok ítéletének megváltozása folytán meg nem változhatik. Ami változást szenved, az csak az illető gazdaságoknak a pénzről saját vagyoni helyzetük megváltozásával, de egyúttal a piaci helyzet változatlan maradásának feltevése mellett való módosulása. Ha azt a jelentőséget, amelyet egyrésről a pénz piaci erejére, vagyis vásárlóképességére, másrésről pedig a fizetési erőből rendelkezésünkre álló mennyiségre való tekintettel a pénznek tulajdonítunk, a *pénz subjectív csereértékének* nevezzük, akkor azt kell mondanunk, hogy a pénz subjectív csereértéke az, ami objectív csereértékének egyelőre érintetlenül maradása mellett megváltozik.

A *pénz subjectív csereértéke megváltozásának oka* tehát, amint a fentiekből kitűnik, *nem magában véve a pénz mennyiségének gyarapodása, hanem az új vevőerők keletkezése.* Hogy a pénzegységnek, mint vevőerőnek, mi az értéke, az nem attól függ, hány darab meghatározott értékű érme vagy bankjegy van egyesek birtokában, hanem attól, hogy a vevőerő mennyisége, amely fölött rendelkezünk, gyarapodott-e. Ha p. o. fennálló bankkövetelések fejében valaki a bankban érmeket vagy bankjegyeket vesz fel, ez a pénzegységre vonatkozó ítéletét nem fogja megváltoztatni, ha ellenben bizonyos ügyletekből jelentékeny követelései származnak, tehát új vevőerő birtokába jut, az számára a pénz subjectív csereértékét módosítja.

Az a változás, amely a pénz subjectív csereértékének módo-

sulása folytán egyes magángazdaságokban végbemegy, nem maradhat a piacra hatás nélkül, mert a pénz értékelésétől függ a feleknek a piacon való viselkedése. Elvontan tekintve, a piaci helyzet mindig megváltozik, hacsak egy félre nézve is a pénzegység értékelése módosul. Ha ez szélesebb körökben, több félnél következik be, akkor gyakorlatilag a piacon is éreztetni fogja hatását. Azok a felek, akik a pénzegységet most kevesebbre becsülik, bőkezűbbek lesznek és emelkedő ajánlataikkal magukhoz fogják ragadni az árúkat. *A pénz subjectív csereértékének megváltoztatásával tehát a határpárok helyzete is megváltozik*, mert sokkal magasabbra kerül. *Mihelyt azonban ez megtörtént, a pénz vásárló ereje, objectív csereértéke is megváltozik*, mert a változó piaci helyzetenél fogva most már egy pénzegységért kevesebbet lehet kapni, mint azelőtt, vagyis a pénz vásárlóereje csökkent.

A pénz mennyiségi elmélete azt tanítja, hogy a pénzmennyiség gyarapodása közvetlenül arányosan és egy csapásra éreztetni hatását. Ez mindmégannyi tévedés. Minden következtetés, amely *Stuart Mill* és *Irving Fisher* ama hasonlatából folyik, hogy egy állam polgárai zsebében éjjelen át a pénz megkét-szereződik, szükségképpen téves, mert a pénzmennyiség változásának legfőbb jellemvonását, t. i. azt zárja ki az okoskodásból, hogy a pénzmennyiség gyarapodása új vevőerőket is teremt, vagyis a fennálló vevőerők arányában is mindig változást idéz elő. Ha egy állam polgárainak pénze éjjelen át megkét-szereződ-nék, akkor nem jönnének létre új vevőerők, csupán a már fenn-álló vevőerők számbeli kifejezése tolódnék el. *A valóságban a pénzmennyiség gyarapodása mindig úgy megy végbe*, — persze feltéve, hogy nem pusztán a forgalomtechnikai eszközök gyara-podásáról van szó — *hogy az újonnan hozzánövekvő pénz-mennyiségek egyenlőtlenül érintik a gazdasági alanyokat* és ezáltal új vevőerőket teremtenek. Ezért nem is hatnak azok objectívalva, közvetlenül és egyenletesen az árszínvonalra, hanem hatásuk a legnagyobb mértékben egyenlőtlen. Hatásuk elsősorban csak közvetett, mert közvetlenül csak az érdekelt magángazdaságokat és azokban a pénz subjectív csereértékét érintik. A piacra való hatásuk már közvetett, mert a pénz subjectív csereértékének változásából ered. A hatás természetesen nem is egyenletes, vagyis nem emeli egységesen az egész árszínvonalat, hanem csak egyes árakat, t. i. azokat, amelyek a vevőerőben gyarapodott gazdaságok fő keresleti tárgyai. Igen szépen figyelhető meg ez

napjainkban, amidőn egyes fényűzési cikkek, továbbá házak, nyaralók stb. ára a háborús nyereségek folytán nagy mértékben felszökött. Emelkedett természetesen az élelmicikkek ára is, de a háborús nyereségek hatása alatt a mai színvonalat sohasem érték volna el, ha nem járult volna a megnövekedett vevő erőkhöz a kínálat erős összezsugorodása. Viszont az élelmiszerek árak emelkedése, ha nem is a mai mértékben, okvetlenül beállt volna akkor is, ha háborús nyereségek nem volnának, mert a tehetősebb elemek vevőerejüket akkor is az élelmiszerekre összpontosítanák, míg ebben az esetben a fényűzési cikkek, a nyaralók és fogatok stb. ára nem emelkedett, hanem süllyedt volna, tanujelül annak, hogy a bekövetkezett áremelkedés valóban a pénzmennyiség gyarapodásának tulajdonítandó.

A pénz mennyiségi elméletének hibája annak fel nem ismerése, hogy a pénzmennyiség gyarapodásának az árakra csak akkor van hatása, ha az a jövedelemeloszlás területébe nyúl bele. *Nem magában a pénzmennyiség gyarapodása, hanem a pénzmennyiség gyarapodása által a jövedelemeloszlásban előidézt változás az, ami a pénz vásárlóerejének változását magával hozza.* A hatás iránya éppen ezért nincsen magában a pénzmennyiségnek a gyarapodásában adva, hanem a jövedelemeloszlásban előidézt változások természetétől függ. Ezért nem lehet az egységes és egyenletes. A pénz mennyiségének gyarapodása tehát tényleg lehet hatással az árszínvonalra, de csak akkor, ha nem pusztán mint forgalomtechnikai eszköz gyarapodik a pénz, hanem vele együtt a jövedelemeloszlás is megváltozik, a hatás pedig nem lehet egyenletes és arányos, hanem — amint arra *Spann** is rámutatott — mindig aránytalan és így a közgazdaság erőviszonyainak megváltoztatása által nem az összes árúknévleges, hanem egyes árúk tényleges drágulása, vagyis a többiekkel szemben való értékeltolódása áll be. Hiszen a fizetési erők csoportosításában beállt változás a drágulási küzdelem összes ellenállásait és eltolódásait kiváltja. Végeredményben ez természetesen az objectiv csereértékének megváltozását jelenti. A pénzérték változásával mintegy a jövedelmek tartalma változik meg, mert a pénzjövedelmek által képviselt jószág-mennyiség a pénz vásárlóerejétől függ.

* V. ö. „Bemerkungen zu Irving Fisher's Geldlehre“, a Schmöller-féle Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft. 41. évf. (1917.) 443—454. old.

II. RÉSZ.

A nemzetgazdaság.

I. FEJEZET.

A nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem.

54. A nemzetgazdaság alaptényei.

A közgazdaságtan a gazdasági élet társadalmi vonatkozásait, vagy ami ugyanaz, a társadalmi élet gazdasági vonatkozásait kutatja. Az eddigiekben az amorph társadalom gazdasági vonatkozásaival foglalkoztunk, vagyis a társadalom részeinek egymáshoz való gazdasági viszonyait és azok alapját tettük vizsgálat tárgyává, anélkül, hogy e részek magasabb szervezetekbe foglaltságával foglalkoztunk volna. A gazdaságok társadalmi egybefoglaltságának csupán egyetlen intézményét, a magántulajdon intézményét vettük figyelembe, mert az egész forgalmi gazdaság ezen alapszik.

Ezzel a gazdasági élet társadalmi vonatkozásait ki nem merítettük, mert az amorph társadalom nem az egyedüli megjelenési alakja az emberek társas létének. Bizonyos funkciók és viszonylatok az amorph társadalomra és annak egyes kristályosodási pontjaira, minők a társaslétből folyó, érdekközösségek (mint p. o. a kereslet és kínálat stb.) szorítkoznak. De *a társadalmi szervezet magasabbrendű egységeinek is vannak gazdasági vonatkozásai*. Ilyen magasabbrendű egységek a nemzet és az állam.

A nemzet a társadalomnak magasabb szervezete, mely közös talajon, közös mult által megalapozott és a közös főhatalom kerete által támasztott berendezések alapján keresi saját és tagjai céljainak megvalósítását, mely célok elérésének ugyanoly fontos eszköze a gazdasági tevékenység, mint az egyének és

azok amorph összefoglalásai, az amorph társadalom céljai megvalósításának.

A nemzetgazdaság egy politikai egység által összefűzött közületnek gazdasági élete. Egységes voltának alapja tehát a politikai egybefűzöttség, egy nagyobb embercsoportnak politikai kapcsolatokkal való egybefűzöttsége. A politikai egység alapja az egész életközösség egységében, tehát a gazdasági működésben messze túlterjedő egybefűzöttségben van. Ebből és a közösen lakott terület sajátos viszonyaiból, valamint az eltörölhetetlen nyomokat hagyó közös múltból származik a nemzeti egység, mely az intézmények és az életfelfogásnak, tehát az ember céljait meghatározó tényezőknek közös voltában valósul meg. Ezek teszik reális valósággá, élő szervezetté a nemzetet, melynek gazdasági egybefűzöttsége a nemzetgazdaság. *A nemzetgazdaság tehát egyik vonatkozása, egyik oldala a nemzeti létnek, mint nemcsak gazdasági kapcsolatnak.*

Az állam maga a társadalmi keret, a társadalom ma ismert legmagasabb szervezete. Ennek is vannak gazdasági vonatkozásai, melyekkel azonban itt nem kell foglalkoznunk, mert az államnak e minőségéből folyó gazdasági élete külön tudománynak, az államháztartástannak tárgya. Annál fontosabb, hogy a nemzetnek, mint magasabb egységnek gazdasági vonatkozásait behatóbban megvilágítsuk.

A nemzeti érzés hatalmas lendülete, mely a nagy nemzetek kialakulásához vezetett, a nemzet céljai elérésére szükséges gazdasági vonatkozásokat, mint a nemzeti eszmény megvalósításának fontos eszközeit már régebben az érdeklődés középpontjába tolta, sőt tudvalevőleg ez adta meg az első lökést a gazdasági élet társadalmi vonatkozásainak tanulmányozására is. Előbb állott az érdeklődés középpontjában a nemzetnek, mint az amorph társadalomnak gazdasági élete. Erre mutat az is, hogy tudományunkat *eredetileg nemzetgazdaságtannak hívták*, ami által azt akarták kifejezésre juttatni, hogy az a nemzeti lét gazdasági vonatkozásaival foglalkozik. Némelyek, mint p. o. *Gaal Jenő* máig is megtartották tudományunk régi elnevezését. Később, igaz, háttérbe szorult e szempont, annyiban jogosan is, hogy a gazdasági élet egyszerű típusainak és a gazdasági vonatkozásokat kitevő szellemi kapcsolatainak mélyebben szántó felismerése csak úgy volt lehetséges, ha az amorph társadalom egyszerűbb jelenségei felé fordul az érdeklődés. Az e téren elért

eredmények túlságosan háttérbe szorították a nemzetgazdasági szempontot, amelynek a nemzeti lét fejlődésével jelentősége inkább emelkedik, mint csökken.

A gazdasági tevékenységnek a nemzetben fellépő magasabb egysége számos fontos jelenséget mutat és az eszközt megszerző tevékenységnek számos nagy jelentőségű vonatkozását tartalmazza. A közös föld, a közös intézmények, a nemzet fiai közös tulajdonságai és culturkincsei alkotják ezeket a vonatkozásokat, amelyek elhanyagolása a társadalom gazdasági életének igen fontos vonatkozásait mellőzné.

A nemzet maga is társadalmi termék, társadalmi képzőmény. Ezért, míg az amorph társadalomban az egység, az egyén, közelebbről nem érdekli a közgazdaságtant, addig a nemzetgazdaságban már e körül csoportosul az érdeklődés. A nemzet, mint gazdasági egység magában véve is érdekes és figyelemre méltó tárgya a tudományos kutatásnak. Már ebből is az eddigiektől lényegesen eltérő szempont adódik a nemzetgazdasági jelenségek kutatására, amennyiben a jelen fejezetben *érdeklődésünket elsősorban nem az egyénekre és azok viszonylataira, hanem magára az összességre fogjuk irányítani.* Az egyének egymáshoz való viszonya itt már csak annyiban érdekel, amennyiben azok az egész a nemzetgazdaság egységének részeivé lesznek.

Még egy másik igen fontos szempont is következik abból, hogy a nemzet már magában társadalmi tényező. Az előzőkben a társadalom mindig atomizált mivoltában lépven szemünk elé, az a gazdasági ragaszték, amely ezeket az elemeket az emberek között szövődő szellemi szálakon kívül a gazdasági téren összefűzi, a pénz, folytonosan előtérben állott elemzéseinkben. Nem így a nemzetgazdaságban. Itt magát a társadalmat, mint egészet nézzük, ezért legalább is addig, amíg nem térünk rá a nemzetek egymás közötti gazdasági viszonylataira, a pénz szerepe közömbössé válik. Itt tehát — eltekintve a gazdasági élet legelemibbrúgóira vonatkozó elemzéseinktől — először kerülünk szembe magukkal a javakkal, azok pénz értékétől és pénzzé változtathatóságától eltekintve, és a pénz ebben az összefüggésben legfeljebb érték kifejezői minőségében, képzeleteinknek a számbeli viszonylatok által való szemléltetőbbé tétele szempontjából fog bennünket csak érdekelni.

A nemzetgazdaság, mint egység ezirányban legjobban a gazdasági szervezet összejtjéhez, a családhoz hasonlít, amelyben

addig, míg az magába zárt gazdasági egység volt, a csereközvetítői szerep szintén nem létezett és amelyben a benne végbemenő gazdasági folyamatokra kizárólag jószágforrásai és azok termékekben való eredményei voltak kihatással. Maga a nemzetgazdasági szempont is a kölcsönös kiegészülésnek csak a maga közvetlenségében, az azt szolgáló javakban való figyelembevételét kívánja és a csereközvetítő szerepe nemzetgazdasági szempontból csak az értékek kifejezésénél és a más nemzetekhez való viszonylatokban kezdődik. Ennek fel nem ismerése sok tévedésre adott okot, amelynek legszembetűnőbb példáját a mercantilismus mutatja.

Azok a folyamatok, amelyek az egyéni gazdaságokat egybefűzik, természetesen a nemzetek között is ismétlődnek. A nemzetgazdaságok is gazdasági viszonylatokba kerülnek egymással és ezen a téren azok sem nélkülözhetik a csereközvetítőnek, a pénznek szerepét. Ezért, mihelyt a nemzetgazdaságot nem magában, hanem más nemzetgazdaságokhoz való viszonylatában szemléljük a pénz fontos szerepével ismét találkozunk. Az áralakulás és a jövedelemeloszlás folyamatai, mint lényegükben cseregazdasági folyamatok itt is a pénz jelensége köré csoportosulnak, mely tehát ezáltal a nemzetgazdaság számára is nagy elentőséget nyer.

55. A nemzetgazdaság alapkérdései.

A nemzetgazdaság alaptényeinek áttekintéséből kiténik, mily hiányos felfogás az, amely a közgazdaságtant a forgalmi jelenségek vizsgálatára kívánja szorítani. *A nemzetgazdaság a gazdasági élet társas vonatkozásainak oly csoportját tárja fel, amelyben a puszta forgalmi szempont szűk lesz.* A nemzetgazdaságnak emez a forgalmi gazdaság fölé emelkedéséből állanak elő a nemzetgazdaság sajátos problémái. Nem csereviszonylatok és a gazdaságoknak a piac által való egybefűzöttsége, hanem azoknak magasabb egységbe foglaltsága és mint egység való működései azok, amelyek megvilágítást kívánnak. Ezért a nemzetgazdaság problémáin mindenhol az egység szempontja uralkodik. Ezáltal oly kérdések adódnak, amelyek az egyes gazdaságokra vonatkozólag a közgazdaságtan problémakörén kívül esnek. A közgazdaságtan csupán a gazdasági élet társadalmi vonatkozásaival foglalkozik, ezért az egyéni gazdaságok termelése

és fogyasztása vizsgálati körén kívül esik. Az egyéni gazdaságokban csupán az egybefüzettség az egymással való érintkezésbe kerülés tartalmaz társadalmi elemet és ezért csak ez és ami ezzel összefügg kíván magyarázatot. A nemzetgazdaságban úgy a termelés, mint a fogyasztás társadalmi tényvé lesz és ezért a vizsgálat középpontjába kerül.

Abból a tényből, hogy a nemzetgazdaság magában társadalmi egység, melynek csak részeit fűzi össze a forgalmi gazdaság, adódik tehát az, hogy a nemzetgazdaság problémáin nem a forgalmi szempont, hanem a javak létrejvetelének és felhasználásának szempontjai uralkodnak. A nemzetgazdaság, mint egység és magábazárt képződmény, mintegy visszazökken a zárt családi gazdaság talapzatára. Annál sokkal tágabb, és szervezetében is más. Lényegében mégis a zárt egység bélyegét viseli magán. Ezért benne nem a cseféérték, hanem ismét a használati és hozadéki érték szempontjai uralkodnak. A javak létrehozása és felhasználása, mint társadalmi problémák alkotják alapkérdéseit. Első alapkérdése tehát az, hogy melyek a nemzeti jólét emelkedésének forrásai. Ez a *produktivitás, a termelékenység* kérdése. Lényege az, hogy melyek a nemzeti szükségletkielégítés forrásai. E kérdés természetesen a nemzetgazdaságban sem technológiai szempontból merül fel, hanem abból a szempontból, hogy miből származik a társadalom termelő erőinek egységes irányítása és összhangzatos kifejlesztése. Hiszen a gazdasági tevékenység lényege mindig eszközöknek bizonyos célok szolgálatába való egységes beállítása.

De nemcsak a szükségletkielégítés eszközeinek előteremtése, hanem azoknak felhasználása a nemzetgazdaságnak, mint egésznek szolgálatába állítása és így a nemzetgazdaság szükségleti oldalának szempontja is megvilágítást kíván. Mitől függ és mily törvények szerint alakul a nemzetgazdaság szükségleti oldala? Ez lesz a nemzetgazdaság második fő problémája. Ez a *népesezési probléma, és a társadalmi tagozódás kérdése*.

A nemzetgazdaság magasabb társadalmi egység, és ezért belső szerkezetében is a kérdések egész sorozatát rejti magában. Mi az, ami a látszólag független és önálló gazdaságokat magasabb egységben egyesíti és mi az, ami a látszólag független gazdaságokat magasabb rendű összeműködésre készíti? Ez a gazdasági élet *szervezeti problémája*.

A gazdasági élet szerveztének kérdésével szoros összefüggés-

ben egy másik kérdéscsoport merül fel. A gazdasági élet folytonos változások alatt áll. Majd emelkedő, majd stagnáló, vagy lanyhuló irányzatokat mutat szervezetének működése. Mi az, amiből a nemzetgazdaság eme változó természete adódik? Ez a nemzetgazdaság *dinamikai problémája*.

Mind e kérdéseken, amint láttuk, a közvetlenség, a nemzetgazdaság és működése közötti közvetlen kapcsolat szempontja uralkodik. A nemzetgazdaságnak is meg van azonban a maga forgalmi problémája, amelyben a csereérték szerepe lép előtérbe. Ez a nemzetgazdaságok egymás között forgalomba lépésének kérdése. Vizsgálatának tárgya a nemzetközi piac és az egyes nemzetgazdaságok egymással való fogalma. Ez a *nemzetközi piac kérdése*, melynek középpontjában a valuta és a váltóárfolyam kérdése áll.

56. A termelékenység fogalma.

Már a termelési javakról szóló fejezetben láttuk, hogy a termelékenység fogalmánál különbséget kell tennünk a zárt, a cserenélküli gazdaság és a csere alapított forgalmi gazdaság között. Az utóbbinak termelékenységi fogalma a pénz csereközvetítői szerepén és a pénzrelációkon épül fel. A felhasznált eszközök, a kiadások és a termékért elért ár közötti különbség mértéke a cseregazdasági termelékenységnek, vagy *jövedelmezőségnek* (rentabilitásnak) és a *cseregazdasági termelékenység lényege a forgalomban elérhető értéktöbblettel mondható egyenlőnek*. Ezzel szemben, amint láttuk, a termelékenységnek egyszerűen értéktöbblet gyanánt való felfogása a termelési javak értékalakulásának a mai elmélet által való magyarázata alapján nehézségbe ütközik, mert a gazdasági beszámítás nem tűri az értéktöbbletet, minthogy a termékek minden hányadát felosztjuk azokra a termelési javakra, amelyekből azokat előállítottuk.

A nemzetgazdaságban, mint magasabb társadalmi egységben, a termelékenység kérdése nem függhet közvetlenül a pénzben kifejezett termelési eredménytől, vagyis a jövedelmezőségtől, mert az tisztára a társadalmi gazdaság elemeinek egymáshoz való viszonyát, azok atomizált lényegét, nem pedig az összesség szempontjait juttatja kifejezésre, holott a nemzetgazdaságban az összesség egységes volta a lényeg. Ezért — helyes érzékkel — már a physiokraták óta az egyéni nyereségtől független tényezőben

keresték a nemzetgazdasági termelékenység lényegét. A physiokraták mégis téves vágányra vitték a termelékenység fogalmát, amidőn tisztán physikai alapon keresték a termelékenység lényegét, csakis az őstermelést tartván termelékenynek, mely új testi javakat, ásványokat, növényi és állati termékeket hoz létre. Ha ugyanis a különböző céljaink számára szükséges eszközmegszerzésben látjuk a gazdasági tevékenység lényegét, akkor nyilvánvaló, hogy nemcsak testi javak létrehozatala esik e tevékenységi körbe, hanem a testetlen javak érvényesülése is, és pedig elsősorban az emberi munkáé. Ezt már a classikusok is érezték. A termelékenység köre nemzetgazdasági szempontból nyilvánvalóan úgy is szűk és *List Frigyes* jogosan vetette e felfogás szemére azt, hogy teljesen észszerűtlen a sertések nevelésére fordított munkát termelékenynek, az emberek nevelésére fordított munkát ellenben terméketlenné tartani. Kétségtelen, hogy ez a gazdasági tevékenység fogalmával is ellentétben áll, mert minden, ami eszközmegszerző tevékenységünket előmozdítja, legyen az bár közvetlen létrehozatala az anyagi javaknak, vagy közvetlenül erre fordított munka, vagy pedig közvetve ezt előmozdító tevékenység, vagyis szellemi munka, az eszközmegszerzés eredményes voltát növeli. A szellemi munka lebecsülésének és háttérbe szorításának korszakai ezt legnagyobb mértékben bizonyítják, mert az eszközmegszerző tevékenység sikeres voltát erősen alászállítják. A termelékenység fogalma tehát másra nem alapítható, mint magának a termelésnek a fogalmára. A termelés pedig, mint tudjuk, általában új hasznok létrehozatalában, vagy pedig lappangó hasznok realizálásában, megvalósításában áll. Magában véve termelékeny tehát minden, *ami eszközmegszerző tevékenységünket előmozdítja, tehát, ami akár közvetlenül, akár közvetve hasznosságokat hoz létre.*

Ebből az a fontos eredmény folyik, hogy a nemzetgazdaság termelékenységi fogalma nem a foglalkozás minőségével, és távolról sem az anyagi javak létrehozatalával való közvetlen kapcsolatával függ össze, hanem attól független. Mihelyt felismertük, hogy a javakban és általában a bennünket környező világban foglalt hasznok realizálása a gazdasági tevékenység lényege, vissza kell utasítanunk a termelékenység minden olyan fogalmát, mely csak a hasznok közvetlen realizálására van tekintettel és figyelmen kívül hagyja azt, hogy a gazdasági élet a tevékenységi fokok egész gulájára van építve, ahol az előkészítés,

a közvetett utak választása teszi éppen eredményesebbé és elérhetővé a javakban és jószágforrásokban foglalt hasznok valóra váltását. Egészen téves a termelési kapacitásban a technikai mozzanatot döntőnek tartani, mert közgazdasági szempontból nem a technológiai folyamat, a termelési javakból a fogyasztási javak *miképpen* való előállása a lényeges, hanem általában a termelési javakban rejlő hasznok valóra váltása. Ennek fokát fejezi ki a termelési kapacitás. Ennélfogva nem lehet azt állítani, hogy a személyes szolgálatoknak, vagy azok bizonyos fajainak nem volna termelési kapacitása. A személyes szolgálatok és így a szellemi munka különböző nemei is tehát mindaddig, amíg az emberi célok megvalósítására szükséges anyagi eszközök megszerzése köré csoportosulnak, termelékenyeknek ismerendők el akár a saját gazdaságban, akár pedig pénzellenérték fejében a forgalmi gazdaságban találnak elhelyezést. Egészen helytelen — és a nemzet gazdasági valódi természetének meg nem felel — egyes foglalkozási ágakat önmagukban egyszerűen terméketlennek minősíteni, amint azt némelyek p. o. a közvetítő kereskedelemmel teszik. Már a jövedelmezőségnek a termelékenységgel rokon fogalmánál láttuk azonban, hogy az nemcsak ténybeli, hanem mértékbeli fogalom is. Ez természetes, mert a gazdasági tevékenység lényegétől az összehasonlítás, a fokozatok megállapítása elválaszthatlan. Hisz a gazdasági tevékenység az eszközök és az elért eredmény egybevetésében áll, mert enélkül az eszközök helyes irányítása, mely feladatkörének leglényesebb része, lehetetlen volna. Ezért a termelékenység fogalma sem nélkülözheti a mérték fogalmát. A hasznosságok létrehozatala magában még csak a termelékenység nyers fokát, a gazdasági összehasonlítástól független állapotát jelzi, tehát mintegy csak az egyéni esete az új hasznok létrehozatalának vagy lapangó hasznok realizálásának, mely még a gazdasági tevékenység egységébe való beállítást kíván. Hozzája az a kérdés csatlakozik, vajjon az *adott eszközök* célirányos felhasználása-e a hasznosságok ily és nem más irányban való létrehozatala. Ez nemcsak a jövedelmezőségnél van úgy, hol egyszerűen cseregazdasági veszteségben nyilvánul a gazdaságellenes cselekvés, hanem a nemzetgazdaságban is. Itt azonban a célirányosság, feleslegesség, vagy éppen sikertelenség sokkal nehezebben ítélhető meg.

Az egyéni gazdaságban a termelékenység a Gossen-féle törvényben találja mértékét. A javaknak új hasznosságuk oly

felhasználása gazdaságos és csak az termelékeny is, mely kisebb haszonról mond le nagyobb haszonért. Míg a forgalmi gazdaság termelékenységi fogalma, a jövedelmezőség, a pénzáldozat és pénznyereség alapjára helyezkedik, és így nemcsak pontosan mérhető, hanem hatását közvetlenül éreztető irányelvvé válik, addig a nemzetgazdaság összességére vonatkozólag a termelékenység mértéke abban fekszik, hogy a haszonáldozat, melyet minden termelés, minden haszon előteremtése kíván, kisebb-e, a nemzetgazdaság céljainak összességét szemelőtt tartva, mint az elért haszon. Csak az termelékeny tehát, ami a nemzetgazdaság egységével, eszközei és céljai összhangjával számol. Az egyes javak, vagy szolgálatok felhasználása magában tehát még nem döntő a termelékenységre.

A nemzetgazdaság sem nélkülözheti a termelési költségek és a haszoneredmény összehasonlításának biztos alapját. A nemzetgazdaságban természetesen a termelési költségek fogalma szintén naturálgazdasági jelleget nyer. Nem pénzbeli kiadások, hanem az a haszonáldozat, melyről a nemzetgazdaságnak a termelés kapcsán le kell mondania, alkotja termelési költségeit. Itt is testi és testetlen javakban (munkában) hozott haszonáldozatról van szó. E haszonáldozatnak a nyerendő haszoneredménnyel való összehasonlítása azonban az, amiben a termelékenység megítélésének nehézsége rejlik.

Mínthogy a nemzetgazdaság csak eszményi egység és így a közgazdasági jövedelmezőség és a nemzetgazdasági termelékenység között önmagától nem áll be az egész vonalon az összhang, lehetséges az, hogy magángazdaságilag, tehát a forgalmi gazdaság jövedelmezőségi szempontjából tekintve, indokoltaknak mutatkoznak bizonyos költségek, amelyek nemzetgazdasági szempontból indokolatlanok. A jövedelemeloszlás egyenlőtlensége ugyanis lehetővé teheti és gyakran lehetővé is teszi az olyan áralakulást, amelyből kifolyólag a termelési javaknak az egyes termelési ágakra való felosztásánál a *Gossen*-féle törvénytől oly eltérések keletkeznek, melyek a nemzetgazdaság egésze szempontjából, ha annak szempontja közvetlenül keresztülhatolhatna, nem volnának indokoltak. Mínthogy azonban a termelékenységnek nincs közvetlen iránytűje, mégis a jövedelmezőség legbiztosabb útjelzője. Az azonban még sincsen közvetlenül a termelékenységre, a nemzetgazdaságnak, mint egésznek termelési kapacitására orientálva, hanem csupán az atomizált gazdaságok

csereszempontjaira és ezért a nemzetgazdaság egysége szempontjából ellenőrzésre szorul.

Ez az elméleti magva annak, amit a termelési ágak összhangzatos kifejlesztése alatt érteni szokás. A nemzetgazdaság termelési kapacitásának kihasználása a termelési javaknak azon összes termelési ágakra a Gossen-féle törvény értelmében való felosztását tételezi fel, amelyek virágzásának előfeltételei az országban megvannak. Az atomizált közgazdaság értékelési folyamata, melyben éppen az elemek atomizált volta az egységes szempont érvényesülését gátolja, csak nagy általánosságban juttatja érvényre az egyes termelési ágaknak a nemzet termelési erejének kihasználása érdekében megkívánt összhangját, mely a Gossen-féle törvény érvényesüléséből folyik. Ezért szükség van az állami szervezet külön öntudatos értékelésére ezirányban, mely az egyes termelési ágakat jelentőségüknek megfelelően igyekszik kifejleszteni. *Az egész termelői politika azon a gondolaton nyugszik, hogy a nemzet termelési kapacitását természetesen tevékenységgel ki kell használni.*

Az egyéni és társadalmi gazdaság egy lényeges különbsége fekszik itten. Az egyén termelési kapacitása éppen úgy, mint a társadalomé, legjobban a munkamegosztás alkalmazásával használható ki, de éppen ezért az egyéni termelékenység csak az egész közület működésébe beletagolva, és mint annak része, tehát egyoldalúan fejlesztve éri el maximumát, míg a közületek termelési kapacitása csak a termelési ágak összhangzatos kifejlesztése mellett lehetséges, miáltal egyúttal a munkamegosztás összhangja is biztosítva van.

57. A nemzeti vagyon.

Az a körülmény, hogy a nemzetgazdaság magában társadalmi fejlemény, nagy jelentőséget kölcsönöz elemzésénél egy oly fogalomnak, melylyel, bár az egyéni gazdaságban is szerepet játszik, eddig nem kellett foglalkoznunk. Ez a vagyon fogalma. *Vagyon alatt azt az anyagi alapot értjük, mely valakinek szükséglet-kielégítésére és az egész erre irányuló tevékenységére rendelkezésre áll.* Az egyéni gazdaságokra vonatkozó fejtegetéseinkben nem kellett e fogalommal bővebben foglalkoznunk azért, mert eddigi kutatásainknak elsősorban a forgalmi gazdaság jelenségei voltak a tárgyai, ezek között pedig a vagyon hatása részben csak közvetett, mint az áralakulásban, részben pedig nem összesített és

egységes alakjában, hanem csak mint föld- és tőkebirtok, tehát csak egyes vonatkozásaiban, mint a jövedelemeloszlás jogcíme érdekelt. A nemzetgazdaság collectív jellege e fogalmat egységes alakjában tolja előtérbe, mint a nemzeti, tehát a collectív lét egyik alapját, mint a nemzeti erő gazdasági vonatkozásának mértékét.

A nemzet gazdasági erejének, a szükségletkielégítésére irányított anyagi és szellemi tényezőinek összességét *nemzeti vagyonnak* hívjuk. A vagyon fogalma itt látszólag különbözik annak köznapi fogalmától, mely csupán az anyagi javakat, tárgyakat és követeléseket öleli fel. Így van ez a vagyon adóügyi fogalmánál is. Főképpen az utóbbi szempontból a fogalom eme szűkítéséhez ragaszkodnunk is kell, mert bár az egyén szellemi tulajdonságai az egyén szükségletkielégítésének éppen úgy tényezői, mint a nemzetének, azok az egyéntől el nem választhatók és így nem is objectivizálhatók, ami pedig adótechnikai szempontból szükséges. A nemzetnél erre feltétlenül szükség nincsen. De hiszen az eddigiek után csak természetesnek is fogjuk találni, hogy a nemzeti vagyon fogalma nem nyugodhatik forgalomgazdasági fogalmával teljesen egységes alapon. Hiszen a nemzetgazdaság nézőpontja magasabb, mint a forgalomgazdaságé. Nem a csereérték, és annak a forgalmi gazdaságban való realizálási lehetősége alapja a nemzet gazdasági erejének, — e tekintetben csak a nemzetközi forgalom vonatkozásai tesznek kivételt — hanem a gazdasági erő kifejtésre való közvetlen alkalmasság. Ahogy tehát a jövedelmezőség és a termelékenység fogalmai különböznek egymástól, éppenúgy különböznie kell a vagyon forgalomgazdasági és nemzetgazdasági fogalmának.

A nemzeti vagyon ily tágkörű értelmezése mellett nem lesz könnyű arra a kérdésre választ adni, hogy miben áll a nemzeti vagyon. Elsősorban természetesen a nemzet birtokában levő természeti kincsek tartoznak ide, aminő a föld a maga termelő erejével és a föld belseje bányakincseivel. Nyilván azonban már ennél az első tételnél nem szabad szűk tartalmat adni a fogalomnak, mert a folyók és víziutak éppen úgy a nemzeti vagyon részei, mint a tengerpart és a tengermelletti fekvés. De a föld felületének alkata és az ebből származó természeti szépségek szintén nem mellőzhetők a nemzeti vagyon fogalmának tartalmában, mert hiszen tudjuk, hogy ezek egyes országokban a nemzeti jövedelem nem csekély részének forrásai. További meg-

fontolásra az éghajlatot sem lehetne fogalmunkból kizárni. Mindezek mutatják, hogy a nemzeti vagyon már annál a tételénél is bonyolult és szétfolyó természetű, amely legegyszerűbbnek látszik és, amelyről első pillanatban azt hinné az ember, hogy a legkönnyebben határolható körül.

Ha *Weyermann* és mások azt vitatják, hogy a szabad javak mint nem gazdasági tényezők, nem lehetnek a nemzeti vagyonnak részei, úgy erre csak azt felelhetjük, hogy a nemzetgazdaság keretében a természeti szépségek és a kedvező fekvés már csak azért sem minősíthetők szabad jószágnak, mert a más országokkal való forgalomban erősen gazdasági jelleget nyernek, amidőn az idegenek drágán fizetik meg az e helyeken való tartózkodást. De ezek nemcsak forgalmi vonatkozásaikban részei a nemzeti vagyonnak, mert az ország fiai számára használati értékük is nagy. A nemzeti egészségnek és munkaerőnek épp úgy forrásai, ahogy fölöslegessé teszik, számukra ily természeti forrásoknak külföldön fölkeresését.

A nemzet birtokában lévő természeti kincsek mindenesetre a nemzeti vagyonnak egyik főalkotó elemét teszik, mégis abban nagy jelentőségre jutnak más tételek is. Ilyenek mindenesetre a nemzeti alkotások. Az épületek, az utak, a hidak, a különböző közlekedési eszközök és a gyári felszerelések nem kevésbé fontos eszközei a nemzeti vagyonnak, és a műveltség emelkedésével egyre jobban előtérbe lépnek, úgy *hogy a műveltségnek minél magasabb fokán áll egy nemzet, nemzeti vagyonának annál nagyobb hányadát veszik igénybe azon tételek, amelyek az emberi alkotás eredményei.* Bátran állíthatjuk, hogy a gazdasági erősödésnek éppen az a jele, ha az emberi alkotások hányada a a nemzeti vagyonban növekszik.

Az állandó berendezések mellett, melyek a nemzeti termelés, a közlekedés és forgalom céljaira szolgálnak, nem szabad megfeledkeznünk azokról a javakról sem, amelyek egyenkint bár kisebb jelentőségűek, egészben véve mégis igen jelentékeny részét teszik a nemzeti vagyonnak. Ezek a különböző készletek és ingóságok, melyek egy adott időpontban a nemzet birtokában vannak. Állandó fluctuálásuk dacára is a nemzeti vagyonnak nem kis részét alkotják. Ide tartozik természetesen az ércpénz-készlet is, amelylyel egy nemzet rendelkezik. Ezzel kapcsolatosan mindjárt felmerül az a kérdés, hogy vajjon csupán az ércpénz-készletet kell-e a nemzeti vagyonhoz számítanunk, avagy a

pénzkészlet általában, tehát az értéktelen anyagból készült pénz is része-e a nemzeti vagyonnak?

E kérdés természetesen annak a további kérdésnek az eldöntésével egyidejűleg nyer elintézést, hogy teljesen naturális fogalomnak kell-e tartanunk a nemzeti vagyont, vagy pedig elismerhetünk-e a nemzeti vagyon része gyanánt olyan tárgyakat is, amelyek csak bizonyos viszonylatoknak a kiindulási pontjai, amint azt az értéktelen anyagból készített pénzknél meg kell állapítanunk? E kérdés megoldását nem kis mértékben megkönnyíti az a megfontolás, hogy bár naturális fogalomnak tekintettük kezdőtől fogva a nemzeti vagyont, mégis olyan tényezőket is részének kellett minősíteni, amelyek mint a fekvés, az éghajlat stb. inkább viszonylatok, mint tárgyak. Ezzel kétségtelenül elismertük azt, hogy a nemzeti vagyonnak nemcsak tárgyak, vagyis anyagi javak, hanem bizonyos immateriális, tehát testetlen viszonyok is lehetnek részei.

Ennek tisztázása után már nem lesz nehéz arra a kérdésre választ adni, hogy a pénztőkét a nemzeti vagyon részének kell-e tekinteni. Csak a pénztőke természetét kell szemünk elé állítani. Bár a tőke fogalmának magyarázatát csak egy alábbi fejezetben adhatjuk, mégis annyit itten előlegezni kell a vonatkozó fejtegetéseinkből, hogy a pénztőkének nemzetgazdasági szerepe a gazdasági egységek közötti szellemi kapcsok fűzésében és a gazdaságok szerves összekapcsolásában áll. Az a kérdés tehát, teljesen közömbös-e a nemzeti vagyon megítélésénél az, hogy az egyes gazdaságok és egyének magasabb kapcsolatokban való összefoglalását a modern cseregazdaságokban előidéző ez az eszköz kisebb vagy nagyobb mértékben van-e meg a nemzetgazdaságban? Nyilvánvaló, hogy az a gazdasági előny, amely a pénztökében rejlik, épp oly kevésbé lehet közömbös a nemzet vagyonára nézve, mint azok a természeti erők, amelyekkel az illető nemzet földje rendelkezik. Anglia kétségtelenül nemcsak azért gazdagabb, mint Magyarország, mert a szén és a vas nagy mennyiségben található területén, és mert eme természetes erőforrásai egymáshoz közel fekszenek, ily módon a legnagyobb mértékben megkönnyítvén az ipar fejlődését és nem csupán azért vagyonosabb, mert földjén kevesebb ellenséges támadás okozott pusztítást az emberi alkotásokban, hanem mindenestre azért is, mert sokkal nagyobb tőkékkel rendelkezik, amelyek a nemzeti termelő erők szervezését is egészen más fokban engedik

meg, mint a magyarországi szerény tőkék. Ennek megfontolása után tehát lehetetlen kétségbe vonni azt, hogy az egy országban rendelkezésre álló pénztőke maga is fontos része a nemzeti vagyonnak.

Természetesen ebből még csak az következik, hogy a nemzeti vagyon elemeinek egymás mellé állítása közben a rendelkezésre álló pénztőkéről sem szabad megfeledkeznünk, de távolról sem folyik az, hogy a pénztőkét egyszerűen hozzászámíthatjuk a nemzeti vagyon egyéb naturalis elemeinek pénzben kifejezett értékéhez. Kétségtelen ugyanis, hogy nem egynemű nagyságokról van szó. Az egyes materialis vagyontárgyak értéke közvetlenül fejezi ki azok jelentőségét a nemzeti vagyon szempontjából, míg az egy nemzet birtokában lévő pénztőkénél a viszony a számbeli érték és a nemzet szempontjából képviselt jelentőség között nem ilyen egyszerű. *A pénztőke nem mint egyszerű vagyontárgy, hanem mint immaterialis szervező erő része a nemzeti vagyonnak*, tényezője a nemzet vagyoni erejének és így a pénztőkék összege, bár bizonyos támpontot nyújthat e szervező erő mértékére nézve, azt mégsem hozza közvetlenül kifejezésre. A nemzeti vagyon tételeinek összeállításánál e szempontot természetesen figyelembe kell részesíteni, de figyelemmel kell lennünk egyúttal arra is, hogy a pénztőkék, követelések és tartozások csupán kifejezési eszközök és hogy e követelések és tartozások közvetlenül és számszerinti összegben csakis akkor részei a nemzeti vagyonnak, ha a külfölddel szemben állanak fenn. Ekkor ugyanis, mint csereértékek javaknak lesznek forrásai. Ellenkező esetben egymást kiegészítő és egymást lerontó összegekről van szó, melyek mellőzendők, éppúgy, mint akkor, ha egy család vagyoni helyzetét akarjuk tisztázni, melyben a családtagok egymásnak tartoznak. A nemzeten belül fennálló viszonylatok nem csereértékükben, hanem csupán, mint szervezeti viszonylatok tárgyai a nemzeti vagyonnak. A pénztőke egyébként csak forgalomgazdasági követelések és tartozások alapja és így, ha azt egyszerűen a nemzeti vagyonhoz hozzászámítanók, e fogalom naturalis jellegével jutnánk ellentétbe.

Mindezek megfontolása alapján arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy bár a pénztőke kétségtelenül része a nemzeti vagyonnak, annak mégis más természetű tételét alkotja, mint az anyagi vagyontárgyak, és számbavétele a fentieknek megfelelően csak szellemi tényező gyanánt lehetséges. Termé-

szetes, hogy a pénztőkének ama részére, amely a nemzetközi viszonylatokba van bekapcsolva, e megszorítás nem áll. Itt oly követelési jogokról van szó, amelyek eredeti összegükben számítandók hozzá a nemzeti vagyonhoz, mert a nemzetgazdaságnak a külfölddel szemben támasztott anyagi igényeit közvetlenül hozzák kifejezésre.

Miután a pénztőke szerepét a nemzeti vagyonban tisztáztuk, nem lesz nehéz azzal a kérdéssel tisztába jönnünk, hogy a munkae-
rő a nemzeti vagyonban számbavehető tényezőt képvisel-e? A munkae-
rő és a munkaképesség, a nemzet szellemi tőkéjét teszik, amely a közműveltségben, a művelt ember szellemi képes-
ségében, erélyében, szorgalmában és kitartásában jut kifejezésre. E tulajdonságok minden mérésnek hozzáférhetetlenek, mégis tagadhatatlan, hogy igen fontos részei a nemzeti vagyonnak. Bonyolult számításokkal megkísérelték ugyan az egyes ember által képviselt munka vagyonértékét kifejezni, de mind e számítások erősen önkényszerűek és legfeljebb a testi munkára vonatkozhatnak.* A nemzeti munkae-
rő legbecsesebb tulajdonságai, az előbb említett szellemi erők természetesen nem jutnak számítási egységekben kifejezésre. Azonban a mérésnek való hozzáférhetlenség, valamint a munkae-
rőnek az ember személyiségével való szoros kapcsolata nem lehetnek okai annak, hogy a nemzeti vagyon köréből kirekesszük ezeket a nemzetgazdaság szempont-
jából oly fontos tényezőket.

Az előadottak mutatják, hogy a nemzeti vagyont egészen számbavenni és számbelileg kifejezni lehetlen, mert annak nem egy olyan tétele van, amely a számbeli kifejezésnek egészen hozzáférhetetlen és amelyet még közvetve is alig lehet számbelileg mérésnek alávetni. Ennek dacára nem egy kísérlet történt a nemzeti vagyon magasságának megállapítására. Egyrésről természetesnek kell találnunk azt, hogy a nemzeti vagyon, mint a közgazdasági élet egyik fontos jelensége, az érdeklődés közép-

* Engel német statisztikus „Der Kostenwert des Menschen Berlin 1883.“ című munkájában a nevelési költségek stb. figyelembevételével megkísérelte az ember munkaerejének pénzben kifejezését. Az ember nevelési költségeiből és munkabéréből igyekszik a munka nemzetgazdasági értékére következtetni. A fentiek értelmében azonban nem a munka forgalomgazdasági értéke a döntő a nemzeti vagyonban. *Spann* tovább megy és még a hivatalnoki munka értékét is a fizetés alapján kiszámíthatónak tartja. (V. ö. Fundamente. Jena 1918: e, 176. old.)

pontjába kerül, másrésről pedig a gyakorlati élet követelményei is nem egyszer egyenesen szükségessé teszik a nemzeti vagyonok összemérését. Mindez természetesen azon nem tud változtatni, hogy a nemzeti vagyonnak még hozzávetőleges számbeli megállapítása is lehetetlen. Amint láttuk, a nemzeti vagyon egészére áll ez első sorban; annak egyes tételei kisebb-nagyobb pontossággal megközelíthetők. Mindezek folytán a közgazdaságtan elméletének alapjára helyezkedve sem szabad feltétlenül pálcát törnünk az olyan kísérletek fölött, amelyek a nemzeti vagyon nagyságát akarják megállapítani, de nagyon is óvakodunk kell attól, hogy e számokat a nemzeti vagyon értéke igazi kifejezőinek tartsuk. E számokat mindig eredetük szem előtt tartásával kell tekintenünk figyelembe véve azt, hogy egyes tételek jobban, mások kevésbé pontosan közelítik meg a valóságot. Azok a különböző módszerek, amelyek segítségével a nemzeti vagyont megállapítani igyekeztek, bennünket itt közelebről nem érdekelnek, mert azok statisztikai módszerek. Főhibájuk az, hogy mint az már a fentiekből is kitűnik, nem tudják egységesen felölelni a nemzeti vagyon összes tételeit.

58. A nemzeti jövedelem.

A nemzeti vagyon nem állandó. Állaga az idők folyamán változik, még pedig egészséges viszonyok mellett növekszik. A nemzeti vagyon dinamikai problémája e változások tényezőinek felderítésében áll. *Mily úton gyarapszik, illetőleg csökken a nemzeti vagyon?* Ebben áll a nemzeti vagyon dinamikai problémája.

Miként az egyének anyagi ereje, úgy a nemzeti vagyon is a termelő erők kifejtése útján növekszik. Míg azonban az egyének vagyoni ereje nem tisztán ezen az úton, hanem a forgalmi gazdaságba kapcsoltságánál fogva forgalmi tények által is nagy mértékben gyarapodhatik, sőt az egyének bizonyos kategóriájánál gyarapodásának ez az egyedüli forrása, addig a nemzeti vagyon növekedése, a nemzetközi forgalomtól eltekintve, tisztán termelői erejének kifejtésében áll. Forgalmi tények a nemzeti vagyont csupán a külkereskedelemmel kapcsolatban növelik. Ekkor is lényegileg, legalább közvetlenül, nem a nemzeti vagyon gyarapszik, hanem csupán annak forgalmi értéke, mely körülmény azonban természetesen magának a nemzeti vagyonnak a

gyarapodására is visszahathat. Így p. o. az ezüst értékének a világháború alatt való igen nagymértékű emelkedése Kína nemzeti vagyonának gyarapodásához vezetett, mert annak a nemzetközi forgalomban nagy előnyöket biztosított.

A nemzeti vagyon gyarapodásának két fő forrása van. Az egyik a kultúra emelkedése, a másik a nemzeti jövedelem. Az első szellemi természetű, és a javak kihasználására vonatkozó ismeretek fejlődésében áll. A második a nemzeti vagyon kihasználásának közvetlen eredménye, tehát a nemzeti vagyonban rejlő hasznok realizálása.

Azokat a javakat, amelyek bizonyos időszak leforgása alatt a nemzeti gazdálkodás eredményeképpen a nemzetgazdaság javaihoz hozzájárulnak, *nemzeti jövedelemnek* nevezzük. A nemzeti jövedelem tehát az az anyagi alap, mely a nemzet szükségletkielégítésére és beruházásaira rendelkezésre áll. Jelentősége a nemzet számára éppoly nagy, mint amilyen fontos az egyénre nézve jövedelme. A nemzeti jövedelem az az egészséges alap, amely nemzeti célok elérésére rendelkezésre áll, és amelynek gyarapodása a nemzet szükségleti színvonalának emelését teszi lehetővé. Nemcsak a nemzet collectiv céljai, hanem a nemzetgazdaság kötelékébe tartozó egyének szükségletkielégítése is ebben nyer fedezetet. Az állam és az egyének tehát egyaránt a nemzeti jövedelemre támaszkodnak.

A nemzeti jövedelem sem forgalomgazdasági fogalom. Nem pénzeredményeket, számításbeli többleteket, hanem tényleges javakat foglal magában. A nemzeti föld termőerejének eredménye, a bányákból feltárt kincsek, az ipar termékei és a közlekedés által eredményezett haszonnövekedése, valamint a szellemi munka eredménye alkotják együttesen a nemzeti jövedelmet. Csakis nemzetközi vonatkozásában kerül a forgalmi gazdaság tényeivel kapcsolatba, de eredményei itt is a cserébe adottaknál értékesebb javakban testesülnek meg. A pénzürték tehát, legalább is a belföldi viszonylatban, a nemzeti jövedelemnél is csak mint hasonlítási alap jön számba, míg a pénzkövetelések és tartozások, miként a nemzeti vagyonnak, úgy a nemzeti jövedelemnek állagát sem érintik. A pénztőke a nemzeti jövedelemben is annak a potentialis energiának a szerepét játssza, amely a nemzet termelőerőinek a gazdasági szervezkedés útján való kifejtését fokozza; a nemzeti jövedelem már e fokozott erő kifejtés eredményeit tartalmazza. A nemzeti jövedelemnek a

forgalmi gazdaság tényeitől való független volta annak számbavételét is majdnem lehetetlenné teszi. Igaz, hogy a nehézségek itt valamivel csekélyebbek, mint a nemzeti vagyonnál, mert a nemzeti jövedelem már nem potentialis energiákat, hanem a nemzet termelőerőinek bizonyos időszakban való tényleges eredményeit foglalja magában. A nehézségek nem is annyira a bruttójövedelem megállapításánál, hanem inkább a tisztajövedelem kiszámításánál mutatkoznak, amennyiben a rentabilitás, mint forgalomgazdasági segédeszköz, a nemzetgazdaság jószággyarapodásának nem igazi mértéke, a termelékenység pedig, amely egyedül adhatná helyes mértékét a nemzeti jövedelemnek, a költségek és az eredmény összehasonlításának oly biztos eszközével nem rendelkezik, minő a magángazdasági rentabilitás.

A nemzeti jövedelemnek csak egy töredéke az, amely a nemzeti vagyont gyarapítja. Hiszen a nemzetgazdaság és az államgazdaság összes szükségletei — a külföldi hitel igénybevételétől eltekintve — a nemzeti jövedelemből fedezendők és így annak csak egy része maradhat fenn arra, hogy azt a nemzet termelőerőihöz csatolhassuk. Ennek megfontolása rávezet bennünket arra, hogy a nemzeti jövedelem sem közvetlen, vagy legalább is nem egyedülható tényezője a nemzeti vagyon gyarapodásának. Az ugyanis, hogy a nemzet vagyona gyarapszik-e és milyen mértékben, nem tisztán a nemzeti jövedelemtől, hanem annak felhasználási irányától is függ. A nemzeti jövedelemnek minél nagyobb hányada az, amelyet a nemzet közvetlen szükségletkielégítésre fordít, annál kevesebb marad a nemzeti vagyon gyarapítására. A nemzeti vagyon növelésének a termelés mellett tehát főeszköze a nemzet életmódjának a jövőre tekintettel való szabályozása, a *takarékosság*. A köznyelv a takarékoság és a gazdaságosság fogalmát gyakran összecseréli. Helytelenül, mert a gazdaságosság még távolról sem takarékoság. A gazdaságosság az eszközöknek a legcélrányosabb felhasználásában áll. A takarékoság ezen túl megy és a javak felhasználásának irányításába a jövő szempontját kapcsolja be. A takarékoság fogalmához tehát a szükségletkielégítésnek a jövő figyelembvételével való irányítása is hozzátartozik. A nemzet takarékosága éppúgy, mint munkabírása, szellemi qualitas. A takarékoság a kultúra terméke, mert minél magasabb fokra emelkedik valamely nemzet, annál inkább van tekintettel a jövőre. A takarékoság azonban természetesen a gazdaságosságot feltéte-

lezi és minél nagyobb tökélyre emelkedik a gazdaságosság, annál könnyebb a jövő honorálása a jelenről való lemondás nélkül. A nemzetgazdaságban uralkodó takarékoság foka azonban még egy másik tényezőtől is függ. A nemzet collectiv lény és így gazdaságának collectiv összetétele is befolyással van életműködéseire. Minél nagyobbak a nemzetgazdaságon belül a vagyon- és jövedelemeloszlás egyenlőtlenségei, annál nagyobb fokot érhet el a nemzeti takarékoság, mert a vagyon és jövedelmi különbségek a nép széles rétegeit alacsony színvonalra készítetik és csak keveseknek engedik meg a magas színvonalon való megélhetést. Téves volna azonban természetesen ebből arra következtetni, hogy a vagyoni különbségek nagy foka a nemzeti lét szempontjából kívánatos. A takarékoság, mint gazdasági tényező, nem lehet öncél, hanem csak egyik eszköze a valódi nemzeti célok intenzitásának. A nemzet pedig nem akkor éri el céljait, ha polgárainak nagy részét állati sorban tartja, hanem hogyha lehetőleg összes fiai emberi céljait kielégíti. A takarékosággal itt a nemzeti erőgyarapodás másik ténye, a termelékenység lép versenybe, amely pedig a nemzet tagjai életszínvonalának emelkedésével növekszik.

Rendes viszonyok között, mint említettük, a nemzeti vagyon növekvő irányzatot mutat. Ennek dacára folytonosan hatnak oly tényezők is, amelyek azt gyarapodásában gátolják. Mindenekelőtt természeti tényezők, elemi csapások, tűzvész, árvíz, jégverés stb. pusztítanak a nemzeti vagyonban, vagy legalább is a nemzeti jövedelemben. Helytelen gazdasági számítások is károkat okozhatnak, sőt itt már a forgalmi gazdaság tényei is beszólnak, amennyiben gazdasági existenciákat pusztíthatnak el, ami a gazdasági szervezkedésben rejlő termelőerő pusztításával egyenlő. A nemzet politikai egység és így a nemzet politikai lényének esélyei is fenyegetik a nemzeti vagyont. A háború nemcsak a nemzet politikai, hanem gazdasági erőinek is a végletekig feszítése. Már a gazdaságosság törvényeinek figyelembevételét is könnyen veszélyezteti a hirtelen cselekvés szükségessége. A nemzet termelőerőit gazdasági rendeltetésüktől elvonja és a nemzetgazdaság legfontosabb tényezőjében, az emberi munkaerőben idéz elő egy emberöltőn keresztül pótolhatatlan veszteségeket, elragadván, vagy munkaképtelenné tevén a lakosság egy részét. A nemzet katasztrófái a nemzeti vagyon veszteségei is. A hadisarc, hadikárpótlás, ha a jóvátétel erkölcsi köntösebe

is öltöztetik azt, a nemzeti vagyont támadja meg és minden-
 esetre legalább a nemzeti jövedelem jórészét elvonja a nemzeti
 vagyont gyarapító rendeltetésétől.

59. A népesedés.

Már az előbbieken láttuk, hogy a nemzeti vagyon és a
 nemzeti jövedelem szoros összefüggésben állanak a lakosság
 életmódjával. A takarékoság nagy mértékben előmozdítja a
 nemzeti vagyon gyarapodását. Az életmódnak ezzel némileg
 ellentétes irányzatát képviseli a *fényűzés*. Ez lényegileg az élet-
 módnak az az irányzata, amely a szükségletek különös csoport-
 jaiból, részint a feltűnési vágyból, részint pedig a szükségletek
 finomodásából áll elő. Alacsonyabb műveltségi fokon a fényűzés
 első alakja áll előtérben és ez gyakran gazdaságellenességhez is
 vezet. A különös alkalmakkor való mértéktelenség és így a
 Gossen-féle törvény megsértése jellemzi a fényűzés alacsonyabb
 fokát. Abból származik, hogy kivált az alacsonyabb fokon álló
 ember nehezen emelkedhetik mással társai fölé, mint azzal, hogy
 fogyasztásában a gazdasági szükségszerűségtől függetlenebb-
 nek mutatja magát, mint a többiek. Részint abból is áll elő,
 hogy az ember a javakkal való számolás szükségszerűségét,
 tehát a gazdaságos eljárást nyügnék érzi, mely alól, ha már
 mindig nem teheti, bizonyos különös alkalmakkor szabadulni
 igyekszik. A hatalmasok ezzel teremtik meg azt a fénykört,
 amely számukra az alsóbbak bámulatát biztosítja.

Ha a fényűzésnek csak ez az iránya fordulna elő, akkor
 az gazdaságellenesnek és a haladás ellenségének volna bélyegezve.
 Tényleg azonban nem így áll a dolog. A fényűzésnek magasabb
 rugója is van és ez a szükségletek kifinomítása. Itt már az
 emberi szükségletek különös fajával állunk szemben, amely az
 ember szellemi emelkedésének következménye. Hatalmas alko-
 tások, találmányok és az emberiség magasabb színvonalra emel-
 kedése járnak nyomában. A fényűzés eme kifejlődését az
 emberek társas léte segíti elő. Nemcsak azáltal, hogy ebben az
 irányzatban is a többiek fölé emelkedés célzata szintén érvényesül,
 hanem azért is, mert a gazdasági élet társas szervezete teszi a
 kiváltságosoknak szükségleteik fejlesztését lehetővé. A fényűzés
 emez alapja egyébként nem szorítkozik magukra a társas lény-
 ben egyesített egyénekre, hanem maga a nemzeti és kisebb

közületi lét is (pld. városi közösség) teret enged a fényűzés eme válfajának. Például középületek emelése lehetséges pusztán a legszükségesebb szempontok szem előtt tartásával és lehetséges magas művészi kivitelben. Az utóbbi kétségtelenül a fényűzés jellegét viseli magán.

A fényűzés hatását ennél fogva legalább is fejlettebb alakjában nem szabad a nemzeti vagyon fejlődése akadályának tekinteni. A fényűzés az a határvonal, amelyen az ember és a közületek gazdasági léte érintkezik a nagy emberi célokkal, amelyek számára a gazdaság csak az eszközöket teremti elő. Sohasem szabad felejteni, hogy a gazdasági tevékenység csak az eszközöket van hivatva nyújtani az ember tulajdonképpeni céljai számára, ezek pedig a szép és a nemes szférába vezetnek át.

A fényűzés, ha szélesebb rétegeket ölel is fel, a szükséges fogyasztásnak mindig csak töredéke és ezért a nemzeti fogyasztás központi problémája a *népesedés problémája*, amely a szükséges és elkerülhetlen fogyasztás körül mozog. Minden gazdasági létnél a fogyasztók száma fontos tényező, mert a gazdasági lét az eszközök adott voltát téfelezi fel és ez az adott készleteken osztozkodni akarók számát döntő tényezővé avatja.

Régebben e körülménnyel a tudomány kevésbé számolt. Kivált a mercantilisták határozott előnyt láttak a népesség gyarapodásában, mert a munkaerő növekedésének szempontja lebegett szemük előtt. A népszaporulatban a nemzet erejéhez hozzánövekvő fegyverforgató és munkáskezek gyarapodását látták. Ezzel szemben már egyes olasz írók, később angolok, mint *Hale, Child, Jung, Townsend* már felhívták a figyelmet ugyan arra, hogy a népszaporulat a fogyasztók számának gyarapodását is jelenti, hatásuk azonban alig volt. Csak *Malthusnak* sikerült a népesség gyarapodásának problémáját oly világitásba helyezni, amely azt a maga egész nagyságában tüntette föl.

Malthus abból indult ki, hogy minden élő lénynek oly szaporodási hajlama van, amely igyekszik létfeltételein túlhaladni. Az emberre nézve ezt különösen az amerikai Egyesült-Államok példáján igyekszik bebizonyítani, rámutatva arra, hogy az Egyesült-Államok lakossága másfél évszázadon keresztül 25 éves ciklusokban megkétszereződött. Történt ez nézete szerint azért, mert a még kihasználatlan területek módot nyújtottak arra, hogy azokon az ember propagatív ereje érvényesüljön. Ezzel szembe *Malthus* azt a tételt állítja, hogy az ember fenntartá-

sához szükséges élelmiszerek sokkal lassúbb ütemben képesek csak szaporodni. Azt mondhatjuk tehát szerinte, hogy az emberiség geometriai progressio alapján szaporodik, ha akadályokba nem ütközik, míg az élelmiszerek csupán aritmetikai progressio szerint növekszenek. Ebből *Malthus* nem vonhatott más következtetést, mint azt, hogy bizonyos pontot elérve, az emberiség szaporodása beleütközik a létfeltételek lassú gyarapodásának tényébe, mi az emberiség egy részének elpusztulásában és a tömegek nyomorában kell hogy nyerjen kifejezést. Ezen a tényen szerinte semmiféle mesterséges eszköz, mint a szegénységélyezés, nem segíthet, mert ha többen akarnak a természet asztalához ülni, mint ahány számára ottan terítve van, lehetetlen ott kielégítést nyerniök. *Malthus* szerint tehát az alsó osztályok nyomora az ember tulságos propagatív erejének eredménye és ennél fogva szükségszerűség. Elhárítani azt csupán tervszerű előrelátással lehet.

Malthus tanításának hatása óriási volt. A közgazdaságtan alapnézőpontja, a classikus iskola továbbkifejtésében reája épít. *Ricardo* földjáradékelméletétől, mely a föld fukarságára és a népesség szaporodására van alapítva, egészen a munkabérelméletig, amely a népszaporodásból vezeti le a munkabérnek a létminimumon maradását, minden tétele a népszaporodás törvényének hatása alatt áll. De nemcsak a vasbér törvénye áll a *Malthus*-féle felfogás hatása alatt, hanem a munkabérialap elmélete is, amely szerint a munkabér a munkások foglalkoztatására fordítható tőke határozott nagysága által van megszabva.

A népesedés problémája, amint azt *Malthus* fölvetette, lényegében abban áll, tényleg állandóan és megmásíthatatlanul megvan-e az emberiségnek az az irányzata, hogy akkor, ha akadályokba nem ütközik, a létfeltételeken túlszaporodik és a létfeltételek valóban feltétlenül csak kisebb mértékben szaporodnak-e, mint amely az akadálytalanul gyarapodó emberiség megélhetéséhez szükséges? Azok, akik a *Malthus*-féle tétellel ellentétbe helyezkedtek, a problémát a maga tisztaságában nem ismerték fel. Elsősorban a mezőgazdasági technika haladására utaltak és arra hivatkoztak, hogy ezzel az élelmiszerek gyarapodása lépést tarthat a népszaporulattal. A csökkenő termelékenység törvénye azonban a mezőgazdaságra nézve aligha vonható kétségbe. A mezőgazdasági technika kétségtelenül javíthatja a helyzetet, de helyesen utal arra *Schmoiller*,

hogy fejlődésének erős korlátja van. Ha ez áll, és a népesség valóban korlátlan szaporodási irányzatot mutat, akkor *Malthus* törvénye a mezőgazdaság fejlődésére való utalással nincsen megdöntve.

Utaltak azután arra, hogy az ipari fejlődés is új megélhetési alkalmakat teremt, sőt, mint arra *Dietzel* rámutat, gépek stb. szerkesztésével a mezőgazdaság termelékenységét is emeli. Ezzel szemben igaza van *Spann*-nak, hogy ha a termelésnek csak egyik vonatkozása, a mezőgazdaság fejlődési lehetőségeiben ennek dacára is korlátolt, akkor a népesedés fejlődésének lehetőségei is korlátoltak ezáltal és ha a népesedésnek *Malthus* által állított szaporodási irányzata megvan, akkor a pontnak is elkerülhetetlenül el kell következnie, amidőn az ipari fejlődés még a mezőgazdaság javításával együtt sem képes azt ellensúlyozni.

Mások a kiviteli kereskedelemre utaltak, mint olyan tényezőre, amely eddig használatlan területek kiaknázásával súlyozza ellen a népszaporulatot. Ez az érvelés is csak látszólagos, mert a kiaknázatlan területek sem végtelenek és ha azokra is áll a népszaporodásnak *Malthus* által felállított törvénye, akkor bizonyos idő múlva azok sem képesek a régi területek túlszaporodott népességét eltartani.

Legáltalánosabban a socialisták támadták a népesedési törvényt, álláspontjuknak megfelelően arra utalva, hogy a túlnépesedés viszonylagos jelenség, mert csak a helytelen jövedelemeloszlásnak következménye. Mihelyt a felsőbb osztályok pazarlása megszűnik és a termelési anarchia helyébe a tervszerű társadalmi termelés lép, megszűnik felfogásuk szerint a túlnépesedés veszedelme is. Kivált *Marx* álláspontja világos e tekintetben, mert abból az folyik, hogy minden társadalmi szervezetnek megvan a maga népességeltartási kapacitása és így a túlnépesedés csak viszonylagos jelenség, mely a magát túlél gazdasági rend követelménye. A viszonylagos túlnépesedés fogalma teljesen jogosult. Mutatja ezt az, hogy oly területekről is gyakran nagy a kivándorlás, melyek gazdasági szerkezetüknél fogva kiaknázatlanok, kisebb népsűrűséget mutatnak és így nagyobb lakosságot is tudnának eltartani. Így p. o. Magyarországból és Olaszországból, melyek lakossága a nyugoti országokéhoz hasonlítva kevésbé sűrű, igen jelentékeny a kivándorlás. Ennek dacára ez az érv sem dönti meg *Malthus* tételét, mert ha az ember szaporodási irányzata csakugyan határtalan, akkor a társadalmi rend változ-

tatásánál is el kell érkeznie egy pontnak, amelyen túl a túlnépesedés már nem viszonylagos, hanem abszolút. Ugyanez áll *Henry George* érveléséről is, ki szerint nem a túlnépesedésből, hanem a föld monopolizálásából származik a nyomor. Ha az emberiség szaporodási irányzata végtelen és a föld termelő-képessége korlátolt, akkor bizonyos határon túl a földjádék államosítása mellett is be kell állania az abszolút túlnépesedésnek.

Igazán elfogadhatónak látszó érvet csakis azok helyeznek szembe *Malthus*-szal, akik azt állítják, hogy az emberiség szaporodási képessége a kultúrával csökken. Ezen az állásponton áll *Spencer* és a szocialisták egy része. Vannak jelek, amelyek ezt némileg igazolni látszanak. A felsőbb osztályok gyarapodása lassúbb és a születési szám a magasabb kultúrfokon álló népeknél valamivel alacsonyabb, mint a csekélyebb kultúrájúaknál. Mindezekkel azonban meggyőzően beigazoltnak aligha láthatjuk még azt, hogy az emberiségben a *Malthus* által állított propagatív irányzat nincsen meg. Egyébként a magasabb osztályok és a magasabb kultúrfokok születési szám csökkenése már részben társadalmi erők következménye, mert a jövő nemzedék jövőjéről való gondoskodással függ össze. Igazán *Malthus* cáfolatát csak az az állítás tartalmazná, hogy idővel az emberiségben a propagatív erő csökken. A kérdés megítélésénél kétségtelenül figyelembe kell venni azt is, hogy egyrésről a városokba tömörülés csökkenti a népszaporodást, mert a városok nem önmagukból, hanem a faluból való bevándorlásból tartják fenn népességüket, másrésről pedig a halálozási szám csökkenésével a lakosság korosztályok szerinti tagozódása is megváltozik, úgy, hogy aránylag kisebb hányad esik a lakosságból a propagatív korosztályokra. Ebből is azonban csak annyi következik, hogy *Malthus* talán túlbecsülte a lakosság megkétszereződésének időszakát, amely lassankint talán mind hosszabb lesz, végeredményben azonban ez is csak kitolja azt a pontot, melyet az abszolút túlnépesedés pontjának nevezhetünk. Ez a pont csak akkor nem fog bekövetkezni, ha időközben az emberek propagatív ereje tényleg annyira megcsappan, hogy az élelmiszerek növelésének üteme vele lépést tud tartani.

Már *Liszt Frigyes* rámutatott arra, hogy nemcsak az emberiségnek, mint egésznek, hanem a nemzeti létnek is megvan a maga népesedési problémája, amely részben ellentétbe kerül az emberiség népesedési problémájával. *Balás Károly* karolta fel

e gondolatot, rámutatva arra, hogy a nemzeti és a faji lét szempontjából a népesedés kérdése éppen ellenkezően áll, mint az általános emberiség nézőpontjából. A nemzet és a faj érdeke a hatalmas népszaporodást kívánja, mert a világban való érvényesülés a nemzetre és a fajra nézve nem kis mértékben fiainak számától függ. E nézőpont azonban megint kivezet a szorosabb értelemben vett gazdasági problémából és átvezet megint a nemzeti lét magasabb céljainak körébe. *Malthus* tételét természetesen ez a nézőpont sem érinti, és nem is akarja érinteni, mert a nemzetek és fajok ellentétei nagyrészt éppen a megélhetési lehetőségek korlátolt voltán nyugszanak. Az csak természetes, hogy a nemzeti létben a túlnépesedés fogalma mindig viszonylagos fogalom marad, mely a többi nemzetek és fajok rovására is saját nemzeti erő érvényesülését követeli.

A nemzetközi piac.

60. A nemzetközi forgalom alaptényei és problémái.

Ha a nemzetgazdaságok teljesen magukba zárt egységek volnának, amelyek nem kerülnek egymással érintkezésbe, akkor a nemzetgazdaságnak egyáltalában nem volnának forgalmi problémái. A piac és az áralakulás csupán mint a nemzetgazdaság belső életműködése kívánnának figyelembevételt, a nemzeti jövedelemre nézve azonban, legalább közvetlenül, közömbösek volnának. A valóságban az egyes nemzetgazdaságok egymással sűrű érintkezésbe kerülnek, amely érintkezés a műveltségi fok emelkedésével és a közlekedés fejlődésével mind élénkebbé válik. Azt az árúcserét, amely a nemzetgazdaságok között megindul, *külforgalomnak* nevezzük. Minél élénkebb a külforgalom, annál nagyobb befolyást nyer az a nemzetgazdaságra, a nemzeti vagyion és a nemzeti jövedelem alakulására. Így tehát a közgazdaságtannak ki kell terjesztenie figyelmét a nemzetközi forgalom jelenségeire is.

A nemzetközi forgalom tüneményei is piaci jelenségek és a nemzetközi piac szerkezetében azonos a nemzetgazdaságon belül fennálló piacokkal. A nemzetgazdaságok ugyanis nem mint egységek, nem *collectiv* mivoltukban vesznek részt rendszeren a nemzetközi cserében, hanem az egyes országok polgárai, az egyes nemzetgazdaságok alanyai kerülnek egymással szembe a nemzetközi piacon. Ennek dacára a nemzetgazdaságok *collectiv* egysége is érvényesül a nemzetközi piacon. Ennek oka az, hogy a nemzetgazdaság közös intézményein nyugvó egységéből, állami és gazdasági egybefűzöttségéből nőnek ki a nemzetközi cserében egy nemzet oldaláról fellépő felek. A nemzetgazdaság közös intézményei egységes talajt teremtenek ugyanazon nemzetgazdaság tagjai számára a nemzetközi forgalomban is és a külkeres-

kedelem egységes irányítása ezt a tényezőt még erősen fokozza. A nemzetgazdaság közös vámvonallal van körülvéve, közös az adórendszer, közös benne a jogsegély és közös a nemzet külképviselete folytán polgárai külföldi vonatkozású érdekeinek védelme és mindez szoros egységbe fűzi a nemzetgazdaság tagjait még akkor is, ha teljesen mint magánfelek és látszólag egymástól teljesen függetlenül is lépnek fel a nemzetközi cserében. A nemzetgazdaság egységét azonban a nemzetközi forgalomban legerősebben a csereeszköznek, a pénznek közös volta juttatja érvényre. A nemzetközi forgalomban, amint azt könnyen megfigyelhetjük, minden nemzetgazdaság pénzének külön érvénye van és így az a számítási egység, amelyben a nemzetközi forgalomból előálló követelések és tartozások keletkeznek, a nemzetgazdaság tagjai számára közös.

Nem kell azonban erősebben belemélyednünk a nemzetközi forgalom tanulmányozásába, hogy a pénz szerepe tekintetében jelentékeny különbséget észleljünk az egy nemzetgazdaságon belül lebonyolódó cseréhez viszonyítva. A nemzetgazdaságon belül a pénz az értékállandóság és értékegyformaság képviselője. Igaz, hogy időbelileg eltolódik a pénz értéke, de egyidőben a pénznek az értéke piaci vonatkozásában egyforma. Nem így a nemzetközi forgalomban. Itt azzal a feltűnő jelenséggel találkozunk, hogy a pénz nem az értékállandóságnak, hanem az értékváltozásoknak a képviselője. A nemzetközi forgalomban nincsen egységes pénz és minden ország pénzének értéke, legalább is elvontan tekintve, folytonosan változik. A nemzetközi forgalomban tehát a pénz nem az értékállandóságnak, hanem az értékváltozásnak a képviselője. A pénzérték változásával itt folytonosan számolnunk kell. A pénzérték naponként emelkedhetik, vagy süllyedhet. *Mi az oka annak, hogy a nemzetközi forgalomban a pénz értéke folytonos változásoknak van alávetve?* Ez a nemzetközi forgalom első problémája.

Ha közelebbről vizsgáljuk a nemzetközi forgalmat, az is szemünkbe tűnik, hogy annak fizetési technikája sem egyezik a nemzetgazdaságon belül fennálló piacok fizetési módozataival. Míg az utóbbi piacokon a készpénzzel, éspedig igen gyakran a papírpénzben való fizetés erősen előtérben áll, addig a nemzetközi piacon a pénzbeli fizetések elsősorban és túlnyomó részben nemesfém-pénzben történnek, ennél is sokkal jobban előtérbe lép azonban a váltók útján való fizetés. *Mi az oka annak, hogy*

a nemzetközi forgalomban a váltó ennyire előtérbe lép és mellette úgyszólván csak a nemesfémpénzt találjuk meg? Ez a nemzetközi forgalom második problémája.

Már a mercantilisták is megfigyelték azt, hogy a külforgalom nagy mértékben érinti a nemzeti jövedelem alakulását. *A külforgalom elemeinek, a bevétel és kivétel értékének szembeállítását, kereskedelmi mérlegnek* nevezték és e mérlegnek követeléssel záródását tartották a nemzeti vagyon gyarapodása főtenyezőjének. A mercantilizmus kora óta a külforgalom köre erősen kiszélesedett. Az áruforgalmon kívül számos más tényezője is fejlődött ki a nemzetközi forgalomnak. Nemcsak az árucseré, hanem főképpen a tőkének nemzetközi forgalma is nagy szerepet nyert abban, amint a munkásvándorlások folytán a munkások nemzetközi vándorlásai is befolyást nyertek az egyes nemzetgazdaságok között keletkező gazdasági viszonylatokra. *Hogyan érintik az így előálló nemzetközi viszonylatok a nemzeti jövedelmet és a nemzeti vagyont? Ez a nemzetközi jövedelemelosztás problémája, mert a nemzetközi forgalom és munkamegosztás odavezet, hogy a nemzetgazdaságok között is hasonló osztozkodás megy végbe, mint amilyennel az ugyancsak a munkamegosztáson nyugvó nemzetgazdaságokon belül is találkozunk.*

61. A pénz értéke a nemzetközi forgalomban.

A pénz fejlődésének egyik fontos vonását abban láttuk, hogy forgalmának szabályozása és a pénzjegyek elkészítése az államhatalom hatáskörébe kerül. Ebből minden nemzetgazdaságon belül a pénz egysége, de egyúttal az is következik, hogy a pénz forgalma az illető nemzetgazdaságra szorítkozik. Ebből a külforgalom számára viszont az a fontos következmény folyik, hogy *minden ország polgára a külforgalomban is hazája pénzében, tehát nem idegen pénzben kíván kielégítést.* A német kereskedő vagy gyáros tehát márkában, az angol fontban, a francia frankban kívánja az áru ellenértékét, mert csak ezzel tud hazájában, vásárolni. *A pénz nemzetközi értékelése tehát oly pénz értékelésében áll, amely az azt értékelő ország területén nem bír fizetési erővel, tehát az országban nincsen forgalomban.* A pénz nemzetközi értékelésének problémája eszerint két, gyökerében elszigetelt pénzrendszer értékének megállapításában fekszik.

A pénznek ebben a minőségében csupán csereértéke lehet. Ennek a nemzetközi forgalomban is így kell lennie.

Tegyük fel, hogy két ország között semmiféle közlekedés nem volna és mindkét országban belértéknélküli pénz, tehát papírpénz volna forgalomban. Nem kételkedhetünk azon, hogy ebben az esetben az egyik ország pénzének a másik országban semmiféle értéke nem volna, mert az idegen pénzt értékelő területen belül az a csere szempontjából figyelembe nem jöhet.

Ha az első feltevést elejtjük, akkor már lényegesen más-képp kell a dolognak alakulnia. Ebben az esetben ugyanis a másik ország pénze már nem lehet értéktelen, mert a másik országban is vannak, akiknek a más pénzrendszer alapján álló országban kell fizetéseket teljesíteni, mely célra az idegen ország belértéknélküli pénzét keresik. Az, hogy milyen lesz az értéke az idegen országbeli pénznek, elsősorban tehát attól fog függni, hogy azzal az illető országban milyen mértékben lehet fizetéseket teljesíteni, vagyis, *hogy milyen annak ott a vásárlóereje.*

De ez nyilván csak egyik tényezője külföldi értékének, mert a külföldiek saját országukban ezzel fizetéseket nem teljesíthetnek és annak csak annyiban vehetik hasznát, amennyiben vagy a külföldön vannak tartozásaik, vagy pedig olyanoknak engedhetik azt át, akiknek a külföldön fizetést kell teljesíteniök. Ennek megfelelően az idegen pénzt csak olyan mértékben keresik, amilyenben külföldi fizetések szüksége forog fenn. Ha sok fizetést kell a külföldön teljesíteni, akkor nagyobb lesz az illető pénznek az értéke, mint hazájában, mert a külföld azt ki nem bocsáthatja, üzleti világának pedig arra nagy mértékben szüksége van, ha ellenben csak kevés tartozást kell az illető országban kiegyenlíteni, akkor nem fogják annak pénzét erősen keresni és így külföldi értéke a belföldi alá fog süllyedni.

Ha második feltételünket is elejtjük és az európai országok legnagyobb részében a világháború előtt fennállott viszonyok felé fordítjuk figyelmünket, akkor azt a kérdést kell feltennünk, hogyan alakul egymáshoz való értékviszonylatában két ország nemesfém-ből készült, tehát belértékkal bíró valutája? Kétségtelen, hogy ebben az esetben az érmék beltartalma is beleszól az értékalakulási folyamatba. Az nem lehet közömbös, mert hiszen ennek a pénznek már áruértéke is van és így az már nemcsak mint fizetési eszköz, hanem mint használati tárgy is számba jön. Ha tehát külföldi fizetések céljaira az idegen érmét nem is keresik annyira, hogy értéke a saját országában fennálló vásárlóerejének megfelelően alakulhatna, annak értéke még-

sem súlyedhet egy bizonyos határnál lejjebb, mert a nemesfém árúértékét megtartja, ha pénz alakjába van is öltöztetve. Az a fél ugyanis, aki belföldi arany- vagy ezüstpénz birtokába jut, annak felhasználása tekintetében nemcsak azzal a lehetőséggel áll szemben, mely számára a külföldi papírpénznél nyitva áll, t. i., hogy azt vagy külföldi árúk beszerzésére, vagy pedig olyan valakinek átengedésre használja fel, kinek a külföldön tartozása van, hanem előtte egy harmadik felhasználási alkalom is megnyílik, mert ő az érmék értékes anyagát ipari célokra is felhasználhatja. Ennek az eredménye az, hogy *a fémből készült idegen pénz belértékében szilárd, az érme külföldi érvényétől független támpontot nyer*. Ebben a fémpénznek a külföldi viszonylatban határozottan igen nagy előnyét kell látnunk.

Az eset akkor a legegyszerűbb, ha a két szóbanforgó országnak a valutapénze ugyanabból a fémből van. Ilyenkor a fém azonossága természetes alapot teremt a két valuta értékviszonya számára. Ez a két ország pénzlábnak egymáshoz való viszonya. Egy kilogramm finom aranyból, Ausztriában és Magyarországon 3280 koronát vertek, ugyanennyi aranyból, Németország 2790 márkát veretett. Ennek megfelelően 100 koronában annyi arany van, mint 85 márkában. Ezen az alapon a korona és márka értékalakulásának természetes alapja az, hogy 100 korona 85 márkával egyenlő. Ezt a viszonyt *érmeparitásnak* nevezzük. Az érmeparitás két azonos fémen alapuló valutánál a két valuta pénzlábnak arányát, tehát azt fejezi ki, hogy az egyik valuta érméinek aranytartalma hogyan viszonylik a másik valuta érméinek aranytartalmához.

Olyan országok között, amelyek valutája nem nyugszik azonos alapon, amelyek tehát nem használják értékpénzül ugyanazt a fémet, az érmeparitás szintén megvan, csakhogy a bonyolultabb, amennyiben abba a pénzlábon kívül a két fém értékének egymáshoz való viszonya is beleszól. Éppen ezért az a paritás nem is olyan állandó, mint a tiszta arany- vagy ezüstparitás, mert akkor, ha a két fém egymáshoz való értékviszonya eltolódik, azt a paritás megérzi. Papírvalutás és fémvalutás országok között érmeparitás egyáltalában nincsen.

Az a körülmény, hogy az érmeparitás a fémvalutás országok valutájának összehasonlítására természetes alapot kínál, távolról sem egyértelmű azzal, hogy e két ország valutájának egymáshoz való viszonya feltétlenül állandósítva van. Ez csak akkor volna

így, ha a fémet csupán árúértékére és nem pénzminőségében, tehát nem arra való tekintettel értékelnök, hogy milyen vásárlóereje van annak a külföldön. Minthogy azonban a külföldi valutát pénzminőségében értékeljük, az értékelés eredményére az sem lehet közömbös, hogy milyen vásárlóereje van hazájában az illető pénznek, valamint az sem, hogy az illető ország érméit a piacon könnyen vagy nehezen lehet-e megszerezni. Az idegen pénzt az országban veretni ugyanis nem lehet, azt tehát csak úgy lehet megszerezni, hogy az országba a külföldi forgalomból bejutott pénzt, vagy pedig a nemes fémet szerezzük meg és azt a szabad veretési joggal élve a külföldön kiveretjük érmévé. Ez természetesen költségekkel jár, mert a nemesfémet, illetőleg az aranyat kiveretés céljából az illető országba kell küldeni. Az arany küldésének költségeinél nem szabad egyedül a szállítási költségeket számbavenni. Azokhoz mindenekelőtt biztosítási költségek járulnak, mert nemesfémből készült érméket biztosítás nélkül nem lehet küldeni. Számba kell azonban venni a beolvasztási költségeket is, mert a belföldi érmét be kell olvasztani hogy az ércrudat fizetésre használhassuk. Ez az oka annak, hogy a külföldi forgalomban az érme kopása, melynek szerepét a belföldön, amint tudjuk, az államnak sikerült a forgalmi súly megállapításával kiküszöbölni, szintén nem maradhat figyelmen kívül, mert a beolvasztásnál a kopás számbavehető különbségeket idézhet elő. Minthogy továbbá értékes anyagnak rövidebb-hosszabb ideig kihasználatlanul heveréséről van szó, a kamatvesztés is figyelembe jön, éppen úgy, mint az aranyérmékért fizetendő prämium, ha a jegybank, mint néha Franciaországban, valutapolitikai okokból csak prämium, azaz felülfizetés mellett ad aranyat a külföldi forgalom céljaira. Ha a piacon egy ország érméi nehezen kaphatók, holott azokra külföldi fizetések teljesítése végett szükség van, akkor azok értéke az érmeparitáson felül kezd emelkedni. De ez az emelkedés nem terjedhet messze. Mihelyt ugyanis a külföldi érme értéke az arany szállításának most felsorolt költségeivel az érmeparitás fölé emelkedik, veretlen nemes fémet küldenek kiveretés céljából a külföldre. Ez a pont tehát határt szab a külföldi érme értékemelkedésének, feltéve természetesen, hogy az export céljaira megfelelő mennyiségű aranyrudat lehet kapni. Az arany beszerzési költségeinek emelkedésével e felső határ is emelkedik az arany világpiaci ára és szállítási költségei színvonaláig. De a külföldi érménél nemcsak

az értékelkedésnek, hanem az értéksülyedésnek is van határa. Ha a külföldi pénzt még oly kevésbé keresik is, annak árúértéke mindig megmarad; ezért annak értéke belértékénél a külföldön sem szállhat lejjebb.

Az előadottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a nemesfémből készült pénz a külföldön való értékelés szempontjából lényegesen különbözik a belértéknélküli pénztől. A papírpénz nemzetközi értékének természetes alapja nincsen és érték-ingadozásainak sincsenek korlátai. Ezzel szemben a *fémpénz értékviszonyának a nemzetközi forgalomban is természetes alapot nyújt az érmeparitás*. Az értékingadozások a fémpénznél is fennforognak ugyan, de mindaddig bizonyos és pedig elég szűk határok közé vannak szorítva, míg az illető ország a nemzetközi forgalomban fémpénzével vesz részt.

Abból, amit a pénz külföldön való értékelésére vonatkozólag előadtunk, a nemzetközi áralakulás szempontjából fontos következmények folynak. Az első az, hogy a nemzetközi forgalomban az áralakulásnak nincsen olyan egységes nevezője, amilyen a belföldi forgalomban a pénz. A fajtapénz korában uralkodott áralakulásra emlékeztethet némileg e körülmény, mert azt hozza magával, hogy bizonytalan időkben a felek kikötik a fizetési eszközt, melyben a fizetést teljesíteni kell. Az akkori állapotnál azonban még bonyolultabb a nemzetközi áralakulás, mert az akkor forgalomban levő különböző érmék közül az egyneműeknek legalább azonos értékük volt a piac egységénél fogva, a nemzetközi forgalomban ellenben, amint tudjuk, az érméknek két különálló forgalmi területen kialakuló forgalma, érvénye is közbeszól az értékelésnél. Ebből folyik az a további következmény, hogy amíg a külföldi forgalomban a pénz az értékállandóság megtestesítője, addig a nemzetközi forgalomba az változó elemet visz be. Minthogy azonban a forgalom egyik legfontosabb követelménye a biztos számítási alap, tervszerű eljárással igyekeznek az államok ezt elérni és a gazdasági politika a belföldi és külföldi pénz értékviszonyának az állandósítására törekszik.

A fent kifejtetteknek egyik további következménye, hogy a nemzetközi áralakulás annál a szerepnél fogva, melyet abban a pénz játszik, a belföldi és külföldi árszínvonalnak egyaránt hatása alá kerül és arra a két ország külforgalmának viszonya is befolyást nyer.

62. A váltó szerepe a nemzetközi forgalomban és a váltóárfolyam.

A belföldi forgalomban, amennyiben az ügylet természetéből kifolyólag, mint p. o. a nagyban való forgalomnál, a hitelmozzanat közbe nem lép, a szolgáltatás igénybevétele és a fizetés teljesítése közvetlenül szoktak egymáshoz csatlakozni. A belföldi forgalom közvetlensége és sokoldalúsága az, mely az ügyletek lebonyolításának ezt a módozatát lehetővé teszi, sőt egyenesen megkívánja. A nemzetközi forgalomban a dolog másképp van. Itt a fizetés nem az az egyszerű folyamat, amelynek azt a nemzetgazdaságon belül felismertük. A fizetésnek idegen pénznemben kell történnie, melynek beszerzése körülményes, küldése pedig drága. Ezenkívül a szolgáltatás és ellenszolgáltatás itt térbelileg egymástól távolos felek részéről eszközlendő. A megegyezés és a teljesítés közé már a térbeli távolság időbeli különbséget is visz be. Ezért a hitelezés mintegy természetszerű kiegészítője a nemzetközi forgalomnak.

Ez az első oka annak, hogy *a nemzetközi forgalomban nem a pénz, hanem a váltó a természetes fizetési eszköz*. Ebben voltaképpen a nemzetközi forgalomnak nem is rejlik semmiféle különlegessége. Csak azt kell szem előtt tartanunk, hogy a nemzetközi forgalom nagyban való forgalom, amely nagykereskedők, iparosok és bankházak között megy végbe, ezek között pedig a fizetéseknek hitel útján való kitolása a belföldi forgalomban éppen úgy megvan. A nemzetközi forgalomban azonban ezenkívül a nemzetgazdaságok egységes volta is erősen növeli a fizetések kitolására irányuló hajlamot. Ezáltal ugyanis két nemzetgazdaság egymás közötti forgalma olyan jelleget nyer, mind két egymással állandó üzleti összeköttetésben álló fél üzletvitele, kik között kölcsönösen keletkeznek követelések és tartozások. Itt is, ott is észszerűtlen volna minden egyes esetben haladéknélkül fizetést teljesíteni. Minthogy állandóan követelések és tartozások egyaránt keletkeznek, elsősorban egy hosszabb időköz követeléseinek és tartozásainak szembeállítására mutatkozik célszerűnek, melynél mindenekelőtt a kölcsönös kiegyenlítést, a szembenálló egyenlő tételek törlését viszik keresztül és csak a fennmaradó tartozási vagy követelési többlet nyer pénz fizetésével kiegyenlítést. A nemzetközi forgalomban is hasonlóan áll a dolog; itt is a fizetések hosszabb időre való kitolására

törekcsenek azért, mert egymással gazdasági érintkezésben álló két nemzetgazdaság, mint az egyik és a másik oldalon álló ügyfelek nagy számát összefoglaló egység, tartozási és követelési viszonyok állandó keletkezéséhez vezet, melyek a két nemzetgazdaságba összefoglalva végeredményben, mint egymást megszüntető tartozási és követelési tételek kerülnek egymással szembe. A váltó az az eszköz, mely a fizetés kitolását megkönnyíti. *A váltó tehát azért olyan kedvelt fizetési eszköze a nemzetközi forgalomnak, mert nem pusztán fizetési, hanem egyúttal hitelezési, azaz fizetéskitolási eszköz is.*

A nemzetközi forgalomban tehát a pénz csupán a követelések és tartozások időközönkénti összehasonlítása után fennmaradó különbségek kiegyenlítésére szolgál. Hogy a váltóval való fizetésnek bizonyos körülmények között célszerűtlenné válása esetén miért a nemesfém pénz küldésének költséges műveléséhez fordul az üzleti világ, annak az előbbi fejezet megadja a magyarázatát. A fém pénz ugyanis az értékingadozásoknak legkevésbé alávetett fizetési eszköz. Bankjegyekkel is lehet a külföldre fizetni, mert hiszen a fent előadott okokból azoknak is van külföldön értékük. Így kerültek a háború alatt a mi bankjegyeink is oly nagy mennyiségben különösen Svájcba. De a bankjegyekkel való fizetésnek az a hátránya van, hogy míg az aranyat kiverethetem külföldi pénzzé, ha a külföldi vevő, mint rendesen, saját országának pénzében kívánja a fizetést, addig a bankjegyeket a külföldön nem aranyban, hanem csupán külföldi bankjegyben váltják be, és pedig ingadozó árfolyamuknak megfelelő változó feltételek mellett. Külföldi bankjegyeket nagyobb mennyiségben a belföldön rendesen nehéz is kapni, ha csak nem papírvalutás ország változó árfolyamú papírpénzéről vagy bankjegyeiről van szó, melyeket a bankok üzérkedés céljából tartanak. Ennélfogva a papírpénz és a pénzhelyettesítők egyaránt fokozott mértékben juttatják érvényre a nemzetközi áralakulásban, a külföldi árszínvonal és a külforgalom viszonylatából a pénz oldalán érvényesülő bizonytalanságot, míg a nemesfémből készült pénz ezeknek a tényezőknek az áralakulásra gyakorolt hatását sokkal szűkebb határok közé szorítja.

Miután megállapítottuk azt, hogy a nemzetközi forgalomban a váltó a legfontosabb fizetési eszköz, három kérdés merül fel. Az első az, *hogyan megy végbe a nemzetközi forgalomban a váltók segítségével a fizetés.* Ezt a kérdést azért kell felvetnünk,

mert hiszen a váltó hitelezési eszköz, melylyel nem lehet végleges fizetést eszközölni. Ha tisztán akarunk a nemzetközi fizetések tekintetében látni, azt is meg kell állapítanunk, hogy *milyen körülmények között lép a váltóval való fizetés helyébe a fémpénz és végül azzal is tisztába kell jönnünk, hogyan befolyásolja a pénz értékének az előbbi fejezetben ismertetett nemzetközi alakulását az a körülmény, hogy a fizetések az esetek túlnyomó részében váltók útján történnek.* Lássuk mindenekelőtt az első kérdést.

Tegyük fel, hogy egy magyar malomnak követelései vannak Németországban; viszont azonban egy magyar droguistának, aki vegyészeti iparcikket importál Németországból, német vegyészeti gyáraknál vannak tartozásai. A német lisztbeviteli cég a magyar malomnak adott váltó útján tolja ki a fizetést, és a magyar droguista is ehhez az eszközhöz fordul. A dolgok ily állása mellett a tartozásoknak a pénz küldése nélkül való kiegyenlítésére kínálkozik alkalom. Ha ugyanis a magyar droguista megveszi a magyar malom Berlinre szóló követelését, vagyis a német lisztimporteurnak márkáról szóló váltóját, melyet ez a malomnak küldött, akkor, amennyiben ez az ő követelésének megfelelő összegről szól, a fizetés pénz küldése nélkül elrendezhető, mert ebben az esetben a magyar droguista nem kell, hogy Berlinbe pénzt küldjön. Midőn ugyanis magához váltja a magyar malom kezében lévő váltót, ezt már koronaértékben kielégíti; de a német lisztbeviteli cég sem kénytelen a pénzt Budapestre küldeni, mert a magyar droguista a márkára szóló váltót Berlinbe küldi, hol a vegyészeti gyár azt behajtja a lisztimporteurtól. A saját (sola) váltó helyett a nemzetközi forgalomban rendszeren a fizetési utasítást tartalmazó idegen váltó használatos. Egyszerűbb ugyanis az eset, ha a budapesti malom váltójában utasítja berlini ügyfelét, a berlini lisztimporteurt, hogy a lisztküldeményért járó és márkáról szóló összeget fizesse Berlinben annak a vegyészeti gyárosnak, kitől a magyar droguista a vegyészeti árukat vásárolta. A droguista megveszi a váltót a malomtól és azt Berlinbe küldi a vegyészeti gyárosnak, ki azt kifizetés végett bemutatja a berlini importeurnak. Ilyen elrendezés mellett mind a négy fél jól jár, mert megszabadul a mindegyikre egyaránt kényelmetlen és költséges pénzküldéstől.

A váltó mellett a nemzetközi fizetéseknél újabban *nemzetközi postautalványok, a csekkek és a könyvkövetelések, valamint a*

kábelutasítások (távirati fizetési meghagyások) is nagy szerepet játszanak. Az eljárási mód a külföldi váltóknál alkalmazotthoz hasonló. Hátrányuk a váltóval szemben, hogy e fizetési eszközök-nél a fizetéskitolás mozzanata hiányzik.

Két feltétele van azonban annak, hogy külföldi követelések és tartozások pénz küldése nélkül kölcsönösen kiegyenlíthetők legyenek. Az egyik, a külföldre szóló tartozásnak a belföldön lakó fél kezébe kerülése, a másik pedig az, hogy egyenlő összegekről szóló követelések kerüljenek egymással szembe. Az első feltétel magától megvalósul, mert ahhoz csakis az szükséges, hogy oly piacra vettessenek e tartozások és követelések, tehát az azokról szóló váltók, melyen az ilyen váltókat kereső felek könnyen megvásárolhatják azokat. Ily piac már rég kialakult a tőzsdében.

Nehezebb a másik feltétel megvalósítása, mert az üzleti világból származó ú. n. *kereskedelmi váltók* a legkülönbözőbb összegekről szólnak, amint keletkezésükhöz képest éppen az egyes konkrét ügyleteknek megfelelnek. Ezen a nehézségen segítenek a bankok, melyek itt is mint közvetítők lépnek fel. Közreműködésük nélkül a nemzetközi fizetési forgalom nehézkes volna és a váltó abban nem játszhatná azt a nagy szerepet, mely annak ma jut. A bankok összevásárolják a kereskedelmi váltókat és helyettük mindig a vevőktől szükségelt magasságban ú. n. *bankváltókat* bocsátanak ki, melyeknek a kereskedelmi váltók felett más tekintetben is nem egy előnyük van. Ezek a *bank- vagy pénzügyi váltók* ugyanis a bank hitelén épülnek fel, mely nagyobb, mint az egyes külföldön nem ismert cégek hitele; ezáltal megkimélik a feleket az egyes váltók hitelképességének egyéenként való kutatásától. Ezek továbbá rendszeren egy külföldi bankházra szóló intézvények, ami szintén emeli a fizetések biztonságát. Így az ilyen bankváltók azok, melyek a nemzetközi forgalomban előtérbe lépnek, melyek mögött azonban — ezt nem szabad, hogy elfelejtsük — azok a kereskedelmi váltók állanak, melyeket a bank tárcájában tart és amelyek a kiegyenlítésre váró eredeti követeléseket tartalmazzák.

A váltók a nemzetközi forgalomban nem állnak mindig egyforma mennyiségben rendelkezésre. Ez annak a következménye, hogy a váltók nem egyszerű fizetési eszközök, mint p. o. a bankjegyek, melyeket a jegybank a forgalom által kívánt mennyiségben bocsát rendelkezésre. A váltó keletkezése magának az üzleti

életnek, elsősorban az árúk adásvételének az eredménye és így az üzletmenetnek megfelelően alakul. Ezért a nemzetközi forgalomban fizetési célokra szükségelt váltók a viszonyok változása szerint, hol könnyebben, hol pedig nehezebben szerezhetők meg. A nemzetközi váltók tehát nem oly forgalmi eszközök, melyeket tetszés szerinti, a teljesítendő fizetések állása által megkívánt mennyiségben lehetne a forgalomnak rendelkezésre bocsátani, mert hiszen azoknak éppen úgy, mint a rendelkezésre álló idegen pénznek, magából a forgalomból kell előteremtődniök és melyek megszerezhetősége éppen ezért a rendelkezésre álló mennyiségtől függ. *Ennek az a következménye, hogy a nemzetközi váltók értéke, azaz ára nem esik egybe pontosan névértékükkel, azaz azzal az összeggel, melyről szólnak, hanem a megszerzés körülményei szerint az hol nagyobb, hol kisebb, mint a névértékük.*

Az előadottak érthetővé teszik azt, hogy *a váltóárfolyam nem lehet állandó.* Annak ingadoznia kell, aszerint, hogy a váltók könnyebben vagy nehezebben szerezhetők-e meg. Mielőtt ennek az ingadozásnak a törvényszerűségeit közelebbről vizsgálnók, azt kell kutatnunk, hogy van-e olyan fix pont, mely körül ezek az ingadozások csoportosulnak, vagy pedig egészen önkényesek-e ezek az ingadozások? Nem lesz nehéz azt a tengelyt megtalálni, mely körül a váltóárfolyam ingadozásai történnek. Csak arra kell gondolnunk, hogy a váltó maga nem szorosabb értelemben vett fizetési eszköz, hanem pénzhelyettesítő, mely tehát pénzről szól, pénzfizetést, még pedig a valutapénzben való fizetést ígér. A szembenálló ércváltók különböző valutákra vannak kiállítva; p. o. a Magyarország és Németország közötti forgalomban koronákról és márkákról szóló összegek állnak egymással szemben. *Az ily váltókat, melyek külföldi pénznemekről szólnak, devizák-nak nevezzük. A devizák értékviszonyának gerince ezért nem lehet más, mint a két valuta egymáshoz való viszonya, vagyis érmeparitása. Knapp* azt állítja ugyan, hogy az érme-paritás nem szükségképpen alapja a nemzetközi váltóárfolyamnak és hogy — bár elismeri, hogy ez a legcélszerűbb alapja — mégis más kiindulási pontot is lehetne a váltóárfolyam számára választani és céltudatosan megvalósítani. A pénz nemzetközi viszonyára vonatkozólag fent előadottak számunkra azonban nem tehetik kétségessé, hogy az érmeparitás a váltóárfolyamnak a dolog természetéből folyó tengelye mindenhol, ahol a két

állam pénzrendszere között a pénzanyagnak megfelelően ilyen képződik és ahol az illető fémet a nemzetközi forgalom lebonyolítására használják. Ha két ország között nincsen érmparitás, akkor a váltóárfolyam ezt a szilárd tengelyt nélküli és egészen arra a bizonytalan alapra van helyezve, melyben a belérték nélküli valuta a külföldi valutákhoz áll.

Az előbbi fejezetből tudjuk, hogy az érmparitás két ország fémpénzének egymáshoz való viszonyát nem képes állandósítani, mert az illető ország pénzének jobban, vagy kevésbé keresett volta bizonyos határok között ingadozásokat enged meg a fémpénz külföldi értékében. Az érmparitás természetesen a váltóárfolyamot sem képes jobban megszilárdítani. Hiszen a váltók mögött, miként a közvetlen pénzfizetések mögött is, az üzleti életből származó tartozások és követelések állanak. Ezért azok a feltételek, amelyek között a külföldi váltók megszerezhetők, változnak és pedig a két állam „tartozik-követel“-rovatainak megfelelően. Ha p. o. Magyarország vállalkozóinak sok tartozásuk van német vállalkozókkal szemben, melyeket Németországban márkákban kell kifizetniök, Németországban ellenben kevesebb vállalkozó tartozik magyar vállalatoknak, akkor Magyarországon nem lesz könnyű Németországra — azaz minthogy a külföldi váltóforgalom nagyjában a főváros tőzsdéjén összpontosul, hol az elsőrendű bankházak végzik az ily váltók közvetítését és a kereskedelmi váltóknak pénzügyi váltókkal való helyettesítését — Berlinre szóló váltót kapni. A berlini váltóárfolyam Budapesten tehát el fogja hagyni az érmparitást és emelkedni fog, mert a kereslet versengeni fog azért, hogy abból az aránylag kis mennyiségű váltóanyagból a pénz küldésének elkerülése végett magához váltson annyit, amennyire szüksége van. Budapesten azt fogják mondani, hogy a berlini váltó árfolyama kedvezőtlen, azaz Berlinben fizetést teljesíteni drága. Viszont Berlinben Budapestre szóló váltót kapni nem lesz nehéz, mert Budapestről a bankok a nagyszámú berlini tartozások kiegyenlítésére szívesen és könnyen bocsátják a szükséges váltóanyagot rendelkezésre; minthogy tehát a keresletnek itt nem kell erőfeszítést végeznie, hogy a szükséges váltókat megkapja, a Budapestre szóló váltóárfolyam itt kedvező lesz.

A bankok kedvezőtlen váltóárfolyam mellett is igyekeznek segíteni a külföldi tartozásokat lebonyolítani. Ilyenkor ugyanis magukhoz váltanak más országra szóló követeléseket, melyekből

esetleg felesleg van és ezeket küldik azután arra a piacra, melyre szóló váltókban hiány van. Ennek feltétele természetesen nemcsak az, hogy az ily váltók beszerzése jutányosan történhessék, hanem az is, hogy a rendeltetési piacon vagyis azon a piacon, melyen fizetést kell teljesíteni, jól lehessen a váltókat eladni. Ily módon p. o. Magyarország, ha Németországgal szemben több a tartozása, valamely Balkán állammal szemben pedig több a követelése, az utóbbi piacokról származó váltókat német tartozásai kiegyenlítésére fordíthatja.

De vannak-e a váltóárfolyam emelkedésének és sülyedésének korlátai, amint a fémpénzre vonatkozólag ezt megállapíthattuk? Ez a kérdés egyúttal átvezet bennünket egy fent már felvetett kérdésre, t. i. arra, hogy milyen összefüggésben áll a váltók útján való fizetés a pénz, különösen pedig a valutapénz útján való fizetéssel? A váltóhoz, amint tudjuk, egyrészt azért nyúl a forgalom, mert annak segítségével olcsóbban, könnyebben és kényelmesebben lehet a nemzetközi fizetéseket lebonyolítani, másrészt pedig azért, mert a fizetések kitolására nyújt alkalmat. Mihelyt a váltóárfolyam annyira emelkedik, hogy olcsóbb nemesfém küldésével kiegyenlíteni a tartozásokat, e hátrány ellensúlyozza a váltóval fizetés előnyeit és megindulnak az illető ország felé a nemesfémküldemények. Azok a határok, melyek között mozoghat a váltóárfolyam, valutául ugyanazon nemesfémet használó országoknál az arany küldésének költségeitől fognak függni. Ezeket már az előző fejezetben megvilágítottuk. A váltóárfolyamra gyakorolt hatásuk abban áll, hogy *a nemesfémpénzben való fizetés versenyt támaszt a váltóval való fizetésnek és bizonyos határok között helyébe lép.* Ha valamely ország piacaira vonatkozólag a kereslet emelkedése folytán a váltóárfolyam eléri azt a pontot, amidőn már olcsóbb aranyat küldeni, akkor a váltó helyébe az aranyban-fizetés lép. Ezt a pontot *felső arany-pontnak* nevezzük. Ha ellenkezőleg erősen alászáll a valamely külföldi piacra szóló váltók árfolyama és eléri azt a pontot, amidőn már nem érdemes az országban a váltót eladni, hanem előnyösebb azt a külföldi adósnak küldeni, hogy annak értékét arannyal egyenlítsé ki, akkor azt mondjuk, hogy a váltóárfolyam elérte *az alsó aranypontot.*

Ennek megfelelően tehát a váltóárfolyam ingadozásainak elég szűk határai vannak. Azok abból származnak, hogy a váltókban és a fémpénzben való fizetés tényei egymástól nincsenek

elszigetelve, hanem az ércpénzben való fizetés lép a váltóval való fizetés helyébe, mihelyt az előnyösebb. Ez az oka annak, hogy *a váltóárfolyam ingadozásainak határait az ércpénz küldésének költségei, vagyis a felső és az alsó aranypont szabják meg.*

Természetesen e határok csak addig érvényesülnek, amíg azok elérésével tényleg megindulhat a nemesfém beözönlése vagy pedig lefolyása. Ha ugyanis, mint p. o. most a háborús viszonyok következtében, az arany nem szállítható szabadon a külföldre, akkor oly állapot áll be, mely annak felel meg, amidőn két oly ország kerül egymással forgalomba, melyek egyike sem rendelkezik nemesfémvalutával és így a váltóárfolyam sülyedésének nincsenek többé korlátai. Ilyen körülmények között a forgalomban levő pénzhelyettesítőknek a fent kifejtettek értelmében az a természete lép erősen előtérbe, melynél fogva értékalakulásukra azoknak a hazájukban való vásárlóereje mértékadó, persze a rájuk irányuló kereslettel és a belőlük rendelkezésre álló kínálattal együtt. Az oly országra szóló váltók lesznek ezért éppen ilyen viszonyok között a legolcsóbbak, melyek erősen el vannak adósodva és amelyekben a pénz vásárlóereje főképpen a bankjegyek mérték nélkül való kibocsátása folytán leginkább sülyedt.

A külföldi váltók árfolyamának jegyzése két alapon történhetik. Az első módszer, melyet alkalmazhatunk, az, hogy a belöldi valutára vonatkoztatjuk a jegyzést, a belöldi valutát veszszük szilárdnak és azt fejezzük ki, hogy a belöldi pénz bizonyos egységszámáért az idegen valutára szóló váltók mily összege kapható. E jegyzési módot Anglia alkalmazza, bár nem minden piac váltóira. A jegyzés tehát itt úgy történik, hogy megállapítják, 1 font sterlingért külföldi pénzben mennyit kapni. Ugyanezt a módszert alkalmazta Szentpétervár is. Ezzel szemben mindjobban a külföldi váltóárfolyam jegyzésének az a módja terjed el, mely a külföldi valutát veszi szilárdnak és azt juttatja kifejezésre, hogy a külföldi pénz meghatározott mennyiségéért p. o. 100 francért vagy márkáért belöldi pénzben mennyit kell fizetni; p. o. 100 franc vagy 100 márká hány koronának felel meg. E jegyzések normális időkben természetesen az érmeparitás körül mozognak, melytől fel- vagy lefelé való eltávolodásuk mutatja azután azt, hogy a váltóárfolyam kedvező-e vagy pedig kedvezőtlen.

A fentiekben a külföldi váltók és az ércpénz egymáshoz való viszonyával foglalkoztunk. E közben megállapítottuk azt,

hogy a váltóval és a készpénzzel való fizetés a nemzetközi forgalomban egymással kölcsönhatásban áll, mert, ha a külföldi váltók csekély kínálatuk és nagy keresletük folytán megdrágulnak, akkor helyükbe az ércpénzzel való fizetés lép. Azzal azonban még nem foglalkoztunk, hogy milyen tényezőktől függ a váltók keresletének és kínálatának alakulása. Pedig a váltóárfolyam ingadozásainak igazi okai e téren vannak. Ha ezekkel tisztába akarunk jönni, vissza kell nyúlnunk a váltók keletkezésének okaira, melyek a két nemzet közti követelések és tartozások keletkezésével azonosak.

63. A fizetési mérleg és annak hatása a nemzetközi áralakulásra.

Két ország kölcsönös követelési és tartozási viszonyának legfontosabb forrása az árúcsere, a *külforgalom*. Ennek fontossága oly szembeszökő, hogy azt már korán felismerték azok, akik a közgazdaság kérdéseivel foglalkoztak. Már a mercantilisták, a késői középkor és az újkor gazdaságpolitikusi is a külforgalom megfigyelésére és annak fontosságára alapították gazdaságpolitikai követeléseiket. Egy ország *külföldi áruforgalomból* származó tartozásainak és követeléseinek szembeállítását *kereskedelmi mérlegnek* nevezzük. A kereskedelmi mérleg tehát magában foglalja azokat a tartozásokat, melyek árúknak a külföldről való behozatalából származnak, valamint azokat a követeléseket, amelyeket egy ország gazdasága a külföldre kivitt árúk fejében támaszt. Ezeknek bizonyos időszakra való szembeállítása tartozási vagy követelési többletet eredményez. Ha követelési többlet mutatkozik, a kereskedelmi mérleget *aktívnek*, ha tartozási többlet áll elő, *passzívnek* mondjuk. Az elsőt *kedvezőnek*, a másodikat *kedvezőtlennek* tartják a mercantilismus ideje óta.

A mercantilisták az ő idejükben uralkodott viszonyoknak megfelelően azt hitték, hogy a kereskedelmi mérleg teljes képet nyújt két ország kölcsönös tartozási és követelési viszonyairól. Ez azonban téves, kivált amióta a nemzetközi viszonylatok a közlekedés fejlődésével és a pénztőke uralomrajutásával sokkal sűrűbbek és bonyolultabbak lettek. *Ma már a kereskedelmi mérleg csak egyik, bár a legfontosabb részét teszi a nemzetközi tartozási és követelési tételek szembeállításának.* Az áruforgalmon kívül mindenekelőtt a nemzetközi hitel bő forrása az ily tartozási

és követelési viszonyok kifejlődésének. A tőkeerős országok tőkéjük egy jelentékeny részét a külföldön helyezik el, ezért onnan természetesen nemcsak annakidején a tőke visszafizetésére, hanem kamatokra és az így létrehozott vállalatok megfelelő osztalékaira tartanak igényt. Maguk az államok is gyakran külföldön vesznek fel kölcsönt és a belföldön felvett kölcsönökről szóló értékpapírok is nemzetközi forgalom tárgyát képezhetik. Ily módon az egyes nemzetgazdaságok között a capitalismus terjedésével élénkülő értékpapírforgalom fejlődik ki.

A nemzetközi forgalom a közlekedési vonalak kiépítésével természetesen sokszor veszi igénybe idegen országok közlekedési eszközeit. Ebből is tartozások, illetőleg követelések származnak. Egyes nemzetek, kivált a tengeri forgalom ápolásával, a tengerparttal vagy nagyobb hajóanyaggal nem rendelkező államok részére végzik a fuvarozást, mi szintén jelentékenyen gyarapítja követelési rovatukat, amint ezt pl. különösen Angliánál láthatjuk. De a vasúti forgalomból is egyes államoknak nagyon jelentékeny követelési tételei származnak. Ugyancsak Angliánál, de más nemzeteknél is a hitelközvetítés, a banküzletnek a külföld számára is való folytatása jelentékeny forrása a nemzetgazdaság követeléseinek. Más államokban ismét az idegenforgalom igen nagy. Sokan jönnek felkeresni az ország természeti szépségeit, műkincseit (Svájc, Olaszország), miből ismét követelések származnak. Ott, ahol nagy a kivándorlás, a kivándorlók hazaküldött pénzei is jelentékeny szerepet játszanak a követelési rovatban. Így p. o. China activ fizetési mérlege a külföldön dolgozó kínaiak hazaküldött összegeiből származik. Olaszországban és Magyarországon is jelentős szerep jutott e tényezőnek.

A nemzetközi forgalomnak mind e tételei egyre nagyobb összegekre emelkednek és így fokozódó mértékben befolyásolják két nemzetgazdaság kölcsönös tartozási és követelési rovatait. Az egy nemzetgazdaság összes fizetési forgalmából származó tételeknek szembeállítását *fizetési mérlegnek* nevezzük. Ez tehát sokkal tágabbkörű, mint a kereskedelmi mérleg és azt magában foglalja. Most már láthatjuk, hogy a kereskedelmi mérleg csak részletképet nyújt és nem ad igazi áttekintést a nemzetgazdaság összes tartozásairól és követeléseiről. Éppen ezért téves az is, ha a kereskedelmi mérleg activ vagy passiv voltából egyenesen a nemzeti vagyon és jólét állapotára kívánnak előnyös vagy hátrányos következtetéseket levonni. Ha a mercantilisták a keres-

kedelmi mérlegben vélték felfedezni két ország egymásközi forgalmának hű tükrét, ez megbocsátható, mert az ő korokban a nemzetközi tőkeforgalom, a közlekedés és a nemzetközi áru-fuvarozás, az idegenforgalom vagy a fizetési mérleg egyéb tételei jelentőségükben valóban alárendeltek voltak. Egészen másképpen áll ma a nemzetközi forgalom stb. korában a dolog, amidőn a fizetési mérlegnek a külkereskedelmi forgalmon kívül eső tételei jelentőségükben napról-napra emelkednek. Ma tisztán a kereskedelmi mérlegből két nemzet fizetési forgalmára még nem lehet következtetni, mert a fizetési mérleg sok, az áruforgalmon kívül eső activ tételt tartalmazhat, melyek egy része árúk küldésével, tehát árúknak a külföldről való behozatalával nyer kiegyenlítést és így a kedvezőtlennek látszó passiv kereskedelmi mérleg még távolról sem megbízható jele az eladósodásnak, mert a kereskedelmi mérleg passivitása a fizetési mérleg egyéb tételeivel megfizetett árúbehozatalnak is lehet következménye.

A bankoknak a nemzetközi fizetési forgalomban való közvetítése az idegen országokba szóló fizetésekre minden használható fizetési eszközt összegyűjt; így váltókat, aranyat, bankjegyet, nemzetközi követeléseket. Ezek közül az utóbbiak, legyenek azok kamattartozások vagy szállításért stb. fizetendő díjak, igen könnyen öltik a bankok kezében a váltó alakját, mert egyrészt a bank magára vállalja azok behajtását, másrészt a bank ügyfeleinek olyan fizetési eszközt kell hogy bocsásson rendelkezésre, melyet a külföldön elfogadnak és mely külföldi valutában tesz kiegyenlítést lehetővé. Erre legkényelmesebb eszköz a váltó. Ennélfogva a fizetéseket közvetítő bankok váltókba öltöztetik a nemzetközi tartozások nagy részét, ezúton a pénzkövetelések árúk küldésével való lebonyolítását mozdítva elő. Oly ország, melynek sok külföldi követelése van, könnyen fog importálhatni, mert az importőrök könnyen megszerezhetik maguknak a fizetésre szükséges váltókat. Ez a magyarázata behozatali többletüknek. Így p. o. Angliának külkereskedelmi mérlege erősen passiv, de ez nem elszegényedésnek, nem eladósodásnak jele, mert árúbevitelének jelentékeny része az igen kedvező fizetési mérlegében szereplő számos tétel kiegyenlítésére szolgál.

Az előadottak értelmében a fizetési mérleg tételei azok, melyek két nemzetgazdaság kölcsönös fizetési forgalmában

kiegyenlítést nyernek. Ehhez képest a *fizetési mérleg alakulásától függ úgy a külföldi váltók keletkezése, mint az azok iránt való kereslet nagysága is*. Minden tartozás a másik nemzetgazdaságnál követelést és minden követelés a másik részén tartozást szül. Ha a tartozások felülmúlják a követelések rovatát, akkor nehéz az illető országra szóló váltokat kapni és így a különbözetet — minthogy az okvetlenül kiegyenlítést kíván — a váltóárfolyam emelkedésében kell az illető nemzetgazdaságnak megfizetnie. Ellenkezőleg áll a dolog, ha az illető nemzetgazdaság követelési tételei vannak túlsúlyban. Minthogy ebben az esetben sok külföldinek kell az országban fizetést teljesíteni, az országra szóló külföldi váltók nagy mennyiségben állanak rendelkezésre és így könnyen szerezhetők meg.

A háború a hadviselő államok váltóárfolyamát azért befolyásolta kedvezőtlenül és még az azelőtt oly szilárd angol váltóárfolyamnak is jelentékeny süllyedését hozta magával, mert a hadianyagok beszerzése és a külföldi kölcsönök felvétele az országok tartozásait erősen növelte, míg a külföldi tartozások befolyását és az országok kivitelét a háború a moratoriumokkal, majd pedig az ellenséges országokba való fizetés megtiltásával és számos árukiviteli tilalommal megakadályozta. Ezért a behozatalnál számbajövő semleges államokra szóló váltók árfolyama erősen emelkedett, míg a hadviselő államok váltóárfolyama erősen megromlott.

Látjuk ezekből, hogy a *váltóárfolyam változásainak kiindulási pontja a fizetési mérlegben van*. Másképp fog a váltóárfolyam alakulni akkor, ha a fizetési mérlegben a követelési tételek vannak túlsúlyban és másképp akkor, ha abban a tartozási tételek állanak előtérben. Első esetben a *váltóárfolyam kedvező* lesz, mert az illető ország váltóit keresni fogják, míg akkor, ha az ország tartozási rovata felülmúlja a követelési rovatait, a váltóárfolyam *kedvezőtlenül* fog alakulni.

Ha a váltóárfolyam változásai és a fizetési mérleg tételei közötti összefüggést megértettük, nem lesz nehéz belátnunk azt, hogy a *váltóárfolyam változásai bizonyos fokig magukban viselik e változások correctivumait is*. A váltóárfolyam ugyanis nemcsak mutatója a fizetési mérleg állásának, hanem a fizetési mérlegnek egyúttal tényezője is. Ha ugyanis a váltóárfolyam emelkedik, az illető nemzetgazdaságban ez az emelkedés két hatást vált ki. Először is nehezíti a bevitelt, mert a külföldi váltók, illetőleg a

külföldi pénz drágulása azzal egyértelmű, hogy a bevétel is megdrágul. A bevételi cégek a drágábban megfizetett árut a belföldön is drágán kénytelenek eladni és így ez áruk vevőinek köre kisebb lesz, mi végeredményben a bevétel csökkenéséhez vezet. De van a külföldi váltó árfolyamemelkedésének egy másik hatása is. Azzal párhuzamosan halad ugyanis az illető országra szóló váltóknak külföldön való olcsóbbodása is. Ezzel a külföld számára az illető ország áruí könnyebben lesznek hozzáférhetőek, mi a kivitelnek lendületet ad. A bevétel megcsappanása és a kivitel emelkedése nem hozhat más eredményt létre, mint a váltóárfolyam automatikus javulását. A nemzetgazdaság külföldi követelése is ugyanis gyarapszanak, tartozásai pedig csökkennék és így a váltóárfolyam arra a pontra igyekszik visszatérni, melyről eltávozott, vagyis rendes viszonyok között az érmeparitásra.

Ennek a mechanizmusnak a hatása azonban lassú, már csak azért is, mert szélesebb körben kell érvényesülnie, hogy a váltóárfolyam alakulására tényleg hatást gyakoroljon. Ezért aranyvalutás országokban a forgalom közvetlenül más úton szokott magán segíteni. A váltóárfolyamnak a felső aranypontra érésével ugyanis lehetővé válik az aranykivitel és így a fizetési mérleg különbözete ezen az úton egyenlíthető ki addig, míg azután a behozatal megdrágulása és a kivitel megnövekedése éreztetik hatásukat és visszafejlesztik a váltóárfolyamot.

64. A fizetési mérleg kiegyenlítésének eszközei.

Miként két egymással adásvételi ügyletet kötő fél kénytelen a szolgáltatást ellenszolgáltatással kiegyenlíteni, két ország is kénytelen a fizetési mérlegben kifejezésre jutó tartozásokat és követeléseket valamilyen módon elrendezni. Tudjuk, hogy ennek főeszköze az *árúk szállítása*. Minthogy azonban a fizetési mérlegben egyéb tételek is foglaltatnak, tisztán áruk szállításával a fizetési mérleg ki nem egyenlíthető.

Az áruszállításon kívül a fizetési mérleg kiegyenlítésének rendes viszonyok közt az *arany* küldése a főeszköze. Az arany kivitele lényegileg árukivitel, mert a külföldön a belföldi érmék nem forognak és így azok ott, különösen abban az esetben, ha a külföldnek a belfölddel szemben nem sok a tartozása, áruértéküknél fogva keresettek. Annak, hogy az arany a fizetési mérleg kiegyenlítésének oly fontos kisegítője, magas értékén kívül

főképpen az az oka, hogy az aranyat a pénzverdék az aranyvalutás országokban fix áron vásárolják és ezen az áron minden arany mennyiséget felvesznek, minélfogva a külföldi hitelezők mindig szívesen fogadják az aranyat. Az *arany* tehát nem valami mystikus okból vagy talán világpénz jellegénél fogva, hanem csak azért oly kitűnő eszköze a fizetési mérleg hiányai kiegyenlítésének, mert pénzfunkciója állandó és biztos piacot teremt. Hogy csak ez az, ami az aranynak különleges és a váltóárfolyam-szabályozó hatását előidézi, annak fényes bizonyítékát szolgáltatta a világháború. Amidőn ugyanis a hadviselő államok áruszükséglete azokat árú kivételük jelentékeny megcsappanása mellett erősen a semleges piacokra utalta, akkor a fizetési mérleg hiányainak kiegyenlítése végett a semleges államokat oly mennyiségű arannyal árasztották el, hogy azok az aranyvalutához való további ragaszkodásuk dacára az aranyat már nem fogadták oly szívesen, mint régebben és Svédország pénzverdéjét felmentette ama kötelessége alól, hogy a szabad veretés jogából kifolyólag tetszés szerinti mennyiségben a pénzlábnak megfelelő fix áron vásárolja az aranyat. A világháború alatt Spanyolország is igyekezett a túlságos aranyözön helyett erősen megjavult fizetési mérlegének más irányú kiegyenlítését elérni. Az arany tehát nem panacea a váltóárfolyam javítására, mely minden körülmény és a fizetési mérleg minden különbözete mellett lehetővé tenné a váltóárfolyamnak az érmeparitás közelében levő megtartását.

De az árú kivételen kívül az aranykivétel nem is egyetlen eszköze a váltóárfolyam helyreállításának. A váltóárfolyam jelentékeny megromlása *tőkekivétel* is idézhet elő. Így a világháború Anglia és Franciaország nagy értékpapírállományának egy részét a külföldre terelte, amidőn egyrészt a jegybankok feltve őrizték arany tartalékukat, másrészt pedig egyes államok ennek dacára oly aranyküldeményeket kaptak, hogy az aranyat már nem fogadták el oly szívesen, mint régen. Ily körülmények között arany helyett *járadékcímletekkel* igyekeztek a gazdagabb országok nemzetközi fizetések egy részét teljesíteni. A fizetési mérleg kiegyenlítésére az országnak *külföldön fennálló követeléseivel való rendelkezés* is szolgálhat. Hogy Anglia és Franciaország a világ minden tájékán rendelkeztek követelések felett, az nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ezek az országok valutájuk súlyedését sokkal tovább meg tudták akadályozni, mint az ily követelések

felett nem rendelkező országok. Végül *külföldi kölcsönök felvétele*, tehát a külföld hitelének igénybevétele is feltarthatja a valuta értékének súlyedését. A hitel azonban nem végleges elrendezése a fizetési mérleg hiányának és így csak *ideiglenesen* tarthatja fel a váltóárfolyam súlyedését.

Egyébként az árukivitelen kívül, melynek persze szintén megvannak az ország termelőképességében a maga korlátai, mindezek az eszközök csak bizonyos ideig és csak bizonyos korlátok között képesek a váltóárfolyam súlyedését megakadályozni. *Ha a fizetési mérleg hosszú időn át passív, akkor nincs oly aranykészlet, nincs oly értékpapírállomány vagy egyéb eszköz, mely a váltóárfolyamot a régi paritásra vissza tudná vezetni.* Mihelyt az arany nagy mennyiségben kezd fogyni, a jegybank a belföldi valuta érdekében igyekszik azt megtartani és nem bocsátja többé a kiviteli számára szabad rendelkezésre. Így tehát végső sorban a fizetési mérleg állandó passivitása a belföldi valuta fenntartását is veszélyezteti. Úgy az aranykivitel, mint a fizetési mérleg tételeinek egyéb mesterséges utakon való kiegyenlítése a váltóárfolyam helyreállításának tehát csak ideiglenes eszközei, melyek annak a fizetési mérleg alakulásának megfelelő állását csak kisebb különbözetekek mellett és nem túl hosszú ideig képesek biztosítani. A fizetési mérleg összetételének megváltoztatása a külföld szolgálatainak igénybe nem vétele az egyedüli menedék ilyenkor az elől, hogy a nemzetgazdaság ne legyen idegen ország rabszolgája.

65. A papírpénzkibocsátás hatása a váltóárfolyamra.

Amint fent említettük, a váltóárfolyam automatikus kiegyenlítődése, amelyet árfolyamemelkedés mellett a bevitel megnehezítése és a kivitel megkönnyítése idéz elő, a belföldi és a külföldi árak közlekedése folytán áll elő. E közlekedés folyamatának leírása a *currency-elmélet* egyik fénypontja. Szerinte az arany az az eszköz, amely ezt a közlekedést közvetíti, sőt az az indok is, amely az árkülbözöteket, mielőtt azokat nemzetközi folyásával kiegyenlitené, előidézi. A *currency-elmélet* ugyanis tudvalevőleg a mennyiségi elmélet továbbépítése. Ha valamely országban a pénzmennyiség gyarapszik, akkor emelkednek szerinte az árak is, mi viszont a bevitel emelkedéséhez és a kivitel csökkenéséhez vezet. Ez a váltóárfolyamot kihatározza egyensúlyából és az

addig emelkedik, amíg az illető országból a feles arany mennyiség a külföldre le nem folyik. Végeredményben tehát, ha a currency-elméletből levonjuk a következtetéseket, arra az eredményre jutunk, hogy legalább aranyvalutás országok között, az árak színvonalának kiegyenlítődéseire megvan az irányzat és hogyha aranykiviteli tilalmak, védővámok, vagy egyéb mesterséges eszközök azt nem gátolják, akkor az aranyvalutás országok árszínvonalának nagyjában érmeparitásaik arányában kellene alakulnia.

A currency-elmélet tudvalevőleg a merev kvantitási elméleten alapszik és így azok a következtetései, amelyek az árakat egyszerűen a pénzmennyiségből akarják megmagyarázni, természetesen tévesek. Téves tehát az, hogy a pénzmennyiség megváltozása közvetlenül kifejezésre jut az árszínvonalban és a kereskedelmi mérleg megváltozásában és hogy addig, amíg a pénzmennyiség megfelelő eloszlása be nem következett, az árak kiegyenlítődése sem következhetik be. Tévesek természetesen azok a következtetések is, amelyeket a currency-elmélet a bankjegyek fedezetére vonatkozólag felállított.

Mindamellett *a currency-elmélet megállapításaiban két fontos tény felismerése rejlik. Az egyik az, hogy az árak nemzetközi kiegyenlítésére rendes viszonyok között a váltóárfolyammal kapcsolatban tényleg megvan az irányzat, a másik pedig az, hogy a pénz gyarapodása valóban megakaszthatja ezt az irányzatot.* A currency-elmélet természetesen e tények egyikét sem magyarázta helyesen, mert a merev és erősen metallistikus kvantitási elméletből indult ki. Már kiindulási pontjában van a tévedés forrása, midőn egész magyarázatát arra építi, hogy a pénz, azaz metallistikus felfogásának megfelelően, az arany mennyiség változása oka az árak változásának és hogy az arany a nemzetközi forgalomban való megoszlása idézi elő az árak nemzetközi kiegyenlítődéset. A bankjegyek, illetőleg a papírpénz szerepét is tévesen ítéli meg a currency-elmélet, amidőn azért látja bennük az árak nemzetközi kiegyenlítődéseinek akadályát, mert azok közvetlenül szembe kerülnek az árakkal és nemfém pénz minőségüknél fogva az ércpénz lefolyásának ármérséklő hatását ellensúlyozzák.

Ha visszaidézzük emlékezetünkbe azokat, amiket fentebb a váltóárfolyamnak bizonyos korlátok között maradásáról, valamint a pénz mennyiségének az árakra gyakorolt befolyásáról mondot-

tunk, akkor nem lesz nehéz e jelenségek helyes magyarázatát megtalálni. A váltóárfolyamnak a két aranypont között, tehát az érmeperitás közelében való megmaradása tényleg az arany nemzetközi forgalmának hatásából folyik és amint tudjuk, valóban önmagában hordja a kiegyenlítődés automatikus correcturáját is. A bankjegyeknek, illetőleg a papírpénznek a rendes forgalom igényeinél nagyobb mértékben való kibocsátása nem hat ugyan közvetlenül az árakra, hanem a jövedelemeloszlásra és új vevőerők nagy mennyiségben való teremtésével a jövedelemeloszlásnak olyan módosulását hozhatja létre, mely az áraknak oly mértékű emelkedéséhez vezet, hogy már nem lehet a fizetési mérleg egyes tételei erőltetésével, arany- vagy értékpapír kivitellel, avagy árúkivitel útján ellensúlyozni. Az új vevőerők által nagy mértékben előidézett áremelkedések ugyanis a váltóárfolyam automatikus szabályozásának eszközeit támadják meg. A bevittet serkentik, akkor amikor a külföldi váltók amúgy is drágák és egyidejűleg megakasztják a kivitelt is, mert a mesterségesen keletkezett vevőerők a belföldön tartanak olyan árúkat is, melyeket a külföldre szóló váltók magas árfolyama mellett egyébként érdemes volna kivinni.

E tényeket a pénznek a világháború folyamán bekövetkezett nagymértékű szaporítása élesen megvilágította. *Cassel* svéd tudós volt az első, aki a német valuta romlását a bankjegyek szaporításával igyekezett megmagyarázni. *Cassel* szerint a váltóárfolyam állása, ha zavaró körülmények közbe nem jönnek, a két érdekelt ország pénze fizetési erejének, tehát vásárlóerejének megfelelően alakul. Szerinte tehát a két ország általános árszínvonalának állása és egymáshoz való viszonya tükröződik vissza a váltóárfolyamban. A papírpénz nagy mértékű kibocsátása a belföldi árszínvonalat megváltoztatja és ezáltal megváltoztatja a váltóárfolyamot is. A currency-elmélet új kiadásával állunk itt szemben, mert a papírfizetési eszközök szaporítását az tekintette a váltóárfolyam megrontójának. *Cassel* tévedése abban van, hogy a fizetési mérlegnek a váltóárfolyamra gyakorolt döntő hatását szorítja háttérbe. Kevésbé egyoldalúan *Lansburg* és *Liefmann* is a papírpénz túlságos kibocsátásában keresik a német valuta romlásának okát, mit *Heyn* és mások igyekeztek megcáfolni. Ha a fenti írók mélyebben bevilágítottak volna abba az összefüggésbe, amely a vevőerők mesterséges szaporítása, az árak emelkedése és a váltóárfolyam alakulása között van és a currency-

elméletet a rendesen egyedül szem előtt tartott bankpolitikai oldalán túl igazi elméleti magvában méltatva a modern pénz-elmélet világánál vették volna bírálat alá, akkor aligha vonhatná ma még valaki kétségbe ezt a hatást. Nyilvánvaló ugyanis, hogy *a pénz mesterséges szaporításának ténye bizonyos határon túl nagyobb erőt vált ki, mint amilyenek a fizetési mérleg automatikus kiegyenlítési irányzatában vannak*; az utóbbiak ilyenkor a váltó-árfolyamot nem tudják többé mérsékelni, hanem szabad teret engednek az árak mesterséges süllyedésének úgy a bel-, mint a külföldi forgalomban. A belföldre szóló váltók nagy kínálata, melyet az új vevőerők által mesterségesen táplált bevétel előidéz, éppen úgy súlyoszi azok árfolyamát, mint ahogy súlyoszi a hazai papírpénz értékét, melyet a külföld csak a hazájában való fizetésre használhat és kevésre becsül, midőn azért hazájában csak kevés árút lehet kapni. Így tehát a fizetési mérlegtől közvetlenül nem függő tényező képes a váltóárfolyamot és ezzel a valuta állását igen lényegesen befolyásolni és hatásával az árak nemzetközi kiegyenlítése helyébe lépni. Nem szabad azonban felejtünk, hogy ez csak a rendkívüli körülmények által felidézett szélső eset és hogy rendes körülmények között a fizetési mérleg magában egyesíti a váltóárfolyamra ható tényezőket, valamint magában hordja az automatikus egyensúlybahelyezkedés tényezőit is.

66. A nemzetközi jövedelemeloszlás.

A gazdasági tevékenység célja az ember sokoldalú szükségleteinek kielégítése, tehát minél magasabb életmód biztosítása. Ha az emberek gazdasági tevékenysége egymástól egészen függetlenül menne végbe, akkor mindenki közvetlenül határozná meg életszínvonalát. Minthogy azonban a szükségletekről való gondoskodás a gazdaságok egymásbafonódásával tökéletesebben érhető el, a gazdasági cselekvés társadalmi tevékenységgé lesz, minek azután az a következménye, hogy az egyesek életszínvonalára már nemcsak közvetlenül önmaguktól függ, hanem attól is, hogy a társadalmilag folytatott gazdálkodás eredményéből mit tudnak az egyesek maguknak biztosítani. Ami áll az egyénekre, ugyanaz áll e tekintetben az egyes nemzetekre is.

A *világgazdaság*, mely az összes nemzetek gazdaságából tevődik össze, távolról sem oly szoros egység, amilyen a nemzetgazdaság. Hiányzik benne a közös főhatalom, amely szoros egy-

séggé kovácsolja össze a nemzetgazdaságokat, és hiányzanak benne a közös intézmények, amelyek az egységes collectiv akarat-elhatározásnak következményei. Mégis az utóbbi csak korlátolt mértékben áll. Közös intézmények ugyanis nemcsak az egységes collectiv akaratból származhatnak. Itt tűnik ki az, hogy az alakatlan társadalom mozgó erőiben milyen szerepet játszik a műveltségi színvonal, a cultura közössége. Bár az egész világ-gazdaság nem áll egységes főhatalom alatt, mégis a cultura közössége bizonyos intézmények egységes, vagy legalább hasonló voltát vonja maga után. Ilyen intézmény nemcsak a magántulajdon intézménye, hanem az azon alapuló jogok egész rendszere. Ez az, ami a világ-gazdaságban is megteremti azt az alapot, amely a részletes kiépítésükben nem egységes, sőt gyakran egymással ellentétbe is kerülő nemzetgazdaságok munkamegosztását lehetővé teszi. Mihelyt pedig a különböző égvők és földrajzi fekvések által egyébként is előkészített nemzetközi munkamegosztás nagyobb jelentőségre jut, az egyes nemzetek életszínvonala is a gazdasági összeműködés hatása alá kerül és a világ-gazdaságban is ugyanaz a jelenség mutatkozik, amely a nemzetgazdaságokon belül fellép, t. i., hogy az azt kitevő egységek életszínvonala már nem tisztán önmaguktól, hanem attól is függ, hogy a többi nemzetek gazdasági eredményeiből mit tudnak maguknak biztosítani. Így tehát az egyes nemzetek között is ugyanolyan folyamatot észlelhetünk, mint amilyen a jövedelemeloszlás a nemzetgazdaságokon belül. Azt a folyamatot, amely az egyes nemzetgazdaságoknak a nemzetközi munkamegosztás eredményében való részesedést lehetővé teszi, *nemzetközi jövedelemeloszlásnak* hívjuk.

Az a jelentőség, amely az egyes nemzetgazdaságokon belül a nemzetközi jövedelemeloszlásnak jut, természetesen ahhoz igazodik, hogy mennyire van az illető nemzetgazdaság a nemzetközi munkamegosztásba bekapcsolva. Ennek egyik főtenyezője a földrajzi fekvés, amely egyes területeken különleges, máshol elő nem forduló, vagy csak nehezen termelhető termékek előállítását, vagy nyerését teszi lehetővé, másik tényezője pedig a népszerűség, amely egyes területeket lakosságuk eltartása szempontjából kényszerít a nemzetközi munkamegosztásban való részvételre. Mint minden munkamegosztás, úgy a nemzetközi munkamegosztás is az életmód javításához vezet, mert hiszen minden csere, ha nem kényszer alapján, hanem szabad elhatá-

rozásból történik, nyereségnek a forrása. Ezért a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel a nemzetek életszínvonalának emelkedése szempontjából nagy jelentőségű, és a nemzetközi jövedelemeloszlásban való részvétel a nemzeti jövedelem és a nemzeti vagyon gyarapodásának bőséges forrása. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy *minél magasabb színvonalon áll egy nemzetgazdaság, minél sűrűbb annak lakossága és minél tökéletesebb annak gazdasági szervezete, annál nagyobb mértékben kapcsolódik be a világgazdaságba*, már csak azért is, mert a gazdasági fejlődés a nagyüzemeknek, a nagyban való termelésnek kedvez, az ily üzemek pedig ritkán érhetik be tisztán a nemzeti piaccal. A specialisatio, a részletekben való tökéletesedés szintén velejárója a gazdasági fejlődésnek, ez pedig ugyancsak a világgazdaságba való bekapcsolódáshoz vezet.

A nemzetközi jövedelemeloszlás is gazdasági alapon nyugszik. Hiszen alapja szintén a csere, amelynek végső rugója mindig az értékelés, a javak gazdasági jelentőségének összemérése. A nemzetközi jövedelemeloszlás színhelye is a piac, amely *világpiaccá* szélesedik ki, amelyen azonban az áralakulás annak mindenhol érvényes törvényei szerint megy végbe.

Tudjuk azonban, hogy a jövedelemeloszlás már a nemzetgazdaságon belül sem tisztán gazdasági folyamat és a tömegszerűségtől származó hatalmi mozzanatoknak már a nemzeti jövedelemeloszlásban is tág teret enged. Fokozott mértékben észlelhetjük ezt a nemzetközi jövedelemeloszlásban, bár a hatalmi mozzanat itt más módon érvényesül. A nemzetgazdaságokon belül elsősorban az osztályszerkezedeés az, ami a tulajdonból származó hatalmon kívül a nemzetgazdasági természetű társadalmi erőknek is erős befolyást biztosít a jövedelemeloszlásra. *A nemzetközi jövedelemeloszlásban a hatalmi mozzanat mögött maga a szervezett nemzet, az államhatalom áll.* Minden állami ténykedés, melylyel egy ország államhatalma polgárai számára az idegen területeken való települési szabadságot, a vállalatok szempontjából a viszonyos elbánást, vámkedvezményeket, szabad kikötőt, vagy más valami hasonlót politikai befolyásánál fogva biztosít, hatalmi eszközökkel támogatja az illető nemzet részeseését a nemzetközi munkamegosztás gyümölcseiből. De nemcsak a nemzetközi jövedelemeloszlásban, hanem a nemzetközi vagyonmegosztásban is döntő szerepet visz a hatalmi mozzanat. Sőt az utóbbinak egyenesen egyik alapvető tényezője lesz,

mert az egyes területeken való megtelepedésen kívül gyakran a nyílt küzdelem, a fegyverek hatalma dönti el a területek hovatartozását és a küzdelem annál ádázabb, minél értékesebb és bőségesebb területekről van szó. A gyarmatokért folytatott küzdelmek a politikai történelem számtalan lapját töltik meg és e küzdelmek vezéreszméje a nemzeti vagyon gyarapítása. Tudjuk, hogy e küzdelmek a politikailag meg nem szervezett gyarmati területeken is túlterjednek és gazdasági célból politikailag egységes területeket is megtámadnak. A *Malthus*-féle törvény nagyszabású és borzalmas megnyilvánulásaival állunk szemben e küzdelmekben.

Bár az erőszakkal való területhódítás a nemzeti vagyon kialakításának fontos tényezője, mégis az, mint már nem gazdasági cselekvés, a közgazdaságtan területén kívül esik. A közgazdaságtan csupán a társadalom és így a világgazdaság békés úton végbemenő eszközmegszerző tevékenységével foglalkozhatik. Ennek színhelye a piac, a világgazdaságra nézve pedig a világpiac és ennél fogva a nemzetközi piac elemzésével foglalkozik. E tekintetben elsősorban a fogyasztási javak nemzetközi piacával kell foglalkoznunk, mert mindenekelőtt ennek termékeire irányul a nemzetközi csere. Az idevonatkozó cseréügyletek összefoglalása adja egy nemzetgazdaságra vonatkoztatva a kereskedelmi mérleget. Ez, mint tudjuk, egy ország árúbevételének és árúkivételének szembeállítását mutatja. Az a nyereség, amely abból előáll, hogy a nemzetgazdaság tagjaira nézve kevésbé fontos javakat ad cserébe számukra értékesebb javakért, teszi az áruforgalom nyereségét. A nemzetközi jövedelemeloszlásnál tehát a termelési javak piaca nem áll annyira a középpontban, mint a nemzeti jövedelemeloszlásnál. A közvetlen kiegészülés, amely a termékek különbözőségében van, itt jobban lép előtérbe és a jövedelemeloszlás folyamata kevésbé összpontosul a termelési erők egyesítése körül.

Mindazonáltal a gazdasági élet fejlődésével a termelési javak piacának is egyre nagyobb szerep jut a nemzetközi jövedelemeloszlásban. Ez annak a következménye, hogy a nemzeti termelés egyre nagyobb mértékben irányul nemcsak a kész termékek, hanem a termelési javak előállítására is. Másrészt a nemzetek műveltségi színvonalának közeledése, a jogbiztonság fokozódása és a vagyonosodással járó feleslegek a termelési erőkben is mindinkább előkészítik a nemzetközi cserét. Még a *classicusok*

korában a termelési erők nagy mértékben ragaszkodtak a nemzetgazdasághoz. Azóta ez erősen megváltozott. A tőke, sőt a munka is nagy mértékben nemzetközi jelleget nyert és a tőke, valamint a munka mind nagyobb mértékben keresik fel a világpiacot. Ez a nemzetközi jövedelemeloszlásnak újabb és újabb forrásait nyitja meg. A nemzeti tőke számára most már nemcsak a nemzetgazdaságon belül való elhelyezkedés áll nyitva, hanem lehetővé válik az idegen országokban kínálkozó termelési alkalmak kihasználása is. Így keletkezik a nemzetgazdaságok számára a *tőkekamat*, amely idegen országokból folyik be oda. Ez a tiszta tulajdoni járadék, mert tisztán a tulajdon használatának átengedéséből származik. Idegen országok záloglevelei, vasúti és községi kötvényei, részvényei és állampapírai azok a források, melyekben a más nemzetgazdaságoknak hitelezett tőkék testet öltenek. Minél nagyobb egy ország állománya idegen értékpapírokban, annál nagyobb a világ kincseiből tulajdoni járadék címén élvezett hányada.

Az idegen országokat felkereső tőke rendszeren jó áron kel el, mert a nemzetközi tőkepiacon a tőkét kínálók általában magukra nézve kedvező helyzetet találnak. Ennek az a fő oka, hogy a nemzetközi piacokon a vevők értékelése a tőkére vonatkozólag rendszeren magas, mert azt még kiaknázatlan új termelési lehetőségek és vállalkozások számára keresik. A határtermelékenység tehát ezekben az elhelyezésekben magasabb. De a kínálat értékelése is határozottabb a nemzetközi tőkepiacon, mert azt ott a nemzeti tőkepiac árai támasztják, amennyiben oda csak az a tőke tódul, amely a saját nemzetgazdaságán belül nyíló elhelyezési alkalmakkal nincsen megelégedve és így csak magasabb jövedelmezőséggel éri be. A tőkekínálat egyébként a nemzetközi piacon jobban is van szervezve, mert itt első sorban a nagytőkések keresik fel a piacot. A nemzetközi tőkepiacnak a feltételeit a piacra nézve kedvezően befolyásolja még egy másik körülmény is. Ez abban áll, hogy az államgazdaságok is jelentékeny hitelszükségletükkel nem ritkán keresik fel a nemzetközi tőkepiacot. Az államhitel soha el nem apadó szükségletei a nemzetközi tőkepiacon is erősen befolyásolják a kereslet méreteit.

A magas fejlettségi fokon álló nemzetgazdaságok igen gyakran nem érik be a tőkeexporttal, hanem a tőkével együtt igen gyakran az is külföldre vándorol, aki a tőke segítségével

a termelést szervezi. Így ezek a fejlett közgazdaságok nemcsak tőkével, hanem vállalkozókkal is látják el a világgazdaságot, nem kis mértékben járulva ezáltal a gazdasági fejlettség általánosításához. Az ilyen közgazdaságok a vállalkozók egész raját bocsátják ki, akik fióktelepekkel és új vállalatokkal hálózják be az egész világot. Közlekedési vállalatok, hatalmas részvénytársaságok és nagy kereskedelmi cégek jelzik ezen vállalkozói rajok útját. Ez a nemzetközi jövedelemeloszlásba a tőkejárdék mellett *a vállalkozói nyereséget* is bevezeti. Ezekből származnak azok a bőséges források, amelyek a magas fejlettségi fokon álló közgazdaságok nemzeti jövedelmét a külföld talajának termékeivel táplálják. Minthogy pedig úgy a tulajdoni járadék, mint pedig a vállalkozói nyereség állandóan folyó jövedelmi források, a tulajdon intézménye pedig művelt világserzte egyaránt védelemben részesül és közös egységben egyesíti a művelt világot, az ilyen nemzeteknél a gazdasági erő nemzedékről-nemzedékre száll, szilárd és állandó alapot nyújtva a világ termelése eredményében való részesedésre és a valuta megóvására egyaránt.

Nem utolsó tényezője ennek az a monopolistikus helyzet is, amelyhez egyes nemzetgazdaságok tőkeerejük által juthatnak. A viláfgorgalomban is vannak úgynevezett természetes monopóliumok, de ezek mellett jelentőségben egyre gyarapszanak a tőkeerős nemzetek részéről szervezett világkartellek monopóliumai, melyek az óriásvagyonok bőséges forrásai. Kivált a világ bányakincsei és petroliumforrásai kiaknázása körül jutnak nagy szerephez e monopolistikus nyereségek, melyek a kínálat hatalmát a világpiacon megalapozzák.

Magának a világpiacnak szervezése szintén fontos tényezője a nemzetközi jövedelemeloszlásnak. Ilyen a világkereskedelem szervezése és bizonyos cikkekben egyes országokban való központosítása. Ebből óriási bizományi és egyéb nyereségek származnak. Az árúkereskedelmen kívül a bank- és hitelügy nyújt e szervezésre bő alkalmakat. Az angol fontra és újabban az amerikai dollárokra szóló váltók legfontosabb eszközei a világkereskedelemnek. Az ezekből származó bőséges jövedelem szintén a vállalkozói nyereség kategóriájába tartozik és főképpen Anglia húz e címen óriási jövedelmet. Újabban az Egyesült-Államok igyekszenek e nyereséget magukhoz ragadni.

A fizetési mérlegben a tőkekamat és vállalkozói nyereség teljesen szét nem választhatók. Ha p. o. Anglia külföldön elhe-

lyezi tőkéit három milliárd font sterlingre, az ennek fejében húzott évi jövedelmét pedig 140 millió fontra becsülik, akkor ebben a záloglevelekre, vasúti és egyéb kötvényekre adott kölcsöntőkék kamatain kívül a részvények osztaléka is bent foglaltatik. Franciaország külföldön elhelyezett tőkéit 65 milliárd frankra, Németorszáégéit 30 milliárd márkára, az ebből évenként húzott jövedelmet Franciaországra vonatkozólag három milliárd frankra, Németországra vonatkozólag pedig 1·2 milliárd márkára becsülték. Minde tételek tőkekamatot és vállalkozói nyereséget egyaránt tartalmaznak. Hozzászámítandó ezekhez azonban a külföldön működő biztosító intézetek, banküzletek és a külföld számára dolgozó közlekedési eszközök nyeresége is. A Svájcnál, Olaszországnál és Ausztriánál az idegen forgalom közvetlenül is hatalmas vállalkozói nyereségek forrása. Végül az áruforgalom nyereségei is közvetlenül vállalkozói nyereségek. Az ily nyereségek, ha mezőgazdasági termények forgalmáról van szó, magukban véve ugyan vállalkozói nyereségek és nem tulajdoni járadékok, de magára a földjáradékra új piacok nyitásával az árak emelkedése folytán emelőleg hatnak. A közvetlen földjáradék, mely mint idegenek részéről húzott földhaszonbér lép fel, a nemzetközi jövedelemeloszlásban kisebb szerepet játszik, mint a nemzeti jövedelemeloszlásban.

A munkabér felé való átmenetetet képviseli az a vándor mozgalom, mely a műveltség magas színvonalán álló nemzetek jövedelmét a vállalkozói nyereséggel némileg rokon forrásból táplálja. Ez a külföldet felkereső szellemi munkásoknak, mérnököknek, gyárvezetőknek keresménye, amely az idegen talajból merített nyereségekkel gyakran visszatér hazájába. A műveltségnek és gazdasági fejlettségnek alacsonyabb színvonalán álló nemzetek jövedelmében is gyakran szerepet játszik a munkából származó lövedelem, de már sokkal kevésbé előnyös alakban. Ezek a kivándorlók hazaküldött milliói, amelyeket nagy áron kell a hazai közgazdaságnak megfizetni. Hogyan lehetséges az, hogy a tőkekivitel előnyösnek, a munkakivitel pedig, kívált, ha az tanulatlan munkások kivándorlásában áll, a nemzetgazdaság állapotára hátrányosnak ítéljük? Az az alapvető különbség, amely a tulajdon és a munka átengedése között már a nemzeti jövedelemeloszlásnál foglalkoztatott bennünket, adja ennek a magyarázatát. A tulajdonnak használatra való átengedése a tulajdon állagát nem érinti és azt meghagyja a nemzeti vagyón

tételei között; ezzel szemben a munkának kivándorlása a nemzet testéből gyarapít idegen nemzetgazdaságokat és a nemzetgazdaság olyan tényezőit távolítja el, amelyek magát az aktivitást és nem az anyagi segédeszközöket képviselik. Ezzel — eltekintve attól, hogy a kivándorlás a nemzet erejét apasztja — az annak gazdasági erejét is csökkenti, mert a nemzeti vagyon állaga is megsérül a kivándorlás által és a kivándorlók által hazaküldött pénzek csak gyenge ellenértéke annak a veszteségnek, amelyet ezáltal a nemzeti vagyon szenvedett. Némileg másképp ítéendő meg a szellemi munkásoknak említett kivándorlása, amely bizonyos körülmények között szintén káros is lehet. Nevezetesen káros az mindenkor, ha a hazai közgazdaság fejletlensége okozza azt, míg azokban az esetekben gyarapítani fogja a nemzeti jövedelmet, melyekben a hazai műveltség magas színvonalra emelkedése idézi azt elő.

A nemzetközi jövedelemeloszlásban azt a két fázist, amelyet a nemzeti jövedelemmegoszlás feltüntet, alig észlelhetjük. Ennek az az oka, hogy a nemzetgazdaságon belül a pénz mint fizetési és mint csereeszköz sokkal fontosabb szerepet tölt be, mint a nemzetközi forgalomban. A nemzetgazdaságoknak egymástól való bizonyos fokú elszigetelt volta jut ebben kifejezésre, valamint az a fentebb kifejtett tény, hogy a nemzetgazdaságok, mint magasabb egységek nagy mértékben a természetes gazdálkodás alapján állanak. Ezért a nemzeti jövedelem minden ágazatának, ha az nem is származik közvetlenül az áruforgalomból, erős hajlamai vannak, hogy naturalis alakot, az áruforgalomnak az alakját öltse. A külföldön elhelyezett tőkék kamatai, a külföldről befolyó vállalkozói nyereségek és egyéb a nemzetközi forgalomból származó részesedések túlnyomó részben az áruforgalom keretében nyernek lebonyolítást, mi a gazdag nemzetek kereskedelmi mérlegének passivitásában jut kifejezésre. A váltónak a nemzetközi forgalomban a fizetések körül játszott szerepe az, ami a pénzköveteléseknek áruzállítások alakjába való öltöztetést előmozdítja. Ha ugyanis valamely országnak egy másik országban sok fizetést kell teljesítenie, akkor az illető országra szóló fizetési eszközök, vagyis a váltók, drágák lesznek és előnyösebb lesz azoknak pénzben való kiegyenlítése helyett az illető országba árukat kivinni. Ilyen esetben a bevétel céljaira szükségelt váltók ritkák és ezért drágák lesznek, míg a saját ország pénzéről szóló váltók a különböző tartozásokból kifolyólag nagy mennyiségben

lesznek a piacon található és előnyös feltételek között vásárolhatók. De a tőke kivitel is nagy részben árukivitel alakját ölti. A tőkére szoruló ország ugyanis termelési javakat, gépeket és berendezéseket kíván és a hitelező országnak adott értékpapírok fejében, ha nem is mindig, ugyanattól az országtól termelési berendezéseket kíván importálni. Ezáltal a bármily címen fennálló nemzetközi tartozások előmozdítják a kivitelt, illetőleg a nemzetközi áruforgalmat.

Amint az előadottakból kitűnik, a nemzetközi jövedelemeloszlás is ugyanazokat a jövedelemforrásokat mutatja, mint a nemzeti jövedelemeloszlás. A felsorolt jövedelmi ágakon kívül megtaláljuk benne a szabad foglalkozások bevételeit épp úgy, mint a speculációs nyereségeket is, melyek a nemzetközi váltópia és valutapia felhasználásából erednek. Sőt még a közjogi járadék is szerephez jut a nemzetközi jövedelemeloszlásban. Igaz, hogy más formában, mert nemzetközi adózás nincsen. A hadi sarcok, a versaillesi békeszerződés „jóvátételi“ adósságai idetartoznak. Csak az arányok, melyekben a jövedelmi ágak szerephez jutnak, térnek el a nemzeti jövedelemeloszlástól. A vállalkozói nyereség szerepe a nemzetközi jövedelemeloszlásban minden más jövedelmi ágét túlszárnyalja, míg a munkabér és földjáradék közvetlen alakjában inkább háttérbe lépnek itten. De csak közvetlenül, mert közvetve, a nemzeti jövedelemforrások növelése által ezek is nagy mértékben fokozódnak a vállalkozások határtermelékenységének növekedésével. Így a nemzetközi jövedelemeloszlás fontos tényezője lesz a nemzeti jövedelemeloszlásnak is.

67. A nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem összképe.

Már a nemzetközi jövedelemeloszlás vizsgálatánál láttuk, hogy a nemzetközi jövedelemeloszlás a nemzeti jövedelem és nemzeti vagyon gyarapodásának egyre nagyobb jelentőséghez jutó forrása. Hogy mily mértékben származnak előnyök a nemzetközi jövedelemeloszlásból, azt a nemzet fizetési mérlege tükrözi vissza. Ebből állapíthatjuk meg, hogy a nemzet tulajdonának külföldön való hasznosítása, munkaerejének a külföldön való értékesítése és vállalkozó képességeinek idegen területeken való érvényesítése milyen nyereségek forrásai és hogy viszont a nemzetgazdaság a külföldnek ugyane címen mennyiben adózik. Ha

p. o. tudjuk, hogy Angliának, Franciaországnak évenként milliárdokra menő követelései származnak külföldön elhelyezett tőkéikből és külföldön dolgozó vállalataikból, Magyarország pedig a földhitel számára szükséges tőke 54·65 %-át (1911.) zálogleveleinek külföldön elhelyezésével, helyiérdekű és társasági vasutai építéséhez szükséges tőke 69·97 %-át Németországból, Ausztriából, Svájcból, Belgiumból és Angliából az ipari részvénytársaságok tőkéjének 29, a hitelintézetek tőkéjének 22 %-át a külföldről szerezte be, akkor látjuk, hogy a nemzetközi jövedelemeloszlásban a nagy nyugati nemzetek tőketulajdonukkal mily nagy mértékben vesznek részt, míg Magyarország mily mértékben volt kénytelen a külfölddel szemben tartozásokat vállalni, melyek nagy részét árukivitelével, elsősorban gabona- és állatkivitelével fedezi.

A fizetési mérleg azonban ismét a forgalmi gazdaság szempontját állítja előtérbe és ezért nem is lehet egészen megbízható mértéke annak, hogy a világforgalom az egyes nemzetgazdaságok számára mily jelentőséget képvisel. A fizetési mérleg ugyanis számszerinti szembeállítása a tartozási és követelési rovatoknak, holott a nemzeti vagyon gyarapodására éppenséggel nem közömbös az, hogy mily ügyletek állanak a fizetési mérleg számszerű tételei mögött. A nemzeti vagyon gyarapodása szempontjából ugyanis nagyon lényeges az, hogy a külföldről származó bevétel fogyasztási javakat, vagy pedig termelési javakat ölel-e fel. Még a fizetési mérleg követelései sem feltétlenül előnyösek a nemzetgazdaság összességére nézve, mert lehetséges az, hogy a kínáló jelentékeny magángazdasági előnyök a nemzet termelő erőinek kifejlesztésétől vonják el idegen nemzetek számára a termelési erő egy részét és a fizetési mérlegben szereplő tőkekamat, vagy munkabér ennek ellentétei. A munkabérre vonatkozólag ezt már fent jeleztük, de áll ez a tőkekamatra nézve is, amely abból is származhatik, hogy a magángazdaságok keveslik az otthon elérhető tulajdoni járadékot, és a nemzeti termelés megrövidítésével külföldön helyezik el tőkéiket. Így p. o. a francia tőke nem kevéssé a nemzeti termelés rovására fordult oly mértékben külföldre, ezáltal előidézve azt, hogy a nagyüzem Franciaországban nem tudott egészen arra a jelentőségre jutni, mint Angliában és Németországban. A fizetési mérleg követelési tételei közül a közlekedési eszközökből, a biztosításból és a hitelközvetítésből, a bankügyletekből származó tételek a legfeltét-

lenebbül viselik magukon az egész nemzetgazdaságra vonatkozó nyereség bélyegét. Viszont a fizetési mérleg passiv tételei közül nem egy biztos nyereséget képviselhet a nemzetgazdaság számára. Ilyen a termelési eszközök és gyakran a pénztőkék bevitele is. Ha külföldről származnak is, a nemzetgazdaság termelő erejét növelik, mi fölrérhet azzal a teherrel, amelyet a kamat fizetési kötelezettsége képvisel. A nemzetközi követelések és tartozások ily szempontból való szembeállítását *gazdasági mérlegnek* nevezük. A gazdasági mérleg tehát a fizetési mérlegtől abban különbözik, hogy nem tisztán számszerű, hanem céljukat is figyelembe vevő tételeket is tartalmaz és így a nemzetközi forgalomban való részvételt közvetlenül a nemzeti vagyonosodás szempontjából mérlegeli.

A nemzetközi forgalom eredményeinek mérlegelésénél, amint már ezekből is kitűnik, folytonosan szem előtt kell tartanunk azt, hogy a nemzetek nem mint egységek, nem a maguk egészében, hanem mintegy atomizálva polgáraik útján kapcsolódnak be a nemzetközi forgalomba. Ez a forrása annak, hogy a nemzetközi jövedelemeloszlás nem mindig alakul a nemzet összességének szempontjai szerint. Nagy szerep jut benne éppen ezért a nemzeti jövedelemeloszlásnak is. Ez határozza meg ugyanis az egyes polgárok gazdasági helyzetét és így azokat az indító okokat is, amelyek az egyes polgárokat a nemzetközi forgalomba való bekapcsolódásra indítják. A nemzet érdeke tehát nem közvetlenül, hanem csak közvetve, egyes polgárainak érdekein mintegy átszűrődve jut a nemzetközi jövedelemeloszlásban érvényre. Ezért *kapcsolódik bele a nemzetközi jövedelemeloszlás a nemzeti jövedelemeloszlásba*, melynek egyúttal tényezője is lesz. A nemzetközi jövedelemeloszlás határozza meg azt, hogy a nemzetgazdaság, mint egység, a világpiacon mily irányban mutat keresletet. A nemzeti vagyon és jövedelem eloszlásának egyenletes volta, vagy pedig jelentős egyenlőtlenségei döntenek főképpen e tekintetben. Ott, ahol a nemzeti vagyon és jövedelem nagyjában egyenletesen oszlanak meg, általában azok a szükségletek lesznek a bevétel irányának megállapításánál mértékadók, amelyek a nemzetgazdaság termelésében és fogyasztásában leginkább hiányzanak. Ebben az esetben tehát nemcsak pénzben, hanem a nemzeti vagyon gyarapodása szempontjából is, magas értéket fog képviselni a behozatal. Ahol nagyobb a vagyoni ellentét és egy dúsgazdag osztály áll szemben a nyomorgó milliók töme-

gével, ott az a lehetőség, amelyet a nemzeti vagyonnak kevesek kezében való összpontosítása a nemzeti jövedelem felett való rendelkezésben nyújt, arra használható fel, hogy a vagyonosok kis csoportja a nemzeti jövedelem nagy hányadát külföldi árucikkek beszerzésére használja fel, ezáltal olyan kivittl idézve elő, amely a nemzetgazdaságra nem előnyös. A vagyonososztály magas egyéni fizetőképessége tehát ilyenkor a hazai közgazdaságtól olyan javakat von el, melyekre a hazai közgazdaságnak is sürgősen szüksége volna. Ezáltal a hazai lakosság életszínvonalát alacsonyan tartja és a nemzetgazdaság fejlődését gátolja. Ez különösen olyan agrárállamokban figyelhető meg, amelyekben egy dúsgazdag kisszámú földbirtokososztály áll a saját földtulajdonnal is csak kis mértékben rendelkező földművesosztálylyal szemben. A világháborúban e jelenség feltűnően mutatkozott, amidőn Magyarországon, Ausztriában és Németországban jelentékeny fényűzésicikkbevittl észleltek a fennálló tilalmak dacára, akkor, amidőn a tömegek életszínvonalukat nagy mértékben megszorítani voltak kénytelenek. Ez az állapot, ha tartós, az ország termelő erejének kifejlődését gátolja és idővel az ország elszegényedéséhez vezet. Az ilyen nemzet helyzete hasonló az olyan egyén helyzetéhez, aki viszonyain felül él és ezáltal a tönk szélére kerül. A nemzetközi jövedelemeloszlás folyamatába való bekapcsolódás tehát nem mindenestre és nem minden irányban előnyös a nemzetgazdaságra. Csak, ha igazán feleslegek azok, amiket az ország exportál, csak akkor nyújt az valóban tápot a nemzetgazdaság fejlődésének és ezért téves azt hinni, hogy a külforgalom fejlődése mindenképpen csak előnyös lehet.

Az államgazdaság tudvalevőleg szükségleteiben a nemzetgazdaságra támaszkodik. Ezzel úgy a nemzeti jövedelem megoszlásába, mint pedig abba is erősen beleszól, hogy miképpen kapcsolódik be az illető nemzet a nemzetközi jövedelemeloszlási folyamatba. Így p. o. a termelésnek adókkal való túlterhelése hátrányba hozza a nemzetet a nemzetközi jövedelemeloszlásban is, de főképpen még egy másik irányban szól bele az államgazdaság a nemzeti jövedelemeloszlás folyamatába. Ez az államhitel, amely sokban hasonló állapotokat idézhet fel, mint a nemzeti jövedelemmegoszlásnak egyenlőtlenségei. Rossz államgazdálkodás mellett az államgazdaság céljaira elköltött és a külföldről kikölcsonzött milliók kamatai fejében óriási árumennyiségek

hagyhatják el évtizedeken keresztül az országot, akkor is, ha azokra magának a hazai közgazdaságnak nagy szüksége volna. A háború ebben a tekintetben is mélyen belenyúl a nemzetközi jövedelemeloszlásba. Külföldi kölcsöneikkel és az azok fejében adott értékpapírok kamatai gyanánt a hadviselő államok nemzetgazdaságai hosszú időre lekötötték jövődöbeli kivitelük jelen-tékény részét főképpen a semleges országok javára.

III. FEJEZET.

A gazdasági szervezkedés.

68. A gazdasági szervezkedés alapkérdései.

Eddig a nemzetgazdaságot részint a maga egészében, részint pedig forgalomgazdasági vonatkozásában vettük vizsgálat alá. Ezzel az eszközmegszerző tevékenységnek eredetileg szűkebb körére, az értékszámításra és az ennek alapján álló forgalomra szorító vizsgálatainkat egyrészt a tiszta forgalomgazdasági jelenségek körén túlterjesztettük, másrészt a forgalmi gazdaságnak újabb, a nemzetgazdaságok összességét érintő körére terjesztettük ki. A közzgazdasági élet összes fontosabb vonatkozásait és szempontjait azonban még így sem merítettük ki.

Ha a közzgazdasági élet lényegét és a közzgazdaság valódi természetét meg akarjuk érteni, akkor nem szabad ezen a ponton megállanunk. A gazdasági számítás, a termelékenység és a piac még nem az összes alaptényezői a közzgazdasági életnek. Az a folyamat, amely a javakat előállítja, éppen úgy nem kizárólag technikai és technológiai, valamint számításbeli vonatkozású, mint ahogy a javak forgalma is ezeken a szempontokon kívül egyéb szempontokat is nyújt a kutatónak. A gazdasági tevékenységnek az értékszámítási és cserebeli vonatkozáson kívül még egy igen fontos oldala is van, amely különösen a termelésnél domborodik ki. Ez a *nagyobb gazdasági csoportosulások és egységek keletkezése*. A csereből az egyes gazdaságok között felmerülő kölcsönhatások mellett, sőt gyakran azokra alapítva, tömör gazdasági egységeket látunk, melyek a gazdasági élet folyásába erősen belenyúlnak.

Azok a jelenségek, amelyek felé a következőkben figyelmünket fordítani kívánjuk, a gazdasági tevékenységgel összefüggő kölcsönhatások sorozatát tüntetik fel, mely kölcsönhatások

azonban nem nyilatkoznak mint az érték, az ár és a jövedelem-eloszlási folyamatok értékítéletekben és cserefolyamatokban, hanem az emberek gazdasági összeműködésében és annak szabályozásában. Az emberek gazdasági fölé- és alárendelése, a gazdasági akarat közlése, egységesítése és végrehajtása azok a tünemények, amelyek itt előtérbe lépnek.

Csakis ezen az általános alépitményen tudtak a különleges kölcsönhatások, közöttük a gazdasági is, oly fokig fejlődni, hogy azok egy lassú differenciálódáson keresztülmenve önállóságot nyertek és a társadalmi élet különböző működései terén külön-külön szervekké nőttek ki magukat.

69. A gazdasági cselekvés társadalmi csirái.

Ha az emberek egymáshoz való közeledésének okait kutatjuk — mert a társadalmi fejlődés csiráját itt kell keresnünk —, azt találjuk, hogy maga a természet gondoskodott erről akkor, amikor az emberek egymáshoz való közeledését és összeszokását már a családban előkészítette. A hosszú gyermekkor, melyet az ember testi és lelki fejlődésének lassú üteme hoz magával, hosszas nevelést, a szülők és gyermekek évekre terjedő együttélését követeli meg. Így a családban található meg a társadalom kiinduló pontját és összejtjét. Az utánczás, mely a műveltségi fokkal fordított arányban áll, már itt öntudatlanul egyforma cselekedeteket és közös vonásokat juttat kifejezésre. A közös leszármazás és az ily módon előálló együttélés lesz első kiindulási pontja a közös cselekvésnek is. Így mindenekelőtt a védelem közössége elsősorban a közös leszármazás folyománya, de egyúttal a társiasulás újabb forrása is. Közös megtámadtatás, mely a törzsek közös vándorlásai közben oly gyakran bekövetkezett, közös védelmet és így spontán, előre meg nem gondolt közös cselekvéseket váltott ki. Később e cselekedetek öntudatosabbak, tervszerűbbek lettek.

A társadalom fejlődésében fordulópontot jelent a nomád élet elhagyása és az *állandó letelepülés*. Mindaddig, míg az ember nomád életet él, az egymásra gyakorolt kölcsönhatások mulandóbbak, kevesebb nyomot hagynak, mint akkor, amikor egy embercsoport állandó lakhelyet választ. Ezáltal ugyanis egyrészt közös tényezők, a földrajzi környezet közös hatása alá kerülnek az emberek bizonyos csoportjai, másrésztől állandó

érintkezés fejlődik ki az egymás mellett letelepedettek között. A szomszédság a már említett tényezők hatását megsokszorozza, sőt újakat sorakoztat azok mellé. Az ember szellemi fejlődése, a vallás, a hagyományok, a mult közössége és emlékei mind közös alaphangra hangolják az állandóan egymás mellett élő emberek lelki világát, melyhez később a tudomány és művészet törekvései és szellemi kapcsolai járulnak. Az egyes, hasonló viszonyok közt élő csoportok felismerik lassankint közös érdekeiket, osztályok és pártok keletkeznek közös célokkal és közös törekvésekkel, mindmegannyi társadalmi termék, mely a collectiv, a társiasító erők eredménye. *Collectiv erők alatt érthetünk minden olyan tényezőt, mely az emberek között szellemi kapcsolatokat fűz, mely őket közös akarásra és közös cselekvésre vezet.*

Amint az előadottakból látszik, a collectiv erők hatása lassú és fokozatos és mi sem volna tévesebb, mint azt hinni, hogy a közös cselekvés, különösen tervszerű alakjaiban, kezdettől adott és önmagától értetődő tény. Kivált a bonyolultabb társadalmi összeműködés, milyennek fogjuk később a közgazdaságot is felismerni, csak lassan tudott magának utat törni. A közös megtámadtatás esetében kifejtett védelmi közösségtől a tervszerű és egymásba nyúló munkáig hosszú az út.

Első támaszát az ember ez úton fent már említett önállótlanágában nyerte, mely őt általában mások cselekedeteinek *utánzására* és irányadóul elfogadására vezette. A többiek megszokott cselekvésétől eltérő, azt nem utánzó cselekvés az önállótlan, primitív ember szemében rendellenes és épp azért elvetendő. Így nyert az alkalmazkodás, a *szokás* legelőször rendező szerepet a társadalmi működésben és támasztotta annak kiszámíthatóságát és szabályosságát. Ha szem előtt tartjuk, hogy a primitív embernek úgyszólván minden lépése és cselekedete a szokás folytán előre meg van állapítva, akkor be kell látnunk, hogy a tervszerű társas cselekvésnek e fokon mily fontos tényezője a szokás.

De csak addig, míg az emberek önállótlanága azokat távol tartja minden önállóbb, az általánosan elfogadott cselekvési módokkal ellenkező cselekvéstől. Amily fokban jelentkeznek önállóbb hajlamú egyének, oly fokban csökken a szokás hatalma. Most már újabb támaszra van szükség az emberi cselekvés kiszámíthatóságának és tervszerűségének biztosítására. A szokás meg nem tartásához társadalmi ítéletek kezdenek hozzáfűződni, melyek a szokástól eltérést rosszalással, sőt csakhamar a törzs-

ből való kiközösítéssel sujtják, ami akkor a kiközösítettnek az életfeltételektől való megfosztásával volt egyértelmű. A szokás a társadalmi ítélet hozzáfűzésével *erkölcsöse lépett elő*, mely szigorúan örökös afölött, hogy az emberek cselekvéseikben a megszokottól el ne térjenek.

Az egyéni önállóság továbbfejlődése az erkölcs uralmát is fenyegette. Egyre inkább gyarapszik azok száma, akik nem félnek a társadalom erkölcsi ítéleteitől és dacolnak azokkal. Ezért *a társadalmi cselekvés igazán szilárd alapokra csakis akkor helyezkedhetik, ha biztosítéka keletkezik annak, hogy a társadalmi összeműködés ki is kényszerítő. Ezt a biztosítékot a jog keletkezése teremti meg. A jog a társadalmi működés kereteit megállapító olyan szabály, mely az emberek bizonyos irányú viselkedését kikényszeríthetővé teszi.* Lényegéhez tartozik tehát az, hogy a háttérben oly hatalom álljon, mely a kikényszerítést támasztja, azt hatályossá teszi.

A jog kifejlődésének épp ezért egy rendező szabályokat alkotó hatalom keletkezése a feltétele. Forrása részben a tömegek leigázása, számos esetben azonban bizonyára békés úton is előállhatott az uralmi és alávetettségi viszony, mely ezután csak állandósulásához igényelte a közvetlen kényszert.

Innen az összeműködés következő fokáig, az állami keretekbe foglalt összeműködésig már nem hosszú az út. Ha megvan az állandó letelepülés s ha megvan a kényszer, akkor még csak az *államfői méltóság kifejlődése* van hátra, mely folyamat pedig a hatalmi kényszer állandósításával és az összesség érdekében fekvőnek felismerésével kapcsolatos. Az államfő lesz ez által az a tényező, mely a társadalmi összeműködés jogszabályait megállapítja — nem ritkán környezetével együtt — és aki arról gondoskodik, hogy azok kikényszeríttessenek.

Némi megvilágítást igényel ezután az állam és a társadalom egymáshoz való viszonya, melynek a közgazdasági élet megértése szempontjából különösen nagy a jelentősége. Mindkettő az emberek közössége és számos embernek magasabb egységbe foglalása. Mi a különbség tehát a kettő között? Már felületesebb szemlélés mellett is megállapíthatjuk, hogy az állam nem vonja tevékenységi körébe az emberi élet összes vonatkozásait; csupán kereteket állapít meg a társadalmi cselekvés számára, egyrészt bizonyos összeműködést, mint p. o. a hadkötelezettséget előírva, másrészt pedig ott beavatkozva az egyéni cselekedetekbe, ahol

azok a keretekbe ütköznek, melyeket a jogszabályok a társadalmi cselekvés számára megállapítanak. Így az állam az egyéni kezdeményezésnek tág teret nyújt és közvetlen cselekvésre, valamint összeműködésre csak bizonyos irányokban kényszeríti polgárait. A közjótékonyág, a tudomány, a művészet stb. teljesen a társadalmi működés körében maradnak meg. Hasonlóképpen a gazdasági élet cselekvéseivel is csak kisebb mértékben foglalkozik az állam, inkább csak annyiban, amennyiben a jogrendjével annak háttérében áll. Kivételes viszonyok között az államnak az emberi cselekvésekbe való beavatkozása és közvetlen belenyúlási köre növekszik; pl. háború alatt oly kérdésekbe is beleszól, melyektől azelőtt távol állott.

Ezzel szemben a társadalom sokkal tágabb fogalom, mert magában foglalja az emberi kölcsönhatások és összeműködésnek azokat a csoportjait is, melyeket az állam nem von hatáskörébe. Magában foglalja az összes collectiv erők termékeit, az anyagi téren való összeműködést épp úgy, mint az embercsoportokat átható szellemi tényezők hatásait. A társadalom a szabadabb, a kevésbé összesűrűsödött társadalmi közeg, mely formáiban és megnyilatkozásaiban sokkal több oldalú, mint az állam, mely utóbbinak rendeltetése éppen a szabad társas erők és társadalmi kezdeményezések számára a kereteket megállapítani.

70. A munka mint collectiv erő.

A társiasító tényezők lényegét és hatási módját nagy általánosságban át kellett tekintenünk azért, hogy megérthessük a gazdasági szervezkedés lényegét, mely sokáig az általános társadalmi szervezkedésnek csak egyik oldala. Nagyrészből ugyanazok a collectiv erők, melyeken az előbbi fejezetben végigtekinttünk, fűzik az emberek között az első gazdasági szálakat is. Magából a gazdasági élet talajából a fentiekben tárgyalt társiasító tényezők mellett azonban már korán kinőtt egy igen fontos társiasító erő, melyre a társadalmi szervezet kialakulása szempontjából nagy hivatás várt. Ez a tényező maga a *munka*, mint a gazdasági élet alapténye.

Az embert a külvilág tárgyaira utaltsága mindig bizonyos eselekvésre, activitásra utalja. Szükségleteink égető volta kimozdítja eredeti tunyaságából és a javak megszerzésére irányított erő kifejtésre kényszeríti. Ez a tevékenység azonban még koránt-

sem azonos a munka végzésével, hanem még csak egészen ösztönszerű, mint ahogy a gyermeknek is megvan a maga aktivitása anélkül, hogy munkát végezne. Munkáról szorosabb értelemben véve csak ott beszélhetünk, ahol tervszerű és határozott célra irányuló erő kifejtésről van szó. Ez azonban nem csekély pszichikai megerőltetésbe kerül. A mai ember ezt már kevésbé érzi, de alacsony fokon e pszichikai mozzanat nagyon nehezebbé esik. Ezen a műveltségi fokon ugyanis hiányzik az emberből a munkához való koncentráltság, gondolkodásának és akarásának fegyelmezése; bár fizikailag elég erős, a munkához szükséges szellemi megerőltetés végtelen nehezebbé esik.

A munka fárasztó volta, és a primitív ember szellemi nehézkessége rakta le azokat az alapokat, melyekre az emberek gazdasági közeledése felépült. Már a legkezdetlegesebb fokon is nem ritkán találjuk, hogy bizonyos munkákat az emberek egymás mellett végeztek. A rizshántolás, a gabonaörlés oly műveletek, melyeket az afrikai népeknél a nők a kunyhók körül ülve egymás mellett folytatnak, mint ahogy a tengeri hántolását nálunk még ma is úgy végzik, hogy egy helyen többen összejönnek és egymás mellett végzik azt, csevegéssel és dallal fűszerezve az unalmas munkát. Ennek a módszernek primitív fokon óriási jelentősége volt, mert az akkor oly nehezen eső állandóság és kitartás, a figyelemnek oda irányítása az utánzás folytán sokkal könnyebben volt elviselhető, mint hogyha magában végezte volna mindenki e munkát. Így jött létre az *együttes munka*, mely bizonyos egymásmellettségben áll. Ebben eredetileg alig volt tervszerűség; az együtteség szinte önmagától adódott. Persze később, midőn már észrevették előnyeit, tervszerűen is ismételni kezdték. Egyik főelőnye az, amire *Bücher* figyelmeztet,* hogy a legtöbb munkával egybekötött rythmikus mozgások, valamint ezek irányítása a zene, az éneklés, dobolás stb. segítségével az együtteség elemét fokozták és jelentős mértékben elősegítették a munkát, mert lekötik a figyelmet és a munkát elősegítő kellemes mozzanatokra összpontosítják a figyelmet. Ezáltal egyúttal kitolják az elfáradást is. Bár az együttes munka már a társas elemet tolja a gazdasági cselekvésben előtérbe, mégis az

* A munka fejlődése és társas kapcsolatainak keletkezése terén *Bücher* vizsgálatai úttörők. „Die Entstehung der Volkswirtschaft“ c. munkája épp oly classikus forrása a gazdasági szervezkedés elméletének, mint amilyen tanulságos és élvezetes olvasmány „Arbeit und Rythmus“ c. műve.

együttes munkánál az emberek közösen ugyan, de mégsem közös cél érdekében dolgoznak, itt tehát a társulás nagyobb eredményhez még nem vezet.

Sokkal magasabb foka a közös tevékenységnek, mikor a cél közössége kezd kidomborodni. Ezt a *munkaegyesítésnél* találjuk meg, melynek lényege abban áll, hogy közös cél érdekében többen azonos munkát végeznek. Könnyen fejlődhetett ki ez pl. a közös megtámadtatásból, de az együttes munkából is. Ha ugyanis itt az egyes munkák elvégzése az egyéni erőt felülmúlja, a többiek segítenek. A munkaegyesítés a dolog természeténél fogva már nagyobb célok elérésére teszi az embereket képesekké. El nem hanyagolható vívmány az is, hogy felkelti az emberekben az egymásra utaltság érzetét. Ugyancsak *Bücher* mutatott rá arra, hogy idővel bizonyos állandóság keletkezik a munkaegyesítés folyamatában. Megszokják, hogy nagyobb munkák elvégzésére a szomszédokat hívják segítségül. Nem kikötött ellenérték fejében, hanem abban a feltevésben sietnek a szomszédok egymás segítségére, hogy máskor vizontszolgálatot fognak élvezni. A munkaegyesítés ilyen fajának legnagyobb gyengéje az, hogy csak a szokás és az erkölcs támogatják, és biztos alapja nincsen.

Amidőn a munkaegyesítés arra a fokra emelt egyes embercsoportokat, hogy közös cél érdekében egyesítsék erejüket, akkor már csak egy, igaz, nagyon fontos lépés volt a *munkamegosztásig*. A munkaegyesítés az erőknek ugyanazon folyamatokban azonos erő kifejtések útján, közös cél érdekében való felhasználása; a munkamegosztás ugyancsak közös cél érdekében való összefoglalása több ember munkaerejének, de *különböző szereposztás mellett*. Most már nem végzik az összes résztvevők ugyanazt a munkát, hanem tervszerű szereposztással több irányból és több úton törekszenek a kitűzött célt elérni.

A munkamegosztásnak két típusa van. Az egyiket megvilágíthatja a sátorépítés vagy később a kezdetleges házak építése; mint oly tevékenység, mely az egyes erejét könnyen felülmúlja, régen igen gyakran a szomszédok ingyenes segítsége mellett folyt le, úgy hogy mindnyájan egyformán dolgoztak a ház felépítésén. Ez a folyamat azonban más alapon is végbe mehet és ma tudvalevőleg másképp is bonyolódik le. Az építész számít, tervez és vezeti a munkát, míg a többi résztvevő dolgozik és végrehajtja azt, amit a munka intézője rendel. A két

eset közt lényeges a különbség. Az első eset az *egyenrendű munkamegosztás* (typusa a férfi és a nő közti munkamegosztás). Lényege az, hogy inkább a körülményekből adódó, mint előre kiszámított tervszerűség uralkodik benne, és a résztvevőktől nem kíván különböző szellemi képességet. Ezzel szemben a másik typusnál, melyet *különrendű munkamegosztásnak* nevezhetünk, a vezető tevékenység már elválik a végrehajtó tevékenységtől és a különböző munkák elvállalása ezen az alapon történik. Ennek a szétválásnak igen messzemenő kihatása van. Közvetlen következménye a tervszerűségi elemnek jelentős növekedése, mely a szereposztásnak a részletekbe menő keresztülvitelét teszi lehetőségessé. A munkamegosztás említett két faja eszközeit és alapját illetőleg is lényegesen különbözik. *Az egyenrendű munkamegosztásnak fejlettebb fokozataiban főszekőze a csere; ezzel szemben a különrendűnek a hatalom és az erőszak.*

A különrendű munkamegosztás, amint az eddigiekből könnyen érthető, fejlődésében szorosán csatlakozik a társadalom hatalmi tényezőinek kibontakozásához. De az a fejlődő társadalmi rétegződés kapcsán erőszak nélkül is alapot nyerhet. Csak a varázslóknak és szellemidézőknek a primitív népeknél kifejlődő hatalmára kell utalnunk. Az önkéntes ajándékok, melyek nem ritkán állandó és később szigorúan megkövetelt szolgáltatásokká váltak, sokszor ebből a hatalomból nőttek ki. Az is ebben az irányban hatott, hogy egyesek különösen ügyesek voltak az intézés terén és ezért a tömeg magára vállalta a mindennapi munkát, hogy lehetővé tegye vezéreinek tisztán ezen hivatásuknak élni. Idővel azután ezt az előnyt (a mindennapi munkától való mentesítést) a vezérek meg is követelték.

A hatalmi mozzanat fellépésének azonban e téren mindenestre igen nagy a fontossága. A szükségletek ugyanis, melyek az embert aktivitásra bírják, a primitív embernél oly szűk keretben jelentkeznek és annyira csak az utolsó pillanatban lépnek fel, ezzel szemben a munka pszichikai nehézségei oly jelentékenyek, hogy a primitív embert saját szükségletei tervszerű munkára csak kis mértékben tudják indítani. Midőn azután a vezető osztályok a nép vállára hárították a gazdasági munkát, akkor azt, amit a primitív ember saját magáért meg nem tett, kénytelen volt másokért megcselekedni és midőn önmagának nem biztosított magasabb színvonalon mozgó életmódot, akkor kénytelen volt azt azok számára megtenni, akik bármi úton ki-

emelkedtek a tömegeből és felszabadulván a nehéz munka nyomásától, szükségleteik kielégítésében is követelőbbek lettek. A felsőbb osztályok igényei azután annál jobban emelkedtek, mert nem nekik maguknak kellett a jobb szükségletkielégítést biztosító javakat előállítaniok. *A gazdasági fejlődést tehát nem a saját szükségletek kielégítésére irányuló törekvés, hanem a felsőbb osztályok szükségleteinek fejlődése mozdította elő.* Bizonyítja ezt az, hogy a legtöbb használati tárgy, mint fényűzési tárgy kezdte meg pályafutását, s csak később fejlődött ki használati tárgygyá. Így p. o. a kocsni eredetileg csak a fejedelmeknek szolgált fényük emelésére, s csak idők folyamán lett belőle általános használati tárgy. A szükségletek demokratizálódásának ez a folyamata minden téren mutatkozik.

Míg az egyrendű munkamegosztásnál hiányzik a szerepeket kiosztó egyéniség, addig a különrendű munkamegosztásnak épp a szervező ténykedés a jellemzője. Általa a munka sokkal intenzívebb lett, mert a vezető erőszakkal kényszerítette ki az intenzitást, a helyes, a tervszerű munkát. Hatalmas bizonyítékai ennek az egyiptomi pyramisok, a colosseum stb., melyek az akkori primitív eszközök mellett csakis ennek a kemény kényszernek köszönhetik létrejöttüket.

Ha az emberi és társadalmi fejlődés emelkedettebb távlatából tekintjük ezt a folyamatot, az úgy tűnik fel, hogy a vezetők *mintegy munkára nevelik az embert*, épp úgy, mint ahogy a gyermek nevelődik a munkára. Egészen téves volna természetesen azt hinni, hogy a munkakényszert a felső osztályok az emberi haladás érdekében alkalmazták, vagy pedig azt gondolni, hogy a népek leigázását csak oly mértékben találjuk meg a történelemben, amely mértékben szükséges volt az ahhoz, hogy az emberek a munka kemény iskoláján keresztülmenve megtanuljanak úgy dolgozni, ahogy az a civilizatio megalapozásához szükséges. Az emberiség távrolról sem ment a munkára nevelés folyamatában csupán a kényszer olyan mértékén keresztül, mely ehhez okvetlenül szükséges volt; de mégis csak az erőszak kemény iskolájának eredménye az, hogy az ember intensive megtanult dolgozni. Nem szabad felejtenuk, hogy eleinte úgyszólván minden munkát emberi erővel végeztek. Az állati erő alkalmazása, mely csak jóval később lépett fel, az embert bizonyos munkák alól felszabadította. A nehéz munkakényszeren a technika fejlődése mindjobban könnyített s annak új irányt szabott. *A rabszolgaság*

súlyos jármát, mikor az állati erő felhasználása jobban előtérbe lépett, a *jobbágyság* intézménye váltotta fel, tágítván az alávetettek mozgási és cselekvési szabadságát. Ez azonban nem utolsó sorban annak is következménye, hogy megváltozott a munka jellege is. Ameddig ugyanis közvetlenül lehetett kikényszeríteni az alacsonyrendű egyszerű munkateljesítményeket és inkább csak munkamennyiségekről volt szó, addig a kényszer sokkal közvetlenebb és szigorúbb lehetett, mint később, midőn mint pl. a földműves fejlettebb fokán a munka minősége is fontos tényező lett, s ezért az egyszerű kényszer nem volt már elegendő. Itt már az érdeket is előtérbe kellett tolni.

Az előadottakból kitűnik, hogy a gazdasági élet alapvető tényezőjének, a munkának, a társadalmi szervezkedésben igen nagy szerep jut. Ez a szerep azonban a gazdasági tényező tisztaságában, igazán teljesen gazdasági alapon csak gyengén tud érvényesülni, amennyiben az együttes munka, a munkaegyesítés és az egyenrendű munkamegosztás inkább csak ideiglenes és nem szorosan összetartó kapcsolatokat teremtenek. A munka igazán jelentős szervező ereje ott kezdődik, ahol az a különrendű munkamegosztás alakját öltve, nemcsak gazdasági téren ható és nemcsak gazdasági eszközökkel dolgozó tényező minőségében jelentkezik, hanem általános jellegű társadalomszervező tényező lesz azáltal, hogy a hatalom erő kifejtésének alapul szolgál, mely alapon átfogó és szilárd társadalmi együttműködés fejlődik ki.

Mi ennek az oka? Erre nem lesz nehéz a választ megadni. Először is a gazdasági rugó e korszakban, midőn a tömeg szükségletei csekélyek, mert műveltségi foka igen alacsony, önmagától nagyobb tevékenységre nem készíti a tömeget. Önmagától intenzívebb gazdasági tevékenységre csak a magasabb életszínvonalra törekvő, a szükségletek sokaságától hajtott ember képes. Ezért a gazdasági tényező önmagában primitív fokon sohasem lehet elegendő arra, hogy szilárdabb társadalmi alakulatokat teremtsen. Ehhez általános, az emberi élet számos vonatkozását felölelő collectiv erők kelljenek.

De a kérdésnek még egy másik igen fontos oldala is van. *Tömegeket rendező és szervező elv csakis hatalmi elv lehet*, a gazdasági tevékenység, a munka pedig nem ilyen. E tételünket két érv támogatja. Az egyik logikai természetű. A szervezés és rendezés egyes egyéni akaratoknak más egyéni akaratok rovására való érvényesülését tételezi fel. Még ha a tömegakarat látszatával

ruháztatik is fel a társadalmi csoportokat rendező elv, a végrehajtás, a voltaképpeni szervezés mindig egyéni akaratok és szellemi erők műve. Az összes akaratok egyforma érvényesülése a széthúzás és egységesülésre képesség hiányának forrása, míg az egyéni akarat érvényesülése a rendezés, a cselekvések egybeillesztésének kiindulási pontja. A vezető egyéniségek akaratának érvényesülése lehet spontán egyéni erő kisugárzása, mely előtt önmagától meghajlik a tömeg, mely magával ragadja a többiek akaratát, de ez csak ideiglenesen biztosíthat összeműködést és egységes akaratot az embercsoportokban. Az állandóságot az ily összeműködésben csak hatalmi szó biztosíthatja, legyen annak forrása az egyénekre ruházott tömegakarat, avagy az egyes egyének fölényét biztosító nyers vagy jogilag mérsékelt kényszer hatalma.

Tételünk azonban historiai alapon is bizonyítható. Nem ismerünk ugyanis oly szilárdabb és állandó tömeges összeműködést, melyet nem a hatalom és a kényszer támasztana alá. Ezt bizonyítja a gazdasági szervezkedés egész története is.

A munka magában véve *collectiv* és pedig hatalmas *collectiv* erő, mely a társas kapcsolatok kifejlődésében igen jelentős szerepet töltött be, de nem igazi hatalmi elv, mert csak az egymásra támaszkodás csiráját rejti magában, de önmagában nélküli az egyesek részéről akaratuknak másoké alá vetésének kényszerűségét és előidézését.

71. A csere, mint *collectiv* erő.

A munkán kívül a gazdasági életből egy másik hatalmas *collectiv* erő is bontakozik ki. Ez a *csere*. Lényegében nem is tiszta gazdasági elv, mert csak gazdasági válfaja a *kölcsönös kiegészülés* elvének, mely az emberi élet minden terén, sőt mint *physiologiai* elv (nő és férfi kölcsönös kiegészülése) a szerves élet terén általában érvényesül. A csere lényegében az eszköz-megszerzés, tehát a gazdasági élet terén való kölcsönös kiegészülés.

Fejlődésének igazi tere az ipar. A mezőgazdaság a legújabb korig nálánál sokkal erősebb szervező elv keretei között bonyolódott le. A mezőgazdaság kereteit ugyanis a jobbagyi intézmény szabta meg és abban a kölcsönös kiegészülést erős hatalmi szervezet kötelékén belül juttatta érvényre. Ezzel szemben az ipar

lényegéből kifolyólag a régi hatalmi elvek kereteiből kikívánkozik és szabadabb fejlődés felé irányul. Az ipar nagyrészből állandó használatnak szolgáló tárgyakat készít fokozódó specializálással. Fejlődésének éppen ezért csak az igen nagy hatalmi szervezeteken belül van tere, mert nagy fogyasztóközönséget kíván. Másfelé csak a szabad fejlődés és a csere segítségével terjeszkedhetik, mert a lehető széleskörű fogyasztóközönséget csak a csere segítségével találhatja a központilag irányított nagy hatalmi szervezeteken kívül.

Alacsonyabb műveltségi fokon hosszú időn keresztül a csere jelentősége csekély. A csere ugyanis természetesen egyéni különbségeket tételez fel, ezek pedig a primitív társadalmakban hiányoznak. Nem hiányoznak azonban gyakran a különböző néptörzsek között. A földrajzi körülmények különböző volta ugyanis bizonyos különbségeket teremtett a különböző törzsek gazdasági viszonyai között. A földrajzi fekvés által adott nyersanyagbeli különbségek táplálták elsősorban a gazdasági különbségek kifejlődését. A hegyes, erdős vidékeken lakó törzsek ipari nyersanyaga általában elsősorban a fa volt, míg az oly népek, melyek a fanélküli vidékeken laktak, a rostos anyagok fonását vitték nagy tökélyre. A tengerpart lakóinál a kagyló és kivált a halcsont játszik a használati tárgyak előállításánál igen nagy szerepet, míg az oly törzsek, melyek az anyag megmunkálásáig eljutottak, ezt az anyagot használják elterjedt mértékben. Általában az ipari célokra használt anyag nagy egyformasága és általánossága jellemzi a primitív népeket.

A létért való küzdelem és a harci vágy, ha nem is békés úton, de annál inkább fegyveres összeütközésben érintkezésbe hozta e törzseket egymással, mely alkalmakkor megismerték egymás termékeit és azok előnyeit is. Idővel békés úton is igyekeztek azok megszerzésére, mi csere útján történt. Ez a törzsközi csere, mely rendszeresen a hallgatag kereskedelem alakjában játszódik le a primitív törzsek között. A két fél kirakja — a harci időknél megfelelően külön-külön, egymással közvetlen tárgyalásokba nem bocsátkozva — azt, amit hajlandó kicserélni; a másik fél visszavonulásával azután kiegészítik a kínált cikkeket, míg az egyik fél elviszi a neki kínált javakat, jeléül annak, hogy az ellenértékkel megvan elégedve. Ez a csere azonban nemcsak formailag, hanem lényegileg is különbözik a mai cserétől; ott az csak egészen kivételes jelenség marad. Azért nem is számba-

vehető kiegészítő része a gazdasági életnek. Az iparnak azt a fajtát, ahol az egész nép a környezet által adott anyagokat körülbelül ugyanolyan technikával dolgozza fel, *népiparnak* nevezik.

Már több változatosságot mutat az ipari fejlődés a nagy, kötött gazdaságokban, a nagy uradalmakban. Az iparos rabszolgák, majd iparos jobbágyok a földesúr és udvara számára, később a falubeliek számára is már nagyobb specializációval dolgoznak. Ezeket a rabszolgákat és jobbágyokat, kiknek munkája speciális voltánál fogva nagy becsben állott és kiknek működése számára még a földesúri gazdaság sem nyújtott elég teret, gyakran kölcsön- vagy bérbeadták egymásnak, sőt nekik gyakran megengedték, hogy a földesúr szükségletei ellátásának feltételei mellett saját hasznukra is folytathassák ellenérték fejében foglalkozásukat. Megtaláljuk ezt már az ókorban is, hol a libertinusok nagy része az így szerzett pénzen váltja meg szabadságát és még gyakoribb ez a középkorban. Ezekből az elemekből és az elszaporodó jobbágycsaládok egyes föld nélkül maradt tagjaiból újabb iparosnemzedék keletkezik, mely az iparnak egy új fejlődési fokához vezet. Az iparüzés ezt a módját — vagy közgazdasági nyelven szólva — ezt az *üzemformát bériparnak* hívjuk. A bériparos már speciális foglalkozásként üz ipart. Ipari munkája révén igyekszik magának biztosítani azt, ami megélhetéséhez szükséges. Az ő foglalkozása már lényegileg különbözik azétól, ki egy nagy családi gazdaságon belül él. Foglalkozásának egyoldalú volta egyenesen ráutalja őt a többi gazdaságokra, melyektől kell cserébe kapnia az elsősorban szükséges élelmicikkeket. Gazdaságról-gazdaságra vándorol, és kínálja munkaerejét az általa szükségelt tárgyak fejében. Ennek dacára a családi gazdaság zárt jellege megmaradt s a bériparos csak oly munkákat végzett, melyeket a család elvégezni nem tudott; a család adta neki a nyersanyagot, az látta őt el munkája idejére lakással és étellel, úgy, hogy a vándor-iparos mintegy időlegesen, arra az időre, míg munkája a családban tartott, annak kiegészítő része, tagja lett. Fellépése tehát a család szerkezetén alig változtatott valamit. Annak folytonos vándorlással kapcsolatos volta folytán *vándoriparnak* nevezték a bériparnak ezt az alakját. A bériparnak egyes maradványaival még ma is találkozunk; ilyenek pl. a házivarrónő, ki a családba jön és a család tagjainak vezetése alatt dolgozik.

Voltak azonban egyes iparágak, melyek külön berendezést

igényeltek, ilyen pl. a malomipar vagy a kovácsmesterség. Ezért a béripar nem jelentkezhett az egész vonalon a vándoripar alakjában, hanem annak egy második fajtája is kifejlődött. Ez a *megrendelési ipar*. Az ily iparos is lényegileg még a család kiegészítő része, mert a nyersanyag az egész feldolgozás folyamata alatt nem változtatott tulajdonost, hiszen a család számára, és csak azért nem annak körében nyert feldolgozást, mert a szükséges berendezések hiányoztak.

A népesség gyarapodása és egyes, a forgalom központjaivá fejlődő helyeken a lakosság sűrűsödése az iparosok vándorlását idővel elkerülhetővé tették. Régente az iparos gazdaságának egyoldalúságát csak úgy tudta ellensúlyozni, ha vidékről-vidékre járt szolgáltatait felkínálva. Ezt feleslegessé tette nagyobb lakosságú falvak és városok keletkezése, melyek elég munkát adtak arra, hogy egy-egy iparos a helységben állandóan foglalkoztatva legyen. Így azután az oly iparosok is kezdtek megtelepedni, kiknek nem volt szükségük a mesterség folytatásához nagyobb berendezésekre. A fejedelmek az iparosok letelepedését szívesen mozdították elő, mert a növekvő igényeik számára ipari munkájukban és adózó képességükben egyaránt jó forrást fedeztek fel. Ezért bizonyos kiváltságokat adtak az ily iparosoknak. Ezzel egyik főalapját rakták le a városok keletkezésének. A városi iparos, ki erősen lenézi és üldözi a vándoriparost, már helyben marad; őt keresik fel az emberek, akik elviszik neki a nyersanyagokat; tehát bizonyos fokig hasonlít ez az ipar eleinte a megrendelési iparhoz. A *kézműnél*, ahogy ezt az üzemformát hívják, a feldolgozandó tárgy eleinte szintén nem változtat tulajdonost, hanem a tulajdonos azt csak feldolgozásra adja át a kézművesnek. A kézmű fejlődése azonban gyorsan túlszárnyalta a béripart és annak a családi gazdasággal való szoros kapcsolatát. Csakhamar a kézműves már nemcsak átalakítást végez, hanem önállóan, a saját számlájára beszerzett nyersanyagból állít elő tárgyakat, melyeket készen kínál; ez eleinte főleg oly anyagoknál fordul elő, melyeket a családi gazdaság nem tud előállítani; így kivált a fémtárgyaknál. Az ily tárgyakat már egyenesen eladásra, a vásárookra készíti a kézműves. Ő tehát egyenesen a cserére épít, gazdasága oly területen mozog, ahol az önállótlanúság szabálylá lesz. Az iparos gazdaságának súlypontja tehát úgyszólván észrevehetően átmenetekben áthelyezkedik oly irányba, mely a családi gazdaságnak teljesen idegen: a csere-

értékek előállításának irányába; ezáltal az *önellátással homlok-egyenest ellenkező elv, a mások számára termelés elve jut győzelemre.*

A csere tehát a gazdaságok önállóságának mind nagyobb mértékben való elvesztéséhez, egyre nagyobb számban önállótlan gazdaságok keletkezéséhez és így a gazdaságok nagyfokú egymásrautaltságához vezet. Ennek dacára önmagában *nagyobb gazdasági egységek keletkezését nem idézi elő*, hanem számos önállótlan, felsőbb rendező elv nélkül egymásra támaszkodó kis gazdasági egységeknek ad csupán létet. A *kisméretűség és laza összefüggés* jellemzi a csere köteléke által összetartott gazdasági köröket. Másik jellemző vonásuk az egyenrendű munkamegosztás, mely mint *gazdasági munkamegosztás* mutatkozik a különböző gazdaságok között, amennyiben a különböző foglalkozások szétválásához vezet. A munkamegosztás tehát, mint specializáció, egyes termékek készítése felé fordulás jelentkezik. A város és a falu munkamegosztása legtipikusabb alakja e folyamatnak.

72. A tulajdon, mint szervező elv.

A munka és a csere egyszerű collectiv erők. Társiasítanak, egymással összefűzik az embereket, de nagyobb mértékben és állandóbb kihatással nem szerveznek. Egyikben sincsen magában véve hatalmi elem.

Egészen más természetű a tulajdon intézménye. Benne az emberek ama törekvése jegecesedett ki jogintézménnyé, amely eredetileg a nyers erőszakon nyugvó hatalmi fölényből kifolyólag biztosított rendelkezést egyeseknek a passiv javak, a tárgyi javak fölött. A hatalmi elem a tulajdon intézményében két irányban domborodik ki. Egyrészt negative, amennyiben elzárja és másoknak hozzáférhetlenné teszi a tulajdonban lévő javakat és így a tulajdonost kivéve, a többieket kizárja azok élvezetéből, másrészt pedig positive rendelkezési jogot biztosítva a tulajdonosnak a javak fölött és szabadságot adva neki azok felhasználását illetőleg. A tulajdonban levő uralmi viszony legközvetlenebb hatása a primitív emberek fogyasztásra irányzott gondolkozásánál fogva a fogyasztási javak körüli küzdelemben érvényesül. Mihelyt azonban a lakosság gyarapodása és a megélhetési viszonyok nehezebbé válása a termelés mozzanatát jobban előtérbe tolja, a tulajdon hatása másik irányban is mindinkább előtérbe lép. A termelés ugyanis tárgyi javak nélkül nem lévén folytat-

ható, ezek magántulajdonban léténél fogva az ily javak hiányában szűkölködők a tulajdonosoktól kénytelenek azokat megszerzeni, mi csak úgy lehetséges, ha akaratukat ellenszolgáltatások nyújtásával képesek megnyerni. Ezzel *a tulajdon az akaratbefolyásolásnak, a kényszerítésnek forrása lesz.* A tulajdonnékülieket a megélhetés szempontjából aláveti a tulajdonosoknak és így munkakényszert teremt.

A tulajdonból származó munkakényszer már határozottan gazdasági szervező elv. Kivált a termelési javak tulajdonosai ugyanis a kezükben levő tárgyi termelési javak kihasználására személyi termelési javakra, vagyis munkaerőre szorulnak. Élnék tehát azzal a hatalommal, mely tulajdonukban rejlik és amely akaratuknak a fogyasztási és termelési javak nélkül levő nép rétegeket hozzáférhetővé teszi. E tényben sokkal több rejlik, mint első pillanatra sejtenők. Az ugyanis a tulajdonosoknak nemcsak a munka nélkül való megélhetést teszi lehetővé, hanem számukra annak útját is megnyitja, hogy a termelést saját belátásuk szerint irányíthassák és vezethessék. A tulajdonban rejlő szervező erő magába felveszi a két előbb tárgyalt collectiv erőt, a munkát és a cserét egyaránt. A csere segítségével veti alá magának a tulajdonos a tulajdonnéküli tömegeket, amenyiben tulajdonát használati díj ellenében engedi át nekik termelésre, vagy pedig a kezében levő termelési jószág hozadékából nyújt egy hányadot cserébe munkateljesítményükért. De felveszi magába a tulajdoni elv, a munkaegyesítés és a munkamegosztás folyamatát is, mert amidőn a tulajdonos a termelés folyamatát rendezi és vezeti, bőven él úgy az egyikkel, mint a másikkal. *A tárgyi termelési javak birtokából tehát oly erő sugárzik ki, mely a birtoktalan tömegek gazdasági alávetését és a tulajdonos részére a vezető szerepnek pusztán gazdasági alapon, cserefolyamatok útján magához ragadását teszi lehetővé.*

A munkakényszer és a gazdasági irányítás elvén kívül a tulajdon intézményében még egy további elv is foglaltatik. A tulajdon az *erőhatványozás* tényezőjét is magában foglalja. A tulajdon ugyanis passiv javak, tárgyi javak feletti rendelkezés alapján fejt ki erejét, a tárgyi javak pedig természetüknél fogva felhalmozhatók, míg a személyi javaknál ez csak közvetett úton, természetükön kívül eső eszközök segítségével lehetséges. *A tulajdon elve tehát tárgyi mivoltából kifolyólag hozzáférhetővé lesz az erők összetételének, a szervező erő accumulációjának.*

Sőt az erőcsoportosításnak nemcsak egy útját ismeri a tulajdon intézménye. A tulajdon közvetlen gyarapításán, új javaknak a tulajdonos rendelkezése alá kerülésén kívül, mely egyébként a termelés eredményeképpen áll elő, még egy közvetett módja is van a tárgyi javak egy kézben való felhalmozásának. Ez a tárgyi javaknak ideiglenesen mások rendelkezése alá bocsátása, vagyis ideiglenes használatra átengedése. Ismét a tulajdon tárgyi természete teszi ezt lehetővé, amennyiben megengedi azt, hogy a tulajdonos a tulajdonában levő vagyon egy részét, a jövedelem elosztás terén való előnyös helyzetet magának megtartsa, ellenben a tulajdonában rejlő rendelkezési erőt ellenérték fejében másnak átengedje. A tulajdonból folyó *járadék* teszi ezt lehetővé, amennyiben a tulajdonosnak meghagyja a munkánélküli jövedelem előnyét, de a javaknak termelés, illetőleg gazdasági akaratnyilvánítás szempontjából való felhasználását a kölcsönvevőnek biztosítja. A tulajdonnak ily módon való ideiglenes átruházása nemcsak az erőegyesítés lehetőségét rejtí magában, hanem erre egyenesen inger is nyújt, mert a munka nélkül való megélhetés csak az oly tulajdonosoknak áll nyitva, akik vállalkozó szellemű és erős akaratú társaiknak engedik át használatra tulajdonukat. A *járadék* tehát egyenesen rugója lesz az erőegyesítésnek és pedig azért, hogy a tárgyi javakat a belőlük származó jövedelemeloszlási előny megtartása mellett egyes gazdasági egyéniségek kezében összpontosítja.

A magántulajdon intézménye tehát a collectív erők egész csoportját foglalja magában. A munkakényszer, a gazdasági irányítás, a gazdasági erőfelhalmozódás és a *járadék* teszik legfőbb tartalmát és avatják azt hatalmi elvé és ezáltal szervező elvé is. A munkaegyesítés és a munkamegosztás, valamint a csere épp úgy megférnek keretében, mint a társulás elve, mely az erőegyesítésnek legrégibb és legtermészetesebb alakja. Mindez elveknek hatalmi jellegénél és hatványozódási képességénél fogva a legszélesebbkörű kiterjeszkedés lehetőségét nyújtja a magántulajdon elve.

73. A tőke, mint hatalmi elv.

A tulajdon nem minden körülmények között és nem minden alakjában képes szervező erejét kifejteni. Ahhoz, hogy mint szervező elv érvényesülhessen, bizonyos feltételeknek kell

beteljesedniök és a tulajdonnak is megfelelő alakot kell öltenie. Mindaddig, amíg a tömegek szükségleti színvonala alacsony, csak a legközvetlenebb munkakényszer lehet hatályos. A tömegnek az élet tengetéséhez oly kevés kell és szükségletkielégítése oly rendszertelen, a munka oly nehezebbre esik, hogy csak a legkeményebb közvetlen kényszer képes azt belőle kipréselni. Csak amidőn a nép szükségleti színvonala emelkedik, szükségletei állandóbbak és rendszeresebbek lesznek, lehet rája az élet-színvonal emelésével hatni. De egyébként is mindaddig, amíg az ókor és középkor kemény munkaszervei keretében folyik a munka, a tulajdon szervező erőinek nem nyílik elegendő tér. A munkaerő ugyanis ezekben a szervezetekben van lekötve és hiányzik az egyéni szabadság, amely minden cserének, tehát a tulajdoni fölényből származó cserének is elengedhetetlen feltétele. Magasabb szükségleti színvonal, vagyonegyenlőtlenségek és egyéni szabadság tehát azok a feltételek, melyek a tulajdon szervező erejének alapját megvetik. Ahol nincsenek nagyobb vagyoni különbségek, ott épp oly kevés tere van a magántulajdonban rejlő szervező erőnek, mint ott, ahol a rabszolgaság vagy a jobbágyság köteleke az egyéni szabadságtól fosztja meg a tömeget és ily módon olyan alárendeltségi viszonyba helyezi, amely más irányú alárendelésnek teret nem enged. Tényleg csakis a jobbági kötelék alól kibúvó elemek teremtették meg a bérmunkásosztály alapfeltételeit. De az is fontos feltétele természetesen a magántulajdon szervező hatásának, hogy *a csere ne legyen kivételes jelenség* a közgazdaságban, hanem a gazdaságok jelentékeny része arra legyen alapítva. A magántulajdon, mint békés szervező hatalom a csere útján érvényesül.

Tisztán fogalmilag e feltételek mellett a tulajdonban rejlő szervező erő hatásának már megvan a lehetősége. Mégis ez az erő ebben az alakjában nehézkes, mert feltételezi azt, hogy a tulajdonos éppen azok fölött a javak fölött rendelkezék, amelyekre a pusztán munkaerejükre támaszkodó elemeknek szükségük van. Sok évszázadon keresztül a nagy uradalmak csüreiben hatalmas jószágkészletek halmozódtak fel anélkül, hogy azok tisztán gazdasági úton jelentősebb erő kifejtést gyakoroltak volna. Ennek több oka van ugyan, melyek között a tulajdonosok tisztán a fogyasztásra irányzott gondolkodása épp oly szerepet játszik, mint az a körülmény, hogy a szükséges munkaerő közjogi alapon a jobbági szolgáltatások képében amúgy is bizto-

sítva volt. Mégis a készletekben rejlő potenciális energia lappangásban maradásának főokát abban kell látnunk, hogy a készletek merevsége és azok eredeti alakja által adott egyoldalú felhasználási lehetősége azokat az akaratnyilvánítás céljaira csak kevésbé tette képessé. *A gazdasági akaratnyilvánítás éppen úgy mozgékony és alkalmazkodó eszközre szorul, mint a gondolat- és az akaratközlés bármely terén.* Az eszköz alkalmazkodási képessége a hatás elérésének legfőbb tényezője.

A felhalmozott készleteknek ezt a mozgékonyt és alkalmazkodó képességet a pénz intézményének a vagyonszerzés körébe vonása adta meg. A pénz, mint általános csereeszköz, típusa a sokoldalúságnak és az alkalmazkodni tudásnak. A pénz a folytonos alakváltoztatásnak a legfőbb eszköze. Ezért a jószágkészlet és a pénzkészlet a legnagyobb ellentétek. Az első otromba, mozdulatlan és az akaratnyilvánítást, amelyet bírásához fűzünk, szűk mederbe szorítja, míg ezzel szemben a második bő érvényesülési lehetőséget nyújt és messzemenő szabad mozgást biztosít a tulajdonosnak hatalma kihasználását illetőleg. Ugyanaz az ellentét érvényesül itt is, mely a pénznélküli cserét és a pénz segítségével lebonyolódó cserét egymástól elválasztja. Az eredeti csere hosszas körutakat kénytelen megtenni és még akkor sem biztos, hogy célját eléri, míg a pénz útján közvetített csere biztosan és egyenesen halad útján célja felé, amelyet biztosan el is ér.

Mint hogy a tulajdonban rejlő gazdasági erők kihasználásának alapját a csere adja meg, a jelzett ellentétnek messzemenő kihatása kell hogy legyen ezen a téren. A pénzkészletből, mint az általános csereeszköz készletéből, az akaratnyilvánításnak biztonsága és szabadsága sugárzik ki, amely más készleteknél hiányzik. Hogy a pénzkészletben rejlő gazdasági akaratnyilvánítás akadálytalanul haladhasson a munka útján, ahhoz természetesen az is szükséges, hogy a pénzért keresett áruk kínálata összpontosítás által a cserének hozzáférhetővé tétessék. Ez azonban oly feltétel, amely pénzgazdaság mellett sohasem hiányzik és amelylyel éppen ezért nem is kell bővebben foglalkoznunk. A pénzkészlet tulajdonosának lehetővé teszi, hogy mindazt, amit a piacon kapni lehet, akaratának alárendelje és céljai szolgálatába állítsa. Sőt a pénzgazdaság térfoglalása erre nemcsak pénzkészlet közvetlen bírása esetén adja meg a lehetőséget, hanem akkor is, ha a tulajdonos pénzről szóló utalványok birtokában van, sőt még az árukészleteket is bizonyos intézmények létesítése mellett

mozgékonyná teszi, amennyiben a hitelnyújtás ezeknek is pénzalakjába való öltöztetését teszi lehetségessé.

*Sombart** mesterien vázolta, hogyan kerül a pénzgazdaság terjedésével a felhalmozódó nagy készletek feletti rendelkezési hatalom a birtok hozadékának elzalogosításával a banküzletekben és a tengeren túli kereskedelemben üzleti érzékre szert tett üzletemberek kezébe. Ezzel a tulajdon felhasználásának új korszaka kezdődik. A fogyasztásra irányzott gondolkozás helyét az üzleti érzék, a termelésre irányzottság foglalja el, és az azelőtt concret fogyasztási javakban megrögzített készletek mellé a gazdasági erő kifejtésre alkalmas, mozgékony pénzbeli vagyon lép. Ez a folyamat a jószágkészletekben szunnyadó erőket feléleszti és hatásra készíti.

Nagy változáson megy a jelzett folyamat útján maga a tulajdon keresztül. Oly alakot nyer, melyben mozgékony, alkalmazkodni tudó és az emberek akaratálavetésére különösen alkalmas lesz. A tulajdonnak azt az alakját, mely a gazdasági szervezés eme feltételeit egyesíti magában, *tőkének* nevezzük. *A tőke tehát a tulajdonnak nem egyszerű alakja, hanem annak mintegy minősített, határozott feladatra, a gazdasági szervezésre képes alakja.* Lényegét tekintve a tőke tehát gazdasági erő, gazdasági rendelkezési hatalom, mely lényegében épp olyan immateriális, testnélküli, mint bármely más hatalom. Eszerint tehát a tőke oly társadalmi tényező, az emberek között keletkező társadalmi viszonylat, melyet *a hatalmi tényező gazdasági válfajának mondhatnánk.* A tőkének ez a fogalma az általános nyelvhasználat által képviselt fogalommal sok rokonságot mutat, amennyiben az a tőke és a vagyon között alig tesz különbséget. A vagyon és a tőke tényleg sokban érintkező fogalmak és ugyanazon gazdasági kategória különböző működéseit jelzik. A különbség közöttük az, hogy *a vagyonban a felhalmozott készletnek jövedelemeloszlási szerepe domborodik ki, míg a tőkében a felhalmozott gazdasági erőnek termelési, a termelést szervező szempontja jut érvényre.* Ennek megfelelően a tőkefogalom is egy gazdasági viszonylatnak a kifejezője, mint ahogy az érték és az ár is tulajdonképpen gazdasági viszonylatokat fejeznek ki. Amint az érték a szükséglet és a készlet, az ár pedig a pénz és a javak, vagyis a társadalmi szükséglet és a társadalmi készlet

* Sombart: Der moderne Kapitalismus. 2. kiad.

közötti viszonylatokat fejezi ki, úgy a tőke is a gazdasági alapon rendelkező egyének viszonyát fejezi ki, csakhogy nem tárgyakkal, hanem személyekkel, azokkal az egyénekkal szemben, akiket a készleteiben rejlő erő tisztán gazdasági alapon akaratának vet alá. Míg azonban az érték és az ár az egyén és a tárgyak, illetőleg az egyének csoportjai és a tárgyak közötti viszonylatot fejeznek ki és egyúttal mértékfogalmak is, addig a tőke személyek és azok csoportjai között keletkező hatalmi és ezeken keresztül szervezeti viszonylatokat jelent.

74. A tőke és a termelési javak viszonya.

Bár a tudományban régóta jelentkeznek olyan törekvések, amelyek a tőke fogalmát immateriálisan igyekeznek felfogni, mégis még ma is általánosnak mondható ennek a fogalomnak ellenkező értelmezése, melynélfogva tőke alatt a concret termelési javakat, a gépeket és termelési eszközöket szokás érteni, amely kört azután újabban az élelmiszerkészlettel bővítették ki. Ebben az értelemben fogja fel a tőkéről szóló nagy művében *Böhm-Bawerk* a tőke fogalmát, ahogy a magyar irodalomban is úgy *Gaál*, mint *Földes* is ehhez a felfogáshoz csatlakoznak, bár *Földes* azt is hangsúlyozza, hogy a tőke termelésre szánt vagyoni erő. A tőke ily értelmezésével szemben meg kell fontolnunk, hogy a termelési eszközök magukban véve kétségtelenül más-hova nem sorolhatók, mint a termelési javak körébe, melyeknek gazdasági functiói az érték és az áralakulás viszonylataiban merülnek ki és melyeknek ezeken kívül nem marad más, mint azok technológiai szerepe, amely pedig bennünket a közgazdaságtanban nem érdekel. Az, hogy a tökéletesebb eszközök hozadéka nagyobb, mint a kevésbé tökéleteseké, nem vezet be lényegileg új jelenséget a közgazdasági életbe, hanem csak egy magasabb fokozata ugyanannak a tüneménynek, amelyet minden termelési jószágnál megtalálunk és amelynek éppen az a lényege, hogy az fogyasztási javak létrehozatalára képes. Gyakran *Ricardo* nyomán termelt termelési tényezőnek szokták a tőkét nevezni; ha azonban közelebbről nézzük, vajjon ez a felfogás helyesen jelöli-e meg a tőke lényegét, úgy arra az eredményre kell jutnunk, hogy termelési, mint értékelési functiója tekintetében a termelt termelési jószág egészen azonos elbírálás alá esik a természetben készen talált termelési javakkal,

amennyiben itt is, ott is a fogyasztási javak létrehozatalára való képesség alapja gazdasági szerepének és értékelésének egyaránt. *A materiális tőkefogalmak tehát nem képesek a termelési javak és a tőke fogalmának elhatárolására*, úgy hogy a kettő a materiális megkülönböztetés alapján mindig egybefolyik. De eltekintve ettől, a közgazdaságtan elméletének okvetlenül szüksége van oly fogalomra, amely az anyagi javakból kisugárzó gazdasági szervező erőt jelzi. Mindaz pedig, amit a tőkéről a közgazdaságtan megállapít, nem a termelési javakra, hanem az immateriális tőkefogalomra illik. Ennek megfelelően tehát nem tekinthetjük magukat a concret javakat tőkének azért, mert azok tárgyi viszonylataikban, hatalmi kihatásukban nyernek olyan működési kört, amely az előzők folyamán bennünket még nem foglalkoztatott.

A tőkefogalom behatóbb elemzése kapcsán az amerikai irodalom, különösen *Clark, Tuttle* és *Irving Fisher* fejlesztették ki a tőke immateriális fogalmát, bár nem a fent előadott értelemben, mert abban nem szervezési, hanem inkább cseregazdasági kategóriát látnak, míg *Balás* is immateriális értelemben magyarázza a tőkét, de abban jövedelemeloszlási fogalmat lát. Szerinte a tőke fizetési igazolvány, mely tulajdonosát a javakon való osztozásban részvételre jogosítja fel. Ezzel azonban inkább a tőke megjelenési alakja és jövedelemeloszlási szerepe nyer megvilágítást, míg a tulajdonból kisugárzó szervező erő, mely a pénztőkéhez és annak fejlettebb alakjaihoz tartozik, csak egyik, csak cseregazdasági irányban van érintve.

A cseregazdasági functio csak a tőke érvényesülési útját, nem pedig annak lényegét jelöli meg. A tőke lényegében a tulajdonnak különös alakja, annak olyan alakja, mely a gazdasági szervezkedés erejét rejtí magában. A tőke fogalma tehát nem tapad az anyagi javakhoz. A gép magában épp oly kevésbé tőke, mint a pénz. A gép és a különböző termelési eszközök csak eszközei a tőkének, amint a pénzdarabok, érmék és papírpénzek is csak eszközei és megtestesítői annak. Míg azonban a gépek termelési javak és szerepük technológiai, addig a pénz csereeszköz és szerepe piaci szerep. A tőke nemcsak ezekben, hanem értékpapirokban és követelésekben is testet ölthet, lényege azonban ekkor is a gazdasági akaratnyilvánítás és szervezési képesség marad. A tőke tehát más irányú fogalom, mint akár a termelési javak, akár a csereeszköz; sem a hasznok realizálá-

sára, sem pedig a csereközvetítésre való képesség nem teszik igazi lényegét, hanem csupán a gazdasági szervezésre való képesség.

Az, hogy azonnal folyósítható fizetési erő alakját ölti-e a tőke, vagy pedig az már gazdasági alkotásokban testesült-e meg, azért távolról sem közömbös. A tőke első fajtát *szabad tőkének* nevezzük. Ez a lappangó szervező erő a szorosabb értelemben vett tőke. Midőn a tőkét már mintegy működése közben szemléljük, amidőn az már termelési javak, gépek, berendezések alakját öltötte, *befektetett* vagy *beruházott tőkének* nevezzük. Ebben az alakjában azonban már csak a termelési javak forgalmi értékét tekintjük tőkének és a nyelvhasználat is megerősíti ezzel tőkefogalmunkat, amely a tőke immateriális fogalmához tapad. Tehát a beruházott tőke is immateriális; az sem a javakban, hanem azok csereértékében fekszik és mint a concret javakból való kivonás, ismét szabaddá tétel útján érvényesíthető szervező erő jön számba. Ha kivonásának, illetőleg ismét folyékony fizetési erő alakjába visszavezetésének lehetősége megszűnik, a szóbanforgó berendezéseknek tisztán termelési jószág természete bujik ismét elő.

Minthogy a tőke a cseregazdaságra támaszkodó gazdasági erő, annak mértéke is összefügg a cseregazdasággal. Más erőt képvisel ugyanaz a tőke alakját öltött tulajdon a pénz vásárló erejének különböző állása mellett. De a tőke functiója nem csupán cseregazdasági. Az erő tehát, melyet képvisel, csak közvetlen kihatásában cseregazdasági, lényegileg ellenben mindattól függ, ami fölött a tőke rendelkezik. A tárgyi javak minősége és száma, a tőke hatalmával befolyásolható tömegek nagyobb vagy kisebb munkaképessége éppenúgy befolyásolja értékét, mint a technika fejlettségi foka. Amint a hadvezér által kifejthető taktikai erő nem egyedül képességeitől és egyéniségétől, hanem a rendelkezésre álló csapatoktól is függ, éppen úgy függ a tőkében rejlő és a csereforgalom útján érvényesülő gazdasági erő azoktól a javaktól, amelyek fölött a tőkésnek rendelkezni módjában áll, aminthogy függ azoknak az embereknek testi és szellemi képességeitől is, akikre hatalmát kiterjesztheti. A tőke magában véve tehát csupán a gazdasági életnek fölé- és alárendeltségi viszonyokkal való áthatását és annak mennyiségi alapját jelzi, amíg e viszonyok tényleges alakulása a rendelkezésre álló szellemi és anyagi javak által nyer igazi tartalmat.

A megszervezésnek és hatékonnyá tevésnek a nagy számokban nyilvánuló tőkeerők mindenesetre fontos eszközei, mert a csereügyletek nagy számának szolgálhatnak alapul; mégis ugyanaz a számbeli tőkeerő, amint az egyik vagy a másik nemzetgazdaságban érvényesül, az ott rendelkezésre álló anyagi és szellemi eszközökhöz képest nem egyenlő erő kifejtésre képes.

A tőkék tehát a maguk lényegében számbelileg alig fejezhetők ki. A pénzbeli kifejezés csak cseregazdasági oldalukat öleli fel. Mint igazi nemzetgazdasági fogalom, a tőke tehát szintén naturalis, a gazdasági élet eredeti tényezőire támaszkodó fogalom.

75. A tőke keletkezése.

A közgazdaságtan legrégebbi tételei közé tartozik az a nézet, hogy a tőke takarékoság, vagyis javaknak a fogyasztástól való elvonása és felhalmozása útján keletkezik. Ha a tőkefogalmat az előbbieken kifejtett értelemben vesszük, akkor ez a tétel önmagában véve nem tartalmazza mindazt, ami a tőke keletkezéséhez szükséges. A javak felhalmozása és a takarékoskodás ugyanis nem vezet még közvetlenül tőkének a keletkezéséhez, hanem csupán a termelési javak és a fizetési erők gyarapodását jelenti. Ez kétségtelenül feltétele annak a szervezési erőnek, amelyet tőkének neveztünk és a készletek felhalmozása mindenesetre növeli azt az erő kifejtést, amelyet a tőke megvalósítani képes. Hogy azonban mennyire szűkkeblű a tőke keletkezésének ez a magyarázata, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a tőkében rejlő hatalomnak a fokozása nem egyedül a készletfelhalmozásból, hanem a gazdasági és technikai tudás fejlődéséből is származhatik. Ilyen esetben a tőkében rejlő hatalom fokozódik és új gazdasági hatalmi viszonylatok fejlődhetnek ki anélkül, hogy a fogyasztástól való tartózkodás és az igények megszorítása szükséges lett volna.

Mielőtt azonban ebből és az előbbi fejezetben előadott gondolatmenetből a következtetéseket levonnók, még egy másik irányban is helyre kell igazítanunk a fenti tételt. A közgazdaságtan ugyanis nem utolsó sorban attól a törekvéstől is indítva, hogy a tőkéből származó jövedelmet megindokolhassa, az önmegtartóztatásban jelölte meg a tőke keletkezésének forrását és így a tőkés egyéni áldozatát látta abban. Ez a felfogás egészen figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a tőke már keletkezésé-

ben sem individuális, hanem társadalmi tényező és így már keletkezésében is a társas lét feltételeire vezethető vissza. Joggal gúnyolja a socialistikus irodalom a közgazdaságtan tőkemagyarázatát, amikor az önmegtartóztatástól elcsigázott testű tőkés képzelt alakját szembe helyezi a jól élő nagytőkések való alakjával. A tőkeképződés tényleg a legszigorúbb értelemben véve társadalmi folyamat, amely túlnyomó részében nem az egyének takarékosági hajlamából és önmegtartóztatásból állott elő, hanem épp oly kikényszerített folyamat volt, amilyen a munka fejlődése. Az önmegtartóztatás tőkeképző szerepe csak a járadékeltv érvényesülésével kezdődik. A történelem fényes bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy az uralkodó társadalmi osztályok miképpen kényszerítették a tömeget nemcsak munkára, hanem egyúttal arra is, hogy alacsony színvonalon élve, termelésük legnagyobb részét nekik bocsássa rendelkezésre. Természetesen az uralkodó osztályokat ebben épp oly kevéssé vezette a közérdek, mint akkor, amikor munkára kényszerítették a tömeget, de az eredmény itt is, ott is az emberiség életszínvonalának emelkedése és a termelési eljárások tőkéletesbülése lett.

Amint az előző fejezetben láttuk, ennek a társadalmi alapon végbemenő készletfelhalmozásnak még nem volt közvetlen következménye a tőkeerő érvényesülése, úgy, hogy abban csupán a tőke érvényesülésének első lépését láthatjuk. Ezt követnie kell még azoknak a lépéseknek, amelyek az így felhalmozott készleteket a bennük rejlő szervező erő kifejtésére képesítik, úgy, hogy a társadalmi differenciálódás a csereforgalom, a vásárok és főképpen a pénzforgalom fejlődése is szükséges volt ahhoz, hogy a tőke a gazdasági élet szervezőjének szerepét betöltse. Csak hogyha a termelési javak immateriális alakba való átváltóztatása lehetővé válik, csak akkor nyer életet a felhalmozott készletekben lappangó erő.

Téves tehát az az állítás, hogy a takarékoság és önmegtartóztatás tőkeképződéshez vezet? Kétségtől a valóság magvát megtaláljuk e tételben, csak hogy az nem tartalmazza mindazt, ami a tőkeképződés lényegéhez tartozik. A készletek felhalmozása csak egy része a tőke keletkezésének és a folyamat lefolyására más tényezőknek is van befolyásuk. Az emberek közötti közgazdasági alá- és fölérendeltségi viszonyok fejlődése, az ezeket közvetítő értékpapíroknak és egyéb gazdasági hatalmi eszközöknek a növekedése is tőkenövekedést jelent tehát. Ez

távolról sem jelenti azt, hogy az ily gazdasági hatalmi eszközök növelése nem rejthet magában a közgazdaság számára veszedelmet és hogy nem vezethet a gazdasági befolyásolási eszközök és a termelési javak összhangjának megzavarásához. A tőke gyarapodása és a tőkében rejlő erő növekedése a gazdasági hatalom eszközeinek fejlődésétől egyaránt függ, legyenek azok disponibilis készletek, vagy pedig a gazdasági befolyásolás lényegének immateriális eszközei.

A tőkét a magántulajdon különös alakjának ismertük meg. Az tehát a reális javakra, tárgyi javakra támaszkodó rendelkezési hatalom. Tárgyi javak keletkezése tehát feltétele a tőke keletkezésének. Viszont azonban a tárgyi javak keletkezése még magában nem jelenti tőke keletkezését, hanem csupán oly javak létrejövetelét, melyek bizonyos körülmények között (amennyiben t. i. fizetési erő alakját, vagy ezzel rokon alakot öltenek) tőke keletkezéséhez vezetnek. A tőke keletkezése nem is tételezi fel okvetlenül új javak keletkezését, mert már meglévő javak is magukra ölthetik a tőke alakját. Minthogy pedig a tőke fizetési erő alakjába öltöztetett tulajdon, a tőke keletkezése még ennyiben sincsen feltétlenül a javakhoz kötve. A tőke egyenesen mint fizetési hatalom is létrejöhet papírpénzszaporítás, túlságos bankjegykibocsátás, vagy pedig más értékek kibocsátása útján. Tudjuk azonban, hogy *a tőke a reális javakra támaszkodik*, azok fölötti rendelkezési erőt, mintegy *azok társias alakra átszellemítését jelenti*. Ezért a javak gyarapodása nélkül létrejövő tőke nélkülözi a reális alapot, a rendelkezési hatalmat alátámasztó tárgyi javakat és ezért tőkének ily úton nagyobb arányokban létrejövetele zavarokhoz vezet a gazdasági életben. Helyesen *fictiv tőkének* nevezték az így keletkezett tőkét. A *fictiv tőke* végeredményben a tőke hatalmának felhigitása; a tőke egy egysége ezentúl kisebb gazdasági erőt képvisel, mint előbb. Amint a jöszágkészletek növekedése magában véve nem növeli a tőkének nevezett gazdasági hatalmat, éppen úgy nem növeli azt egy bizonyos határon túl a rendelkezési címleteknek, mintegy a vagyontalanok alávétési parancsát képviselő okmányoknak a növekedése sem. A fizetési eszközök növelése tehát bizonyos határok között a tőke gyarapodását eredményezheti, mert könnyen sűrűbbé teheti az emberek közötti viszonylatokat, mely eredmény különösen akkor áll elő, ha e gyarapodás a vagyoni különbségeknek nem kiegyenlítését, hanem fokozását hozza magával.

76. A vállalat.

A tőkére vonatkozó fejtegetéseink eredményét abban foglalhatjuk össze, hogy az a tárgyi termelési javakra támaszkodó gazdasági szervező erő. A tőke tehát tárgyi javakon alapszik és azok segítségével fejti ki szervező működését; mégis ezek hogy úgy mondjuk, inkább csak a tőkének a testét képviselik és a tőke életműködését igazán csak akkor tudja kifejteni, ha egy alkotóerővel és céltudatos akarattal bíró személyiség lehel bele életet. Hiszen ezért nem voltak képesek a középkorban felhalmazott készletek igazán tőkeerőt kifejteni, mert, eltekintve attól, hogy a pénz által nyújtott mozgékonyosság belőlük még hiányzott, mögöttük nem a gazdasági alkotásra törekvő egyéniségek, hanem a kereseti szellem helyett a fogyasztásra irányított gondolkozástól vezetett személyek állottak. De ez nemcsak a középkornak a jelensége volt, hanem az emberek hajlamainak különbözőségénél fogva a tőketulajdon és a gazdasági téren alkotni akarás egybeesése általában nem szükségképpen. Ebből nemcsak az származik, hogy gyakran a gazdasági téren alkotni akarás és alkotási képesség olyanokban is megvan, akik a tőke szervező erejének érvényesítésére nem rendelkeznek az ehhez szükséges anyagi javak kellő háttérével, hanem ebből egyúttal az is következik, hogy azok, akiknek viszont a szükséges anyagi alapjuk megvan, anélkül, hogy a gazdasági alkotó képesség bennük megvolna, ellenérték fejében szívesen engedik át az előbbieknak a kezükben levő javakat. Ez által a tőkejavakban szunnyadó gazdasági szervező erőknek felkeltése külön tevékenységgé válik, melyet már most nemcsak az fejthet ki, akinek tulajdonában vannak az akaratnyilvánítás alapjául veendő anyagi javak, hanem az is, aki ezeket mástól erre a célra kibérli. Ezáltal a gazdasági életnek egy új típusa keletkezik, amely típus a tárgyi termelési javak birtokosától, a tőkéstől abban különbözik, hogy nem csupán a kezében levő javaknak tulajdonjogából származó előnyt kívánja járadék alakjában élvezni, hanem a tőkében rejlő szervező erőt érvényesíteni. *A tőkés típusa* tehát *passiv typus*, mely maga cselekvően a gazdasági életben kevésbé vesz részt. Az a másik típus, amely a tőke szervező erejét érvényesíti, ennek éppen ellenkezője és a gazdasági életben való *cselekvő és rendelkező részvétel* teszi legfontosabb jellemvonását.

Ezt a második typust vállalkozónak nevezzük. *A vállalkozó*

a capitalismus autochton alakja és annak az egyéniségnek határozható meg, *aki a tőke szervező erejével és a piac segítségével gazdasági gondolatot valósít meg.* Mindezen jellemvonások szorosán hozzátartoznak a vállalkozó lényegéhez. A tőke, a piactermelés és a gazdasági gondolat elválaszthatatlanok a vállalkozó fogalmától.

A tudomány sokat vesződött azzal, hogy a vállalat helyes meghatározását megtalálja. A legfőbb jellemvonást a kockázat átvételében vélték feltalálni. A kockázat és a piaccal való kapcsolat egymástól elválaszthatatlanok, tehát a vállalkozás kockázat nélkül el nem képzelhető. Úgy hiszem azonban, törekvésünk sokkal eredményesebb, ha a vállalkozó személyiségéből és nem a vállalat tárgyi természetéből indulunk ki, mert a vállalkozó egyénisége és a termelési javak közötti kapcsolat az, amely a vállalkozó tevékenységének és ezzel a vállalatnak is, mint a capitalisticus szervezkedés keretjének, igazi lényegét alkotja. A vállalat kétségen kívül bizonyos tárgyi önállóságra is jut, amely bizonyos tekintetben a vállalkozó személyétől elválasztható, mégis a capitalistikus keretek mögött a termelési erőket mozgató egyéni akarat működésére okvetlenül szükség van és a vállalat külön tárgyi léte inkább csak forgalmi értéke útján jut érvényre. Ennek megfelelően *a vállalatot a tőke szervező ereje által kötött gazdasági szervek kell tekintenünk.*

Ezzel bizonyára nincs a vállalat még kellőképpen elhatárolva az előbbi szervezési keretektől, de ez az elhatárolás a fentiek után nem fog nagyobb nehézségekbe ütközni. Mindenekelőtt szemünkbe kell tűnni annak, hogy a vállalat a társadalomnak külön gazdasági szerve gyanánt jelentkezik, amint azt *Földes* is erősen hangsúlyozza. Mielőtt a tőke szervezőleg lépett volna fel, a társadalmi élet külön gazdasági szervet nem ismert. A gazdasági tevékenység az általános szervek keretében ment végbe, minő elsősorban a család volt, melynek mintájára alkották azokat a szerveket is, amelyek régebben a gazdasági tevékenységet végezték. Ezekkel szemben a vállalatnak egész lényegében és összetételében gazdasági jellege van; más feladatai, mint gazdaságiak, nincsenek és a tőke, mint gazdasági tényező, egyedül gazdasági célzattal hozza azt létre. Éppen ezért minden melléktekintet nélkül, tisztán a gazdasági elv megvalósítására törekszik, melyet az összes emberi szempontokból elvonatkoztatva képvisel. Egyedüli irányítója ennek megfelelően és for-

galomgazdasági természeténél fogva a nyereség, amelyre csak a közvállalat nem törekszik tiszta típusában. A vállalat tehát olyan társadalmi szerv, amely tisztán gazdasági alapon jön létre és amelynek egyedüli célja valamely gazdasági gondolatnak gazdasági eszközökkel való keresztülvitele. A vállalat azonban nemcsak abból a szempontból tekintve egyoldalú szerv, hogy csupán a társadalmi működés egy irányába, a gazdaságiba kapcsolódik bele, hanem egyoldalú abban a tekintetben is, hogy ezen a téren is specializálódik és a célok sokasága helyett csak egy részleges célt tart szem előtt.

A vállalkozó tevékenységében, melyet a magyar irodalomban *Gaal* munkája szépen jellemez, három irányban támaszkodik a piacra. Mindenekelőtt irányát és célját a piaci helyzetből meríti. *Nem valamely egyéni szükséglet, hanem a piaci szükséglet irányítja* A vállalkozó által megvalósítandó gazdasági gondolat mindig lényegében *piaci gondolat*, vagyis soha sincsen a közvetlen szükséglet kielégítésére irányítva, hanem mindig a piaci helyzet kiaknázására törekszik. Ha nem is meggyünk annyira, mint *Schumpeter**, hogy a vállalkozó vezető gondolatát mindig a termelési javak új, eddig még nem ismert összetételében látjuk, mert a vállalkozó kategóriáját ez a felfogás túlságosan a termelés szempontjából tekinti, annyit mégis el kell ismernünk, hogy a vállalkozó mindig valami újat alkot gazdasági szempontból, amennyiben a piacnak valamely eddig még ki nem aknázott lehetőségét karolja fel. Kezében a más térről, p. o. technikai körből származó gondolat is piaci gondolattá lesz; így p. o. a szabadalmazott technikai eljárást nem technikai, hanem piaci szempontból igyekszik kiaknázni és szellemi tevékenysége az erre vonatkozó lehetőségek felkutatásában nyilvánul.

A vállalkozó nemcsak vezető gondolatát, hanem *eszközeit is a piacból meríti*. Ő nem éri be, mint régen a család, a termelési javak olyan összetételével, amilyent a véletlen kezébe adott. A piacon tervszerű számítással iskolázott felfogása vállalatának tervszerű felépítésére indítja, csak úgy, mint az a körülmény, hogy tevékenysége tisztán gazdasági alapon nyugszik és csak addig tölti be hivatását, amíg gazdasági eredménnyel, nyereséggel zárul, ami pedig csakis a tisztán gazdasági

* V. ö. *Schumpeter*: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* Leipzig, 1912. I. 172. és 174. old. *Schumpeter* a vállalkozó lényegét a gazdasági haladás képviselőjének fogalmával azonosítja.

szempontokat szem előtt tartó tervszerű összetétel mellett lehetséges. Ezért a vállalkozónál a termelési javak összetételében a legapróbb részletekig tervszerűséget találunk; e javak megfelelő összeválogatására az egyedüli lehetőséget a piac nyújtja.

A harmadik irány, melyben a vállalat a piaccal összefügg, az előállított javak elhelyezése. A vállalat *nem saját célra termel, hanem a piac számára* és éppen ebből származik a vele kapcsolatos kockázat, amelyet a felületesebb szemlélet rendszeren a vállalat főjellembonásának tart. Az a körülmény, hogy a vállalkozó a piac számára termel, természetesen szorosán összekapcsolja a vállalkozásnak ezt a vonatkozását azzal a ténnyel, hogy a vállalat szervezetének alap gondolatát is a piacból meríti. Mindkét tekintetben legfőbb irányítója az áralakulás, mely legtisztább kifejezője a társadalmi szükségletnek. Ennek az indikátornak csak az hibája, hogy az árak változékonyságánál fogva a jövőre nézve csak bizonytalan irányítást tud adni, ami a vállalkozás kockázatos voltának a főforrása.

77. A tőke szervező tevékenységének jellemvonásai.

Ha a fentiekben a munka szervező erejét kisszerűnek és gyengének ismertük fel, úgy a tőke szervező erejének jellemvonásait éppen az ellenkező tulajdonságokban kell felfedeznünk. *Az erő kifejtés magas foka, mely a közvetlen kényszer erejével versenyre kell, nagystylűség és tömegszervezés, a gazdasági szempontnak a kereseti szellem alakjában való előtérbetolása és a termelés folyamatának tárgyiasítása* teszik a tőke szervező munkájának a főjellembonásait.

Ami mindenekelőtt az erő kifejtés magas fokát illeti, az hosszabb magyarázatra aligha szorul. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a magántulajdon intézménye egyszerűen a létföltételeket vonja el a tömegektől, akkor a maga erejében fogjuk méltányolni ennek az intézménynek a szervező erejét, minthogy az végső sorban az éhség erejével fejt ki kényszerítő hatalmát. Ha mégis sokkal elviselhetőbb az a kényszer, amelyet ez az intézmény és azon alapulva a tőke kifejt, akkor ez annak a következménye, hogy sokkal közvettebb úton nyúl bele az egyéni életbe és az egyének sokkal nagyobb szabadságot enged működési területe megválasztását illetőleg, mint a közvetlen kényszer. Ez csak subjectiv irányban különbözteti meg a tőkét az egyéb

hatalmi elvektől, nem változtat azonban azon, hogy tárgyilag tekintve végső sorban mégis csak egy, a legkeményebb kényszer erejével ható tényezővel állunk benne szemben.

Az ember lénye minden irányban a végesség korlátaival van körülvéve, ezért minden, ami az ember személyiségéhez tapad, bizonyos korlátok között mozog és a kisszerűség felé hajlik. Az objectiválás, a tárgyiasítás az emberi természetből eredő korlátok eltávolítását és az emberi tevékenységnek ezek által szabott határok tágítását teszi lehetővé. A tőke a gazdasági erőnek ilyen tárgyiasítását, széles háttérrel való ellátását jelenti, mert a felhalmozott gazdasági erők a cserefolyamatok egész sorozata által képesek támogatni az emberi akaratot, amely mindaddig, amíg személyiségéből kifolyólag kénytelen ellenértéket nyújtani, korlátolt kell, hogy maradjon. Ennek a körülménynek köszönhető a tőke szervező erejének a nagy arányok felé hajlása, és a termelés kereteinek megduzzasztása.

A tőke, mint igazi szervező erő az elszórtágnak és egyéniesítésnek feltétlen ellensége és helyébe mindenhol az egységesítést, az egyesítést és a részeknek közös szempont alá helyezését hozza magával. Nem szívesen bibelődik egyéni sajátságokkal, hanem a közöst, az egyformaságot és a tömeges egyenlősítést igyekszik keresztülvinni. Hogy ezt megtehesse, az egyének tömegeit kell megragadnia, mert csak így lehet bonyolult feladatokat egységesítés által megoldani. Mint tömegszervezési hatalmi elv, a tőke szükségképpen a *központosításnak*, a centralisációnak a tényezőjét viszi a gazdasági életbe. Mint minden hatalmi elv, a tőke is centralistikus elv. Minthogy pedig különleges gazdasági hatalmi elv, a tőke a *gazdasági központosítás elve gyanánt jelentkezik*. A tőke szervezési folyamatában az egységesítés és uniformizálás oly lényeges, hogy fogyasztóközönységét is ennek megfelelően neveli. Ruházatunkban és számos egyéb szükségletünkben érvényre jut az a hatás, melyet a gazdasági élet capitalistikus szervezése ebben az irányban előidézett.

Erősen támogatja a tőkének a nagy méretek és a tömegesítés felé hajlását az a körülmény, hogy a tőke a kereseti szellemet erősen előtérbe tolja. Ez abból származik, hogy a tőke csereügyletek alapján végzi szervező munkáját és hogy így eközben a tőke szervező tevékenysége keretében a csere mintegy öncélúságot nyer. A csere lényege abban áll, hogy az mindig gazdasági előnynek a forrása és így a csereügyletek

számának gyarapítása előnyös. Ezért mindazokban, akiknek gazdasági tevékenységében a csere nagy szerepet játszik, erős gazdasági érzék fejlődik ki. A kereskedőnek, ki a cseregazdaság legjellegzetesebb alakja, a gondolatvilágával a nyereségre irányzottság mindenhol szétválaszthatatlanul egybe van kötve. Ugyanebből az okból származik a tőkés gondolkodásának a nyereségre irányzottsága. Ő is *csereügyletek segítségével végzi a szervező munkáját, amely ennél fogva célját akkor látszik elérni, ha a csereügyletek minél nagyobb számát és az abból eredő minél nagyobb nyereséget képes felmutatni.* A nyereség, mint a tőke szervező szerepének vezető gondolata, egyrészt, a termelés folyamatának tárgyi alapra helyezése másrészt, forrásai a tőke expansiv hajlamának. A tárgyiasított termelésnek a nyereségből folyton származó új és új szervező erők számára teret kell teremtenie a vállalat kereteinek tágításával.

Abból a körülményből, hogy a tőke a magántulajdonban levő tárgyi javak mások számára ellenérték fejében való rendelkezésre bocsátásából meríti erejét, folyik az a további következmény, hogy a tőke szervező tevékenysége az egész vonalon a piaccal áll kapcsolatban. A piacból meríti a tőke egyrészt a gazdasági akaratnyilvánításnak concretisálására szükséges alapokat, amennyiben az ott mutatkozó szükségletekhez alkalmazkodik tevékenységében. De másrészt ez az a terület, amelyen, mint a csere tulajdonképpeni színterén, hatalmát kifejtheti és mindazt megszerezheti, amire céljai elérése érdekében szüksége van.

78. A tőke szervező erejének első eredményei és a capitalismus lényege.

A tömegszervezés munkáját a tőke a piaccal való szoros kapcsolatánál fogva *az értékesítés szervezésénél ragadja meg.* Tudjuk, hogy a tőke cserefolyamatok útján érvényesíti erejét és ezért az értékesítés és a kereskedelem, mint legtisztábban a cserére alapított folyamatok kínálóznak számára hódítási területül. Az iparra is az értékesítési folyamaton keresztül terjesztette ki hatalmát. A legkisebb ellenállás irányát keresve, ezt a szétszórtan lakó és gazdaságilag gyenge háziiparosokban találta meg, akik elsősorban az értékesítés nehézségeivel küzdöttek, melyet számukra a forgalomtól félreeső helyeken folytatott tev-

kenységük épp úgy megnehezített, mint piaci járatlanságuk. A tőkés első tevékenysége ipari téren az értékesítés feladatának a házi iparosoktól való átvállalása volt, mely egy új üzemformának, a *manufaktúrának* adott létet.

Valamivel közelebről kell ezzel a folyamattal foglalkoznunk, mert kitűnően megvilágítja a tőke szervező munkájának lényegét. A vállalkozó eleinte a szétszórta háziiparosok termékeinek értékesítését vette a kezébe oly módon, hogy megbízottaival időnként beutaztatta ezeket a vidékeket és összegyűjtötte az árúkat. Igen szívesen fogadták a háziiparosok azt, hogy nem kell többé az értékesítéssel vesződniök, amelyet régen vándorlás és házalás útján folytattak és amely ezért nagy terhet képviselt számukra. A vállalkozó más irányban is előzékenynek mutatkozott; szívesen adott előleget és készségesen magára vállalta a nyersanyag beszerzését is, mert hiszen minderre anyagi eszközei voltak és azoknak a csere folyamatába való bevezetése tevékenysége irányában feküdt.

Csakhamar azonban az előlegek fejében követelésekkel is lépett fel és a háziiparosoktól nemcsak fokozott munkamennyiséget kívánt, hanem az előállítás mikéntjébe is elkezdett beleszólni. Mindkettő a tőkének nagy arányokra törekvéséből származik. Kis mennyiségű termék mellett nem volna érdemes a termelő vidékek beutaztatása és a sok pontatlanul és bizonyos egyéniesítéssel készített cikk feszélyezte a tőkést a természetében fekvő általánosításban. Ennek megfelelően lehetőleg egyenletes és gyors munkát kívánt a háziiparosoktól, kik előlegek fejében neki le voltak kötve, és egyébként is engedni voltak kénytelenek, ha nem akarták az értékesítés feladatát ismét magukra vállalni.

A tőkésnek azonban csakhamar érezni kellett, hogy a termelők befolyásolása szétszórtságuk mellett igen nehéz, ezért igyekezett őket egyesíteni. Így gyorsan keletkeztek nagyobb telepek, amelyekben már most számos iparos dolgozott egymás mellett. Az egymásmellettiség azonban a tőkés szervező törekvését nem elégíthette ki, mert közel feküdt a munkamegosztás keretében megvalósítani a tömegesítést. Ezentúl a munkások egyes csoportjaival csak egyes részmunkákat végeztetett. A termelés így sokkal eredményesebb lett és egyúttal egy másik irányban is impulzust nyert. Az így előálló üzemformában ugyanis, melyet *gyárnak* nevezünk, igen közelfeküdt az egyes részmunkáknak mechanikai úton való megoldása. A termelési folyamatnak

részekre való felbontása éppenúgy előmozdítja ezt, mint a tömegszerűség, amely érdemessé teszi technikai eszközöknek, gépeknek az alkalmazását. Így a gazdasági szervezés nagy munkája előzte meg a felfedezéseket és hívta ki mintegy ezirányban a technikai szellemet. Nem tekinthetjük tehát véletlennek, hogy a tőke leirt nagyszabású szervező tevékenysége nyomán, melyet *capitalismusnak* nevezünk, sűrűn követték egymást a *technikai találmányok*, amelyeknek azelőtt gazdasági érvényesülési területük nem lett volna.

Ezzel a tőke szervező tevékenységének már említett igen fontos vonását látjuk előtérbe lépni, amelyet a termelési folyamatban *a tárgyi termelési javak előtérbe tolásában kell látnunk*. A dolgoknak ez az egymásutánja mutatja, hogy a tárgyi termelési javak hogyan és miért nyernek olyan nagy szerepet a tőke szervezési folyamatánál. A berendezések és felszerelések jelentősége régen csekély volt és csak kis térre szorítkozott, már csak azért is, mert a termelés kis arányai azok alkalmazását csak kis mértékben engedték. *A tőke erejének nagy arányokban mozgása tehát az, ami a tárgyi termelési berendezéseknek az alkalmazási alapját szélesebb körben megteremti.* Amidőn a tőkés a hatalmába kerített háziiparosokat egy helyen tömörítette, ezzel egyúttal létrejött az az alap is, amelyen a termelésben a tárgyi termelési javak előtérbenyomulásának be kellett következnie. Amidőn ugyanis már nem elszórtan, hanem egymás mellett dolgoztak a háziiparosok, legelőször is a munkamegosztásnak új irányú alkalmazása kínálkozott, melyet a tőke, kiváló gazdasági érzékénél fogva nem hagyhatott kiaknázatlanul. Az egyenrendű és különböző rendű munka szétválásán kívül ugyanis azelőtt mélyebben a gazdasági szervezkedésbe csakis a különböző irányú munkák szétválása, az úgynevezett *gazdasági munkamegosztás* nyúlt bele, amely a foglalkozások, illetőleg az egyes iparágak szétválásában nyilvánult. Ezzel szemben az ugyanazon cikket készítő nagy tömegben való egyesítése mintegy kihívta a szervezést a munkamegosztás egy oly iránybani alkalmazására, amely mellett magát az előállítási folyamatot tagolták szét, annak a megfontolása folytán, hogy egyszerű fogásokat igen gyorsan és igen nagy ügyességgel képes az ember végezni, és azokat igen gyorsan sajátítja is el. Amint azonban ez az úgynevezett *technikai munkamegosztás* tért foglalt, ez további újításra terelte az emberi találményságot, amennyiben amilyen távol feküdt a technikai meg-

oldás addig, amíg az egyes tárgyak előállítási folyamata osztatlanul állott az ember előtt, épp oly közel került az most, a termelési folyamat felbontása után. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a tőke szervezési folyamatát a találmányok egész sorozata követte nyomon, a termelés egyre nagyobb területén a gépek előtérbelépését vonva maga után. *Nem a technika tehát az, ami a gazdasági életet átalakította és a gépekkel való termelés alapjára helyezte, mert csakis a tömegszervezés alapján fejlődhetett ki a gépek talaja.* Ez természetesen semmit sem von le a feltalálók nagy érdeméből, amely azért nem kisebb, mert csak a tőke tudta szervező erejével megteremteni azt az alapot, amelyen a géptechnika elemének érvényesülési tér jut; de e tétel azt sem jelenti, hogy a már kifejlett capitalismus azután a technikai fejlődés hatása alatt át ne alakulna.

Ugyancsak a tőke szervező erejének a nagy méretek felé hajlása hozott létre egy másik eredményt, amely a capitalistikus termelésnek egyik uralkodó vonását domborítja ki. A capitalistikus szervezésnek nagy méretekre való törekvése ugyanis, amint láttuk, mindig az erőegyesítés felé törekedett. Eleinte ez a munkástömegek egyesítésére szorítkozott, de csak természetes, hogy ezen a ponton nem állhatott meg, hanem a szervező erőnek és az annak alapjául szolgáló javaknak egyesítését is körébe kellett vonnia. Minél inkább jut uralomra a tőke, mint szervező erő, annál inkább kezd a szervező folyamat megfelelően kiterjedni a tőkeerő egyesítésére is és így áll elő az *az irányzat, amely az egyéni vállalatok mellett egyre jobban előtérbe tolja a társas vállalati formákat*, és ezek között is ismét azokat, amelyekben a tárgyi mozzanat áll előtérben.

79. A társasági elv.

A társulási elv, a közös tevékenységre csoportosulás a munkae egyesítésnek egyik legtermészetesebb alakja. Mihelyt nagyobb feladatokkal kerül szembe az egyén, melyeket magában nem tud megoldani, társakat keres. A társulás azonban lényegében egyenrendű munkamegosztást kíván, mert a társakkal szemben nem teremt hatalmi viszonyt. Ez az oka annak, hogy oly feladatok társulás útján meg nem oldhatók, amelyek különrendű munkamegosztást kívánnak. *A társulás ugyanis lényegében az erők egymás mellé rendelése* és ezért magában alárendeltségi viszonyt

meg nem enged. Ezért a társulás nagyobb jelentőséget csupán a gazdasági vezetés szempontjából nyerhet.

A munkaegyesítés szempontjából a társulásnak elsősorban a kereskedelem nyit teret. A kereskedelemben az irányítás feladatai igen számosak és sokoldalúak; egyúttal az üzemek terjeszkedésére is már korán tág tér nyílik. Minden terjeszkedés a vezetésnek is kiszélesedését jelenti és ezért itt már korán arra kerül a sor, hogy a társulás nagyobb szerephez jut. Az eredeti társulások a személyi egyesülés összes vonásait magukon viselik, és alakjuk a *közkereseti társaság*. Ez a társaságnak közös üzletvitelre való egyesülése. Mindegyik társnak egyenlő jogai és kötelezettségei vannak. Mindegyik fel van jogosítva a társaság nevében üzleteket kötni, jogokat szerezni és terheket vállalni. Az üzletvitelben való közös részvétel és az egyetemleges, minden társ teljes vagyonára kiterjedő felelősség jellemzik e társasági formát.

A közkereseti társaság a munkaegyesítés és az egyenrendű munkamegosztás elvén nyugszik. Mindama területeken azonban, amelyek nagyobb anyagi erőt kívánnak, már korán más irányban is tér nyílik a társulásra. Nemcsak munkaerőt, hanem anyagi erőt is lehet ezen az úton egyesíteni. Ebben az esetben a személyes közreműködés háttérbe szorul és az egyesülés tulajdonképpen kristályosodási pontja az anyagi erő egyesítése lesz. A tengerentúli kereskedelem mutatkozott már régen elsősorban oly feladatnak, amely nagyobb anyagi erőt kíván és emellett jelentős kockázattal is járt. Már az ókorban fellépett itt annak a szüksége, hogy a kockázatot megosszák és erőegyesítés útján teremtsék elő a vállalkozáshoz szükséges anyagi alapot. Így keletkezett a *societas maris*, a tengeri társaság, melynek jellemző vonása az, hogy a vállalkozást tulajdonképpen végrehajtó hajósra többen rábízák vagyonuk egy részét — gyakran a hajó sem tulajdona — és a nyereségben azután közösen osztoznak. Másik teret a társulásnak a később keletkező banküzletek nyújtanak, melyek ugyancsak nagyobb anyagi erőt igényelnek és jelentősebb kockázatot képviselnek.

Mind e vállalkozások úgy alakultak, hogy egy vagy több társ csak vagyonának egy részét bízta az üzletben működő társakra a nyereségben való osztozás kikötése mellett. Így származott a *commenda*, a régebben mind erősebben előtérbe lépő társasági alakulat. Ez két irányban volt továbbfejleszhető. Egy-

részről olyképpen, hogy a tisztán anyagilag a vállalkozásban résztvevők nyíltan szerepelnek a társaságban, másrészről pedig olyképpen, hogy kifelé a vállalatban való részvételük meg sem nyilatkozik, hanem az továbbra is vagyonuk egy részének csupán a vezetőtársra, vagy társakra rábízásában áll és felelősségük kifelé egyáltalában nem jut érvényre. Az első alapon kifejlődött társaságok a *betéti társaságok*. A betéti társaság kifejezetten vegyes társasági forma, amennyiben a személyi és az anyagi társulás benne egyaránt érvényre jutnak. A személyi társulást a *beltagok* képviselik, akik együtt mintegy közkereseti társaságot alkotnak, mely azonban nem áll magában, hanem *kültagokkal*, tehát olyan tagokkal bővül, akik az üzletvitelben részt nem vesznek és már nem tartoznak teljes anyagi felelősséggel, hanem csupán betétjük erejéig felelnek, mert hiszen ők csak anyagilag vesznek részt a társaságban. A másik forma ugyanerre a mintára van szabva, csak szűkebb és kifelé egységesebb. A beltagok közkereseti társasági jellege elmaradhat és a társaság azt az alakot öltheti, hogy az egyik társ intézi az ügyeket, a másik magában, vagy többedmagával csupán vagyona egy részét fekteti be az üzletbe. Természetesen az ily fél felelőssége csak anyagi részvétele erejéig terjed és az üzletvitelbe sincsen beleszólása. Ez a *csendes társaság*.

Könnyű belátni, hogy amily mértékben kezébe keríti a tőke a gazdasági élet terén a vezető szerepet, ugyanoly mértékben növekszik a társulás jelentősége is, mert hiszen a tőkeerő előteremtésére a társulás igen alkalmas eszköz. Ez az oka annak, hogy a minden ízében a piachoz kötött vállalat nagy hajlamot mutat arra, hogy a kereskedelmi társaságok alakjába öltözzék. A terjeszkedés, a vállalat kereteinek növelése, mint tudjuk, a capitalismus természetéből folyik. A vállalat kereteinek tágulásából viszont a vezető munkakörének szélesbedése következik, mely az egyenrendű munka alapján nyugszik. A társulás nemcsak erre a munkamegosztásra kitünő eszköz, hanem az anyagi alap, a tőke előteremtésére is igen alkalmas. A kereskedelmi társaságok régi formái azonban az utóbbi irányban csak korlátolt mértékben feleltek meg a capitalismus követelményeinek. Minél nagyobb tőke előteremtéséről van szó, annál inkább szűk lesz az a keret, amelyet a közkereseti társaság nyújt és az inkább az anyagi alap előteremtésére irányzott csendes társaság, valamint betéti társaság is szűkeeknek bizonyultak. A *capitalismusnak*

tehát abban az irányban kellett továbbfejlesztenie a kereskedelmi társaságokat, hogy azok szélesebb körök tőkéire támaszkodhassanak.

A betéti társaság kiszélesítése ezt könnyen lehetővé tette; hiszen itten a kültagokban a társaságnak már oly tagjaival állunk szemben, akik csupán tőkéjük útján vesznek részt a vállalkozásban. A betéti társaság kültagjai azonban állandó kapcsolattal fűződnek a társasághoz, tőkéjüket tehát állandóan kell a vállalat számára lekötöniök. Nagy tőke előteremtését ez azért nehezíti meg, mert nem mindenki hajlandó és képes tőkéjét a társaság fennállása idejére lekötve tartani. Arra kellett tehát módot találni, hogy a kültagok körének tágítása érdekében a kültagoknak a társasághoz való viszonya oly irányban lazítsassék, mely üzletrészükhöz átruházását teszi lehetővé. E feladat megoldása két irányú. Egyrészt az üzletrészek átruházhatóságával függ össze, másrészt pedig a betéti társaság szervezetének átalakítását kívánja. Az első feladat megoldásával az alábbi összefüggésben fogunk foglalkozni. Itt egyelőre csak a társasági szervezet átalakítása érdekel. Ezt nagyon megkönnyítette az a körülmény, hogy most már a társasági tagok sokaságával, mintegy a kültagok megsokszorozásával állunk szemben. E feladat megoldásának segítségére volt ezenkívül az is, hogy a keresett új társasági formának kültagjai, a részvényesek már *tisztán tőkebefektetésnek*, tehát tőkéjük gyümölcsöztetésének *fogják fel a társaságban való részvételt* és ezért az üzletvitel ellenőrzése szempontjából a társaság működésének nagy vonásokban való áttekintésével beérhetik. Az új követelményeknek megfelelő társasági forma, a *részvénytársaság* már kifejezetten *tőkeegyesülés*, tehát tárgyi alapon való társulás és így a részvényesek jogai kellő szervet nyernek a *részvénytársasági közgyűlésben*, amely csak ritka időközönben, rendszeren csupán az üzleti év zártával ül össze, hogy az üzletmenetet és annak eredményét általános vizsgálatnak vesse alá. A társasági forma ily jelentős átalakítása természetesen a betéti társaság beltagjainak megfelelő társasági tagok szervezetének átalakítását is kívánta. Azok hatáskörét szélesíteni és felelősségét növelni kellett. Így keletkezett a részvénytársaságnak két szerve, az *igazgatóság* és a *felügyelőbizottság*. Az első feladata a tulajdonképpeni üzletvezetés, tehát a társaság állandó irányítása és ügyleteinek lebonyolítása. A felügyelőbizottság hivatása az ellenőrzés hatályosítása és a részvényesek ellenőrzési

jogának gyakorlása. A felügyelőbizottság tehát a részvényesek ellenőrző szerve és ezért a részvénytársaság üzleti eredményének tudomásulvétele és a nyereség felosztása csakis az ő javaslata alapján történhetik. Az üzletvitel lezárására és a nyereség szétosztására vonatkozó határozatokat ennek megfelelően természetesen csakis a közgyűlés hozhat.

A részvénytársaságban oly kereskedelmi társasági forma keletkezett, amely teljesen a capitalismus igényeihez van mérve. Nagy tőke ez úton könnyen teremthető elő és a gazdasági rendelkezési hatalom mindamellett erősen öszpontosítható, mert hiszen az igazgatóság tagjai csak néhány személyből kerülnek ki és a rendelkezési hatalom öszpontosítása érdekében még a szűkkörű testület is a végrehajtóbizottságra és az ügyvezető igazgatóra ruházza a közvetlen rendelkezési hatalmat és inkább csak az elvi dolgokat tartja meg hatáskörében. A részvénytársaság tehát mindenben megtestesíti a capitalistikus szervezet eszményét, az erőösszpontosítást. Mindenben a nagy tőkeerő igényéhez alkalmazkodik és ez az oka nagymértékű terjeszkedésének. Apparatusa legalább alaki szempontból bizonyos nehézséget mutat és ezért kisebb tőkeegyesüléseknél e társasági forma túlságosan nehézkes. Ezen kíván segíteni egy más társasági forma, amely a betéti társaságnál nagyobb tőke előteremtését teszi lehetővé, de mégsem olyan bonyolult, mint a részvénytársaság. E kereskedelmi társaság *a korlátolt felelősségű társaság*, amely különösen Németországban van elterjedve.

A részvénytársaságban a résztvevők tőkéjének egyszerű gyümölcsöztetése áll előtérben. A tisztán üzleti vállalkozás állandó tőkeerőt kíván. A társulás elvére azonban oly feladatoknál is szükség van, melyek az erőegyesítést inkább a *kölcsönösség* és kevésbé a tiszta nyerészkedés szempontjából akarják megvalósítani. E célt egy másik társasági forma, a *szövetkezet* segít megvalósítani. Nem a rideg üzleti szempontot, hanem inkább a kölcsönösség szempontját kívánja érvényrejuttatni. Ezért itt már nem a tőke szempontja uralkodik, mely az üzleti tőke csonkíthatlanságát követeli, hanem a tagok szabadsága jobban érvényre jut. Ezért a tagok ki is léphetnek a szövetkezetből, minélfogva annak tőkéje változó. Felelőségük egyetemleges, de nem kell, hogy egész vagyonukra kiterjedjen, hanem üzletrészükre, illetve annak többszörösére is szorítható. Az üzletvitelben a szövetkezetben sem vehet részt a tagok nagy számánál fogva mindenki.

Ezért az igazgatóság, felügyelőbizottság és közgyűlés szerveire itt is szükség van.

Az angol jogterületen a kereskedelmi társaságok némileg másképp fejlődtek. Itt a *részesség* (partnership) és *társaság* (company) a két főtypus. Az első a kis tőkeegyesülés vagy személyegyesülés (a legfeljebb 7 tagot számláló egyesületek csak a részesség formájában alakulhatnak), a második az igazi tőkeegyesülés (20 tagon felül csakis társaság alakítható). A társaság tőkéje lehet részvényekre osztva vagy nem. De a részvénytársaság *continentalis* formája Angliában ismeretlen, mert a társaságok tőkéje nem állandó és a tagok felelőssége korlátolt, de korlátlan is lehet.

A társasági formák ily továbbfejlesztése mellett tehát a capitalistikus vállalatnak számos alakban való életrehívása lehetséges. Az élet természetesen mindig azt a formát keresi, amely a megoldandó feladatnak leginkább megfelel.

80. A járadékelv.

Már amidőn a társasági elvnek a részvénytársaság alakjában való kicsúcsosodásával foglalkoztunk, láttuk azt, hogy a tőkebefektetés régi kötött alakjai a capitalizmus fejlődésének útjában állottak és annak különösen terjeszkedési hajlamát erősen korlátozták. A tőkés szélesebb körét a vállalkozásnak csak úgy lehet megnyerni, ha a befektetési alkalmak szempontjából bizonyos mozgékonytságot biztosítunk nekik.

Tudjuk, hogy a tulajdonnak pénz alakjába öltöztetése mozgékonytságot kölcsönöz annak és ezáltal képesíti azt a gazdasági élet szervezésére. E mozgékonytság azonban csak addig tart, amíg a tulajdon a pénztőke alakjában marad rögzítve és megszűnik, mihelyt a pénzt rendeltetészerűen dologi és személyi javak szerzésére fordítjuk. Így tehát a pénztőke közvetlenül csak a tőketulajdonosok szervezési erejét támogatja. Oly tőkéknek a szervezés körébe vonása is lehetséges ugyan, amelyeket tulajdonosuk maga nem kíván felhasználni, mert hiszen a különböző kereskedelmi társaságok, a betéti és a csendes társaságok épp úgy módot nyújtanak erre, mint a pénzkölcsön. Szélesebb körök tőkeerejét azonban ez sem teszi a vállalkozásnak hozzáférhetővé, mert mindkét esetben a tőkének állandó lekötéséről van szó, mi pedig csak a valóban állandóan feles tőkék rész-

vételét engedi meg. A vállalkozásnak azonban két irányban van tőkére szüksége. Szüksége van ugyanis tőkére egyrésről a folyó időnként visszatérő fizetések teljesíthetőségével kapcsolatban, de szüksége van ezenkívül állandóan befektetett, a vállalat felszerelésének és tartalékainak megszerzéséhez megkívánt és a vállalatban állandóan bentmaradó tőkeerőre is. E tőkék nagy részét *hitel* útján, vagyis kölcsöntőkék segítségével kell előteremteni, mert az időnként visszatérő fizetési határidőkre szükséges tőkét időközben nem tudná gyümölcsöztetni, a befektetéshez szükséges tőke pedig igen gyakran oly nagy, hogy azt csakis a társasági elv segítségével vételével, vagy pedig hitellel lehet összehozni.

Addig, amíg a vállalatnak közvetlenül a tőkések közönségétől kell a szükséges tőkét előteremtenie, a hitel csak szűkkörű lehet és igazán nagy tőkeerőnek előteremtését csak ritkán engedi meg. A hitel eredeti alakjában mindig személyes kapcsolat marad az adós és a hitelező között és a régi társasági formák is ily személyes kapcsolaton nyugszanak. E nehézségen a régi pénzváltókból kifejlődő *bankárok* és később a *bankok* segítenek. A pénzváltók a régi időkben egymás mellett forgó pénzek felváltásával és becserelésével foglalkoztak. Fejletlenebb gazdasági viszonyok között ma is megtaláljuk őket. Náluk a közönség letétei folytán jelentékeny pénzfeleslegek gyűlnek össze, mert a közönség pénzének őrzését szívesen bizza a pénzváltók biztos pénztáaira. A náluk így felgyülemelő tőkefeleslegek indítják azután a pénzváltókat arra, hogy azokat gyümölcsözően felhasználni óhajtván, hitelnyújtás céljaira használják fel. Ezt megtenni azért áll módjukban, mert tapasztalat szerint a pénzüket náluk letétbe helyezőknek csak egy hányada vonja vissza tőlük letétét és így mindig vannak disponiblis tőkék. A közönség letéti tőkái ily módon a vállalkozás csatornáiba kerülnek és a pénzváltók bankárokká lépnek elő. A pénzváltás feladatát most már erősen felülmúlja *tőkeközvetítői* üzletkörük. Minthogy gyümölcsözően használják fel a náluk elhelyezett letételeket, kamatot is nyújthatnak azoknak, kik pénzüket náluk helyezik el és ezáltal a tőkefelhalmozódást erősen előmozdítják. A bankároktól indul ki, azután a hitelezői viszony átalakítása és a társasági alakulatokban való részvétel mozgékonyabbátétele is.

A pénzkölcsönzés régi alakja a kötelezvény ellenében nyújtott kölcsön volt. Az adós a hitelezőnek elismervényt ad arról a tőkeről, melyet kölcsönvett, és írásban kötelezi magát

arra, hogy azt bizonyos idő múlva visszafizeti. Lényegileg a váltó is ily kötelezvény, de az már mozgékonyabb, mint az eredeti kötelezvény. A váltónak ugyanis a váltójog szigorú rendelkezései nagy biztonságot kölcsönöznek, másrésről azonban az oly hitelokmány, amelynél a törvény nem kutatja az alapjául szolgáló szolgáltatást, hanem fizetésre szorítja a rajta kötelezettet, ha a váltó formailag kifogástalan. E két tulajdonság a váltóban foglalt követelés tárgyiasulását nagyban előmozdítja. Nagyban emelik a váltó forgathatóságát a bankok is, amidőn annak hátritolásával maguk is a kötelezettek sorába lépnek. A váltó azonban rövidlejáratú hiteleszköz és így a vállalkozásnak csupán rövidebb időre szóló hitelszükségletén segít.

Mindaddig, amíg meg nem találták annak a módját, hogy a kölcsönadott tőke könnyen ismét kivonható legyen a kölcsönügyletből, a vállalatok hosszú időre szóló tőkeszükséglete csak nagyon nehezen volt fedezhető. *A hosszú időre kölcsönadott tőke kivonásának csak egy lehetősége van és ez az arról szóló kötelezvénynek az eladása.* Addig, amíg egyszerű kötelezvénynyel állunk szemben, ennek a nehézségei igen nagyok, mert a feles tőkékkel rendelkezők ily kötelezvény megszerzésére csak akkor hajlandók, ha egyrésről biztosan tudják, hogy valóban hitelt érdemlő egyén áll a kötelezvény mögött, másrészt nekik maguknak is nyitva áll az a lehetőség, hogy amennyiben pénzre szorulnak, a kötelezvényt ismét tovább adhatják. E feltételek régen hiányoztak, mert addig, amíg a kölcsönügylet közvetlenül magánfelek között bonyolódott le, ezek vagyoni állapotának pontos ismerete nagyon nehéz volt és eltekintve a váltótól, amely különfajta hitelokmánynyá fejlődött, a kötelezvényben foglalt követelés keletkezésének alapja is vitatható volt. A régi jogi formák is egyébként igen megnehezítették az átruházást. A bankok közbelépése jelentékeny változást hozott magával e téren.

A bankok közhitelnek örvendő intézetek és minél pontosabb és gondosabb ügyvitelük, annál inkább emelkedik hitelük. E közismert hitelképességet a bankok és később más vállalatok, kivált társasvállalatok számára növeli a vállalatok *cégjegyzése*, vagyis közhitelű könyvbe való bevezetése, mert ez a jogbiztonságot nagyon emeli. Mihelyt tehát a bankok vagy egyéb közismert cégek beléptek az adóviszonyba és a náluk felgyülemlt tőkékre alapították az ily kötelezvényeket, azok *forgalomképességet* nyer-

tek. A bankok azonban egyúttal piacot is teremtettek az ily kötelezvények számára, mert a náluk felhalmozódó tőkék gyümölcsöztetésére ezek, de főképp ezek forgalmának közvetítése kitűnő alkalmat nyújtottak. A bankok még más úton is emelték azután a kötelezvények forgalmképességét. Mint a hitelközvetítés intézetei, gyorsan rájöttek arra, hogy nagy tételekben, nagy összegekről szóló darabokban az ily kötelezvények elhelyezése nehéz, mert csak az igazán nagytőkésekre számíthat. Ezért azután hozzáláttak az ily kötelezvények *darabolásához*, vagyis a bennük foglalt tőkeösszegnek apró tételekre osztásához és e tételeket vetették azután piacra, amivel az irántuk érdeklődők köre rendkívüli mértékben megszorodott. Hogy pedig a címletek forgalmképességét még fokozzák, a bankok az ily kötelezvényeket számos egyenlő összegről szóló címletre darabolták, vagyis száz, ötszáz és ezer stb. pénzegységről szóló tételekre. Ezzel azok forgalmképessége azért emelkedett nagy mértékben, mert az ily címletek, amennyiben egy összegről szólnak, *egymás között helyettesíthetővé váltak* és az azonos fajtájúak egyéniség nélkülieké lettek. A így darabolt kötelezvények mintegy a követelés, illetőleg a befektetett tőke egy-egy eszmei részét testesítik meg. Együttesen adják az egész követelést, illetőleg az egész vállalati vagyont. Ez a közöstulajdonnál régen sem volt ismeretlen. A *bányarészcégek* (cuxok) is a bányatulajdon egy-egy eszmei részét képviselték. Ezek azonban értékükben mindig igen nehezen voltak megítélhetők, mert a bányatulajdonnak a jogosultak száma szerinti hányadát képviselték és nem valamely határozott és kerek összeget. Ezért forgalmképességük csekély volt.

Ezzel szemben a nem általában a vállalat, illetőleg kölcsön eszmei hányadára, hanem pénzben kifejezett összegre szóló és egyenlően darabolt kötelezvények lényegükben egészen közel jönnek az általános csereeszközhöz, a pénzhez. Attól mégis lényegesen különböznek, mert lényegükben nem szabad tőkét képviselnek, mint a pénz, hanem forgalmképessé vált befektetett tőkét, vagyis a vállalkozásban felhasznált és a realis javak alakjában gyümölcsöző tőkét.

Ahhoz, hogy ily alakba öltöztetett követelési jogok forgalmképessége teljes legyen, már csak az *átruházhatóság* megkönnyítése volt szükséges. Ezt az a jogfejlődés adta meg, mely egyszerű hátiratolással való továbbadhatóságukat engedte meg,

sőt azt is megengedte, hogy az ily címleteket ne kelljen többé névre kiállítani, hanem azokat egyszerűen *felmutatásra* szólóan is kiállíthatóknak ismerte el, akárcsak a pénzt. Ezzel a jogfejlődés betetőzte azt a folyamatot, mely az e címletekben foglalt követeléseket a bankok kezdeményezésére forgalomképesekké tette.

Az az elv, amely a befektetett tőkék mozgékonytá tételét lehetővé teszi, a *járadékelv*. Ez lényegében a tulajdoni jövedelem elve, azonban oly irányban módosítva, hogy az közvetlenségétől és személyi vonatkozásától megfosztatik. Már a kötelezvény tárgyiasítja az adóviszonyt, de csak annyiban, amennyiben azt dologi alakban testesíti meg. A személyi vonatkozás itt még megmarad, mert a hitelezői viszony személyi bizalmon nyugszik, ha csak nincsen záloghitelről szó. A közhitelt érdemlő adós belépése az adóssági viszonyba, továbbá a követelési jognak a címlet felmutatásához kötése, a keletkezési jogalap vizsgálatának elejtése és a kötelezvények forgalomképesé válása majdnem egészen tárgyiasítja a hitelezői viszonyt, mert a járadékcímletben mintegy önálló létet biztosítanak a követelésnek, úgy hogy az könnyen járhat kézről-kézre, pusztán forgalomképességénél fogva.

A járadékelv győzelemre jutása a közgazdaságban óriási jelentőségű. Létet ad oly követelési címleteknek, amelyek a rajtuk kötelezett közhitelt érdemlő adósnál, daraboltatásuknál és helyettesíthetőségük folytán typhisálható voltuknál fogva széles piacra számíthatnak és így a vállalkozásnak nagy tőkéhez jutását rendkívüli mértékben megkönnyítik. Az ily járadékcímleteket *értékpapírnak* hívjuk. Az értékpapírok jelzett tulajdonságaiknál fogva megnyitják annak a lehetőségét, hogy a vállalatok állandóan rendelkezésükre álló tőkéhez jussanak. Maga az értékpapír, a járadékcímlet folytonosan tulajdonost változtathat és emellett a vállalatnak mégis állandóan rendelkezésére áll a megkívánt tőke. Azt az értékpapírt, amely állandó kamatozás mellett hosszú időre, egy emberöltőre és még tovább is biztosíthat tőkét a vállalatoknak, *kötvénynek (obligatio)* hívjuk. A bankok közvetítésével az állam is gyorsan felhasználta ezt az eszközt hitelének táplálására és így keletkeztek az *állampapírok*, melyek egyébként itt közelebről nem érdekelnek. A mezőgazdaság részére szükségelt nagy tőkék előteremtése a hitelintézetek segítségülvételével hasonló módon történik, csakhogy itt maga a föld jelzálog

gyanánt való lekötése megkönnyíti az ügyletet. Így keletkeztek a *záloglevelek*. A felsorolt értékpapírok mind előre meghatározott kamatozásúak, vagy *fix kamatozású papírok*.

A vállalati élet a piacbakapcsoltságánál fogva a piaci viszonyok folytonos változatosságának van kiszolgáltatva. Ezért a vállalat előre meghatározott kamatozást a befektetett tőke után nehezen nyújthat; ezt legfeljebb a befektetett tőke egy része után teheti, amelyet kötvénykibocsátással szerez meg. A befektetett tőke legnagyobb részét azonban oly feltétel mellett kell megszereznie, amely a tőkét rendelkezésre bocsátóknak az üzleti eredményhez képest változó ellenértékben részesítését teszi lehetővé. Erre csak a társasági alap nyújthat kiindulási pontot. A társak ugyanis a nyereségben és a veszteségben közösen osztoznak, tehát nem igényelhetnek állandó kamatot, mint a hitelezők. A vállalkozáshoz szükséges tőke előteremtésére tehát ismét csak a társasági elv szolgálhat alapul, ha az üzleti tőke nagy részét idegen tőkéből kell meríteni. Itt is ugyanaz a nehézség lépett azonban fel, mint a nagyobb kölcsöntőkék előteremtésénél, mert az állandó befektetés szükségszerűsége nagyon megsűkítette az ily befektetési alkalmakat keresők körét. A járadékelv ezen is segített, csak összefüggésbe kellett azt hozni a társasági elvvel. Ez megtörtént egy új értékpapírnak, a *részvénynek* megteremtésével. A részvény lényege is a szükségelt tőke tárgyiasításában, tehát cégjegyzett és jogi személyiséggel felruházott adósra alapításában és tipisáhatóvá tételében fekszik. Forgalmképessége, valamint a társasági jog oly irányú kialakítása, minélfogva a részvényes csak részvénye alapján felelős a társasági adósságokért, azok a tulajdonságok, amelyek személyi részvétel helyett tárgyi részvétellel alakítják a részvényes helyzetét, és amelyek egyúttal oly széles piacot teremtenek a részvényeknek. Sőt a részvények forgalmképessége még nagyobb mint a kötvényeké, zálogleveleké és állampapíroké. A részvényeknél ugyanis a nyerészkedési hajlamot erősen tápláló körülmény is járul hozzá a kereslet növeléséhez, mert a vállalkozás fellendülésével a részvények értéke emelkedik, mi a játékszenvedélyt is ingerli.

A járadékelv és az értékpapírok az egész közgazdaságot a gazdasági szervezkedés érdekében alakítják át. *A járadékelv ugyanis oda vezet, hogy a gazdaságokban felhalmozódó erőfeleslegek ne maradjanak ezentúl, mint azelőtt, kihasználatlanul, hanem*

erős ingert teremt arra, hogy minden gazdasági erőfelesleg közvetve, vagy közvetlenül gyümölcsözést keressen. A közvetett gyümölcsöztetés a bankok karjaiba hajtja a tőkét, mert a tőkés kamatozás ellenében azt a bankoknál helyezi el, melyek azután ily módon a gazdasági erőfeleslegek valódi gyűjtőmedencéi lesznek, amelyből táplálják azután az egyes gazdasági ágak és vállalatok hosszú és rövidlejáratú tőkeszükségleteiket. Közvetlenül is mindinkább fordulnak azonban a felgyülemelő erőfeleslegek a járadékcímletek, az értékpapírok felé és teszik ily módon a közönség értékpapírvásárlásai révén lehetővé a gazdasági élet és vállalkozás állandó tőkeszükségletének fedezését. Azt a nagy változást, amelyet a járadékelv érvényesülése a gazdasági életben előidéz, úgy jellemezhetjük, hogy régen a tőkegyűjtésre gyenge a hajlam, a legszélesebb körökben hiányzik erre az ösztökélés és a mégis keletkező erőfeleslegek is szétforgácsolódnak. Ezzel szemben a járadékeltől áthatott gazdasági életben a tőkegyűjtésre a járadékelv folytán erős az ösztönzés és a legkisebb tőkefeleslegek is közvetve vagy közvetlenül a termelés csatornáira felé tódulnak az értékpapíroknak az apró címletekre darabolása és a bankok széleskörű térfoglalása folytán.

81. A tőkepiac és a pénzpiac.

A fentiekben a tőkében a tulajdon különleges alakját ismertük fel. Az értékpapírok viszont a tőkének különleges alakját testesítik meg, amennyiben a tőkének oly alakját jelentik, amely a gazdasági erőegyesítésre és a gazdasági szervezésre különösen alkalmas. Az értékpapíroknak e célra való alkalmasságuk, mint már láttuk nagy forgalomképességükből, tehát a piaci forgalomra nagy mértékben való alkalmas voltukból folyik. A járadékelt csakis a követeléseket megtestesítő címletek forgalomképességével egyesítve tudja az erőegyesítésnek és a központosított erőfeleslegek szervezésre felhasználásának azt a fokát elérni, amelyeket a capitalisticus gazdaság elénk tár. Döntő szerep jut ezért a tőke magasabbrendű szervezési folyamatában annak a piacnak, amely az értékpapírok forgalomképességének színtere és éltetője egyaránt. Ez a piac a *tőzsde*.

A tőzsde kifejlődése az államhitellel, a bankokkal és a követelési jogok tárgyiasításával egyaránt összefüggésben áll. A tőkefeleslegeknek pénz alakjába öltöztetése teremti meg a piac

keresletét. A pénz alakjába öltöztetett tőkefeleslegek elhelyezést keresnek; befektetést igényelnek azért, hogy a járadékvelvet kihasználhassák. Ily befektetési alkalmat nyújt az államhitel, a bankok tőkeközvetítői szerepe és a társas viszony tárgyiasulása felé haladó társasági elv egyaránt. Az ily módon keletkező járadékcímletek, valamint a bankoknak kihitelezésre keresett tőkeszükséglete tehát azok a befektetési alkalmak, amelyek segítségével a pénztőkék hosszab-rövidebb ideig gyümölcsöztethetők. A járadékcímletek és a bankok tőkeszükséglete megteremtik ily módon a tőkepiac kínálatát.

Ugy a kereslet, mint a kínálat az így keletkező tőzsdéken két irányú. A tőkék egy része csak rövid időre keres elhelyezést. Oly erőfeleslegek ezek, amelyeket tulajdonosuk vagy valamely később bekövetkezendő célra szánt, vagy pedig amelyeket mindig készenlétben akar tartani. Ezek elsősorban rövidlejáratú elhelyezkedést keresnek. Ilyent főképpen a bankok körében találunk, mert ezek váltóleszámítolási tevékenysége, kézizálogüzlete és egyéb rövidlejáratú hitelnyújtásai könnyen közvetítik a vállalkozói élet csatornája felé. A rövid lejáratú tőkekereslet és tőke kínálat alkotja a tőzsei piac egyik részét, a *pénzpiacot*. Ez tehát az oly tőkék piaca, amelyek csak rövid ideig kívánnak befektetést és gyorsan ismét a folyékony tőke, azaz a pénztőke alakjába való visszatérés útját akarják maguknak nyitvatartani.

Más természetű a tőkepiacnak az a része, ahol az állandó befektetést kereső tőkék alkotják a keresletet. Ezek kínálatukat az értékpapírok különböző alakjaiban találják meg, mert ezek nyújtanak állandó jövedelmezést, állandó járadékot. A tőkepiacnak ez a része a *járadékpiac*, vagy szorosabb értelemben vett *tőkepiac*. Itt tehát a hosszú lejáratú elhelyezést kereső gazdasági erőfeleslegek a hosszúlejáratú elhelyezést, illetve befektetést lehetővé tevő tőkekinálattal, az értékpapírkinálattal találkoznak. A tőkések nagy része. és pedig a nagy- és kistőkések egyaránt, erőfeleslegeket akarnak gyűjteni, amelyeket oly alakba igyekeznek öltöztetni, hogy azok számukra állandó járadékélvezetet biztosítsanak. Ezek keresik a különböző értékpapírokat, melyek az ily elhelyezési alkalmat nyújtják. Kivált a kistőkések nehezen szokják meg a járadékcímletek vásárlását, mert sokkal közelebbfekvőnek látszik a kis erőfeleslegek gyűjtésére az egyszerű takaréket felhasználása. Minél jobban terjed azonban szélesebb körökben is a gazdasági tudás, annál inkább felismerik

a járadékcímletek által nyújtott elhelyezési előnyöket. A bankok bizományi ügylete nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a nagyközönség figyelme a járadékcímletek, az értékpapírok felé forduljon. Azok a közvetítői díjak, amelyeket a bankok az ily ügyleteknél felszámítanak, indítják őket arra, hogy a figyelmet ebbe az irányba tereljék. Így a közönség mind nagyobb mértékben fordul a záloglevelek, kötvények és állampapírok vásárlása felé. Ez a *fix kamatozású papírok piaca*, mely elkezdí kiszorítani a közvetlen magánhitelt, a régi kötelezvényhitelt. Sokkal biztosabb annál, mert hiszen cégjegyzett és közismert adósokon alapul és mint tudjuk, az ily címletek forgalomképességénél fogva az állandó befektetést is olyanná alakítja, hogy szükség esetén a tőkét abból ki lehet vonni. A tőkepiac második része a *részvények piaca*, az *osztalékpapírok piaca*. Fő éltetője a tőke értékén való nyerészkedés vágya és a vállalkozás fellendülésében való részvételre törekvés a tőkések részéről. Ez tehát a *nem fix kamatozású papírok piaca*.

A tőkepiac szerkezete és az értékpapírok természete a tőkepiacnak a rövid elhelyezést kereső tőkét is részben hozzáférhetőkké teszik. A tőkepiac nagy terjedelme ugyanis folytonos értékesítési lehetőséget nyújt az értékpapírok számára és az értékpapírok tárgyi jellege, valamint darabolása könnyen lehetővé is teszi az ily címletek továbbadását. A tőzsdéi ügyletek egy része, kivált az alább ismertetendő report üzlet a csak rövid időre rendelkezésre álló tőkék számára is hozzáférhetővé teszi tehát a tőkepiacot, holott azok eredetileg csupán a pénzpiacot kereshetnék fel.

A pénzpiac a kamat kialakulásának színhelye. A bankok tőkefelszívó tevékenységével szemben a tulajdonképpeni pénzpiacot alkotja, amelyen a felgyülemlett tőkefeleslegek a bankok közvetítésével a vállalkozás kezébe jutnak. Ez tehát a pénzpiac érzékeny része, amelynek árnyékában halad azután a pénzpiac nehezkesebb része, a tőkéknek a bankok részéről való felszívása.

A tőkepiac viszont a járadékcímletek, az értékpapírok értékalakulásának színhelye. Itt alakul ki az értékpapírok alakjába öltözött tőkék értéke, éspedig a járadékoknak, mint hozadékoknak gazdasági beszámítása útján.

Úgy a pénzpiac, mint a tőkepiac *erősen központosított és igen érzékeny piacok*, mert a központosítás áttekinthetővé teszi azokat, az pedig, hogy üzletileg képzett felek állanak egymással

szemben, nagy érzékenységet teremt meg. Ahol azonban az áralakulás érzékeny és változó, a kereslet és kínálat pillanatnyi helyzeteit is visszatükrözi, ott nem hiányozhatik az a törekvés sem, amely az árkülönbözetek kihasználását célozza. Ezért elválaszthatatlan úgy a pénzpiactól, mint a tőkepiactól a *spekuláció*, az árkülönbözetek kihasználására törekvés. Természetes, hogy a spekuláció nem lehet hatástalan magára az áralakulásra sem. Nagy érdekek fűződnek egyes címletek áremelkedéséhez és ezért ezt gyakran mesterségesen is igyekezzenek előidézni.

A pénzpiacot és a tőkepiacot magában egyesítő tőzsde valósággal fővárosa lesz a gazdasági erők országának. A bankok és nagytőkések útján összegyűlemlő tőkefeleslegek odatódulnak és alig van a gazdasági életnek olyan köre, amely ezért érdekszálaival ne volna a tőzsdéhez fűzve. A nagy capitalistikus vállalkozókra nézve a tőzsdére utaltság épp oly magától értetődő, mint a bankokra nézve, mert hiszen a bankok a tőke gyűjtőmedencéi, melyek nemcsak a letéti és betéti üzlet útján vonják magukhoz a tőkét, hanem a járadékcímletek eladásával is közvetítik a tőkefelszívást és éppen ez képesíti őket arra, hogy a vállalatok hosszúlejáratú hitelszükségletéről gondoskodhassanak. De nemcsak a kereskedelmi és az ipari érdekelttség van ily módon a legszorosabb szálakkal a tőzsdéhez fűzve, hanem a mezőgazdasági érdekelttség nagy része is. A mezőgazdaság hosszúlejáratú hitele is azokból a tőkefeleslegekből kerül elő, amelyeket a tőzsde közvetít rendeltetési helyükre. De az államnak is fontos érdekei dőlnek el a tőzsdén. Eltekintve attól, hogy a gazdasági élet felvirágozása, mely annak tőkével való megfelelő ellátásától nagyban függ, fontos érdeke az államnak, az államok hitelszükséglete már nagyon régóta erősen a tőzsdére utalja.

A tőzsdét szeretik úgy feltüntetni, mintha az csupán a spekulációnak volna színhelye. A fentiekből kitűnik, hogy ez nem felel meg a valóságnak. A tőzsde ugyanis lényegében a termelési erők vására, amely nemcsak odajuttatja a feles és ezért elhelyezést kereső tőkét, ahol azokra leginkább van szükség, hanem automatikusan viszi végbe a gazdasági életnek azt a központosítását, amelyet erőszakoltan és egyesek önkényének kiszolgáltatva vinne végbe a communista állam, mert a tőzsde a gazdasági erők, a piaci törvények érvényesülésére bízta azt, hogy a termelési javak elosztását irányító tőke a

leggyümölcsözőbb elhelyezéseket keresse fel. A tőzsde dönt tehát végeredményében afölött, hogy mily csatornába kerülnek a termelési erők, mert a tőzsdén dől el az, hogy mily vállalkozások számára áll rendelkezésre gazdasági erőfelesleg. Döntése kétségtelenül nem tökéletes, mert hiszen tudjuk, hogy az áralakulás nemcsak gazdasági tényezőknek hozzáférhető, hanem más tényezők részéről is befolyásolható. E hátrány a tőzsdén éppen központosított voltánál fogva nagyon erősen érvényesül, mert az áralakulás magánérdekekben fekvő céltudatos befolyásolása itt mélyen belevág a gazdasági élet menetébe. Ez az oka annak, hogy a tőzsdei áralakulás tisztaságának megvédelmzésére mindenféle külön intézkedéseket találunk, hivatalos árjegyzőbizottságok felállításával és árjegyző lapok kiadásával.

A tőzsde szerepe nemcsak szoros összefüggésben áll a bankok tőkeközvetítői szerepével, hanem a bankok fejlődése a tőzsde jelentőségét lassankint csökkenti is. Minél inkább kiépülnek a bankok és minél nagyobb a koncentráció a bankok terén, annál inkább kezd minden bank magában is már egy kis tőzsdéhez hasonlítani, mert a tőkekereslet és kínálat mind nagyobb körét egyesíti magában. Különösen a bizományi ügylet segíti ezt elő. Úgy a pénzpiac, mint a tőkepiac mindinkább a nagybankok kezébe kerül és így mindinkább ezek lesznek a gazdasági erőfeleslegek piacai, ami a gazdasági életre gyakorolt befolyásukat egyre növeli.

A tőzsde központi szerepe a gazdasági életben magyarázza meg azt, hogy miért tükrözi az vissza üzletmenetében az összes fontosabb gazdasági és politikai eseményeket. A tőzsdei közvélemény a gazdasági élet kilátásairól alkotott központi vélemény. A termés jó vagy rossz kilátásai, az ipari és kereskedelmi élet fellendülése vagy pangása, az állami élet különböző eseményei ezért találnak oly érzékeny közegre a tőzsdében, amelynek az adott kilátások alapján kell döntenie afölött, hogy mily termelési ágakban van remény a gazdasági erők többé kevésbé elhelyezésére.

A tőzsde a maga érdekeltségi körével központja tehát a nemzetgazdaság erői megszervezésének. A követelések forgalomképessé tételével teret nyit a gazdasági erőfeleslegek elhelyezésének és berendezésével erősen hozzájárul ahhoz, hogy e feleslegek mozgékonyt és a gazdaságosság törvényeihez való alkalmazkodóképességet nyerjenek. Pénzpiac és tőkepiac nélkül

a gazdasági erőfeleslegek mozgékonyága el sem képzelhető. Ily piac nélkül a járadékelnem tud összeházasodni a forgalomképesség elvével és így az az erőconcentráció, amely a capitalistikus szervezkedés középpontja és éltetője, kifejtett pénzpiac nélkül be nem következhetnék.

82. Nagyvállalatok alapítása.

A régi gazdasági egységek és a capitalistikus vállalat közötti főkülönbséget abban kellett felismernünk, hogy míg azok a termelési tényezők többé-kevésbé önkéntelen egyesülésén épültek fel, addig a capitalistikus vállalat a termelési tényezők öntudatos és tisztán gazdasági célzattól származó egyesítése. A capitalistikus vállalat másik vonása az, hogy a tőke segítségével végzi a termelési erők egyesítésének munkáját. Ezekből két következmény folyik. Az egyik az, hogy a capitalistikus vállalatok létrehozatala a legtöbb esetben külön folyamat, tehát nem oly magából folyó eredmény, mint a régi üzemek keletkezése. Előfordul ugyan az is, hogy valamely már létező üzem növi ki magát, mintegy önmagából felgyülemlett tőke feleslegeiből capitalistikus nagyvállalattá. A capitalistikus nagyüzemek nagy részének keletkezése azonban nem ily természetű, hanem tervszerűen megy végbe. A másik következménye a capitalistikus vállalat természetének az, hogy a vállalat alapításának főpontja a tőke megszerzése.

Tudjuk, hogy a tőke beszerzésnek két módja van. Az első és régiebb út: kölcsön felvétele. Ha valamely vállalkozó tőkeerejét felülmúló vállalatba akar fogni, kölcsön útján szerezhet magának idegen tőkét. Ha tőkeszükséglete kisebb, akkor esetleg valamely bank útján hosszabb időre is megszerezheti azt. A hosszú időre szóló tőke megszerzésének valódi eszköze azonban az értékpapírkibocsátás, és pedig elsősorban a kötvénykibocsátás. A kötvénykibocsátásnak azonban egészen új vállalatok létesítésénél nehézsége van, mert a vállalatot a közönség még nem ismeri és így a kötvények elhelyezése nehézségbe ütközik. E nehézségen a bankok közvetítése segíthet, mert ezek széleskörű clientelája a bank által befolyásolható. Mindamelllett a kötvénykibocsátás egészen új vállalatok alapításánál aggályos, mert a kötvény fix kamatozású papírlévé, hosszú időre állandó kamatterhet ró a vállalatra és így annak jövedelmezőségét már előre

állandóan terheli. Ez az oka annak, hogy új vállalatok alapításánál a kötvénykibocsátás ritkább. Különösen a vasutak alapításánál mégis elég gyakran előfordul, de nem ritkán bajoknak is lett forrása, mint pl. az amerikai vasutaknál.

A tőkebeszerzés második módja: a vállalat számára tőkével rendelkező társ, illetőleg társak szerzése. Ennek az az előnye van, hogy nem terheli a vállalatot fix kamattal, mert az üzlettárs üzletrészeivel, sőt közkereseti társaságnál egész vagyonával belép a vállalatba és így az üzleti eredményhez mérten számíthat csak vállalkozói nyereségre, illetve tőkejárdákra. Ha a vállalat nem mutatja a várt eredményt, részesedése kisebb és így a tőkebeszerzésnek ez a módja teljes mértékben számol a vállalkozás lényegével.

Társas vállalat alapításánál az első és a tőkebeszerzés lényegével éppenúgy mint a vállalkozás természetével összefüggő kérdés a *társasági forma megválasztása*. Ennek is céltudatosan kell történnie, mert a társasági formák mindegyikének saját-szerű jellege van és így az egyik inkább az egyikfajta, a másik inkább a másikfajta vállalatok céljaira alkalmas. Ha oly vállalkozásról van szó, amely nagymértékben nyújt teret az egyenrendű munkamegosztásnak, a közkereseti társaság felelhet meg a célnak. Ahol nem nagyon nagy tőkebeszerzésről van szó, ott célszerűen választható a csendes társaság, esetleg a betéti társaság is. Ha inkább a tagok összeműködésén és kölcsönös segítségén van a súly, akkor a szövetkezet lesz helyén; míg ott, ahol nagyobb kockázat mellett nagyobb tőke is szükséges, a korlátolt felelősségű társaság felelhet meg a célnak. Családi alapításoknál, ahol több örökös a vállalat céljára együtt kívánja tartani vagyonát, ugyancsak a betéti társaság vagy a korlátolt felelősségű társaság lehet helyén. Nagyobb vállalatoknál azonban már itt előfordul a részvénytársaság, mint *családi részvénytársaság*. Ennek lényege az, hogy a részvények, vagy legalább azok túlnyomó többsége, egy család kezében marad meg, és a részvénytársasági formát inkább csak azért választják, hogy esetleg a még hiányzó tőkét a közönség köréből kiegészíthessék. Ha azonban igen nagy tőke megszerzéséről van szó és a vezetésnek is nagy központosítása szükséges, a részvénytársasági formán kívül más alig jöhet szóba. A tőke megszerzésének eszköze ez esetben a részvénykibocsátás.

A tőkebeszerzés két módját egymással kombinálni is lehet.

Ilyenkor a vállalat tőkájének túlnyomó részét részvénykibocsátással szerzi be és egyúttal kötvényeket is bocsát ki. Erre az indíthatja az alapítókat, hogy a vállalatban befolyásukat biztosítani akarják és ezért fordulnak szívesebben a kötvénykibocsátáshoz, mely bár állandó terhet ró a vállalatra, mégis jobban biztosítja a rendelkezési jogot az alapítóknak, mint hogyha az egész tőkét részvénykibocsátás útján szerzik be, mert hiszen a kötvénytulajdonosoknak nincsen szavazatuk a részvénytársasági közgyűlésen. Régebben többes szavazatok biztosítása is előfordult és Németországban a háború után, a külföldi tőke térfoglalásának megakadályozása címén, ismét erősen előtérbe lép a részvényeknek többes szavazattal való felruházása. Ez természetesen megkönnyíti azt, hogy néhány részvényes alapján kevés részvény birtoka alapján is döntő befolyást nyerjen a vállalkozásra. A részvénytársaság alapeszméjével a többes szavazat ellenkezik.

Az alapításnál előjogok kikötése is előfordulhat, kivált akkor, ha régebbi vállalatnak részvénytársasággá átalakításáról van szó és a vállalat előbbi tulajdonosai kívánják azt. Régebben az *élvezeti jegyek* szolgáltak ennek a célnak. Ezek tulajdonosaiknak az osztalékon kívül még bizonyos járadékot biztosítottak. Az ily élvezeti jegyek azután lassankint törlesztetnek. Közvetlen járadékok biztosítása is előfordul, akár kártalanítási részvények alakjában, akár pedig enélkül. Alapjuk különböző jogositványok megváltása, szabadalmakért fizetett ellenérték stb. Az alapításnál előjogok biztosítására a harmadik lehetőséget a részvényeknek két csoportba osztása nyújtja. A részvények egy része ez esetben különös jogokkal ruháztatik fel, amennyiben vagy azt állapítják meg, hogy a részvények első csoportja meghatározott százalékot kitevő osztalékra jogosult és a részvények második csoportja csak ezután tarthat igényt osztalékra, vagy pedig általában magasabb osztalékra jogosítják fel a részvények első csoportját. Az ily részvényeket *elsőbbségi részvényeknek* nevezzük. Ily előjogok biztosítása a kötvénykibocsátásnál is előfordul és így születnek az *elsőbbségi kötvények*. Ugy az elsőbbségi részvények, mint az elsőbbségi kötvények a tőkét fokozottabb mértékben akarják a vállalat iránt érdekelni és az elsőbbségi részvényeknél ezenkívül a vállalat előbbi tulajdonosainak kártalanítása is szerepet játszik. Az alaptőke felemelése esetére a részvénytulajdonosoknak még azt a jogot szokták biztosítani, hogy rész-

vényeik arányában az újonnan kibocsátandó részvények egy hányadára alacsonyabb árfolyam mellett tarthatnak igényt. Ez a *részvényelővételi jog*.

A részvénytársaságok alapításának két módja van. Az egyik az, amidőn az alapítók maguk teljesen létrehozzák a részvénytársaságot és maguk jegyzik az összes részvényeket. Az alapításnak ezt a módját *simultán alapításnak* nevezzük. Nálunk és Németországban ez a részvénytársaságok alapításának rendes módja. A vállalat teljesen készen van, mielőtt a részvények a nagyközönség kezébe kerülnek. Az alapítás másik módja az, amely Angliában és Amerikában dívik. Ez a *successiv alapítás*. Ennél az alapítók a részvényeknek csak egy részét jegyzik és mindjárt a tőke többi részének előteremtése végett a nagyközönséghez fordulnak. A successiv alapításnál tehát a nagyközönség igénybevétele már magában az alapítási actusban foglaltatik. Az alapítók rendszeren csak azt a tőkeösszeget jegyzik, amelyet a nagyközönségtől nem lehetett beszerezni.

Az alapítás e két módjánál a bankok közreműködése igen különböző. A simultán alapítás, hacsak nem családi alapításról van szó, nagy mértékben kívánja a bankok közreműködését. Hiszen rendszeren csak a bankok rendelkeznek oly nagy tőkeerővel, amely egyszerre képes a nagyközönség közvetlen igénybevétele nélkül a nagyvállalathoz szükséges tőkeerőt előteremteni. Innen van az, hogy az oly országokban, ahol a simultán alapítás dívik, a bankoknak az iparra oly nagy a befolyásuk. A successiv alapításnál e befolyás sokkal kisebb. Itt inkább egyes tőkeerős vállalkozók, mint a tőkeközvetítés egy nemét folytatják üzletszerűen az alapítást és közvetlenül a közönséghez fordulván az alapítóknak nem kell hogy nagy tőkével rendelkezzenek. Mindamellet egyes simultán alapításoknál is hiányozhatik a bankok közreműködése. Így elsősorban a már említett családi részvénytársaságoknál, azután a kisebb tőkét igénylő részvénytársaságoknál.

Már az előbbiekből is kitűnik, hogy az alapítás, mint üzletszerű tevékenység is folytatható és pedig úgy a bankok, mint pedig egyes tőkeközvetítők részéről. Ez esetben e tevékenység indító oka az alapítási nyereségre való törekvés. Erre módot nyújthat a létrehozott vállalat elidegenítése, de maga a kibocsátás és a részvények értékének emelkedése is. A vállalatnak egészben való eladásánál a nyereség a befektetett tőke és az

eladási ár közötti különbözetből származik. A második esetben arról van szó, hogy az alapító bank a részvénytőkét úgy állapítja meg, hogy a részvények eladása a vállalatba befektetett tőkénél nagyobb összeget eredményez. Ez könnyen lehetséges, mert akkor, amikor a bank a megalapított vállalat részvénytőkéjét megállapítja, a tényleg befektetett tőkét csak oly minimumnak tekinti, amelyet a vállalat részvényeinek elidegenítésével okvetlenül a nagyközönségtől vissza kell kapnia; a nagyközönség pedig a részvényekért fizetendő összeget nem a vállalatban fekvő tőke nagysága szerint, hanem a részvények osztaléka szerint értékeli. A banknak tehát csak arra kell ügyelnie, hogy a kibocsátandó részvények osztaléka annnyival legyen a fix kamatozású kötvényeknél elérhető és biztos voltuknál fogva szívesen vásárolt papírok kamata felett, hogy elegendő ösztönzést nyújtson a nagyközönségnek a részvények vásárlására. Ha tehát p. o. 4–5% az állampapírok, a záloglevelek és a kötvények kamatlába, akkor 6–7% ot jövedelmező részvények előreláthatóan könnyen lesznek elhelyezhetőek. A bank tehát úgy határozhatja meg az alapított vállalat részvénytőkéjét, hogy az egy részvényre eső osztalék ezt a kamatlábat elérje, de ezen felül ne emelkedjék. Ha tényleg befektetett tőkéje kisebb, mint az így előálló részvénytőke, akkor a részvények kibocsátásával és eladásával gyakran igen jelentékeny nyereségre tehet szert.

Azok, akik üzletszerűen folytatják a részvénytársaságok alapítását, az alapított vállalatot természetesen nem akarják megtartani. Ha kivált a bankok mégis hosszabb ideig kezükben tartják a vállalatot, akkor ezt éppen azért teszik, hogy azt üzembe helyezve, a részvénykibocsátáson az előbbi módon nyereszkedhessenek. Megvárják tehát azt, amíg a nagyközönség előtt ismertté és jóhírnevűvé válik a vállalat, vagy amíg a tőkepiac konjunkturái kedvezők és akkor vetik piacra a részvényeket.

Az alapítás mindig többé-kevésbé kockázatos vállalkozás és így annak üzletszerű folytatása nemcsak nagy tőkét kíván, hanem igen kockázatos is. Ez oda szokott vezetni, hogy a bankok és nagyobb pénzemberek, magára az alapítás üzletszerű folytatására is, társaságot alapítanak. Az ily társaságot *alapító társaságnak* nevezzük. Gyakran *consorcium* néven halljuk az ily társaságokat említeni. Kivált kockázatos vagy távoli területeken való alapításoknál, továbbá technikai találmányok kihasználásánál fordulnak elő. Ilyenkor az alapító társaságnak nem csupán

a tőke beszerzéséről és később a vállalat továbbadásáról kell gondoskodnia, hanem a feladatok egész sora hárul reá. Gyakran a technikai találmány, vagy üzembe venni kívánt bánya kísérleteket kíván, amelyek a jövedelmezőség mértékét derítik fel. Ilyenkor *kísérleti vagy tanulmányozó társaságokat* alapítanak, melyek csak később alakulnak át alapító társasággá. Számos vállalatnál engedélyeket kell megszerezni; így p. o. vasúti vállalatoknál. Máshol ismét különböző vagyontárgyak átvételéről van szó. Így van ez p. o. már fennálló vállalatok részvénytársasággá való átalakításánál. Az alapító társaságnak ily esetben meg kell becsültetnie a tárgyakat és ennek alapján az alapítási tervet elkészítenie. A kereskedelmi, mérnöki és jogászi feladatok egész sorát kell gyakran az ily alapító társaságoknak megoldaniok.

83. A tőke másodlagos szervezési folyamatai.

A tőke szervező tevékenységének lényege, amint láttuk, abban van, hogy a megélhetés és a termelés eszközeit a magántulajdon intézménye útján egyesek kezébe adva a gazdasági akaratnyilvánítást és másoknak a javak tulajdona által támogatott akaratálvetését hozza magával. Ezáltal azokat, akik gazdasági terveiket és akaratnyilvánításukat a megélhetés és termelési eszközök tulajdonával tudják támogatni, gazdasági vezetésre és mások felett való rendelkezésre képesíti. Természetesen első sorban a gazdaságilag gyengék, a javakkal éppen nem, vagy csak kis mértékben rendelkezők azok, akiket a tőke ily módon magának alávet. A manufaktúrának a háziiparból való kifejlődése, valamint a gyárnak a manufaktura továbbfejlesztéseként való keletkezése megvilágítják azt a folyamatot, amelyen keresztül a tőke magának a gazdaságilag gyengébbeket aláveti. Azt a folyamatot, amelynek segítségével a tőke a nyereségre irányított gazdasági szervezetnek, a vállalatnak adva létet, a gazdaságilag gyengébbeket uralma alatt tömöríti, *a tőke elsődleges szervezési folyamatának* nevezzük.

A gazdasági eredmény növelésére irányított szervezési folyamat azonban nem éri be tisztán a gazdaságilag gyengébbek alávetésével, mert az így előálló szervezési folyamatból a vállalkozó számára származó előnyök nemcsak a tőke állagát, tehát a rendelkezésére álló hatalmi eszközöket növelik, hanem ennek a szervezetnek pusztán gazdasági alapokon nyugvása a növekvő

hatalmi eszközöknek további kihasználására is ösztönzi azt. A tőkében rejlő gazdasági hatalom nemcsak érvényesülési alakját illetőleg különbözik a pusztán személyes vagy jogi alapon nyugvó hatalomtól, hanem érvényesülési irányát illetőleg is. Míg az utóbbi egy személy kezében inkább csak személyi vagy legfeljebb családi vágyak és törekvések kielégítésére irányul, addig a tőkében rejlő hatalom mintegy maga is tárgyiasul és a gazdasági eredményt önmagáért, az annak birtokában levő vállalkozó személyes szükségleteinek legmesszebbmenő kielégítésén túl is keresi. Csak ebből magyarázható a tőke szervező erejének az az úgyszólván korlát nélküli terjeszkedési törekvése, amely végre a hatalommal élő egyéneket is magának alávetve, azokat messze azon a határon túl is gazdasági erő kifejtésre vezeti, amelyet életmódjuk javítása jelöl meg.

Az értékpapírok és a vállalkozásnak mindinkább ezekkel kapcsolatba jutása a gyengébb gazdasági akaratok felszívásában nem állanak meg a vállalat kereteinél. Ugyanaz az erő, amely a tőkét a vállalkozó kezében a tömegszervezésre és a nagyarányú szervezetek létesítésére indítja, további kihatásában a nagyra növekedett és erősen kiszélesedett vállalatok korlátain is túlterjeszkedve, maguknak a nagyvállalatoknak szervezését idézi elő. Ezt a szervezési folyamatot, amely már nem egyszerűen a termelési tényezőket, hanem *magukat a vállalatokat csoportosítja*, a tőke *másodlagos szervezési folyamatának* nevezhetjük. Ennek lényege tehát az, hogy tárgyai nem a szétszórt termelési tényezők, hanem már magukban véve is capitalistikus szervezetek, a tőke segítségével létrehozott vállalatok.

A tőke másodlagos szervezési folyamata is az értékesítés szervezésénél kezdi működését. Természetes folyamánya ez annak, hogy a vállalat minden ízében piaci alkotás és így piaci tevékenysége áll előtérben. Az értékesítés terén meginduló másodlagos szervezési folyamatnak a verseny kiélesedése adja meg az első lökést. Addig, amíg sok kis vállalat áll egymás mellett, a verseny kiküszöbölésnek módjai hiányzanak. Sok kis vállalat tulajdonosa nehezen egyezhetik meg a piacon való egységes fellépés tekintetében. Megváltozik azonban a helyzet, mihamar a tőke uralmától vezérelve, a vállalatok terjedelmének növekedése lép előtérbe. Ez az egyes termelési ágak helyzetét egyszerűsíti és a megegyezés lehetőségét közelebb tolja. Ha valamely termelési ágban kevés nagyvállalkozó folytat egymással versenyt, a

piacon való egységes fellépés iránt való megegyezés könnyen sikerülhet. Különösen az ipari pangás idején erre igen nagy az ösztönzés, mert a vállalatok termékeik elhelyezésénél nehézségekkel küzdenek és így a verseny nyomását hatványozottan érzik meg. Ilyen körülmények között jöttek létre az első vállalkozói megegyezések, a *kartellek*.

A kartell a vállalkozók megegyezése a piacon való egységes fellépés érdekében és ennél fogva mindig monopolistikus törekvésekkel jár. Célja a verseny kiküszöbölése és ezáltal az eladási feltételek javítása, sőt amennyire lehetséges, a piaci egyeduralom kézbekerítése. Ez azonban nem mindig tisztán és kizárólag a nyereségnek egyszerű fokozására irányuló törekvésekből származik. Így p. o. az európai palacksyndicatus alakítására az Owen féle szabadalmak megszerzése adta a lökést. E szabadalmak ugyanis oly drágák voltak és oly befektetéseket és átalakításokat kívántak az üzemekben, hogy erre csupán az üzemeknek a piaci egyeduralmat biztosító megegyezése nyújtotta a lehetőséget.

Ily megegyezések létesítésére, mint a fentiekből is kitűnik, a gazdasági viszonyok nem mindig egyenlően kedvezők. Konjunktúra, vagyis jó értékesítési viszonyok mellett a megegyezés nehezebb, depressio idején könnyebb. Szétforgácsolt termelés esetén ismét nehéz a kartellállás, míg a kevésbbé állandóan összpontosított termelés azt erősen előmozdítja. Ez az oka annak, hogy különösen a bányászat és kohászat, a közlekedés és a nehézipar terén gyakoriak a kartellek. Ennek második oka abban van, hogy a kartellszerű megegyezés annál könnyebb, minél inkább tipizálható termelésről van szó. A készgyártmányok előállításánál az üzemek különlegessége erősebben lép előtérbe és ezért a megegyezés sokkal nehezebb. Kartellalapításhoz természetesen nem szükséges az illető szakma összes vállalatainak megegyezése. A termelés nagyobb hányadának egységes fellépése is kézrekerítheti a piaci uralmat, kivált ha a nagyobb és tökére erősebb vállalatok egyeznek meg egymással. A kartellen kívül maradó felek azonban mindig veszélyeztetik az egységes fellépést és a kartell felbontását idézhetik elő.

A kartellek különböző alapon jöhetnek létre. Legegyszerűbb az, amidőn tisztán az eladási árakat állapítják meg közösen. Ez az *árkartell*. Az egyszerű ármegállapítások azonban könnyen kijátszhatók. Így p. o. az eladási feltételek, a hitelezés stb. körül adott könnyítések által. Előbb utóbb tehát ezeket a feltételeket

is be kell vonni a szabályozás körébe, ha a megegyezésnek állandóságot akarnak biztosítani. Így állanak elő a *conditionáló kartellek*. De az árak magasan tartása akkor, ha a piaci feltételek ezt nem indokolják, nehézségekbe ütközik és ezeken leggyöke-resebben a kínálat megszorítása, tehát a termelés korlátozása segít. Így keletkezik a *contingentáló kartell*, mely a résztvevő vállalatoknak a termelést megszorító megállapodásán nyugszik. A contingentáló kartell tehát már a piaci tényezőkre kíván a kínálat csökkentésével hatni. A verseny korlátozására igen jó eszköz a fogyasztó piacok megosztása is. Erre van alapítva a *körzetelő (rayonáló) kartell*, mely a fogyasztópiacok megosztását az egyes üzemek között, ha nem nemzetközi alapon áll, oly módon szokta keresztülvinni, hogy a külföldi piacokra vonatkozólag szabad kezet enged a résztvevő üzemeknek, miből az a visszás helyzet áll elő, hogy a külföld sokkal olcsóbban jut az illető iparcikkekhez, mint a belföld. Ezt a külföldnek kedvező árpolitikát *dumping*-nek hívjuk. Hogy az üzemeknek a verseny kizárására irányuló kartellszerű megállapodásai mennyire a tőke magasabbrendű szervezési folyamatának szolgálatában állanak, azt legjobban az mutatja, hogy a hosszabban fennálló kartellek idővel nemcsak a fenti irányokban korlátozzák a körükbe tartozó üzemeket, hanem közös elárusítási iroda létesítésére térnek rá, mely iroda azután előbb-utóbb az egyes üzemek önállóságát, ha nem is szünteti meg egészen, mégis messzemenőleg korlátozza. A kartell ily fejlettebb alakját *syndikátusnak* hívjuk.

A kartell működésének biztosítására az egyszerű kartellszerződés nem mindig elegendő. A kartellnek rendszeren szervekre van szüksége, amelyek alapját valamely társulási forma segítségével le kell rakni. Erre a célra különösen a kereskedelmi társaságok használhatók fel. Így p. o. Németországban a korlátolt felelősségű társaság formáját használják fel gyakran. Syndikátusoknál igen gyakori a részvénytársasági forma oly módon, hogy a belépő üzemek külön részvénytársaságot alakítanak, amely bizományosi minőségben termékeik értékesítésével foglalkozik. A részvénytársaság alakításánál rendszeren valamely bank segítségét is igénybe szokták venni.

A tőke másodlagos szervezési folyamata azonban nem állhat meg mindig az egyszerű piaci szervezésnél, amint az a kartellben kifejezésre jut. Mindenekelőtt magát a versenyt sem lehet ezen az úton mindig kiküszöbölni. Útját állhatja ennek először

is kivált egyes nagyobb üzemek ellenállása, amelyek nélkül pedig a piaci fölényt nem lehet megszerezni. Ilyen esetekben, amidőn két igen nagy vállalat között erősen kiélesedik a verseny, első megoldásnak a teljes egybeolvadás kínálkozik. Ez a *fusio*. Két vagy több vállalat teljesen egyesül, vagy oly módon, hogy az egyesült vállalatok cégében azok mindegyike kifejezésre jut, vagy pedig oly módon, hogy az egyik felszívja a másikat; harmadik megoldás az, hogy az egyesülés alapján egészen új cég, illetőleg társaság keletkezik. A versenynek kartell útján kiküszöbölését megnehezítheti a törvényhozás is és ez is oda vezethet, hogy más megoldási módot kell keresni. Így volt ez p. o. Amerikában, ahol az Egyesült-Államok törvényhozása a szerződési szabadságnak kartellek által való korlátozását üldözte. Itt is számos fusiónak lett e tény kiindulási pontja, de egyúttal egy új alakulathoz is vezetett a *trust* képében. A vállalkozók ugyanis a vagyonnak megbízottak útján való kezelését, mely az angol-amerikai jogban igen otthonos, használták fel a verseny kiküszöbölésére. Az egyesülni kívánt vállalatok részvényeiket egy központban néhány megbízottnál tették le (ezek a trusteeek), azok fejében elismervényeket nyertek (*trust certificates*) és így a részvények fölötti rendelkezési jogot néhány vagyonkezelőre ruházták át. Ily módon hatalmas szervezetek keletkeztek, amelyeket *trust*-nek nevezünk. Ismét más megoldási módot nyújt az a körülmény, hogy a részvénytársaság részvényei többségének megszerzése az illető vállalatban könnyen lehetővé teszi az egyeduralmat egy nagyobb tőkeérdekeltség részére. Így jönnek létre mindenekelőtt a *concern*-ek, melyek egy tőkeérdekeltségnek biztosítják több vállalatban az uralmat. A részvényesek nagy többségének közömbössége folytán ehhez gyakran nem is szükséges, hogy valóban a részvények felénél több szavati jog csoportosuljon a *concern* kezében. Miként már a *trust* is a verseny kiküszöbölésén kívül egyéb előnyököt is nyújt a kevésbé teljesítőképes üzemek beszüntetésével, az üzemek közötti munkamegosztás fejlesztésével stb., úgy a *concern* is abban egyesített vállalatok nyereségének a legkülönbözőbb eszközökkel való növelésére törekszik. A *concern* tehát érdekeltségi csoport, mely nagy vállalatoknak közös terv szerint való irányítását célozza. Eszköze nemcsak a részvénytöbbség megszerzése lehet; előfordulhat a részvények egy részének kölcsönös kicserélése, de az egyszerű megegyezés is. Ha a részvénytöbbséget megszerezni

óhajtók e célból, valamint az így alávetett vállalatok egységes irányítása szempontjából társasággá tömörülnek, *ellenőrző társaságról* (holding company) szólunk. Ujabban Amerikában az egyes termelési ágak monopolizálására leggyakrabban ezt a formát választják és a leghatalmasabb amerikai trust, az United States Steel Corporation is ebben az alakban jött létre. Trust néven emlegetik még ma is az ily alakulatokat, bár teljesen igazat kell adnunk *Liefmannnak*, hogy itt a trust elnevezés nincsen helyén, mert ez alatt az angol-amerikai jogban kifejlődött sajátos vagyionkezelési jogintézmény felhasználása útján létrejövő vállalatokat szabad csupán érteni.

A most említettekhez hasonló társaságok azonban nemcsak a verseny kiküszöbölése végett jönnek létre. A kifejlett capitalismus más irányban is ily társaságok keletkezése felé vezet. Így mindenekelőtt a tőke expansív törekvései idézhetik elő ily társaságok alakulását. A nagy tőkeerővel alakult vállalatok tökefeleslegei foglalkozást kívánnak, még pedig lehetőleg oly irányban, amely az anyavállalat termelését is táplálja. Ez történhetik egyszerű *fióktelepek alapításával*. Ott azonban, ahol nagy kockázattal jár a termelés számára új területeket meghódítani, igen gyakran több nagy vállalat külön alakulatot létesít erre a célra. Az ily társaságokat *tőkeelhelyezési társaságoknak* (investment trust) hívjuk. Az ily társaságok egyenesen azért létesítenek új vállalatokat, hogy azokban foglalkoztathassák felgyülemelő tőküket. Egyes iparcikkek elterjesztésében az ily tőkeelhelyezési társaságok nagyon jelentékeny szerepet játszanak. Gyakran tanulmányi és kísérleti társaságok előzik meg, amelyek csak később alakulnak át azután tőkeelhelyezési társasággá, amidőn a kísérletek eredményes volta a vállalkozás piacképességét már bebizonyította. Nem ritkán az vezet hasonló társaságok alapításához, hogy nagy tőkével létesítendő oly vállalkozásokról van szó, amelyekhez nehéz a tőkét előteremteni. Ilyenkor ismert nevű nagy bankok vagy vállalatok olyképpen egyesülnek társasággá, hogy a társaság feladata saját részvényei kibocsátása útján más, a közönség bizalmának még nem örvendő részvénytársaságok számára a tőkét előteremteni. Az ily társaságokat *részvénytávételi társaságoknak* nevezhetjük. *Liefmann* adatai szerint Németországban az első ilyenmű társaság 1887-ben a magyar helyiérdekű vasutak számára szükséges tőke előteremtésére alakult. A német tőkések között, kiknek segítségével kívánták a magyar helyiérdekű

vasutakhoz a szükséges tőkét előteremteni, nem voltak a magyar helyiérdekű vasutak kilátásai eléggé ismeretesek ahhoz, hogy a német közönség a részvényeket közvetlenül vásárolta volna. Ezért több német nagy bank összeállt és a helyi érdekű vasutak financirozására részvénytársaságot alapított, melynek részvényei Németországban könnyen találtak piacra. E társaság azután az így beszerzett tőkét a magyar és egyéb helyi érdekű vasutak részvényeinek jegyzésére használta fel. Ily módon lényegileg a nem ismert kisebb részvénytársaságok részvényeit saját részvényeivel helyettesítette. Ellenőrző társaságok is alakulhatnak a verseny kiküszöböléstől eltérő célzattal. A vállalatok nagy része a termeléshez szükséges anyagokat, illetőleg félgyártmányokat előállító vállalatok sorozatára van utalva. Így p. o. a vasművek részére életkérdés a szén beszerzése. Más vállalatoknál ismét a közlekedéssel szemben támadnak különös igények. Ez is könnyen lehet indoka annak, hogy egyes nagyobb vállalatok az őket közlő vállalatok részvénytöbbségének megszerzésére törekcsenek. A vasművek p. o. igyeckcsenek a számukra fontos szénbányák részvénytöbbségét megszerezni, hogy a szenet a nekik megfelelő feltételek mellett kaphassák meg. Amerikában egyes vállalatok vasúti vonalakat igyeckcsenek így maguknak alávetni. Ha ily célra társaságot alapítanak, akkor szintén ellenőrző társaságról van szó.

Liefmann az ily társaságokat *részcsedési társaságoknak* nevezte el. Azoknak tehát három alakjuk van: az ellenőrző társaság, a tőkeelhelyezési társaság és a részvénytárvételi társaság.

Mindezek az alakulatok lényegesen eltérnek a kartellektől. Míg a kartellek önálló vállalatoknak önállóságuk további fenntartása mellett való és tisztán a piaci szervezés szempontjából való egyesülései, addig ezek a társaságok a tőke másodlagos szervezési folyamatainak oly eredményei, amelyek *az egyes üzemek önállóságát meg nem hagyják és többé kevésbbé az értékesítés teréről átnyúlnak a termelés területére is*. Létrejövételük főeszköze a részvény. A részvény építi ugyanis azt a hidat, amely két vagy több vállalat között a közvetlen gazdasági közlekedést, a kölcsönös befolyásolást és egységes vezetést lehetővé teszi. A részvény tehát a főeszköze annak, hogy a tőke másodlagos szervezési folyamata arra a fokra eljusson, amidőn az már nemcsak tisztán piaci szempontból, hanem *az üzemszervezés és a termelés szempontjaiból is összefoglalja a vállalatokat és*

a létrejött egység kedvéért azok működésének önállóságát is többé kevésbé megszorítja. De a részvény nem kizárólagos eszköze a szervezkedés ily magas fokra hágásának, mert a nagy concernek az érdekközösségből folyó egységet ellenőrző társaság alkotása nélkül, csupán közös megállapodás útján is keresztül tudják vinni. Így p. o. a villamossági ipar terén a Siemens-Rheinlbe-Schuckert-Union két nagy concern közös megállapodásából származott. A részvénybirtok azonban mindenestre mindig kényelmes megoldási eszközt nyújt az ily nagyobb-szerű üzemösszefoglalásra.

84. A tőke magasabb szervezésének hatása a gazdasági életben.

A tőke másodlagos szervezési folyamata nagy átalakulást idéz elő a közgazdaságban. Ez az átalakulás főképpen *az iparnak a bankoktól való függésbe kerülésében, monopolistikus alakulatokban és végül a termelés mind nagyobb területeinek egységes vezetés alá kerülésében nyilvánul*. Lássuk ezeket egyenkint.

A kisipar a bankoktól teljesen függetlenül fejlődött ki. Ugyanez áll a nagyipar kezdetére is. Amilyen mértékben tért foglal azonban az iparban a hosszúlejáratú tőkeszükséglet, ugyanoly mértékben növekszik a bankok befolyása az iparra. Tudjuk, hogy már az alapításnál a nagy vállalatok jelentékeny része a nagybankok segítségére van utalva, sőt az ipartelepek nagy része a bankok terjeszkedési hajlamának köszöni keletkezését. Amily mértékben szorulnak rá azután nagy kiterjedésű kölcsöntökére a vállalatok, ugyanolyan mértékben fokozódik a bankoktól való függésük, amelyek egyedül képesek számukra az ily nagy tőkét előteremteni. Ez, mint tudjuk, odavezet, hogy a nagybankok képviseltetik magukat az oly vállalatok igazgatóságában és felügyelőbizottságában, melyek számára hosszú lejáratú hiteleket nyújtottak. Amíg a bank csak rövidlejáratú hiteleket ad valamely vállalatnak, az abban való érdekeltsége is csak múló és a vállalat sorsa közelebből nem érdekli. Mihelyt azonban hosszú lejáratra nagy tőkét hitelezett valamely vállalatnak, annak felvirágozásához fontos érdekei fűződnek, mert hiszen csak a sikerrel dolgozó vállalat képes fizetési kötelezettségeinek állandóan megfelelni. Minthogy a bankok fontos érdeke fűződik most már az ily vállalatok ellen-

őrzéséhez, azok az ipari hitel terén a specialisatio felé hajlanak. Ha ugyanis egy szakmába vágó vállalatoknak nyújtanak hitelt, akkor az illető szakma áttekintését maguknak nagyon megkönnyítik és lehetővé válik számukra az is, hogy külön szakembereket tartsanak az illető iparág viszonyai állandó szemmelkísérésére. Ez ugyanis a bankok szorosabb értelemben vett tőkeközvetítői szerepével bár erősen összefüggő, de attól mégis eltérő feladatkör, mert már nem csupán a tőkepiac áttekintését kívánja, hanem a termelés feltételeinek közelebbi ismeretét tételezi fel. A bankok eme specialisatiója lesz azután legnagyobb ösztönzője a tőke másodlagos szervezési folyamatainak, mert mihelyt valamely bank egy szakmának több nagy vállalatában van érdekelve, nem nézheti többé közönnyel az ily vállalatok egymás közötti harcát és kiélesedő versenyét, mert hiszen az egyik vállalat hátrányba kerülése épp úgy károkat okozhat neki, mint a hitelével táplált másik vállalat bukása. *Ezért lesznek a bankok a kartellálás jelentős előmozdítói és a termelés szervezői is.* Minél inkább növekszik érdekeltségi körük, minél több vállalatban vannak akár egy szakmában, akár pedig rokonszakmában érdekelve, annál közelebb fekszik az, hogy befolyásukat kartellálás, fusio, trust, részesedési társaság vagy concern alakítása útján a vállalatok egységesítése irányában érvényesítsék.

Ezáltal lesznek a bankok, mint tőkeérdekeltségek, elsősorban a monopolistikus törekvések előmozdítói. Tudjuk, hogy a monopólium a piac tökéletesebb kihasználását teszi lehetővé, tehát fokozott nyereségre nyújt kilátást. A monopólium ezen kívül csökkenti a versenyből származó veszteségek lehetőségeit. Ezért segítik elő a bankok a piac monopolistikus megszervezését.

A nagy bank- és tőkeérdekeltségek azonban nem állhatnak meg a monopóliumra való törekvésnél. A vállalatok kisebb-nagyobb számának összefoglalása, egy vezetés alá kerülése nemcsak módot nyújt, hanem ösztönzést is teremt arra, hogy a közös érdekeltségen belül az üzemszervezés tökéletesíttessék. Ha számos vállalat egy kézbe kerül, akkor azok nem dolgozhatnak többé egymás ellen, sőt természetsszerűleg egyiknek a másik kezére kell dolgoznia. A közös vezetés mindenekelőtt minden üzemet arra fogja specializálni, amire az illető vállalat a legalkalmasabb. Bizonyos kiegyenlítődést is fog magával hozni az üzemszervezés terén, amennyiben a nagylátókörű és tőkeerős

vezetőség a kevésbé jól szervezett üzemeket is magasabb szervezési fokra fogja emelni. Az üzemszervezéssel karöltve fokozódik a vállalatok technikai színvonala is. Ez már az egyikben lévő vállalatok közötti nagyobb munkamegosztásból is következik. Nemcsak a magas technikai színvonalra emelkedés lehetőségét nyitja meg, hanem egyúttal könnyen energiamegtakarítást, tökéletesebb technikai megosztást és így általában jobb technikai berendezkedést tesz lehetővé. Ennek csak egy példája a fent említett európai palacksyndicatus. A trustok, a concernek és részesedési társaságok majdnem mindegyike ilyen tökéletesezéshez vezetett.

*Ezáltal a tőke másodlagos szervezési folyamatai erősen belemenyűlnak a termelés menetébe. Az üzemek egyesítése e szempontból két irányban történhetik. Az egyik a termelés ugyanolyan fokon álló üzemeknek az egyesítése, oly egyesítés tehát, amidőn p. o. valamely iparág nyersterméneinek vagy félgyártmányainak, avagy készgyártmányainak előállítására terén működő vállalatok foglaltatnak össze. Ezt az üzemek *horizontális egyesítésének* hívjuk. Ilyen p. o. a szénbányák egyesülése. A félgyártmányok terén a kohóművek egyesülését tekinthetjük ilyennek, míg p. o. a járóművek előállításával foglalkozó vállalatok a készgyártmányok terén mutatják a horizontális egyesülés képét. A vállalatok egyesítése azonban másik irányban is történhetik. Lehetséges ugyanis, hogy p. o. a szénbányák és kohóművek, vagy a szénbányák és közlekedési vállalatok kerülnek közös vezetés alá. Ilyen esetekben *vertikális egyesülésről* szólnunk. Ilyen p. o. a Stinnes által létrehozott német szervezet, mely a papíryananyag gyártásától a nyomdáig és újságvállalatokig viszi a termelés közös vezetés alá helyezését.* A vertikális egyesülés tehát a termelés különböző fokait képviselő vállalatok közös vezetés alá kerülését jelenti.*

Ugy a horizontális, mint a verticalis egyesülésnek megvannak a külön előnyei. A horizontális egyesülés a piac tervszerű megosztásán kívül a termelés tökéletesítésének számos előnyét nyújtja. Közös árpolitikát, nagyobb specialisatiót, a nagyobb üzemek jobb kihasználását és a kevésbé jövedelmezők tökéletesítését, vagy pedig beszüntetését teszi lehetővé. A verticalis

* Úgy a horizontális, mint a vertikális egyesülés számos példáját mutatja be *Schulz-Mehrin: Formen des Zusammenschlusses von Unternehmungen. Technik und Wirtschaft, 14. évf. 129—141. és 225—234. old.*

egyesülés elsősorban a különböző fokon álló üzemek egymásba dolgozását, az üzemeknek technikailag tökéletesebben egymásraépítését, a közvetítő kereskedelem drágító befolyásának kiküszöbölését és a termelésnek az egész vonalon egyenletesebbé tételét hozza magával. A verticalis tagozódás ma már gyakran nem áll meg az ipar határainál, hanem a mezőgazdaságra is áttérjed. Németországban a cukorgyárak és a répatermelők, a lengyárak és a lentermelők között jöttek létre ily megállapodások.

A tőke másodlagos szervezési folyamatai tehát a termelés amaz anarchiájának megszüntetése irányában dolgoznak, amelyet a szabadverseny teremtett meg. E feladatot azonban nem az összes termelésnek az állam kezébe adása, vagy egyáltalában egy kézben való letétele által oldják meg, hanem oly módon, hogy a horizontális és verticalis irányban az üzemek nagyobb számát egyesítik egy-egy kézben. Ezáltal számolnak azzal, hogy az üzemek egyesítésének is megvannak a korlátai. Ezek kétségtelenül elég tágak és a nagy ipari concernek, trustok, részesei társaságok, sőt a nagy fogyasztási szövetkezetek is horizontális és verticalis irányban egyszerre is széleskörű egyesítést végezhetnek. Ennek dacára e szervezési folyamat csak addig gazdaságos, amíg valóban megvan az áttekinthetőség és a közös vezetés lehetősége. Ahol a lehetőség hiányzik, ott a keletkezett egyesülések is könnyen felbomlanak.

A közgazdaság lényege és fejlődési folyamata.

85. A közgazdaság lényege.

Az a kép, amelyet a közgazdaság jelenségeiről a fentiekben vázolni igyekeztünk, meggyőzhet bennünket arról, hogy a közgazdaság egész lényegét illetőleg eltér az elszigetelt gazdaságtól. A robinsoni gazdaság, de minden más önmagában zárt gazdaság, mint a régi családi gazdaságok is, a gazdálkodó személy és a javak között közvetlen kapcsolatokat teremtettek. A szükségletek közvetlen hatása alatt megy végbe a termelés, az értékelés pedig a javak és szükségletek közvetlen kapcsolatán nyugszik, amennyiben pedig a fogyasztás nem bonyolódik le egészen közös alapon, autoritativ természetű és a családfő közvetlen rendelkezésein alapszik.

A közgazdaságban mindennek ellenkezőjét látjuk. A javak legnagyobb részét nem azokban a gazdaságokban fogyasztják, melyekben azokat előállították és a javak túlnyomó részét nem saját használatra állítják elő. Ezáltal *a gazdálkodó személyek és a javak kapcsolata a közgazdaságban nem közvetlen, hanem úgyszólván az egész közgazdaságon végigvonul a csereérték, a közvetett értékelés*, amely a hozadéki értéket is hatalmába keríti. A termelés nem történik a közvetlen szükségletellátás célzatával, hanem ismét a csereérték iránytűjétől vezetve mások szükségletei számára. Ennek megfelelően a jövedelemeloszlás is a csereértéken nyugszik és a piacon dől el. A régen közvetlenül és kizárólag a javak előteremtésére irányzott gazdasági élet a személyeknek egymással való érintkezése és kapcsolatbakerülése lesz, a javak pedig, dacára annak, hogy a gazdálkodás ezentúl is rájuk irányul, bizonyos fokig háttérbe kerülnek, mert a csereérték azokat a pénzforgalomban és a piacon mintegy átszelle-

mítve és mások ítéleteinek közvetítésével teszi a gazdasági élet tárgyává. A gazdálkodó személyeknek velük való kapcsolata közvetett lesz és a csereviszonylatokon keresztül érvényesül. A termelés eredménye épp oly kevésbé függ ezután már közvetlenül az előállított javaktól, amidőn a termelékenység helyét a csereértéktől függő jövedelmezőség foglalja el, mint ahogy a fogyasztás is a csereviszonylatokból származó és a pénz által közvetített fizetőképesség hatása alá kerül. *Az emberek között füződő gazdasági természetű szellemi szálak hatják ily módon át az egész gazdasági életet, amely ezáltal mindinkább az emberek közötti szellemi kapcsolatok eredménye gyanánt bonyolódik le.*

A tőke szervezési folyamata, különösen pedig másodlagos szervezési eredményei még erősen fokozzák a gazdasági élet átszellemülését és a javakkal való közvetlen kapcsolat helyett a gazdasági életnek a társadalmi kapcsolatok alapjára helyezését. Amint a tőke a gazdasági akaratnyilvánításnak alkalmazkodni tudó eszközeit teremti meg, *a gazdasági javak mind nagyobb hányada kerül bele a gazdasági számítás forgatagába és válik átszellemült alakjában a gazdasági élet elemévé.* Az anyagi jószágforrások mindinkább a nagy vállalatok körében összpontosulnak és a gazdasági befolyásolás, valamint a termelés eredményében való osztozás mindinkább a gazdasági jogcímek uralma alá kerül és a jószágok keletkezésével és forgalmával párhuzamosan egy, *a részvételre való jogosultságok és utalványok által képviselt számítási folyamat lép.*

A jószágfolyamatok — ahogy a közgazdaság naturálgazdasági folyamatait nevezhetjük — és az azokat előidéző és kormányzó számítási folyamatok összhangja önmagától be nem áll. Annak biztosítása a jogrendnek és az állam számos intézményének eredménye. Így láttuk, hogy az állam gondosan őrökdi afelett, hogy a pénz indokolatlan módon ne szaporíttassék és fizetési eszközök csak abban az arányban keletkezzenek, amely a jószágfolyamatoknak megfelel. A capitalismus fejlődésével újabb szabályozások szüksége áll elő, különösen a részvénytársasági jog kiépítésével. *Igy a jogrend a maga intézményeivel egyre integransabb része lesz a gazdasági életnek, mely tőle egyre nagyobb függésbe kerül.*

A javak és a gazdálkodó alanyok közötti kapocs közvetlenségének megszakadása idézi elő azt, ami az elszigetelt gazdaságokban elképzelhetetlen, t. i. annak lehetőségét, hogy a javakra

irányuló igények és a javak mennyisége között összhanghiány állhat elő. Amíg a javak és a gazdasági alanyok közötti kapcsolat közvetlen, az egész gazdasági élet átlátszó és egyszerű. Minél közvetetebb lesz a javak és a gazdálkodók közötti kapocs, annál nehezebben tekinthető át a gazdasági élet és annál könnyebben történhetik meg, hogy a javak körül forgó viszonylatok eltérnek a valóságtól, annak hamis képét adják és midőn a keletkezett viszonylatok realizálására az igények érvényesítésére kerül a sor, kitűnik, hogy e viszonylatok nem számolnak eléggé a valósággal. *A csereérték, az üzleti számítás, az értékpapírok és elsősorban a pénz mindmennyi lehetőség arra, hogy fictiv, a javak állományától eltérő gazdasági viszonylatok keletkezzenek.*

A közgazdaság nem közös gazdálkodás, csak a csere által egybefűzött egyéni gazdálkodás. A gazdálkodás egyéni alapja megmarad, csak mindig jobban lesz a csere által teremtett közös alapba beágyazva. A közgazdaság tehát középső helyet foglal el a zárt egyéni gazdálkodás és az elképzelhető communistikus-gazdálkodás között.

A közös gazdálkodás nem tűr gazdasági egyéniséget, hanem mindenkit a közös akaratnak vet alá; ezzel szemben a közgazdaság önálló gazdasági egységekből áll, amelyek önállótlanúsága és egybefűzöttsége részben egyoldalúságukból és ebből kifolyólag a csereére utaltságukból, részben pedig a termelési és megélhetési eszközöknek a magántulajdon által való lefoglalásából áll elő. *A közgazdaság ennél fogva a gazdasági élet olyan alakja, amely a gazdasági egyéniség lehető megóvása mellett a gazdasági egyedeknek csereviszonylatok útján való egybefűzöttsége mellett megy végbe,* amely tehát az önállóságukban meghagyott gazdasági egyedeket részben gazdasági kényszer, részben pedig gazdasági előnyök útján gazdasági összeműködésre vezeti.

86. A gazdasági élet fejlődésének alaptényei és alapkérdései.

Amidőn a tudomány még teljesen a gazdasági élet összefüggéseinek felderítésével volt elfoglalva, figyelmét a közgazdasági jelenségek összefüggése és tényezőinek egymásrahatása annyira lekötötte, hogy az egyes tényezők alakulásának és változásának megfigyelése közben a közgazdaság egészének változásai figyelmét többé-kevésbé elkerülték. A közgazdasági jelen-

ségek elemi alakjainak kihámozása a statikai egyensúly segéd-eszköze felé terelte a kutatást, mely semmi más, mint a mozgás és átalakulás tényezőjének kikapcsolása a kutatásból ama feltevés alapján, hogy a közgazdaság erőiben természetes hajlam van az egymással egyensúlyba helyezkedésre. Egyes tényezők változó természete azért mégis szembeötlött. E tényezők közül különösen a népesség fejlődése kötötte le *Malthus* hatása alatt a klasszikus nemzetgazdaságtan figyelmét és vizsgálatának középpontjában az állott, miképpen helyezkednek a gazdasági tényezők az e téren való változással kivált a jövedelemeloszlás szempontjából egyensúlyba.

Hogy a közgazdaság egész egységét érintő változások is fellépnek, azt elsősorban ama nagy rázkódások kapcsán kellett a közgazdaságtannak észrevennie, amelyek kivált Anglia gyorsan fejlődő és hitelszervezetében finomodó közgazdaságában már a XVIII. század első fele óta ismételtelen mutatkoztak.* Már 1720-ban, azután 1727-ben, 1745-ben, 1763-ban, 1772-ben, 1783-ban, 1793-ban, 1797-ben, 1815-ben, 1825-ben, 1836-ban, 1839-ben, 1845-ben, 1847-ben, 1857-ben, 1864-ben és 1866-ban súlyos rázkódások következtek be az angol gazdasági életben. 1873-ban Bécsből indult ki és főként Németországban érezte súlyosan hatását a gazdasági rázkódás. 1882-ben Franciaországban (Bontoux-válság), 1890-ben ismét Angliában (Baring-válság), 1893-ban Amerikában, 1900-ban és 1901-ben Németországban, 1907-ben pedig Amerikában következtek be súlyos rázkódások. Újabban a világgazdasági szálak kifejlődése folytán e rázkódások kevésbé maradtak meg helyhez kötötten és egyik országból a másikra is áttérjedtek.

Minde rázkódások többé-kevésbé megrendítették az egész gazdasági életet. Kiindulási pontjuk hol a valuta értékében beállott hirtelen változások, hol piaci pangások, legtöbbször azonban a hitel túlfeszítése és a spekuláció túltengése volt. Az esetek túlnyomó részében nagy idegen tőkére épített vállalatok alapításával kezdődött a baj, melyek azután fizetési zavarokba keveredtek akkor, midőn a jegyzett és kölcsönvett tőkék behajtására került a sor, vagy amidőn a mögöttük álló pénzügyintézetek a más oldalról megnyilvánuló nagy hitelszükséglet folytán kénytelenek voltak tőlük a hitelt megvonni. Máskor a bajt az idézte fel, hogy

* Kivált *Malthus* és *Stuart Mill*, a klasszikusok ellenesei közül pedig *Sismondi* is megfigyelték és magyarázni igyekeztek e változásokat.

a részvények szédítő magasságra felhajtott árfolyama túlkínálat vagy kedvezőtlen hírek kiszivárgása folytán hirtelen leesett, magával rántva egyéb értékeket is. Ily alkalmakkor különösen gyakoriak voltak a bankbukások, mert a túlságosan sok irányban kötelezettséget vállalt bankok nem tudtak az annyi irányban megnyilvánuló követeléseknek eleget tenni. A bankok fizetéseinek beszüntetése, gyakran pedig csupán hitelnyújtásaik megszorítása az ipari és kereskedelmi cégek egész sorozatát tette gyakran fizetéképtelenné. Néha inkább csak a pénz- és tőkepiacra szorítkoztak az ily rázkódások és csak tőzsdei körökben idéztek elő bukásokat. Mind e rázkódások az árak hirtelen sülyedéséhez és ezzel előbb jövedelmező vállalatok összeomlásához vezettek. Gyakran a rázkódások az árak hirtelen sülyedéséből keletkeztek, amennyiben ez tett egyes cégeket hirtelen fizetéképtelenné és ezáltal kerültek fizetési zavarokba azok a bankok, melyek hitelükkel e vállalatokban erősen érdekeltek voltak. Bármily sokoldalúak és különleges okokra is vezethetők vissza sokszor e rázkódások, abban mégis mind egyeznek, hogy egyes nagyobb cégek zavarba jutása és megrendülése szélesebb körökben ver hullámokat és kihat az egész közgazdasági organizmusra. Az is többé-kevésbé közös bennük, hogy elsősorban a pénz- és tőkepiac központi szerveit rázkódtatták meg és ezen keresztül idézték elő az egész közgazdasági élet zavarait.

A gazdasági élet eme rázkódásait *gazdasági válságoknak* nevezték el. E kifejezéssel tehát a gazdasági élet fejlődésének oly hirtelen fordulópontjait jelöljük, amelyek az egész gazdasági szervezet kisebb-nagyobb veszélybe kerülésével járnak. A gazdasági válságok közelebbi megfigyelése alapján azok több fajtáját sikerült megkülönböztetni. Leghevesebbek és leghirtelenebbek az *üzérkedési (spekulációs) válságok*. Ezek első faja az *árúkkal való üzérkedésből* származik. Minél kiterjedtebb és szervezettebb a kereskedelem, annál inkább ritkulnak ezek a válságok és helyüket mindinkább az *értékpapírüzérkedésből* származó válságok foglalják el. A részvényjog fejletlen volta számos visszaélésnek nyitott kaput és ezért voltak e válságok, kivált a XVIII. század végén és a XIX. század elején gyakoriak. Azokat teljesen elhárítani még a részvényjog kiépítésével sem sikerült. A válságok második csoportja a *hitelválság* nevét viseli. A hitel túlfeszítését, túlnagy mértékben a hitel alapjára való helyezkedést tekinthetjük lényegének. A hitel mindig a gazdasági erőknek a jövőbe vetett

remények alapján a jövő számára való igénybevétel. Ha a várakozások nem teljeseznek, gazdasági erőikben való hiány áll be. Ez zavarba hozhatja mindenekelőtt a tőkepiacot és ezzel a hitelre alapított vállalatokat, amennyiben a megkezdett befektetések számára szükséges tőkék felszívása akad meg. Ilyenkor *tőkeválságról* szólhatunk. Ha a tőkeszükség oly fokú, hogy rövid lejáratra is nehéz tőkét kapni, ha tehát a pénzpiac is zavarba jön, *pénzválság* áll elő. A pénzválság is hitelválság és a tőkeválság könnyen vezet pénzválsághoz. Ilyenkor nemcsak az értékpapírok elhelyezése ütközik nehézségbe, hanem a discont is hirtelen felszökik. Gyakran a pénzválság a jegybankot is megrendíti a bankjegyek nagymértékű benyújtása által. *Valutaválságról* szólunk akkor, amidőn egyenesen a valuta rossz állapota a fészke a gazdasági helyzet kihegyeződésének. Régebben többször fordultak elő valutaválságok és a világháború után most ismét találkozunk a válságok e fajával, amelyet a hosszas békekorszakban a rendezett viszonyok között élő államoknak sikerült kiküszöbölni. Nem így a *termelési válságokat*, amelyek a legújabb időkig ismételtelen felléptek. Ezek lényege a termelésnek oly lábon való berendezése, amelylyel a fogyasztás nem tud lépést tartani, úgy, hogy nagy árúkészletek halmozódnak fel, amelyeket a vállalatok nem tudnak megfelelő áron eladni. Ezáltal egész iparágak kerülhetnek fizetési zavarokba, beruházásaikat nem tudják többé megfelelően kihasználni és így egész felépítésük megrendülhet. A másik oldalról tekintve *fogyasztási válságoknak* mutatkoznak az ily válságok, mert a fogyasztás megcsökkenő vagy legalább is a várakozáson alul maradó mértéke idézi fel azokat.

A gazdasági élet eme rázkódásai gyakran annyira hirtelenül jöttek, és oly nagy mértékben megrázkódtatták a gazdasági életet, hogy mind jobban lekötötték a figyelmet és e rázkódások hirtelen volta vette teljesen igénybe az érdeklődést. Így a tudomány nem vette észre, hogy *a gazdasági életmenet nemcsak ily rázkódásokat teremt, hanem folytonos mozgást is hoz létre az üzletmenet élénkségében*. Elsősorban a történelmi iskola érdeme e tény megfigyelése, aminthogy általában a történelmi iskola a gazdasági életjelenségek részleteinek leírásával közelebbről megvilágította a gazdasági élet folyásának egyenlőtlenségeit. Nemsokára az elmélet is figyelmet kezdett fordítani e tényre és *Pareto* már behatóbban vizsgálta *a gazdasági élet hullámmozgását*. A gazdasági élet fejlődését közelebbről vizsgálva ugyanis kitű-

nik, hogy az egyenlőtlenység, a föllendülés és elernyedés állandó kísérője minden fejlett nemzetgazdaságnak. Hol élénkül a gazdasági élet, emelkednek az árak, súlyed a kamatláb és terjeszkednek a vállalatok, számos új vállalat keletkezésének is adva teret, és bőven nyújtva munkaalkalmakat; hol pedig emelkedik a kamatláb, megnehezül a vállalkozás, súlyednek az árak és csökken a vállalatok jövedelmezősége, amivel azután előáll a munkások tömegesebb elbocsátása és a szélesebbkörű munkanélküliség. Így a gazdasági élet hullámmozgásában emelkedéseket és súlyedéseket lehet megkülönböztetni. Az előbbieket *conjuncturának*, az utóbbiakat *depressionnak* nevezzük. A conjunctura tehát a közgazdaság megélénkülése, a kedvező piaci helyzet keletkezése, mely a gazdasági élet kifejlődését segíti elő, míg a depressio rossz üzletmenetet és a gazdasági élet pangását jelzi. A termelési és fogyasztási javak piacának részleteiben való megfigyelése azt mutatja, hogy e hullámmozgás állandóan megvan. Hol erősebb, hol gyöngébb, de teljesen egyenletes mederben a közgazdasági élet sohasem folyik.

E tények felderítése a közgazdaságtan elméletét új problémák elé állítja. *Mi az oka annak, hogy a gazdasági élet állandóan változatosságot mutat és nem folyhatik egyenletes mederben?* A megfigyelés oly következetességgel mutatja e hullámmozgást, hogy azt nem tekinthetjük esetlegesnek, és nem zárkozhatunk el az azt előidéző okok felkutatása előtt. Kérdéses lehet azonban az, vajjon a gazdasági élet önmagában rejti-e ezeket az okokat, avagy azok talán külső, a gazdasági életen kívül fekvő tényezők eredményei. Ez tehát a gazdasági élet *hullámmozgásának problémája*.

Már e problema fölvetése előtt is érezte azonban az elmélet azt, hogy a gazdasági válságok jelenségei is magyarázatot igényelnek. Vajjon *szükségszerű-e az, hogy a gazdasági élet fejlődését rázkódások kísérjék és vajjon e gyakran súlyos rázkódások gazdasági tényezőkre, vagy a gazdasági életen kívülálló tényezőkre vezethetők-e vissza?* Nem egyszer ugyanis háborúk, vagy egyéb politikai események után léptek fel e rázkódások és így e kérdés elől ki nem térhetünk. Ez a *gazdasági válságok problémája*.

Ehhez még egy harmadik kérdés járul. Azok az évszámok ugyanis, amelyeket kivált a XIX. század válságaira nézve fent említettünk, azt mutatják, hogy a válságok bizonyos időszakos szabályossággal léptek fel (9—10 évenként) és így vizsgálatunkat

arra is ki kell terjesztenünk, esetleges-e e körülmény, avagy pedig *a gazdasági válságok időszakossága is valóban a gazdasági élet törvényszerűségeinek következménye?*

Nyilvánvaló, hogy e kérdések vizsgálatánál a gazdasági élet hullámmozgását kell a vizsgálat középpontjába állítani és helytelen, mint régebben tették, a gazdasági válságok kérdését önállóan felvetnünk, mert hiszen a válságokat alig képzelhetjük el a gazdasági élet hullámozgásától függetlenül. A válságok is kétségtelenül a gazdasági élet mozgásának eredményei és ha a gazdasági élet teljesen mozdulatlan és egészében állandó volna, akkor legalábbis a gazdasági élet tényezőiből származó válságok aligha képzelhetők el. Ha régebben a gazdasági élet hullámmozgásától függetlenül vetették fel a válságok problémáját, úgy ennek oka csak az, hogy e hullámmozgást még meg nem figyelték. Elsősorban tehát a közgazdaság hullámmozgásának problémáját kell vizsgálat alá vennünk.

87. A gazdasági élet hullámmozgása.

A közgazdaság folyásának egyenlőtlensége csak addig nem tűnik fel természetesnek előttünk, amíg a gazdasági életet, miként azt régebben tették, tárgyiasítva képzeljük el és elszigeteljük annak emberi rugóitól. Mihelyt a gazdasági életet annak végső rugóival való összefüggésében felismertük, azon kellene csodálkoznunk, ha az teljesen egyenletes mederben folyhatnék le. Minden, ami az emberi étellel összefügg, változásokat, egyenlőtlenségeket mutat, melyek a nemzedékek keletkezéséből és elmúlásából csakúgy következnek, mint az ember szellemi életének változásából. A népesség változása és az ember szellemi fejlődésének változatosága egyaránt teljesen a valósággal ellentétben állónak tüntetnek fel minden olyan felfogást, amely a gazdasági élet egyenletes folyását tekinti természetesnek.

A gazdasági élet változását előidéző tényezők összességének kimerítő felsorolása aligha lehetséges. Ahhoz azonban, hogy közülük a fontosabbakat kiemeljük, nem szükséges túlságosan mélyre hatolni. Mindenekelőtt könnyen felismerhetjük a magából *az ember lényegéből folyó tényezők* sorozatát. Ezek között első helyen áll *a népesség szaporodása vagy fogyása*. Kivált az előbbit figyelhetjük meg a civilizált világban. A népesség gyarapodása a keresletben lényeges változásokat idéz elő, úgyannyira, hogy

már az árelméletben nem térhettünk ki azok figyelembevételére. A többi általános emberi tényező az ember szellemi lényegéből folyik. Ilyen mindenekelőtt a szükségletek változása, amely az ember szellemi emelkedésével következik be és ismét a kereslet összetételére, de egyúttal a munka intenzitására is igen erős befolyást gyakorolt. Maga a divat változása nagyrészt e tényező következménye és ugyancsak mélyremenő hatással van a kereslet alakulására. Jelentőségében mérkőzik e tényezővel az ember ismereteinek tágulása, amely úgy az eszközmegszerzés módozataiban, mint pedig a technika változásában jut erősen kifejezésre. Hogy e tényezők mily mélyremenő változások előidézésére képesek, azt egyáltalában felesleges bizonyítani, mert a szervezetlen és tökéletlen eszközökkel dolgozó gazdaság a megszervezett és magas technikai fokon álló gazdasággal szemben szinte végtelen különbséget mutat.

Magában a gazdasági életben is lehetetlen azonban észre nem vennünk olyan tényezőket, amelyek annak folytonos változását idézik fel. Ilyen mindenekelőtt a jobb módra való törekvés, később pedig a vállalatban önálló gazdasági szerv keletkezése, mely már mintegy öncélnak tekinti a gazdasági tökéletesítést, a jövedelem fokozását. A gazdasági elv kihegyeződése, mintegy önálló létre ébredése jut a fejlődő gazdasági szervezetben érvényre. Ha a kereskedelmi társaságok, kivált a részvénytársaságok felépítését, a trustok és kartellek, valamint a részesedési társaságok életműködését egyszer megfigyeltük, akkor teljes mértékben méltányolnunk kell azt, mily hatalmas és sajátos gazdasági rugói ezek a gazdasági élet átalakulásának. E tényezők hatása alatt maga a gazdasági szervezet módosul folytonosan, visszahatásképpen ismét a gazdasági élet átalakulását vonva maga után. Egyik további, a piaci élet kifejlődésével kapcsolatos gazdasági tényező a *verseny*, amely ugyancsak derekas szerepet játszik a gazdasági élet átalakításában és fejlesztésében.

A gazdasági fejlődést előidéző eme tényezőkkel szemben nyilván az azt hátráltató tényezők egész sorozata áll. Helyesen utal *Vogel**, ki általában szépen elemzi e tényezőket, ezek között elsősorban a *maradiságra*, amely az emberi élet minden terén érvényesíti hatását. A *hanyagság és kényelemszeretet*, mint méltó

* *Emanuel Hugo Vogel*: Die Theorie des volkswirtschaftlichen Entwicklungsprozesses und das Krisenproblem. Wien und Leipzig 1917. I. II. rész, I. fejezet, hol részletesebben igyekezik e tényezőket elemezni.

testvérek sorakoznak melléje. Emez általános emberi tényezőkön kívül azonban a gazdasági szervezet nyilván önmagából is termel fékező tényezőket. Ilyen elsősorban a *fennálló berendezésekben és beruházásokban* keresendő, amelyek bizonyos célokra vannak beállítva, és amelyek akkor, ha az élet azokat bármely irányban túlhaladja, értékükben süllyednek, vagy esetleg azt teljesen el is veszítik. Ezek érdeke tehát a haladás visszatartása. De ugyanily irányban hat a *gazdasági életnek a piacon való egymásraépítettsége*. Tudjuk az árszínvonalváltozások tanából, hogy a gazdasági egyensúly labilis, mert az árak és jövedelmek egymásraépítettségéből áll elő. Minden nagyobb változás tehát, ha a gazdasági fejlődésnek eredménye is, súlyosan érint egyes gazdasági rétegeket, amelyek az előbbi egyensúly visszanyerésére törekcszenek. A piaci számítások egymásraépítettsége tehát ellensége a nagyobb gazdasági változásoknak.

Ha minde tényezőkön végigtekintünk, akkor a gazdasági élet változásának okait már meg is ismertük. A változást előmozdító tényezők ugyanis nem engedik meg azt, hogy a gazdasági élet mindig egyforma maradjon, hanem azt átalakulásra, fejlődésre kényszerítik. Csak az a kérdés merül fel, *egyenletes lehet-e e változás*, avagy pedig egyenlőtlen?

A gazdasági haladás teljesen egyenletes ütemben való lepergését tudomásom szerint senki sem állítja. Nem nehéz ugyanis megérteni azt, hogy az oly nagy és kiterjedt szervezet, amilyen a közgazdaság, melynek fejlődése annyi komponensből áll elő, nem fejlődhetik minden részletében egyenlően és arányosan. Csupán hogyha a közgazdasági élet egyik vonatkozásának fejlődése szükségszerűleg hozná magával többi vonatkozásainak ugyanoly ütemben való továbbfejlődését, lehetne gondolnunk arra, hogy a közgazdasági élet egészen simán és egyenletesen fejlődik. Nyilvánvaló azonban, hogy a cseregazdaságra alapított közgazdaság az egyéni erők érvényesülésének tág teret enged, és ezért hol itt, hol pedig amott mutatkozik nagyobb rugalmasság előhaladásában. A piac, mely végsősorban dönt a fejlődési lehetőségek fölött is, csak legvégső szálaiban a tőke és a pénzpiacban tetőzi be egységesen a közgazdaságot, részleteiben azonban messzemenő önállóságot élvez és számtalan nagy önállósággal mozgó részletpiacra bomlik. A tőke és pénzpiac nem érzi meg e részletpiacok minden hullámozását, hanem azokra csak akkor reagál, ha az egyiken vagy másikon oly nagyobb

mozgás mutatkozik, amely átterjed egész piacokra is és azokat is mozgásba hozza. A piac tehát nem oly egységes, hogy a fejlődésnek az egész vonalon való egyenletességet biztosíthatná, és az azon a kereslet, valamint a kínálat oldalán mutatkozó tényezők mindegyike önmagában oly eleveverőt tartalmaz, amely csak a központi szerepet betöltő tőke és pénzpiac közbeszólása után vonul vissza a közgazdaság egysége által adott keretek közé. Igazat kell adnunk tehát *Vogel*-nek, aki a közgazdasági fejlődés egyenlőtlenségének egyik főokát jelenlegi gazdasági rendünkben jelöli meg. Mindazonáltal téves volna azt hinni, hogy egy teljesen központosított (communistikus) gazdasági szervezetben feltétlenül biztosítható volna a gazdasági fejlődés ütemének egyenletessége. Eltekintve attól, hogy még ily rend mellett is a kívülről jövő tényezők egész sorozata idézhetne fel egyenlőtlenségeket a fejlődésben, maguknak a gazdasági tényezőknek teljesen egyenletes irányítása csakis az egyéni szükségletkielégítésnek, az egyéni kezdeményezésnek és egyéb tényezőknek lényükből való teljes kiforgatása mellett volna lehetséges. Csupán, hogyha az egyénekből a köz parancsára egyenletes ütemben mozgó és minden a gazdasággal összefüggő életnyilvánulásukban egészen a köz akaratahoz alkalmazkodó lényeket lehetne teremteni, nyerhetne a gazdasági fejlődés az egyenletességhez közeledő irányzatot. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azok az egyenlőtlenségek és aránytalanságok, amelyek a mai gazdasági rend mellett a fejlődésben érvényesülhetnek, mind ugyanoly mértékben megvolnának a communistikus gazdaságban is. A fejlődés nagyobb egyenletességének az ára azonban mindenesetre az egyéni kezdeményezés és egyéni szükségletkielégítés igen messzemenő korlátozása volna.

Schumpeter a gazdasági fejlődést lökészerűen képzei el. Szerinte a piaci mechanizmus minden változás után statikai egyensúlyt teremt, amely elsősorban a gazdasági beszámítás törvénye alapján jön létre, eltüntetve mindazokat a nyereségeket, amelyek a termelő oldalán a haladásból előállottak. Szerinte a vállalkozó a haladás egyedüli hordozója, legalább gazdasági értelemben. E felfogás a piaci mechanizmusnak rendkívül pontos működését tételezi fel és figyelmen kívül hagyja azt, hogy éppen az egyéni tényezők hatása folytán teljes nyugalom és egyensúly képzelhető el. A gazdasági élet valamely ágában mindig fellép vagy az egyik vagy a másik irányban való átalakulás és így sohasem

képzeltető el oly teljes nyugalom a gazdasági életben, mely teljes egyensúlyi helyzetnek felel meg. Mire az egyik átalakulási folyamattal szemben alkalmazkodott volna a gazdasági élet egésze, addig már más téren következik be a változás és így a hullámvás nyugvópontok nélkül kell hogy menjen végbe. Az alkalmazkodás, az egyensúlybahelyezkedésre való törekvés a piaci mechanizmusból nem hiányzik, csak hogy folytonosan új helyzetek állanak elő, amelyek a gazdasági élet tengerén sohasem engednek teljes szélcsendet. A gazdasági élet folytonos hullámvása és a hullámvás egyenlőtlen volta tehát a gazdasági élet alaptényezőinek természetéből folynak, nem is szólva arról, hogy a gazdasági életet erős hullámvásba hozhatják a gazdasági téren kívül fekvő tényezők is.

Az emberi — és maga a gazdasági — élet lényege tehát az, ami a gazdasági élet *egyenlőtlen hullámvását*, a conjuncturák változását előidézi. Az e tényezők behatása alatt előálló folytonosan új helyzetek az embereknek a piacon való egymásrátámaszkodása következtében változtatják, és pedig egyenlőtlen mértékben a gazdasági élet kilátásait és terjeszkedési lehetőségeit, melyek az egész gazdasági élet menetét is egyenlőtlennek teszik.

88. A gazdasági válságok.

A gazdasági válságok problémájának megoldása mindaddig nagy nehézségeket okozott a tudománynak, amíg a gazdasági élet hullámvását és a gazdasági élet fejlődésének törvényszerűségeit nem ismerte. Mihelyt tisztában vagyunk azzal, hogy a gazdasági élet folytonosan egyenlőtlenségeket és fejlődésében aránytalanságokat hoz létre, nem kételkedhetünk többé azon, hogy a gazdasági válságokban is a gazdasági fejlődés egyik jelenségével állunk szemben. Ha ugyanis a gazdasági fejlődés nem történhetik az egész vonalon egyenlő ütemben, akkor elkerülhetetlen az, hogy *a fejlődés közben disharmoniák, összhanghiányok* elő ne álljanak. E disharmoniáknak a piacon kell kitörniök, minthogy a gazdasági élet egyes részei közötti kapcsolatot a piac teremti meg és a mai gazdasági egymásrátámaszkodás a cserén nyugszik. A gazdasági fejlődés folytán előálló összhanghiányok, amennyiben gazdasági tényezőkből származnak, mindig a kereslet és kínálat össze nem illő voltát

eredményezik. Áll ez még az üzérkedésből származó bajokra is, amelyek a piac egyik oldalának túlszigázását mutatják.

Azok a rázkódások tehát, amelyek a gazdasági életben előállanak és a gazdasági válságok nevét viselik, elsősorban a gazdasági fejlődés tényére és arra vezetendők vissza, hogy nincs oly tényezőnk, mely e fejlődés egyenletességét, vagy csak a gazdasági élet összes részleteiben való összhangzatosságát is állandóan biztosítaná. A gazdasági szervezet egy részének, a többieket túlszárnyaló arányban való fejlődése egyideig baj nélkül történhetik, amíg a piaci helyzet tisztulásával kiderül az aránytalanság. Ha ez hirtelen, fordulatszerűen, átmenet nélkül történik, akkor a gazdasági élet megrázkódása, a fejlődés hirtelen megakadása és esetleg vállalatok összeomlása elkerülhetetlen. A gazdasági élet különböző részei egymáshoz való alkalmazkodásának be kell következnie, mert a közgazdaság lényege a különböző részek egymásrátámaszkodásában áll. Ha tehát a fejlődés az egyes piacok bizonyos határig független alakulása folytán egyes irányokban túlmessze eltávolodott a többi piaccal való összhangtól, akkor eléri azt a határt, amelyen túl a többi piactól való függés és az azokhoz való alkalmazkodás szüksége előáll. Ha ez a fejlődés gyors üteme folytán hirtelenül következik be és a gazdasági élet rugalmassági fokát túlhaladja, akkor hirtelen, zökkenésszerű az alkalmazkodás és ez vezet a gazdasági élet megrázkódásához.

Már ez is mutatja, hogy a gazdasági válság a fejlődésnek nem szükségképpen velejárója. Ha valamely gazdasági ág túltengése idejekorán válik nyilvánvalóvá, vagy a piac szervezete tökéletesebb és áttekinthetősége nagyobb, a hirtelen fordulatok elkerülhetők és nem kell válságnak bekövetkeznie. Igen érthető ezek után, hogy *Cassel* a gazdasági válságokat a nehéziparok fejlődéséből, tehát az oly gazdasági ágak fejlődéséből akarja levezetni, amelyek nagyobb mértékben változtatják át a mozgatókét befektetésekké. Szerinte a termelési javak előállítására irányzott gazdasági ágak azok, amelyek a válságokat elsősorban idézik fel.* Ezeknek ugyanis alkalmazkodási képessége csekély. Az egyszer felállított berendezések és eszközölt beruházások bizonyos termelési kapacitásra vannak berendezve. Ha azután

* Ezt *Spiethoff* (*Vorbemerkungen zu einer Theorie der Überproduktion. Schmoller-féle Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, XXVI. köt. 730. old.*) is elismeri. Hasonlóképp *Vogel* is. (L. e. i. m.)

kiderül az, hogy a kereslet az így előállítható jószágmennyiséggel nincsen arányban, akkor hirtelen megakad ezeknek a termelési ágaknak a fejlődése és az eszközölt beruházások egyidőre nem használhatók ki teljesen. Az összehúzódás tehát, melyet az alkalmazkodás szükségessé tesz, az ily iparágakban igen nehéz. Eszerint tehát a válságok elsősorban abból állanak elő, hogy a gazdasági élet a termelési javak előállítását illetőleg nagyobb arányokban rendezkedik be, mint amilyeneket a tényleges helyzet elbír. Egyoldalú felfogás azonban a válságok okát egyedül a nagy álló tőkével dolgozó iparágakban keresni. Bár igaz az, hogy a conjunctura culminatióját a nehéziparok erős fellendülése jelzi, mégis más irányban is előállhatnak alkalmazkodási nehézségek. Így különösen a hitel vagy az üzérkedés túlfeszítése esetében.

Már ebből is kitűnik, hogy a válságok felidőzésében mindenestre a jövő kilátásainak a gazdasági élet fejlődésébe való bevonása is nagy szerepet játszik. Csak természetes az, hogy a fejlődés mindig a jövőbe tekint és a jövő eshetőségeire épít. Ezeket azonban teljesen tisztán áttekinteni mindig lehetetlen. Hiszen éppen ez viszi bele a fejlődésbe a kockázatosság elemét. Mihelyt azután a jövőbe vetett remények nem teljesednek, az eszközölt számítások be nem válnak, kiderül a gazdasági élet egyes részei közötti összhangnak a hiánya. Ha nagyméretű számítási hibák történtek és a várakozások nem teljesednek, akkor hirtelen fordulatnak kell beállania, amely válság jellegét ölti magára. Ha ellenben csak kisebb méretű elszámításról van szó, az alkalmazkodás simábban megtörténhetik, és a fejlődés némi lassulással tovább folyhatik. Az előadottakból világosan megállapítható, hogy a conjunctura, az üzletmenet nagyobb fokú élénkülése a válságok előkészítője és hogy a válságok a gazdasági fejlődés fordulópontjait jelzik, amidőn a jó üzletmenetet a rossz üzletmenet váltja fel. Ha ez hirtelenül történik, válság áll elő. *A válságok tehát az üzleti élet hirtelen forduló pontjai.*

A gazdasági válságok okainak azonban még mindig csak egy részét láthatjuk a fentiekben. Egyes vállalatok túlterjeszkedése, egyesek által elkövetett számítási hibák, továbbá egyes cégeknek a vállalt túlságos terhek alatt való összerokadása meg tudja ugyan magyarázni egy vagy több vállalat zavarba kerülését és összeomlását, nem adja meg azonban még annak a magyarázatát, miért hatnak ki ez események a gazdasági élet szélesebb köreire, holott a válságoknak ez is fontos jellemvonása.

Nem egyes cégek összeomlásáról, avagy gazdasági zavarairól van csupán szó a válságoknál, hanem a gazdasági életnek többé kevésbé széles körben való megrázkódtatásairól. Ennek a magyarázatát csak úgy adhatjuk meg, ha figyelemmel vagyunk arra, hogy a közgazdaság a hozzája tartozó *gazdasági egységek szoros összefűzöttségéből áll elő*. Amint tudjuk, ez az összefűzöttség a piacból, a gazdasági egységeknek az ár és jövedelemeloszlás által egymásraépítettségéből áll elő. Minden gazdasági existencia, amely bekapcsolódik a közgazdaságba, nemcsak a többi gazdaságokra támaszkodik, hanem egyúttal azoknak támasza is. Ebből folyik az, hogyha a gazdasági egységek bizonyos szélesebb köre megrendül létfeltételeiben, magávalrántja a többiek egy részét, amelyek viszont más gazdaságokkal állanak kapcsolatban. Így ki kell hatnia a gazdaságok bizonyos széles körére kiterjedő kedvezőtlen helyzetnek a többire is.

Különösen áll ez természetesen a hitel útján való egybefűzöttségre. A hitel igen kényes módon kapcsolja össze egymással a gazdaságokat, mert a bizonytalan jövőbe vetett kilátás alkotja lételapját. A hitel által egybefűzött gazdaságok éppen ezért különösen érzékenyek az iránt, ha a sorból valamelyik kidől. Itt lehetséges az, hogy számításainak be nem következése esetében széles köröket ránthat magával egy lánccsal, ha annak szálai igen sok oldalra futnak. A modern gazdasági életben a hitel majdnem minden vállalat éltető eleme. *Az egybefűzöttség tehát, amely a közgazdaságba bekapcsolt egyes gazdaságok közt már a piacba való bekapcsolódással megvan, a hitel igénybevételével a tegérzékenyebb egybefűzöttségé válik*. Ez az oka annak, hogy a gazdasági válságok a hitelgazdaság korában lépnek fel leggyakrabban. Egyúttal azonban megmagyarázhatjuk azt is, miért voltak a hosszú békekorszakban a válságok enyhülőben. Akkor ugyanis, amikor a hitelszervezet még kialakulófélben volt, amidőn annak kezelését még nem ismerték megfelelően és a szükséges elővigyázati intézkedések hiányoztak, sokkal tágabb tere volt a gazdasági számítás könnyelműségének, mint később. Ezért a válságoknak akkor gyakoriaknak és kevesebbeknek kellett lenniök.

A gazdasági élet fejlődésének még egy igen fontos jellemvonása magyarázza meg a gazdasági válságok fellépését. E jellemvonás is a gazdaságok egymásratámaszkodásából, de ezenkívül a közgazdaságba bekapcsolt *egyes gazdaságok statikai*

hajlamából következik. Ennek megértéséhez csak azt a hatást kell vizsgálnunk, melyet a gazdasági fejlődés a közgazdaság különböző egységeire gyakorol. Az önmagában zárt egészet képező gazdaságban a gazdasági haladásnak, egy új találmány vagy tökéletesebb eljárási mód meghonosodásának csak egy irányban lehet hatása, mert a zárt gazdaság a többi gazdaságoktól független. Függetlensége folytán berendezkedik az új eljárásra és élvezi annak előnyeit. Igaz, hogy itt is a most már nem indokolt tökéletlenebb eljárást szolgáló berendezések elértéktelenednek, de ezért bő kárpótlást nyújt az új eljárás eredményesebb volta. Ha azonban valamely oknál fogva nem tud vagy nem akar a haladásnak megfelelően berendezkedni, függetlenségénél fogva így is megállhat. Nem így a közgazdaságba bekapcsolt gazdaság. Itt a haladás a *verseny* ostorát hozza mozgásba. A régi eljárás nem versenyképes többé és így pusztulnia kell! *A közgazdaságban minden eljárási mód és minden előállítási vagy forgalmazási folyamat külön gazdasági léte és önállóságot nyer* és így minden újítás többé kevésbé a réginek feláldozásával és az arra épített gazdasági léteknél pusztulásával vagy többé-kevésbé nehéz alkalmazkodásával jár. Ezért nem lehet olyan egységes és egyirányú az a hatás, amely a közgazdaságban a gazdasági átalakulással kapcsolatban előáll és ezért nem mehet végbe a közgazdasági élet kialakulása óta a gazdasági fejlődés rázkódások nélkül. A gazdaságok egybefűzőtsége és a minden gazdasági foknak megfelelő berendezkedésnek mintegy megkövesedése együtt hatásában elkerülhetlenné teszi azt, hogy a haladás oly áldozatokat ne követeljen, melyek nem pusztán termelési javak elértéktelenedésében, hanem gazdasági existenciák megrendülésében állnak.

Eddig csak azokkal a tényezőkkel foglalkoztunk, melyek a *gazdasági életből magából fejlesztik ki a válságok okait*. Az így előálló válságokat *Bouniatian** az *endogen válságok* nevére keresztelte. Lehetséges azonban, hogy nem gazdasági okok idéznek elő hirtelen fordulatokat és rázkódásokat a gazdasági életben. Háború, nagy elemi csapások idézhetnek elő összhanghiányt a közgazdaságban. Így állnak elő az *exogen válságok*.

Igy tehát azokat az indokokat, amelyek a gazdasági életben nehéz rázkódásokat idézhetnek elő, két főcsoportba oszthatjuk.

* V. ö. *Bouniatian*: Wirtschaftskrisen und Überkapitalisation. München, 1908.

Az egyikbe azok tartoznak, amelyek kívülről származnak, amelyek tehát a gazdasági életen kívül álló tényezőket tartalmaznak; ilyenek: az elemi csapások, a háború és más külső behatások. A második csoportba a gazdasági élet megrázkódtatását előidéző olyan tényezők tartoznak, amelyek magából a gazdasági életből és annak életműködéseiből származnak. Ilyenek, amint láttuk, a zárt gazdaságokban is előfordulhatnak, de azok ott nem okozhatnak rázkódtatást, míg a közgazdaságban ezek a változások, ha mélyremenők, mindig a gazdasági önállóságot nyert régi gazdasági életformák megsemmisülésével, vagy legalább is nehéz alkalmazkodásával kapcsolatosak. Ezekhez a fejlődésből származó okokhoz a közgazdaságban még mások is járulnak. Ezek forrása, amint a fentiekben kifejtettük, az, hogy a közgazdaság nemcsak az egymásrautaltságoknak, hanem az egymás tevékenységére építésnek is láncolata, mely kártyavárként összedőlhet, ha szélesebb körben nagyobb számítási hibák követgetnek el.

NÉVMUTATÓ.

- Altmann 131.
 Ammon 7, 19.
 Aristophanes 123.
 Balás 20, 157, 166, 221,
 272, 332.
 Berzeviczy Gergely 19, 20.
 Block 166.
 Böhm-Bawerk 19, 20,
 215, 216, 331.
 Bouniatian 392.
 Bücher 17, 316.
 Cairnes 15.
 Cantillon 160.
 Carlyle 191.
 Carver 19.
 Cassel 19, 40, 61, 159,
 239, 297, 389.
 Child 269.
 Clark 19, 54, 101, 111,
 217, 332.
 Commons 19, 101, 106,
 202, 213.
 Conrad J. 238.
 Conrad O. 227.
 Copernicus 123.
 Cornéliussen 92.
 Cournot 18.
 Davanzati 157.
 Davenport 19.
 Dietzel 18, 271.
 Edgeworth 19, 54.
 Elster Károly 135, 136.
 Engel 241, 263.
 Engels 16.
 Fellner 20.
 Fetter 19, 80.
 Fisher 18, 159, 247,
 332.
 Földes 20, 331, 338.
 Fullarton 159.
 Gaál 20, 250, 331, 339.
 George Henry 272.
 Gide 46, 121, 166.
 Gossen 38, 53, 61, 100,
 101, 134, 256, 257.
 Gresham 123.
 Hale 269.
 Hales 123.
 Helfferich 123, 140.
 Henfner János 20.
 Hermann 18.
 Heyn 297.
 Hildebrand 17.
 Hobson 19, 82, 175.
 Hoffmann 157.
 Horváth Mihály 20.
 Hufeland 130.
 Hume 157.
 Irving Fisher 19, 159,
 247.
 Jankovich Béla 239.
 Jevons 18, 238, 239.
 Joung 269.
 Karvassy Ágost 20.
 Kautz Gyula 20.
 Knapp 129, 130, 151,
 156, 285.
 Knies 17.
 Láng Lajos 20.
 Lansburgh 297.
 Lassalle 16, 192.
 Langhlin 123, 239.
 Le Play 241.
 Liefmann 4, 7, 19, 167,
 297, 371, 372.
 List 17, 254, 272.
 Locke 157.
 Lotz W. 17.
 Macvane 92.
 Malthus 13, 14, 192, 269,
 270, 271, 272, 273,
 380.
 Marshall 19, 54, 98.
 Marx 16, 46, 192, 193,
 219, 227, 271.
 Matlekovits 21.
 Menger 19, 20, 80, 129.
 Mercier de la Riviere 10.
 Mill John Stuart 15, 23,
 121, 158, 192, 247,
 280.
 Mirabeau 10.
 Mises 127.
 Morris 191.
 Müller Ádám 16, 130.
 Mun 157.
 Navratil 6, 20.
 Neumann 30.
 Newmarch 238.
 Oppenheim 130.
 Oresmius 123.
 Patten 19.
 Petty 160.
 Pierson 111.
 Paretó 18.
 Le Play 241.
 Quesnay 10, 168.
 Quetelet 241.
 Ricardo 14, 15, 17, 23, 98,
 173, 192, 203.
 Rodbertus 16, 193, 227.
 Roscher 17.
 Rubin 242.
 Ruskin 191.
 Sauerbeck 238, 239.
 Schaeffle 18.
 Scharling 92.
 Schiff 242.
 Schmoller 17, 26, 30, 140,
 205, 270.
 Schnapper Arndt 241.
 Schumpeter 54, 121, 127,
 129, 151, 171, 213, 215,
 216, 217, 218, 339, 387.
 Seager 19, 54, 82.
 Seligman 19, 54, 69, 89.
 Senior 1, 5, 23, 160.
 Sismondi 16, 380.
 Skerlecz Miklós báró 19.
 Smith Ádám 12, 23, 83,
 102.
 Soetbeer 238.
 Sombart 17, 330.
 Spann 4, 6, 7, 19, 248,
 263, 271.
 Spencer 272.
 Spiethoff 389.
 Széchenyi Istvángróf 20.
 Thünen 18, 180, 205.
 Tooke 1, 59, 238, 239.
 Toynbe 191.
 Turgan Baranowsky 170.
 Turgot 10.
 Tuttle 332.
 Vogel H. E. 385, 387,
 389.
 Wagner A. 18.
 Walras 18, 127.
 Weyermann 260.
 Wicksell 19, 159.
 Wieser báró 19, 20, 44,
 103, 171, 191.
 Zuckerkandl 19.

TÁRGYMUTATÓ.

- Abstract árprobléma 136.
 Activ fizetési mérleg 307.
 Activ javak 40.
 Activ kereskedelmi mérleg 289, 291.
 Agio 153.
 Agioelmélet 215.
 Akatallaktikus pénzelmélet 127.
 Alapítás 361, 363, 364.
 Alapító társaságok 365.
 Aldozat 35.
 Államgazdaság, hatása fizetési mérlegre 309.
 Állami pénzelmélet 156.
 Államjegy 149.
 Állandó letelepülés 312.
 Alsó aranypont 287.
 Általános árszínvonal 223.
 Általános költségek 94.
 Anyagi javak 40.
 Ar 75.
 Áranalýsis 169.
 Aranypont 287.
 Árdepressio 229.
 Árhatárok 82, 83.
 Árindexek 240.
 Árkartell 368.
 Árrétegzés 105.
 Bank 351, 373.
 Bankár 351.
 Bankjegy 148.
 Bankváltó 284.
 Bankvaluta 124.
 Bányarészvények 353.
 Bécsi iskola 19.
 Befektetett tőke 333.
 Belérték 131.
 Béripar 323.
 Beruházott tőke 333.
 Beszámítás (gazdasági) 59.
 Betéti társaság 347.
 Beváltási kényszer 150.
 Capitalismus 344.
 Cégjegyzés 352.
 Cheque 149.
 Classikus iskola 11.
 Colbertismus 9.
 Collectiv erők 313.
 Commenda 346.
 Complementaris javak 58.
 Concern 370.
 Condicionáló kartell 369.
 Conjunctura 383.
 Consortium 365.
 Contingentáló kartell 369.
 Currency elmélet 157, 295, 296.
 Cux 353.
 Családi részvénytársaság 362.
 Cselekedetek mint javak 40.
 Csendes társaság 347.
 Csere 66, 67, 71, 72, 321.
 Csereérték 44, 66.
 Csereközvetítés 116, 119.
 Csereközvetítő 119, 128.
 Csökkenő termelékenységség 95, 202.
 Deductio 28.
 Depressio 229, 383.
 Deviza 285.
 Drágaság 229.
 Dumping 369.
 Dynamikai kamatelmélet 215.
 Egyenrendű munkamegosztás 318.
 Egyoldalú kereseti gazdaság 91.
 Együttes munka 316.
 Eladás 75.
 Eladói járadék 97.
 Eladók 73, 74.
 Életszínvonal 223, 224.
 Elfogadási kényszer 150, 151, 152.
 Ellenőrző társaságok 371.
 Elmélet 24.
 Elsőbbségi kötvények 363.
 Elsőbbségi részvények 363.
 Elsődleges szervezési folyamat a tőkénél 366.
 Elszigetelt csere 72.
 Élvezeti jegyek 363.
 Endogen válságok 392.
 Ércpénz 119.
 Eredeti jövedelem 166.
 Érkölcs 314.
 Érme 120.
 Érmeparítás 278, 285.
 Érték 43.
 Értékhelyesbítés 73.
 Értékitétel 43.
 Értékmérés 132, 138.
 Értékmérő 121.
 Értékpapírok 354.
 Éthikai iskola 16.
 Exogen válságok 392.
 Fajtapénz 123.
 Fáradtság 4, 46.
 Felpénz 153.
 Felső aranypont 287.
 Felsőbbrendű javak 41.
 Felügyelő bizottság 348.
 Fémek szerepe pénznél 119.
 Fényűzés 268.
 Fiatalabb történelmi iskola 17.
 Fictív tőke 336.
 Fióktelepek 371.
 Fix kamatozású papír 355.
 Fizetési közösség 151.
 Fizetőképesség 88.
 Fogyasztási jóság 41.
 Fogyasztási járadék 89.
 Fogyasztási javak piaca 222.
 Fogyasztási válság 382.

- Forgalmképesség 117.
 Forgási sebesség 158, 159.
 Földjradék 164, 165.
 Friccios jövedelem 217.
 Fusio 370.
 Gazdasági beszámítás 59.
 Gazdasági elv 3.
 Gazdasági javak 42.
 Gazdasági mérleg 308.
 Gazdasági monopolum 106.
 Gazdasági munkamegosztás 325.
 Gazdasági politika 24, 26.
 Gazdasági számítás 135, 136.
 Gazdasági szervezkedés 311, 312.
 Gazdasági tevékenység 3, 4.
 Gazdasági válságok 381.
 Gazdaságtörténet 25.
 Generalis költségek 94.
 Gossen-féle törvény 38, 53.
 Grafikus ábrázolás 33.
 Gresham-féle törvény 123.
 Gyár 343.
 Használati érték 44.
 Haszon 39.
 Használózat 45.
 Haszonhelvettesítés törvénye 69.
 Haszonmaximum törvénye 65.
 Határeladó 81.
 Határesetek (mint módszer) 29.
 Határhaszon 50.
 Határhozadék 57.
 Határosztály 89.
 Határpárok 81.
 Határtermék 65.
 Határtermelő 96.
 Határvevő 81.
 Háztartásstatistikai felvételek 241.
 Hiányérzet 36.
 Hitel 351.
 Hitelválság 381.
 Holding company 371.
 Homo oeconomicus 27.
 Horizontális egyesítés 375.
 Hozadék 56.
 Hozadéki érték 44, 56.
 Igazgatóság (részvénytársaságnál) 348.
 Inductio 30.
 Indexszámok 238.
 Investment trust 371.
 Jradékkelv 327, 354.
 Jradékjövedelem 165.
 Jradékok tőkésítése 235.
 Jradékpiac 357.
 Javak 39.
 Jelzőszámok 238.
 Jobbágyság 320.
 Jog 314.
 Jogi monopolum 106.
 Jövedelem 163.
 Jövedelemeloszlás 163.
 Jövedelmezőség 254.
 Jövedelmi indexek 241.
 Kábelutasítások 283.
 Kamat termelékenységi elmélete 215.
 Kartell 368.
 Katallaktikus pénzelmélet 127.
 Kereskedelmi mérleg 276.
 Kereskedelmi váltó 284.
 Kereslet 73, 85.
 Kereskedelem 114.
 Kereskedelmitársaságok 346.
 Készlet 50.
 Kézmű 324.
 Kínálat 73.
 Kísérlet 31, 32.
 Kísérleti társaság 366.
 Kivándorlás 186, 304, 305.
 Kizsákmányolási elmélet 193.
 Költség 35.
 Költségtörvény 77.
 Korlátolt felelősségű társaság 349.
 Körzetelő kartell 369.
 Kötvények 354.
 Közgazdaság 378, 379.
 Közgazdaságtan 1, 2.
 Közjogi jradék 166, 221.
 Közlekedés hatása a földjradékra 205.
 Közkereseti társaság 346.
 Köztisztviselői fizetés 167.
 Külföldi váltó 281, 282.
 Külforgalom 274, 289.
 Külföldi követelések 294.
 Külföldi kölcsönök 295.
 Különbözeti jradék 165.
 Különrendű munkamegosztás 318.
 Legmagasabb költségek törvénye 95.
 Leíró közgazdaságtan 25.
 Lucrum camerae 123.
 Magántulajdon jövedelemeloszlási szerepe 165.
 Magántulajdon szervezési szerepe 326, 327.
 Magyar közgazdasági irodalom 19—21.
 Második történelmi iskola 17.
 Másodlagos szervezési folyamat 367.
 Matematikai módszer 31, 33.
 Megrendelési ipar 324.
 Mennyiségi elmélet 157.
 Mennyiségi tényező 35, 42, 48.
 Mennyiségtani módszer 31, 33.
 Mercantilismus 9.
 Metallismus 129.
 Metallistikus praemissák 131.
 Módszer 27—32.
 Monopolhelyzet 102.
 Monopoloid alakulatok 103.
 Munka 44, 315.
 Munkabér 164, 165, 304.
 Munkabéralapelmélet 192.
 Munkaegyesítés 317.
 Munkaelmélet 46.
 Munkamegosztás 317.
 Munkanélküli jövedelmek 198.
 Munkapiac 184.
 Nemes fémek mint pénz 119.
 Nemzetgazdaságtan 250.
 Nemzeti jövedelem 265.
 Nemzeti vagyon 259.
 Nemzetközi csekk 283.
 Nemzetközi jövedelemeloszlás 276, 299.
 Nemzetközi könyvkövetelések 283.
 Nemzetközi postautalványok 283.
 Nemzetközi váltó 281.
 Nemzetközi elmélet 20.
 Népesedési probléma 253, 269.
 Népeség gyarapodása 384.
 Népeség gyarapodása jövedelemeloszlási hatásában 186, 192, 204, 213, Népipar 323.
 Névérték 131.
 Névleges bér 222.
 Nominalismus 130.

- Normál ár 75, 110.
 Normálmennyiség 101.
 Növekvő termelékenység 95.
 Obligatio 354.
 Ordre naturel 11.
 Összefüggő árak 111.
 Osztalék 211.
 Oszthatóság javaknál 52.
 Osztrák iskola 19.
 Quet 241.
 Papírpénz 150.
 Passiv kereskedelmi mérleg 289, 291.
 Pénz 120.
 Pénz objectiv csereértéke 247.
 Pénz subjectiv csereértéke 246.
 Pénzhelyettesítők 124, 150.
 Pénzpiac 357, 358.
 Pénzrontás 122.
 Pénztőke 329.
 Pénzügyi monopolium 106.
 Pénzügyi váltó 284.
 Physiokratismus 10.
 Piac 72.
 Piaci alku 80.
 Piaci ár 75, 110.
 Publicistika (közgazdasági) 27.
 Rabszolgaság 319.
 Rayonáló kartell 369.
 Rentabilitás 254.
 Részesedési társaságok 372.
 Részesség (partnership) 350.
 Részvény 355.
 Részvényátvételi társaság 371.
 Részvényelövetélijog 364.
 Részvénytársaság 348, 349, 364.
 Rétegződés (áralakulásnál) 88.
 Simultán alapítás 364.
 Societas maris 346.
 Specialis költségek 94.
 Speculatio 359.
 Speculatio nyereség 166, 220.
 Speculatio válság 381.
 Statisztikai módszer 31.
 Statikai feltevés 28.
 Subjectiv csereérték (a pénznél) 161.
 Successiv alapítás 364.
 Syndicatus 369.
 Szabadfoglalkozások jövedelme 166, 220.
 Szabad javak 42.
 Szabad tőke 333.
 Szakszervezetek (hatásuk a munkabérré) 188, 189.
 Származékos jövedelem 166.
 Szervezeti probléma 253.
 Szerződés szerű jövedelmek 165.
 Szokás 313.
 Szükséglet 34.
 Szükségletek változása 385.
 Szükséglettelítési törvény 37.
 Takarékoság 266.
 Tanulatlan munka piaca 187.
 Tanulmányozó társaság 366.
 Tanult munka piaca 187.
 Társadalmi tagozódás 253.
 Társaság 346, 350.
 Technika és gazdaság 5.
 Technikai munkamegosztás 344.
 Tényleges bér 222.
 Termelékenység 10, 353.
 Termelés 55.
 Termelés határa 59.
 Termelési kapacitás 57.
 Termelési javak 41, 331, 332.
 Termelési javak piaca 176.
 Termelési költségek 60, 93.
 Termelési rokonság 62.
 Termelési válság 382.
 Termelői járadék 97.
 Természetes monopolium 106.
 Természetes rend 11.
 Testi tárgyak 40.
 Thünen-féle körök 205.
 Tisztviselői fizetés 165.
 Tőke 330, 332.
 Tőkeelhelyezési társaságok 371.
 Tőkejádék 165.
 Tőkekamat 164, 165, 206, 302.
 Tőke kivétel 294.
 Tőke képződés 351.
 Tőke piac 357, 358.
 Tőke válság 381.
 Történelmi iskola 17.
 Történeti módszer 31.
 Törvényes fizetési eszköz 121, 122.
 Tőzsde 356.
 Trust 370.
 Tulajdon 326.
 Tudományos socialismus 16.
 Tulajdoni járadék 165, 197.
 Utánzás 313.
 Üzérkedési válság 381.
 Vagyon 258.
 Vállalat 338.
 Vállalkozó 337, 338.
 Vállalkozói nyereség 165, 303.
 Válságok 380, 390.
 Váltó 149.
 Váltóárfolyam 285.
 Valutaválság 382.
 Vándoripar 323.
 Vasbértörvény 192.
 Veret 120.
 Vertikális egyesítés 375.
 Verseny 74, 100, 385.
 Vétel 75.
 Világ gazdaság 298.
 Viszonylatok mint javak 40.
 Záloglevelek 355.

TARTALOMJEGYZÉK.

BEVEZETÉS.

	Oldal
1. A közgazdaságtan, mint a tudományos kutatás anyaga	1
2. A gazdasági tevékenység lényege	2
3. Az egyéni gazdaság és közgazdaság viszonya	5
4. A közgazdasági kutatás fejlődése	7
5. A közgazdaságtan felosztása	21
6. A közgazdaságtan módszere	27

I. RÉSZ.

A forgalmi gazdaság.

A) A gazdasági számítás. (Értékelmélet.)

7. A gazdasági élet alaptényei	34
8. A szükségletek és szükségletkielégítés alaptényei	35
9. A javak	39
10. Az érték	41
11. Az értékprobléma és a munkaelmélet	44
12. A használati érték	49
13. A hozadéki érték	55
14. A hozadéki és a használati érték kapcsolata	59
15. A termelés mint értékelési probléma	63
16. A csereérték	66

B) A piac tünetényei.

I. FEJEZET.

Az ár.

17. A piac alapmegfigyelései	71
18. Az áralakulás alapkérdései	75
19. A piac mechanizmusa	76
20. A kereslet elemzése	85
21. A kínálat elemzése	90
22. A piacra kerülő mennyiség tényezői	98
23. A monopolistikus áralakulás	102
24. Az árak változása és egymás közötti összefüggése	108
25. A kereslet és kínálat összképe	111

II. FEJEZET.

A pénz.

	Oldal
26. A pénz kifejlődése	115
27. A pénzforgalomra vonatkozó megfigyelések	121
28. A pénzelmélet problémái	125
29. A pénz mint cseréközvetítő	128
30. Az értékmérés problémája	132
31. A pénz mint értékmérő	139
32. A pénz fejlődési iránya	143
33. A pénzhelyettesítők és a papírpénz	147
34. A pénz és az államhatalom	154
35. A pénz mennyiségi elmélete	156

III. FEJEZET.

A jövedelemeloszlás.

36. A jövedelemeloszlás alaptényei	162
37. A jövedelemeloszlás alapkérdése	167
38. Az ár, mint a jövedelemeloszlás alapja	172
39. A termelési javak piacának általános jellemzése	176
40. A munkapiac és a munkabér	184
41. A vasbértörvény és a munkabéralapelmélet	192
42. A tisztviselői fizetés	193
43. A tulajdoni járadék	196
44. A földjáradék	201
45. A tőkejáradék	206
46. A tőkekamat alapkérdése	214
47. A vállalkozói nyereség	216
48. Az egyéb jövedelmi ágak	220
49. Az általános árszínvonal, mint a jövedelemeloszlás tényezője	221
50. A jövedelemeloszlás társadalmi és gazdasági tényezői	225
51. Az általános árszínvonal változásainak hatása a jövedelemeloszlásra	229
52. Az árszínvonal változásának mérése	236
53. A pénz és az általános árszínvonal	242

II. RÉSZ.

A nemzetgazdaság.

I. FEJEZET.

A nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem.

54. A nemzetgazdaság alaptényei	249
55. A nemzetgazdaság alapkérdései	252
56. A termelékenység fogalma	254
57. A nemzeti vagyon	258
58. A nemzeti jövedelem	264
59. A népesedés	268

II. FEJEZET.

A nemzetközi piac.

	Oldal
60. A nemzetközi forgalom alaptényei és problémái	274
61. A pénz értéke a nemzetközi forgalomban	276
62. A váltó szerepe a nemzetközi forgalomban és a váltóárfolyam	281
63. A fizetési mérleg és annak hatása a nemzetközi áralakulásra	289
64. A fizetési mérleg kiegyenlítésének eszközei	293
65. A papírpénzkibocsátás hatása a váltóárfolyamra	295
66. A nemzetközi jövedelemeloszlás	298
67. A nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem összképe	306

III. FEJEZET.

A gazdasági szervezkedés.

68. A gazdasági szervezkedés alapkérdései	311
69. A gazdasági cselekvés társadalmi csirái	312
70. A munka, mint collectiv erő	315
71. A csere, mint collectiv erő	321
72. A tulajdon, mint szervező elv	325
73. A tőke, mint hatalmi elv	327
74. A tőke és a termelési javak viszonya	331
75. A tőke keletkezése	334
76. A vállalat	337
77. A tőke szervező tevékenységének jellemvonásai	340
78. A tőke szervező erejének első eredményei és a capitalismus lényege	342
79. A társasági elv	345
80. A járadék elv	350
81. A tőkepiac és a pénzpiac	356
82. Nagyvállalatok alapítása	361
83. A tőke másodlagos szervezési folyamatai	366
84. A tőke magasabb szervezésének hatása a gazdasági életben	373

IV. FEJEZET.

A közgazdaság lényege és fejlődési folyamata.

85. A közgazdaság lényege	377
86. A gazdasági élet fejlődésének alaptényei és alapkérdései	379
87. A gazdasági élet hullámmozgása	384
88. A gazdasági válságok	388

